

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

PRILOZI
CONTRIBUTIONS

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

PRILOZI
CONTRIBUTIONS

REDAKCIJA: Robert J. Donia, Tomislav Išek, Dževad Juzbašić, Ibrahim Karabegović, Vera Katz (sekretar), Ibrahim Kemura (tehnički urednik), Dubravko Lovrenović, Enes Pelidija, Avdo Sućeska

Glavni i odgovorni urednik:

IBRAHIM KARABEGOVIĆ

Ovaj broj "Priloga" štampan je uz finansijsku potporu Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta, na čemu se Redakcija najljepše zahvaljuje.

SADRŽAJ – TABLE OF CONTENTS

ČLANCI I PRILOZI – ARTICLES AND CONTRIBUTIONS

Vesna Mušeta-Aščerić, <i>Razumijevanje sadašnjosti kroz prošlost – To Understand the Present Time through the Past</i>	7
Enver Imamović, <i>O elementima političkog organiziranja ilirskih zajednica – On Elements of the Political Organizing of the Illyrian Communities</i>	25
Drago Roksandić, <i>Triplex confinium. Međunarodni istraživački projekt: ciljevi, pristupi, metodi – Triplex Confinium. The International Research Project: objectives, approaches, methods</i>	43
Ilija Hadžibegović, <i>Konfesionalna i nacionalna struktura stanovništva u kotaru i gradu Jajcu od 1851. do 1991. godine – The Confessional and National Structure of the Population in the District and Town of Jajce 1851-1991.</i>	63
Galib Šljivo: <i>Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhadžira) iz Kneževine Srbije u zbornički kajmakluk 1863. godine – The Coming of the Muslim Exiles from the Principality of Serbia to the Zvornik Kajmakluk in 1863.</i>	89
Ladislav Hladký, <i>T. G. Masaryk i Bosna i Hercegovina – T. G. Masaryk and Bosnia-Herzegovina</i>	117
Ahmed Hadžirović, <i>Značajnija obilježja privredne i socijalne strukture u Bosni i Hercegovini 1931.-1941. – The More Significant Characteristics of the Economic and Social Structure in Bosnia-Herzegovina, 1931-1941</i>	143
Safet Bandžović, <i>Koncepcije Srpskog kulturnog kluba o preuređenju Jugoslavije (1937.-1941.) – The Serbian Cultural Club Concepts on the Reorganization of Yugoslavia (1937-1941)</i>	163
Dževad Juzbašić, <i>Nekoliko napomena o etničkom razvitku u Bosni i Hercegovini – Einige Anmerkungen zur ethnischen Entwicklung in Bosnien-Herzegowina</i> ...	195
Matko Kovačević, <i>Stradanja u ratu – nastavak u miru – The Suffering Damages in the War – a Continuation in Peace</i>	207

PRIKAZI, OSVRTI, PROMOCIJE – REVIEWS, PRESENTATIONS

- Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka – The Mining and Metallurgy of Bosnia-Herzegovina, from the pre-History to the Beginning of the 20th Century* (Esad Kurtović) 217
- Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje – The Croatian Middle Ages. Space, People, Ideas* (Esad Kurtović) 221
- Duro Tošić, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku – The Area of Trebinje in the Middle Ages* (Esad Kurtović) 223
- Salih Jalimam, *Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni – The Activity of the Dominicans in the Medieval Bosnia* (Esad Kurtović) 225
- Kako misliti srednjovjekovnu historiju? – How to Think About the Medieval History?* (Salih Jalimam) 229
- Engleska interpretacija srednjovjekovne historije /Oksfordska istorija srednjovekovne Evrope/ - The English Interpretation of the Medieval History /The Oxford History of the Medieval Europe/* (Salih Jalimam) 235
- Vera Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet između prošlosti i sadašnjosti – The Bosnian Identity Between the Past and Present Time* (Vera Katz) 237
- Robert J. Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.-1914. – Islam Under the Double Eagle: Muslims of Bosnia-Herzegovina 1878-1914* (Safet Bandžović) 240
- Dževad Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910.-1914.) – The National-Political Relations in the Bosnian-Herzegovinian Parliament and the Language Question* (Edin Radušić) 244
- Nove studije o historiji Bošnjaka i Bosne i Hercegovine – New Studies of Bosniak History and History of Bosnia-Herzegovina* (Robert J. Donia) 250
- Josip Stadler – život i djelo – Josip Štadler – Life and Work* (Tomislav Išek) 258
- Vera Kržišnik-Bukić, *Cazinska buna 1950. – Rebellion of Cazin 1950* (Mirsad D. Abazović) 262
- Đorđe Stanković, Ljubodrag Dimić, *Istoriografija pod nadzorom, I, II – Historiography under Supervision, I, II* (Sonja Dujmović) 271
- Deseti kongres istoričara Jugoslavije (15.-17. januar 1998.) – The Tenth Congress of the Yugoslav Historians (January 15-17, 1998)* (Sonja Dujmović) 275

- Historians of the Future: Workshop 13-19 March 2000 – Historičari budućnosti: Naučni skup, 13.-19. marta 2000.* (Sonja Dujmović) 278
- Časopis za suvremenu povijest 33, nr. 1 – The Journal for the Contemporary History 33, nr. 1* (Husnija Kamberović) 284
- S. Courtois – N. Werth – J. Panne – A. Packowski – K. Bartosek – J. Margolin, *Crna knjiga komunizma – The Black Book of Communism* (Safet Bandžović) 291
- Samuel P. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka – The Clash of Civilisations and the Remaking of World Order* (Safet Bandžović) 295
- Prikaz dvije sveske Godišnjaka Centra za balkanološka ispitivanja izdatih u periodu 1997.-2000. godine – A Review of Two Issues of the Annual, The Centre for Balkan Researches, 1997-2000* (Lidija Fekeža) 299
- O genezi ideje bosanske, bošnjačke nacije: Nad knjigom i u povodu knjige Envera Redžića – On the Genesis of the Idea on the Bosnian, Bosniak Nation: on occasion of the Monography by Enver Redžić* (Vera Kržišnik-Bukić) 310
- Smotra hrvatske povijesne znanosti: Prvi kongres hrvatskih povjesničara – The Review of Croatian Historical Science: First Congress of the Croatian Historians* (Husnija Kamberović) 321
- Međunarodna konferencija o nacionalnim manjinama – International Conference about National Minorities* (Tomislav Išek) 326
- Petar Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina (1878-1918) – Religija i politika u Bosni i Hercegovini (1878.-1918.)* (Srećko M. Džaja) .. 329
- “Historija Bosne (i Hercegovine)” koja to zaista nije – “The History of Bosnia (Herzegovina)” Which is Really Not* (Ibrahim Karabegović) 330
- “Pro et contra” ili “Audiatur et altera pars” – “Pro et contra” or “Audiatur et altera pars”* (Tomislav Išek) 334
- Ispred svog vremena: Enver Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke – Ahead of His Time: Enver Redžić, A Hundred Years of Muslim Politics in the Thesis and Controversies of the Historical Science* (Dubravko Lovrenović) 340
- Muslimansko pitanje u našoj historiji i historiografiji – The Muslim Question in our History and Historiography* (Muhamed Filipović) 343
- Demitologizacija historiografije: Enver Redžić, Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke – Demytology of the Historiography:*

- Enver Redžić, *A Hundred Years of Muslim Politics in the Thesis and Controversies of the Historical Science* (Esad Zgodić) 346
- Uz promociju moje knjige – On the occasion of the Presentation of my Book* (Enver Redžić) 354
- Hamdija Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba – Ali-paša Rizvanbegović and his Time* (Iljas Hadžibegović) 357
- Hamdija Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba – Ali-paša Rizvanbegović and his Time* (Ahmed S. Aličić) 363
- Okrugli sto: *Naučno djelo Nedima Filipovića – Round Table: The Scientific Work of Nedim Filipović* (Ahmed S. Aličić) 370
- Dragocjen prilog retrospektivnoj bibliografiji Bosne i Hercegovine: Budimir Miličić, *Bibliografija izdanja Instituta za istoriju u Sarajevu i radova saradnika Instituta za period 1959.-1999. godine – A Valuable Contribution to the Retrospective Bibliography of Bosnia-Herzegovina: Budimir Miličić, Bibliography of Publications and Associates' Works of the Institute of History, Sarajevo, 1959-1999* (Kemal Bakaršić) 379

BIBLIOGRAFIJA - BIBLIOGRAPHY

- Esad Kurtović, *Bibliografija radova dr. Pave Anđelića – Bibliography of Works by Dr. Pavo Anđelić* 383
- Budimir Miličić, *Naučno djelo prof. dr. Ahmeda Hadžirovića. Bibliografija radova 1962.-2001. – The Scientific Work of Prof. Dr. Ahmed Hadžirović. A Bibliography of Works, 1962-2001.* 391

ČLANCI I PRILOZI – ARTICLES AND CONTRIBUTIONS

Vesna Mušeta – Aščerić

RAZUMIJEVANJE SADAŠNJOSTI KROZ PROŠLOST

Moto: Nerazumijevanje sadašnjosti neminovno se rađa iz neznanja prošlosti. Mark Bloh, "Odbrana istorije ili zanat istoričara", Treći program radio Beograda, proljeće 1970, 357.

Umjesto uvoda

“ u okolnostima mog sadašnjeg života, zbog nemogućnosti u kojoj se nalazim da dospijem do ikakve velike knjižnice, i gubitka svojih sopstvenih knjiga, moram mnogo da se pouzdam u svoje bilješke, u svoje pamćenje. Dopunska čitanja, provjeravanja koja zahtjevaju sami zakoni zanata, čija sam upražnjavanja sebi postavio u zadatak da opišem, suviše često su mi uskraćena. Da li će mi biti dato da jednog dana dopunim ove praznine? Nikad potpuno, bojim se toga.”¹

Kada sam prvi put imala u rukama Blohovu *Apologiju historiji ili zanat historičara*, gore navedeni tekst mi je promakao kao nešto što nije bitno da shvatim njegova razmišljanja o historiji i zanatu historičara. Promakla mi je i činjenica da je to započeo pisati maja 1941. godine.

¹ M.Bloh, *Odbrana istorije ili zanat istoričara*, Treći program Radio Beograda, proleće 1970, str.334.

Zašto sam sada kod ponovnog čitanja istog teksta *zapela* na ovom Blohovom *izvinjenju*. Jednostavno zbog toga što me vratilo u septembar 1992. godine, tačnije 30.septembar 1992. godine, na kolone prognanih iz gradske četvrti Grbavica u Sarajevu, male crne torbice u mojoj ruci i u njoj rukopisa disertacije koju sam prijavila u februaru iste godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Iza sebe sam ostavila dom i svoju biblioteku (početkom 1996. godine prebačena je na Pale), a ispred sebe sam imala još tri pune ratne godine, spaljenu Univerzitetsku biblioteku i Orijentalni institut, ko zna koliko puta granatiran jedan i drugi arhiv, jednom riječju sva ona mjesta gdje sam trebala i morala provjeriti brojne navode mog rukopisa.

Danas kada to činim, prisjećam se da Mark Bloh to nikada nije mogao učiniti, jer je nakon okrutnog mučenja, ubijen od nacista 1944. godine.

Čemu ova prisjećanja i poređenja? Jednostavno, podstakla su na razmišljanje i postavljanje pitanja: Da li je zaista *historia magistra vitae*, i je li njena uloga i danas *poučna* ili je to antička prevaziđena zabluda? Je li pojedinačni *događaj neponovljiv* ili *relativno ponovljiv* i ponavlja se u nešto drugačijem obliku? Uz ova nužno su se nametnula i druga pitanja među kojima i pitanje uloge historičara u razumijevanju sadašnjosti kroz prošlost i obrnuto?

“Veoma je korisno da čovjek sebi postavlja pitanja, ali veoma je opasno da na njih odgovori”.² Fernand Braudel koji je često sebi postavljao pitanja, volio je da citira izjavu Lusijena Fevra: “Postaviti pitanje, to je početak i kraj svake historije. Ako nema problema nema ni historije”.³ Pa ako je tako, onda smo kao historičari dužni barem pokušati dati odgovore na neka od njih.

1. Pragmatična nit i ciklična teorija

Ustajući u odbranu historije kao posebne naučne discipline (po njemu nauke o ljudima u vremenu) M. Bloh, u odgovoru na pitanje da li je ona nauka ili umjetnost, veli: “Historija, međutim, ne treba u to da sumnjamo, ima svoja sopstvena uživanja u ljepoti, koja ne liče ni na koja uživanja druge nauke. Zato što prizor ljudske djelatnosti, koji je njen posebni predmet, više je nego sve ostalo sazdan da zamami maštu ljudi ... Čuvajmo se da našoj nauci oduzmemo njen dio pjesničke ljepote. Čuvajmo se naročito, kao što sam u ponekih zatekao to osjećanje, da zbog toga pocrvenimo”.⁴

Nedvojbeno je pripovijedanje jedna od posebnosti historijske nauke. Ali šta je sa onom pragmatičkom niti koja je tako uporno historiju vodila ka posebnoj naučnoj disciplini. Nije to bio narativni pravac, nego upravo

² Š. Senjobos, citirano po M.Blohu, 1970, str.340.

³ L.Fevr, citirano po M.Gross, *Broudelijanski svijet*, Historijski zbornik, godina XXXIX (1) 1986, Zagreb 1986, str.260.

⁴ M.Bloh, 1970, str.335.

pragmatičko-poučni. Antička historiografija započinje svoj razvoj u narativnom pravcu, ali se ona stvarno izražavala u poučno-pragmatičkom, a ne u narativnom pravcu. Uostalom i kod Herodota koji se smatra začetnikom narativnog pravca, budući je vjerovao da se historija ponavlja, ipak postoje začetci kasnijeg pragmatičkog pravca.

Pragmatičko-poučna historiografija ima za cilj da na osnovu prošlih događaja, koji se ponavljaju, pouči građanina i državnika za političko djelovanje. Ona čovjeka i njegovu prirodu stavlja u osnovu historijskog zbivanja. Upravo priroda čovjeka koja je vječna i ista, po tom shvatanju, uslovljava da se historija ponavlja. Iz tog shvatanja o ponavljanju historije proizilazi i shvatanje da ona može služiti za pouku. Kao takva ona postaje učiteljica života.⁵

Budući da želi da njegov posao bude koristan onima koji budu željeli doznati istinu o događajima iz prošlosti, o onome što bi se moglo ponovno zbiti na jednak ili sličan način, vjerujući pri tome u kružno kretanje događaja (ciklična teorija), Tukidid se smatra osnivačem ovog pravca. On je unio u historiografiju pojam da je historijsko zbivanje prirodan proces koji objašnjava vječnom prirodom ljudi. Upravo zbog takvog shvatanja dalji razvoj historiografije leži na tekovinama pragmatičke historiografije. Tukididovo shvatanje o kružnom toku bitnih zbivanja i vjerovanje da su historije poučne za potomke u određenim izmjenama preovladava u historiografiji sve do kraja XIX stoljeća.

Polibije je prvi upotrijebio naziv pragmatička historija i dao mu tumačenje kao način prikazivanja događaja, odnosno prilaz historiji, misleći pri tom i na njenu poučnu ulogu. Po njemu studirati ranija historijska djela je vrlo korisno da se shvate predstave predaka o prilikama, krajevima, narodima, državnom uređenju i djelima, te da bi se razumjele prilike i sudbine koje su oni imali u pojedinostima, pošto nam prošlost daje pouku za budućnost. Historija je, kaže Polibije, najistinitija i jedina učiteljica života. Naglašavajući korisnu stranu izučavanja historije, Polibije kaže: "Naime, jednostavno izlaganje događaja zabavlja slušaoca, ali im ne koristi, i tek kada im se dodaju uzroci događaja, proučavanje istorije postaje plodonosno. Ako ishode ranijih sličnih situacija imamo na umu kad odlučujemo o koracima koje ćemo preduzeti stičemo siguran način i sredstvo za predviđanje budućnosti i učimo se koje situacije da izbjegnemo i šta da učinimo da bismo se hrabro suočili sa onim što nas čeka".⁶ Po mišljenju M.Gross Polibije je najjasnije izrekao uvjerenje da su pouke iz povijesti najbolja priprema za politički život.⁷

⁵ B.Durdev, *Stupnjevi razvitka istoriografije u istorijsku nauku*, Radovi Naučnog društva BiH, knj.XX, ODFI, knj.7, Sarajevo 1963, str.7.

⁶ Polibije, *Historije II*, knjiga XII, str.135, kap.25 b, Novi Sad 1988.

⁷ M.Gross, *Machiavelli ili mladost historije*, Historijski zbornik, god. XXXVIII (1), Zagreb 1985, str.244.

U srednjem vijeku pragmatička historija je bila potisnuta hrišćanskim shvatanjem suprotnim antičkoj historijskoj misli. Po tom shvatanju historija nije proizvod ljudske djelatnosti nego božije volje, te joj poriče mogućnost ponavljanja. “Time su potkresane filozofske osnove na kojima počiva klasično shvaćanje historijskog zbivanja, klasična pragmatička istorija”.⁸

“Samo izuzetno, kao na primjer u arapskoj istorijskoj misli kod Ibn Halduna (1332-1406) koji je formulisao svojevrstu teoriju cikličnog kretanja istorije, objašnjenje historijskog zbivanja se traži u ljudskim odnosima kao takvim”.⁹ U svojoj čuvenoj *Mukademi* Ibn Haldun definiše osnovne zakone historijskog razvoja, definisanjem principa kojih se historičar mora držati ukoliko želi da njegovo izlaganje historijskih događaja bude istinito i objektivno. Ibn Haldun također smatra da pri dubljem proučavanju historije, metodom analogije, uočavamo niz sličnosti u zbivanjima, mada ona pripadaju različitim fazama ljudskog razvoja. “Ono što je prošlo liči budućem kao voda vodi”, kaže između ostalog Ibn Haldun.¹⁰

Tek u kasnom srednjem vijeku historiografija se polako vraća na pragmatički pravac, a oživljavanjem ukupnog antičkog nasljeđa u doba renesanse, ponovno oživljava.

Oživljavajući tekovine antike, humanisti oživljavaju i pragmatičku historiju. Čak i književnici poput Frančeska Petrarke “historiju zamišljaju kao moralno-poučni književni rad”. Za njega je historia kao magistra vitae izvor podataka za književne sadržaje ili primjere pogodne za moralne pouke.¹¹

Međutim, B. Đurđev kada govori o pragmatičkoj niti kod humanista, veli da ipak treba razlikovati antičku pragmatičko-poučnu od kasnije refleksivno-kritičke poučne historiografije. Iako se i ova “izliva iz poučno-pragmatičke i prelijeva u filozofsku istoriografiju”, ona ipak drukčije shvata svoj zadatak.

Predmet spoznaje u humanista je čovjek i njegova djelatnost (politička i vojna djelatnost istaknutih ljudi), a kako su ta djela izraz uvijek jednake ljudske prirode, to je moguća ponovljivost historijskog događaja. Prihvatajući antičko učenje o kružnom kretanju historije, humanisti vjeruju da će ih historiografija upozoriti na ponavljanje istih pojava u vremenu, samo u različitim oblicima.

Stoga historijske činjenice humanisti vrijednuju prema njihovoj poučnosti za državnike i vladare. Zadatak historije je da pouči one na vlasti, što se osobito

⁸ B.Đurđev, *Ceterum censeo scientiam historicam etiam esse magistrum vitae*, Horizonti istorije 1 (1977), Priština, str.28-29.

⁹ B.Đurđev, *Značaj istorije u našem savremenom društvu*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, X/II, Sarajevo 1974, str.13.

¹⁰ H.Sušić, *Metodološke postavke historije u djelu Ibn Halduna*, Prilozi za orijentalnu filologiju XVIII-XIX, 1968-1969, Sarajevo 1973, str.53.

¹¹ M.Gross, *Suvremena historiografija, Korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb 1996, str.59.

vidi u Makijavelijevom *Vladaocu*.¹² Politika ima zakonitosti koje se mogu shvatiti samo ako se poznaju određeni historijski događaji. A historijski događaji po Makijaveliju pružaju pouku jer se kreću u krugu. Na ovim osnovama Makijaveli gradi svoju političku doktrinu, koja je po nekim mišljenjima imala važnu ulogu u nastanku suvremene koncepcije države i koja je otkrila zakonitosti političke borbe, koje postoje i danas. Na osnovu toga je u XX stoljeću i proglašen prvim “politologom”, osnivačem moderne političke nauke.¹³

Makijaveli kaže da *ko brižljivo proučava prošlost, može lako buduće događaje u svakoj državi predvidjeti i primjeniti ista sredstva, koja su i preči primjenili, ili ako ih ne nađe primjenjene, može izmisliti nova pri sličnosti događanja*.

Očito da su historičari, potpisnici Memoranduma SANU, *vrlo brižljivo proučili prošlost, primjenili ista sredstva* za ostvarivanje ciljeva zacrtanih ovim dokumentom, ali u skladu sa novim okolnostima, *izmislili i nova* u duhu makijavelizma, doktrine koja opravdava svako sredstvo ako se njime postiže cilj.

Francuski humanisti XVI stoljeća su uvjereni u kružno kretanje historije. Po njima “svaki se prošli događaj vraća, jer su ljudski motivi, greške, i slabosti uvijek isti, a mjenjaju se samo oblici njihove povjesne pojavnosti”.

Francuski humanista Žan Bodin pisac djela *Metoda za lako razumjevanje historia*, također misli da je historija kao *magistra vitae* izuzetno korisna, pod uvjetom da se prošla djela, koja utiču ne samo na sadašnjost nego i na budućnost, sistematski spoznaju.¹⁴

Poznohumanistička historiografija ipak počinje da napušta antičko shvaćanje o ponavljanju historijskih događaja. Kelerova nova periodizacija na stari, srednji i novi vijek, je znak izvjesne promjene u tome pogledu (uočavanje historijske distance).

U XVIII stoljeću racionalisti su zapažali razvitak čovječanstva, ali su ga tumačili filozofski, razvitkom razuma. Po B. Đurdevu oni su prvi evolucionisti, ali ne i posljedni pragmatičari u historiji. Unoseći ideju razvitka u shvaćanje historije, oni ipak probijaju okvire pragmatičke historije. Đanbatista Viko, čije učenje je mješavina racionalističkih i religijskih pogleda na svijet, u duhu svoje koncepcije cikličnog razvitka je pokušao da stvori zakone po kojima se narodi razvijaju, smjenjujući se na historijskoj pozornici. Mnogo ranije slično je tvrdio Ibn Haldun, nešto kasnije Montesquije, a u savremeno doba i Arnoldi. U svojoj *Novoj nauci* Viko navodi da svi narodi prolaze kroz vijek bogova, vijek heroja i vijek ljudi, a po Montesquieu prolaze kroz fazu varvara, uzdižu se do civilizira-

¹² Machiaveli Niccolò, *Vladalac*, Zagreb 1952, Beograd 1964 (Biblioteka Reč i misao, kolo V, knj.120).

¹³ M.Gross, 1985, str.242.

¹⁴ M.Gross, 1996, str.65.

nih naroda, civilizacija ih uzdiže do kulturnih naroda, a kultura ih slabi i vraća na varvarstvo.

Kasniji racionalisti su zastupali teoriju o pravolinijskom razvitku i napretku čovječanstva. Za M.Gross racionalisti su udarili temelje modernoj historijskoj nauci uvjerenjem da se prošlost može sistematski ispitati proučavanjem uzroka i posljedica, odnosno shvatanjem da se sadašnjost i budućnost razlikuju od prošlosti. Oni napuštaju shvatanje o ponavljanju historijskih pojava, ali smatraju da sadašnjost i budućnost proizilaze iz prošlosti. Racionalisti su ipak zahtjevali da se nauka o prošlim vremenima mora vezivati za sadašnjost.

Usprkos prodiranju evolucionističkog shvatanja u historijsku misao, u građanskoj historiografiji, pragmatička historija se ipak očuvala, sve do preovlađivanja pozitivizma. Tako je stvarno sve do polovine XIX stoljeća u građanskoj historiografiji vladala pragmatička historija.

Idealistička filozofija historije nije, dakle, mogla u historiji vidjeti učiteljicu života, niti racionalisti, a pogotovo ne predstavnici klasične njemačke filozofije (Hegel osobito). Apstraktni idealistički evolucionizam došao je u sukob ne samo sa iskonskim istorizmom pragmatičke istorije nego i sa njegovom ulogom u društvu. Umjesto stvarne historije učiteljice života treba da bude filozofija historije. Romantizam je sa pragmatičkom historiografijom bio povezan samo po shvatanju da je historijsko zbivanje uslovljeno prirodom ljudi, a među romantičarima je bilo i onih koji su smatrali da književnost bolje tumači prošlost od historije.

Pragmatička historija je ozbiljno uzdrmana tek historijskom školom Leopolda Rankea, a glavni udarac pragmatičkoj historiji po mišljenju Đurđeva, nanio je njegov zahtjev za objektivnim prikazivanjem onoga što se dogodilo. Ranke veli: "Pripisala se istoriji služba da o prošlosti sudi, da savremeni svet pouči za buduće godine: takvim visokim službama ne podleže savremeni pristup: on samo hoće da pokaže kako je zaista bilo".¹⁵

Stvarno prevazilaženje pragmatičke historije evolucionističkom historijom ostvarilo se sa sociološkom historiografijom, koja započinje pozitivizmom, a svoj najizrazitiji razvoj doživljava u modernom strukturalizmu. Pozitivisti su u skladu sa svojom apsolutnosociološkom teorijom, koja treba da pride jednakim osnovnim postupkom i prošlosti i sadašnjosti, sa njenim tendencijama ka budućnosti, sveli historiografiju na sociologiju u prošlosti.

Međutim, potpuno je jasno da se jednom osnovnom teorijom ne može naučno prići prošlosti i sadašnjosti sa njezinom usmjerenošću ka budućnosti. Osnovni princip Kontovog pozitivizma u naučnom prilazu historiji društva je

¹⁵ Citirano po B.Đurđevu, 1977. str.31.

voir pour prévoir, pa se stoga Kontu i njegovim sljedbenicima može pripisati da su zastupali mišljenje da se budućnost može sagledati.¹⁶

Sociološko shvatanje historije je po B. Đurđevu stranputica historijske nauke, iako je njime započeo stvarni razvitak historiografije u historijsku nauku.

Tradicionalna historiografija, koja je nasljednik humanističke i njenog shvatanja historije kao *magistra vitae*, sociološkim shvatanjem historije, po mišljenju B. Đurđeva, prestaje biti humanistička disciplina i dovodi se u pitanje njena uloga kao učiteljice života.

Ono što karakteriše klasično grčko-rimsko i novovjekovno humanističko shvatanje historije jeste ideja da se historijsko zbivanje ponavlja i da je zbog toga proučavanje historije korisno.

Pišući o važnosti historije u našem savremenom društvu, B. Đurđev je isticao njen vrhunski zadatak da objasni razvitak ljudskog roda. Međutim, uz to on je zastupao tezu da je *historijska nauka također učiteljica života*. Pitanje kako je historijska nauka u savremenom društvu *magistra vitae*, po Đurđevu je ključni problem kada je riječ o položaju i ulozi historije u društvu danas.¹⁷ Time on ne misli da se savremena historiografija treba vratiti na stare humanističke pozicije, nego naprotiv, misli da ona treba da sadrži humanističku stranu kao nauka. "Proučavanje prošlosti ljudskog roda i proučavanje tendencija ljudskog razvitka u sadašnjosti upoznaju čoveka sa njegovom pozicijom u prirodi i u društvu, stvaraju čovekovu samosvest o njegovoj sudbini. U tom pogledu prava naučna marksistička istoriografija koja bi dosledno prišla razvitku ljudskog roda kao prirodno-istorijskom procesu, bila bi sama sobom, bez spoljašnje prisile da to bude, učiteljica života".¹⁸

Događaji iz najbliže prošlosti BiH daju potvrdu o potrebi vraćanja historiografije na put pragmatičnosti (korisnosti i poučnosti), ne osporavajući joj pri tome da je ona nauka koja se bavi razvitkom ljudskog roda.

2. Pojedinačni događaj (neponovljiv ili relativno ponovljiv)

Odnos pojedinačnog i općeg, slučajnosti i zakonitosti, historizma i evolucionizma, je jedno od teorijskih pitanja oko kojeg se i danas vode rasprave u historijskoj nauci.

¹⁶ B.Đurđev, *Na zastarelim stranputicama*, Prvi dio, *Takozvana strukturalna istorija*, JIČ, god.XXIII, sv.1-2, Beograd 1988, str.166. nap.6.

¹⁷ B.Đurđev, *Strukturalizam i "kriza istorije"*, Časopis za suvremenu povijest, br.1/1978, Zagreb 1978, str.103.

¹⁸ B.Đurđev je ovim riječima završio svoje predavanje na simpozijumu *Primena nauke u nastavi istorije* održanom u Prištini 1976, koje je 1977.godine objavio pod latinskim nazivom koji u prijevodu znači: *Uostalom, mislim da je istorijska nauka također učiteljica života*,

Ovo pitanje B.Đurđev pokušava razriješiti u okviru svoje teorijske koncepcije, po kojoj je historija prirodno-historijska nauka, a u skladu s tim historijski razvoj je prirodno-historijski proces koji ima svoju stalnu stranu ljude i njihovu prirodu u odnosu prema prirodi kojom se koriste, koja u prožimanju sa društvom se historijski razvija. Razrješenjem odnosa između historizma i evolucionizma u historiji, može se smatrati radom kojim Đurđev rješava osnovni problem u svojoj koncepciji. On ukazuje na potrebu dijalektičkog prožimanja evolucionizma i historizma u historijskoj nauci.¹⁹ Obje ove strane historijskog procesa se, naime, nalaze u njegovom jedinstvu, ali se one istovremeno javljaju i kao suprotnosti.

Historizam se obično suprotstavlja evolucionizmu sa stanovišta izražavanja *slučajnosti* u okvirima evolucionizma, odnosno, on je ona strana u razvitku, koja u okvirima evolucionizma izražava *pojedinačno*.

Evolucionizam se izražava kroz *zakonitost* u razvitku i kroz *opće*. Dosljedni dijalektički materijalizam, po B. Đurđevu, mora uzeti u obzir da se razvitak čovječanstva sastoji iz obje strane procesa, koje se u teoriji izražavaju kao historizam i evolucionizam, u dijalektičkom prožimanju slučajnosti i zakonitosti, individualnog i kolektivnog. Dijalektička zakonitost može doći do izražaja samo u toku stvarnog procesa, koji se prirodno-historijski razvija.

Historijska nauka neće, po B. Đurđevu, odgovoriti svom zadatku ako život u prošlosti, pa čak i u ovoj našoj bliskoj prošlosti, bude posmatrala jedino u njegovoj društvenoj dimenziji.

F. Brodel ovaj problem svodi na odnos tradicionalne (događajne) i strukturalne historije, pa po njemu *tradicionalnu historiju* odlikuje događajnost, a strukturalnu fenomen dugotrajnosti. U osnovi Brodelovog shvatanja dugotrajnosti je shvatanje da se čovjekov odnos prema prirodi mijenja događajnom historijom. Naime, događajnost u historiji čovječanstva djeluje na promjenu društvenih struktura i prirodne osnove na kojoj historija počiva. Dakle, po Brodelu, događajna historiografija se bavi neponovljivim događajima, a strukturalna, društvenim odnosima i procesima, koji imaju složenu strukturu, dugo traju i obuhvataju šira geografska područja.

Činjenica jeste da se čovjekova aktivnost ostvaruje putem događajnosti, putem *događajne historije*, ali se pri tome zaboravlja uzeti u obzir da događajna historija obuhvata i čovjekovu aktivnost u mijenjanju sopstvenih prirodnih uslova života. Za B. Đurđeva događajnost u historijskom procesu je ipak strana koju konkretno ispituje historijska nauka, jer pojedini događaji zahvataju duboko

¹⁹ B.Đurđev, *Istorizam i evolucionizam u istoriji*, Radovi Naučnog društva BiH, knj.XXVI, OIFN, knj.9, Sarajevo 1965, str.5-27; V.Mušeta-Aščerić, *Teorija i istorijska metodologija u radovima prof. dr. Branislava Đurđeva*, Godišnjak DIBiH, god.XX, 1972-1973, Sarajevo 1974, str.223-229.

u prirodnu osnovu historije ljudi, izazivaju u njoj suštinske promjene, a lična aktivnost nekih ljudi pri tim promjenama je ponekad presudna.

Izraziti strukturalizam, historijsko zbivanje i ljudski razvitak tumače gotovo isključivo društvenom strukturom, odnosno, ukupan historijski razvoj jednostranom sociološkom teorijom.

Kada zagovornici strukturalne historije istupaju protiv tradicionalne i nazivaju je sa izrazitim omalovažavanjem događajnom historijom, tvrdeći da ona vodi računa samo o pojedinačnim neponovljivim događajima, to je po B. Đurđevu uprošćavanje pitanja odnosa općeg i pojedinačnog, odnosno zakonitosti i slučajnosti u historijskom razvitku. Ova tvrdnja nije samo uprošćavanje pitanja oko kojeg se najviše vode rasprave u metodologiji savremene historijske nauke, nego razotkriva kod nekih zagovornika strukturalne historije, po mišljenju B. Đurđeva, nepoznavanje historije historiografije.

Događaji iz prošlosti su neponovljivi. To je jasno. Međutim, kada pristalice strukturalne historije napadaju historizam u historijskoj nauci, tvrdnjom da su događaji iz prošlosti zaista neponovljivi, po B. Đurđevu se dobiva samo pravilno teorijsko polazište za odgovor na pitanje da li se u shvatanju historije može unijeti kriterij relativnog ponavljanja?²⁰

Da li se u historiji mogu konstatovati kretanja u životu ljudi koja se relativno ponavljaju, ako je događajnost i promjenjivost opća karakteristika historije? Ako se život ljudi u prijelomnim momentima njihove historije iz osnova mijenja, mijenjaju se i odrednice njihovog razvitka. Pa koji su to događaji koji se mogu karakterisati kao relativno ponavljanje, ili je u pitanju relativno ponavljanje osnovnog zakona u historijskom razvoju? Događaji iz prošlosti, pa i one bliske, ukazuju na činjenicu da su ratna događanja na tlu BiH uvijek mijenjala tok historijskog razvoja.

Na kongresu historičara u Štokholmu 1960. godine B. Đurđev je otvoreno istupio protiv ciklične teorije razvitka ljudi, počev od shvatanja Đanbatista Vika do Arnolda Tojnbijsa, ali isto tako je istakao da imamo relativno ponavljanje osnovnog zakona u razvoju. Kao primjer daje uspostavljanje svjetske industrijske civilizacije van historijski razvijenih građanskih društava. Taj osnovni zakon se ponavlja u svakoj zemlji koja se modernizuje, ali to ponavljanje u novim historijskim uslovima daje sasvim novi rezultat. Sa stanovišta prirodne historije ljudskog roda to je sasvim novo stanje. Takvo stanje nije nastalo zbog smjene ili razvitka društvenih struktura, pa se strukturalnom historijom ta stanja ni ne mogu protumačiti, kao ni suvremena historijska kretanja u svijetu.²¹

²⁰ B. Đurđev, *Na zastarjelim stranputicama*, Drugi dio, *Tradicionalna istorija u krivom ogledalu /rukopis/*, str.3.

²¹ Ibidem, str.8

Brodelovo svodenje odnosa strukturalne i tradicionalne historiografije samo na odnos historizma i evolucionizma po B. Đurđevu je još jedna zastarjela stranputica. Tvrdnja da tradicionalna historija obraća samo pažnju na pojedinačne, neponovljive događaje, da nije tražila dublji značaj i smisao historijskog zbivanja, po Đurđevu je daleko od istine. Po njemu model historije koji zastupaju zagovornici strukturalizma nije podoban za savremenu historiju koja se odvija poput vulkana, stoga što ona ne može da riješi probleme savremene historije tim modelom.

Ovdje treba potražiti i objašnjenje zašto Brodelova “nova” historija nije prihvaćena, odnosno, zašto se njegoa “totalna” historija razmrvila na regionalne historije i historije mentaliteta.²²

3. Razumijevanje sadašnjosti kroz prošlost

Sadašnjost ili savremenost je vrijeme u kojem živimo, dok je *prošlost*, po pojmovnoj odrednici činjenica, koju ništa ne može promjeniti. “Prošlost je činjenica koja ne ostavlja više mjesta mogućem”, veli M.Bloh. Koja je granica između prošlosti i sadašnjosti? U prošlosti su procesi završeni, a u sadašnjosti oni još uvijek traju. Pa je li onda sadašnjost dio historije i može li se spoznati istim metodološkim principima kao i prošlost? Šta je zapravo savremena povijest ili *savremena historija* i čemu služi njeno ispitivanje? Je li i ona *magistra vitae*?

Pojam savremena historija nije nov. On je star koliko i historija. Slijedeći Tukidida, antička historiografija, pa i srednjovjekovna, je *historia sui temporis*, kasnije je to u Francuskoj “*histoire contemporaine*”, u ruskoj historiografiji je to najnovija historija, a danas je neki smatraju “najnovijom prošlosti”. Puno je dakle bilo savremenih historija u prošlosti, ali se one svakako razlikuju od ove naše, današnje.

Koja je to polazna tačka u definisanju granice savremenosti, koja je odvajanja od prošlosti? L.Fevr je započinjao svoja predavanja tvrdnjom da je danas sadašnjost, a jučer prošlost.

U historiji BiH je li granica između prošlosti i sadašnjosti 1918, 1945 ili 1995.godina? Je li sadašnjost historija ili je to je politika? Po jednim period u kojem živimo izdvaja se od onih koja su mu prethodila, i nije, niti može biti predmetom spoznaje historijske nauke. Po drugima “ne smijemo nikada zaboraviti da pojam povijest ne znači samo prošlost, nego i sadašnjost i budućnost”.²³

²² M.Gross, *Brodelijanski svijet*, Historijski zbornik, god.XXXIX (1)/1986, Zagreb 1986, str.255.

²³ M.Gross, *Historijska znanost*, Zagreb 1976, str.352.

B. Đurđev, pak, veli da “ko ne zna da razgraniči prošlost od sadašnjosti i budućnosti, ko ne vidi u njima razliku koja se izražava i objektivno i u pogledu mogućnosti čovjekovog stava prema njima, ne može ni odgovoriti kakva je vrijednost izučavanja prošlosti za stav čovjeka u sadašnjem društvu”.²⁴

Dok se po B.Đurđevu razvitak istorijske svijesti mora posmatrati u cjelini prirodno-istorijskog razvitka ljudi, dotle M.Gross podvlači da u savremeni ljudski život treba unijeti historijsku svijest zasnovanu na naučnom proučavanju prošlosti, te da se istoričar mora boriti da uspostavi vezu između historijskog istraživanja i suvremene prakse, jer po njoj “funkcija historije i u našem društvu ovisi o tome koliko joj se pridaje važnosti za objašnjenje suvremenog društva”.²⁵ M. Bloh smatra čovječiju sadašnjost sposobnom za naučnu spoznaju. On ne prihvaća shvatanje da historičar ne može spoznati prošlost jer nije bio direktni učesnik, odnosno svjedok događaja, ali isto tako on upozorava da se ni sadašnjost ne može obuhvatiti neposrednim posmatranjem, nego naučnom spoznajom, čime on na neki način ne razdvaja sadašnjost od budućnosti.

M.Gross navodi da je u doba erudicije u XVII stoljeću, historija dobila uvjete da postane poseban predmet spoznaje, ali tek na temelju novog shvaćanja povijesti kao zbilje prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, moderno shvaćanje pojma historije kod racionalista, proizilazi iz vremena koje je svojstveno povjesti - iz prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, čega se očito i ona drži.

B. Đurđev, pak, smatra da sadašnjost, budućnost pogotovo, nije historija, ali u isto vrijeme ne poriče da je potrebno da historičar razumije sadašnjost. Razumijevanje sadašnjosti ne znači povratak antičkoj ili srednjovjekovnoj zadaći historije (*historia sui temporis*), niti pak to znači da pojam historije treba proširiti na poznavanje sadašnjosti! Ostavimo to drugim naukama koje se time bave. Međutim, sasvim je opravdano uz pomoć sadašnjosti pokušati spoznati prošlost, ili uz pomoć prošlosti razumijeti sadašnjost, a u nekim slučajevima događaji iz prošlosti pa i iz sadašnjosti mogu biti pouka za budućnost. Razumijevanje sadašnjosti je samo put da spoznamo tendencije i prepreke u budućnosti, ali ne i da prorokujemo budućnost, nego da ocijenimo koje su tendencije odlučujuće za dalji historijski razvoj. A to možemo postići svestranim ispitivanjem prošlih događaja.

Da bi poznao, u punom smislu te riječi, da bi iznutra poznao surovosti rata, trebalo je proći kroz to iskustvo, veli Bloh u svojoj Apologiji. “Svjesno ili ne, mi se uvijek pomažemo našim svakodnevnim iskustvima, da

²⁴ B.Đurđev, *Povodom jednog priručnika za istoriju istoriografije i istorijsku metodologiju*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, god.XIII, br.13, Sarajevo 1977, str.358.

²⁵ M.Gross, *Metodološki problemi strukturalne historije s posebnim obzirom na stupanj razvoja jugoslovenske historije*, Časopis za suvremenu povijest, br.I, Zagreb 1978, 80.

bismo ih, tamo gdje se to mora, razlikovali od novih boja, u posljednjem rasčlanjivanju bitnih sastojaka koji nam služe za ponovno uspostavljanje prošlosti”.²⁶

Našavši se u jednoj od kolona prognanih, tog 30.septembra 1992. godine, kolona ljudi koji su cijeli dan uz oružanu pratnju napuštali svoje domove, sa zavežljajima koje su iz njih uspjeli ponijeti, starci, žene, djeca (odrasli muškarci su izdvajani za “Kulu” zloglasni zatvor u Butmiru), scene iz prošlog rata kolona deportovanih u logore, su mi se same od sebe nametale. Da, boravak na okupiranoj Grbavici i njeno napuštanje pod prisilom, su moja lična ratna iskustva, koja su mi pomogla da shvatim osjećanja progonjenih, tj. žrtava, ali i mentalitet progonitelja iz Drugog svjetskog rata.

“Prošlost je bila tako živo korišćena u objašnjenju sadašnjosti samo u namjeri da bolje opravda ili osudi”.²⁷ Nije mi to namjera, niti to sebi bilo koji historičar može da dozvoli. On mora da razumije. To je pitanje historijske istine kao moralne istine.

Čuvajmo se suviše brzog poistovjećivanja, kaže Bloh. Čuvajmo se, također, da na osnovu unaprijed utvrđenog mišljenja iz sadašnjosti poredimo događaje iz prošlosti! To ne znači, međutim, da ne treba da pokušamo razumijeti događaje iz prošlosti, pa i one nama bliske. Istinu govoreći iskustva tek prošlog rata suviše su blizu da bi se bez subjektivnosti pisalo o njima.

Objektivnost je način da se spozna historijska istina. Subjektivnost se ne može izbjeći, ali ona ne može napraviti štetu kakvu to može postići pristrasni stav historičara. Pristrasnost koja je ranije podrazumijevala zastupanje interesa pojedinih vladara ili plemićkih porodica, danas proizilazi iz političkog opredjeljenja historičara koji pristupa predmetu istraživanja sa pozicija svojih političkih, ideoloških ili religioznih. Bitna karakteristika takve historiografije je ne postojanje težnje za historijskom istinom.²⁸

Ako je uz to historičar jedan od vodećih ideologa političke partije kojoj pripada, onda ne čudi shvatanje da je danas “moderni historičar više politički, ideološki i religiozno angažovan” nego ranije. Iz tih razloga je odgovornost historičara prema svom vremenu povećana, veli M. Ekmečić u svojim razmišljanjima o metodologiji savremene istorije. “U obrađivanju savremene istorije politička i ideološka odgovornost pisca je veća nego u obrađivanju drugih oblasti. Prostor da pisac razvije kritički stav prema nekoj temi, što je osnovni preduslov nauke, jeste sužen”.²⁹

²⁶ M. Bloh, 1970, 358.

²⁷ Ibidem, 350.

²⁸ V. Mušeta-Aščerić, *Pojam istinitosti kroz historiju-historijska istina kao pitanje moralne istine*, Prilozi Instituta za istoriju, br.29, Sarajevo 2000, str.412.

²⁹ M. Ekmečić, *Razmišljanja o metodologiji savremene istorije*, Istorijski časopis SANU, knj. XLII-XLIII (1995-1996), Beograd 1997, str.354-355.

Historičar ne može sa više ili manje odgovornosti pristupiti obrađivanju neke historijske teme, on može samo objektivno pristupiti obradi bilo koje historijske teme, držeći se pravila historijskog metoda u ukupnom istraživačkom postupku. Prostor za kritički pristup obradi teme, historičaru je sužen samom njegovom pristrasnošću, iz koje onda i može proizići zaključak da “čovjek nesvesno pravi istoriju, kao svoju tragediju, jer najgori tvorac istorije jeste onaj koji je piše”.³⁰

Pravila historijske kritike, uostalom i sama *potreba za kritikom je moralna higijena svake, pa i historijske nauke*, a pravilno upotrebljena kritička metoda postaje oruđe historijske spoznaje, ona je put ka istinitom i prema tome ka pravednom.³¹

Zadaća historičara je da razumije, da shvati sadašnje događaje i da potraži uzroke koji su doveli do njih, poređenjem istih ili sličnih pojava iz prošlosti. On također, treba da sagleda *posljedice* koje su izazvali slični događaji iz prošlosti, kako bi spoznao budućnost. “Upotreba uzročnog odnosa kao oruđa historijske spoznaje, neophodno zahtjeva osvješćivanje”.³² Za naše razumijevanje prošlosti, veza uzroka i posljedica je istinska potreba. Problem uzroka u historiji, međutim, ne smije se svoditi na problem *pobuda*.

Analizirajući događaje svog vremena nužno su se, dakle, postavila pitanja prošlosti, koja nikada ne bi postavila da se nisu desile strahote proteklog rata. Pa i same pripreme za agresiju na BiH tako su *podsjecale* na neke prošle događaje koji su prethodili okupaciji Poljske u Drugom svjetskom ratu (inscenirani incidenti, ugroženost jednog naroda od drugog i sl).

4. Uloga historičara

Čini se da je svaka ratna katastrofa potaknula historičare da razmišljaju o ulozi prošlosti u razumijevanju sadašnjosti, kao i o ulozi njih samih u razumijevanju tih događaja.

M. Bloh se, “pošto je bio mobilisan u jednom štabu u Alzasu, i pošto je teško podnosio besposlicu “lakrdije rata”, uputio jednog dana prvom bakalinu u Molšemu i tu nabavio školsku svesku, sasvim sličnu svesci koju je Anri Piren, u logoru, u nekom drugom selu, Bogu iza leđa u Njemačkoj, uzeo da bi napisao Istoriju Evrope.”³³ Bloh je kanio napisati djelo pod nazivom *Istorija francuskog društva u okviru evropske civilizacije*, i posvetiti ga Anri Pirenu koji je, “u vri-

³⁰ Ibidem, str.370.

³¹ M. Bloh, 1970, str.384,415.

³² Ibidem, str.448.

³³ L. Febvre, *Kako su izgledali rukopisi Zanata istoričara*, dodatak uz Apologiju, str.455-456.

jeme kad se njegova zemlja tukla na strani moje zemlje za pravo i civilizaciju, napisao u ropstvu *Istoriju Evrope*".

Iz atmosfere Prvog svjetskog rata nikla je pesimistička teorija Osvalda Špenglera, po kojoj su duhovne vrijednosti Evrope prošlost; Evropa je stigla do razdoblja svoje propasti.³⁴ On se bavi problemom kultura, koje su svaka za sebe zatvorene cjeline koje se kreću u krugu, po biološkim zakonima od rođenja do smrti. Arnold Tojnbi svojom spasonosnom teorijom, ipak pokušava da pruži nadu u spas. On zadržava pesimistički odnos prema izrastanju i propadanju kultura, ali unosi i novu misao da religija može podići te kulture na viši nivo, odnosno ona je ta koja će u cikličnom kretanju historijskog razvoja Evropu spasiti od propasti.³⁵ On u okviru svoje teorije o cikličnom kretanju nastoji utvrditi uzroke nastanka i propasti civilizacija, a spas zapadne Evrope vidi u povratku ljudi Bogu. Takvo gledište i Špenglera i Tojnbija svrstavaju u pristalice kružnog kretanja historije.

Pod uticajem katastrofe Drugog svjetskog rata Lusijen Fevr je *pozivao historičare da izvrše svoju misiju osvjetljavanja sadašnjosti pomoću prošlosti*.

Po njemu historičar u takvim situacijama ima zadatak da protumači historijske činjenice, jer po njemu, "htio-ne htio, historičar klasificira i sistematizira povijesne pojave prema potrebama sadašnjosti".³⁶ Svoj historijski pristup on je svjesno usmjerio prema problemima koji su mu se činili najvažniji za *susret sadašnjosti i prošlosti*.

Fevr je *preporučivao historičaru da se inspirira problemima svog vlastitog vremena*, ako ne želi razmišljati o prošlosti nego joj postavljati pitanja.³⁷

On je nastojao izgraditi koncepciju historije *kćeri svog vremena* i po mišljenju M.Gross, suprotstaviti je iluzijama tradicionalne historiografije o mogućnosti postizanja apsolutne objektivnosti. "Svaka historija koja nije barem posredno povezana sa sadašnjošću je mrtva, jer ne može odgovoriti na životna pitanja suvremenog čovjeka".³⁸

Historičar po Fevru najprije mora razumijeti prošlost onako kako su je vidjeli suvremenici i zato treba da nađe njihova svjedočanstva ili metodološki rekonstruira njihove mogućnosti da razumiju pojave svog vremena. Zadatak historičara je po Fevru i da osvjetli sadašnjost s pomoću prošlosti, ali u isto vrijeme on ne prihvata zakonitosti historijskog razvoja kao objašnjenje za probleme sadašnjosti.

³⁴ O. Spengler, *Propast zapada*, I-II, Beograd 1936. (Prvo izdanje, I, 1918, II, 1922)

³⁵ A. Toynbee, *Istraživanje istorije*, Tom I-II, Beograd 1970-1971 (Karijatide, Filozofska biblioteka Novi Sad). Ovo opsežno djelo u XII tomova napisao je u periodu od 1934. do 1961.

³⁶ M. Gross, *Lucien Febvre, živa misao jednog historičara*, Časopis za suvremenu povijest II, Zagreb 1973, str.105.

³⁷ Ibidem, str.105.

³⁸ L. Febvre, *Combats pour l'histoire*, Paris 1965, str.40.

U svojoj koncepciji veliki značaj Fevr je pridavao društvenim naukama jer su one po njemu bile izvanredna pomoć historičaru u analizi savremenog društva. Analiza savremenog društva pomaže historičaru da postavlja pitanja prošlosti na koja inače ne bi ni pomislio, "ona dakle proširuje njegov horizont." Rezultati društvenih nauka pomažu historičaru da sastavi "spisak" razlika i sličnosti između savremenog i prošlog društva.

Kao i Mark Bloh koji svoju Apologiju historiji piše ratne 1941. godine, tako i Fernad Brodel svoju disertaciju piše u njemačkom vojnom logoru u Mainzu (kasnije u Lubecku), u koji je dospio već 1940. godine i u kojem je proveo čitav rat. Ne raspolaže nikakvim bilješkama ni arhivom, ali on piše. Lusion Fevr mu šalje knjige, a ovaj njemu dostavlja dijelove rukopisa. Šta je to što inspiriše historičare da i u tako teškim uslovima pišu? Sam Brodel veli. "Morao sam se distancirati, morao sam odbacivati i nijekati (dogadaje). Dole događaji, pogotovo neugodni događaji! Morao sam vjerovati da je povijest, da je sudbina napisana na jednoj mnogo dubljoj razini".³⁹ Brodelov *Mediteran i mediteranski svijet u epohi Filipa II*,⁴⁰ nastao u njemačkom vojnom logoru, po mišljenju M.Gross, provocirao je u savremenoj historijskoj nauci mnoge kontroverze, jer brodelijanska paradigma u savremenoj historijskoj nauci upravo se najjasnije oblikuje s mediteranskog stajališta.

U isto vrijeme, na samom sjeveru Njemačke, prema Danskoj, u zarobljeništvu je i B. Đurđev, najprije u radnom logoru, na imanju u jednom selu blizu Glucksburga, a potom u bolničkom logoru XB Sandbostel-Bremerferde. Ovakva sudbina historičara u ratnim katastrofama svakako nije slučajnost, kao što nije slučajnost ni uloga nekih drugih "historičara" u potsticanju i kreiranju tih događanja.

Odričući odgovornost historičara i historiografije u narastajućem nacizmu u Njemačkoj, Fridrih Majnke i Gerhard Riter, vodeći njemački historiografi prve polovine XX stoljeća, u isto vrijeme podržavaju Hitlerovu ekspanzionističku politiku i prije i u toku rata. U slavljenju njemačke nacionalne države Majnke ne vidi narastanje nacizma, nego za to okrivljuje zapadnoevropske demokratije, potekle od Francuske revolucije. Sutra će i potpisnici Memoranduma SANU poricati učešće u ideološkim pripremama zločina pročinjenih na tlu ex Jugoslavije, i uopće uloge historičara u svim tim zbivanjima.

Kao vrhunsku vrlinu historičara M. Bloh ističe njegovu sposobnost poimanja života, a potom i prošlosti.

³⁹ Fernand Braudel, *Personal Testimony*, Journal of Modern History, 1972, n 0 64, p.454.; Citirano po Immanuel Wallerstein, *Brodel-čovjek okolnosti*, u knjizi Lire Braudel, *Editions la Decouverte* Paris 1988; Isto Naše teme, god. XXXIII, br. 5, Zagreb 1989, str.1042.

⁴⁰ Fernand Braudel, *La Mediterranee et le monde mediterraneen a l'epoque da Philippe II*, Paris 1949.

Onaj koji ne umije da posmatra ljude i događaje oko sebe, zaslužuje po Blohu da dobije ime upotrebljivog sakupljača starina i mudro će uraditi ako se odrekne imena historičara.

“Uzori iz prošlosti moraju izražavati opštečovječanske odlike važne i za sadašnjost. A istorija ima punog smisla u izgrađivanju istorijske misli ljudi koja će omogućiti naprednim snagama da se u problemima sadašnjosti snađu...istorija je u tom pogledu, u pogledu da se za nova rješenja treba uhvatiti u koštac sa starim navikama koje vuku natrag, učiteljica života”.⁴¹

Činjenica je da su pouke iz prošlosti najbolja priprema za političko djelovanje, ali čini se da stoji i tvrdnja da “ ako ishode ranijih sličnih situacija imamo na umu kad odlučujemo o koracima koje ćemo preduzeti, stičemo siguran način i sredstvo za predviđanje budućnosti i učimo se koje situacije da izbjegnemo da bismo se hrabrije suočili sa onim što nas čeka”.⁴²

Zadaća historičara je spoznaja prošlosti, između ostalog i zbog toga da bi mogao shvatiti *sadašnjost*, a to može postići samo ako poznaje *prošlost*. Njegova zadaća nije, niti može biti prorokovanje budućnosti, ali događaji iz prošlosti i te kako mogu biti pouka za *budućnost*, te s tog stanovišta je *historia magistra vitae* i danas.

Summary

TO UNDERSTAND THE PRESENT TIME THROUGH THE PAST

If a historian makes a question is the history magistra vitae today, there are inevitably some more related questions that should be answered, in order to answer the first question.

One of them is the question, is the demand justified to go back to the pragmatic line in the sense of the antique understanding of edifying role and use-

⁴¹ B.Đurđev, 1974, str.26-27.

⁴² Vidi nap.6.

fulness of history? As the aim of the pragmatic history is on the basis of the past events, that are repeated, to teach the citizen and statesman to act politically, there is the question of some events being repeated or not? The statement, that the past events cannot be repeated according to B. Djurdjev is only a right starting point, can the understanding of history include the criterion of relative repeating? There are numerous examples from our past that prove that the events were repeated relatively, namely in a changed form and the process they provoked. Related to this there is still one of the lasting, actual questions of history, the question of the individual relation to the total historical development. The question was considered within the historicism and evolutionism in the historical development, the relation by accident and the law of development by some authors in the relation between the traditional and structural history.

If some events from our past are repeated, the history scholar can confirm them by examining, then is logical that the history can serve, being edifying, in that case *magistra vitae*.

The role of the historian is important anyway. An objective approach to research a historical issue, following the historical method, the scholar can perceive the past being his main task, then based on his notion, he is able to comprehend the present time. To know the past, can really be a teaching of future, because of *historia magistra vitae*.

Enver Imamović

O ELEMENTIMA POLITIČKOG ORGANIZIRANJA ILIRSKIH ZAJEDNICA

Razvoj političkog organiziranja kod Ilira predstavlja važno i složeno pitanje. Pa ipak, u naučnoj literaturi nije nikada dovoljno uzimano u razmatranje, što predstavlja znatnu poteškoću za sagledavanje ukupne prošlosti Ilira. Razlog tome je pomanjkanje izvorne građe koja se odnosi na taj problem. Grčki pisci nisu pokazivali neki poseban interes za svoje sjeverne susjede (Ilire), pa tako ni za njihovo društveno uređenje. Postojeća građa se, uglavnom, odnosi na sporadične vijesti koje istraživačima ne nude mnogo.

Pored literarnih vijesti vrijedne podatke o ovom pitanju pruža i epigrafija sa numizmatikom, a u određenoj mjeri i arheološki spomenici. To je ipak dosta skromno pa o političkom organiziranju Ilira možemo steći tek opću predstavu.

Postojeća izvorna građa pokazuje da su se prve političke organizacije kod Ilira pojavile na jugu njihovog prostora, otprilike na području današnje Makedonije, Crnogorskog primorja i Albanije. U njihovom formiranju presudan faktor je odigrala geografska blizina grčkog svijeta. Iz Grčke su strujali kulturni i politički utjecaji što je činilo solidnu osnovu za društvenu transformaciju, odnosno nadogradnju, koja je bila iznad stadija plemenskog organiziranja, u kojoj je živjela većina balkanskih plemena sredinom I milenija st. e.

Političke tvorevine većeg nivoa na drugim stranama ilirskog svijeta iz tog razdoblja nisu poznate. Zato se s pravom može reći da se najstarije političko organiziranje Ilira na balkanskom prostoru javlja pod grčkim utjecajem, i to kod onih zajednica koje su neposredno graničile s Grcima.

U izvornoj se građi spominje nekoliko zajednica čiji je društveno-politički razvoj doveo do uspostavljanja države. Među takvim je bila kraljevina Enhelejaca, Taulanata, Peonaca, Dardanaca i Ardijejaca. Vijek njihovog nastanka i egzistiranja veže se za I milenij st. e. U njihovoj političkoj organizaciji jasno su naglašeni elementi koji ih karakteriziraju kao napredne zajednice sa složenim upravnim aparatom i razvijenom privrednom bazom. Po

tome su uveliko odskakale od ostalih ilirskih zajednica koje su živjele dalje od granica grčkog svijeta, odnosno u dubini ilirskog kopna.

Literarni izvori upućuju da su Enhelejci bili među prvima od Ilira čiji je politički razvoj doveo do stvaranja države. Njih spominju već grčki mitovi, a onda grčki historičari. Hekatej iz Mileta je bio prvi od logografa koji je pisao o njima. Opisujući jadransku obalu zabilježio je da su Enhelejci susjedi Deksara, haonskog naroda. Jedni ih pisci označavaju kao Ilire, a drugi kao poseban narod. Nema dosljednosti ni po pitanju njihove teritorijalne rasprostranjenosti. Jednom se spominju kao stanovnici jadranske obale, drugi put kao stanovnici ilirskih planina, odnosno susjedi Peonaca (jug Ilirije), ili čak kao susjedi grčkih Tebanaca, u čijoj su ranijoj povijesti igrali značajnu ulogu.¹

Po Pseudo Skylaku (IV stoljeće st. e.) Enhelejci bi bili stanovnici dijela obale koja se stere između Boke Kotorske i Drača.² Jedan drugi izvor iz istog razdoblja obavještava nas da je makedonski kralj Filip II ratovao s Enhelejcima oko Ohridskog jezera. Za pretpostaviti je da je u dugom razdoblju dolazilo do pomjeranja njihovih granica, pa je vjerojatno to razlog da izvori nisu dosljedni u označavanju granica njihovog prostora.

O društveno-političkom uređenju Enhelejaca ponešto saznajemo iz grčkih mitova. U jednom od njih se govori kako je Feničanin Kadmo došao među Enhelejce i po nalogu proročišta pomogao im u borbi sa susjednim plemenima (Ilirima), nakon čega su ga ovi izabrali za svoga kralja.³ Iz toga se dade zaključiti da je kod njih postojala institucija kraljevstva, bez sumnje na nivou kako je to bilo i kod Grka u to vrijeme.

Ima naznaka da su Enhelejci u starijem razdoblju predstavljali dosta snažnu zajednicu, pa je kao takva predstavljala opasnost i za južne grčke susjede, posebno Tebance i Delfe. Vrhunac moći su dostigli tokom VIII i VII stoljeća st. e., nakon čega im značaj počinje opadati, a od VI stoljeća st. e. skoro im se gubi trag u izvorima. Država je ipak opstala sve do početka III stoljeća st. e. kad je srušena u događajima koji se vežu za prodor Kelta na Balkan.

Iako manjkaju detaljniji podaci o karakteru državne organizacije kod Enhelejaca, može se pretpostaviti da je u mnogim oblicima odgovarala tipu grčkih kraljevina homerskog doba. Ratovi koje su vodili sa Grcima podrazumi-

¹ O Enhelejcima: G. Zippel, *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig 1877., p. 12-20; K. Schüt, *Untersuchungen zur Geschichte der alten Illyrier*, Breslau 1910., p. 24-26; R. Katičić, *Enhelejci*, Godišnjak, knj. XV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 13, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977., p. 5-80.

² C. Mullerus, *Geographi Graeci minores*, Parisi 1855., p. 3; sredi: M. Suić, *Gdje se nalazilo jezero iz 24. pogl. Pseudo Skilakova Peripla?*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. VIII, Sarajevo 1953., p. 118 i d.

³ Apolod. III, 5, 6.

jevaju jaku političku i vojnu vlast, na čijem čelu su stajali autoritativni vladari. Preduvjet za to je bila solidna ekonomska osnova. Opravdano je pretpostaviti da je bila dosta jaka pošto se zna da je znatan broj Grka za plaću služio enhelejske kraljeve. To je imalo dalekosežne kulturne i političke posljedice. S time u vezi treba posmatrati i pojavu urbanizacije kod Enhelejaca, u čemu su bili prvi među Ilirima.

Druga ilirska zajednica koja je u svom političkom razvoju dosegla veći stupanj političkog organiziranja, bili su Peonci. Naseljavali su prostor današnje južne Makedonije (gornji Vardar sa Velesom, Stobijem i Crnom Rijekom), ali su joj se granice kroz dugo razdoblje mijenjale. Na istoku prema Tračanima granica je išla rijekom Meste od ušća do izvora Arde, a onda odatle do Krdolskog jezera i dalje na sjever. Prema podacima nekih pisaca (Strabon, VI, 331, 11; Plinije, IV, 35; Livije, XL, 33, 14), može se zaključiti da je u starijem razdoblju njihovo područje obuhvaćalo mnogo šire granice, ubrajajući tu i dijelove sjeverne Grčke, na štetu nekih tamošnjih zajednica. Naseljavali su, naime, i Halkidik. Da su Peonci pripadali skupini starih i značajnijih balkanskih naroda koji su politički i kulturno znatno odskakali od drugih balkanskih zajednica, svjedoči to što ih spominje Homer kao učesnike Trojanskog rata, koji su se borili na strani Trojanaca (III. XVII, 350). U doba Filipa II, Peonci su priznavali vlast Makedonije (Diod. XVI, 4). Nakon njegove smrti su se odmetnuli pa ih je Aleksandar morao umirivati.

Peonci su kao neposredni susjedi Grka s njima održavali prisne trgovačke veze pa su rano potpali pod njihov kulturni utjecaj. Zahvaljujući tome među prvima su od ilirskih zajednica zakoračili u civilizacijske tokove. Bliske veze s Grčkom potvrđuju podaci koji govore da su pojedini peonski vladari dobijali počasno građansko pravo (prokseniju) nekih grčkih država. To je bilo iz zahvalnosti za učinjene im usluge (pomoć u žitu, novcu, vojna pomoć i sl.). Te veze su osobito bile razvijene s Atenom, koja se u svojoj vanjskoj politici i odnosima s Makedonijom često oslanjala na veze s ilirskim i tračkim kraljevima.

Izvorna građa nam saopćava imena trojice peonskih kraljeva. Godine 357. st. e. na prijestolju je sjedio Agis. Njegov nasljednik je bio Likpej, a godine 306. st. e. na prijestolju je bio kralj Audoleont. Njegov sin je bio Ariston, dok je Dropion bio suvremenik makedonskog kralja Demetrija II.⁴

Na visoki privredni i kulturni razvoj Peonije ukazuje emitiranje novca. Zna se da su peonski vladari kovali novac i u doba Grčko-perzijskih ratova. To svjedoči da se privreda Peonije temeljila na robno-novčanim odnosima, sa svim pratećim institucijama. Emitiranje novca se odvijalo u kontinuitetu kroz dugi

⁴ F. Papazoglu, *Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti, Simpozijum o Ilirima u antičko doba*, Centar za balkanološka istraživanja, knj. 2. pos. izd. knj. V. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1967., p. 18.

niz godina. Godine 306. st. e. kralj Audoleon je kovao emisije s legendom koja sadrži titulu *basileus*, na isti način kako su to činili helenistički monarsi. Titula *basileusa* pokazuje da je Peonija predstavljala državnu organizaciju, jer da je u pitanju plemenska organizacija s plemenskim stariješinom na čelu, dotična titula bi izostala.

Na visoki nivo političke organizacije Peonije ukazuje i razvijena urbanizacija zemlje. Peonske gradove spominje i Herodot (Doberos i Bymazos), a iz mlađe epohe su Stuberra, Astraion, Argos, Bryanion, Bylazora, Stobi, Idomene i dr. S obzirom da je za razvoj urbanizacije preduvjet jaka ekonomska osnova, u ovom slučaju postojale su sve potrebne pretpostavke. Zemlja je raspolagala znatnim viškom proizvoda, prije svega u žitu i metalima, što je u trgovinskoj razmjeni s Grcima predstavljalo stratešku robu. Priliv sredstava uvećavalo je bogatstvo zemlje, što je, pak, uvjetovalo da se peonsko društvo rano klasno izdiferencira. To je u procesu razvoja dovelo do uspostavljanja čvrste političke organizacije, koja je u završnoj fazi prerasla u državnu organizaciju.⁵

Nasljednici kralja Audoleonta vladali su Peonijom sve do sredine II stoljeća st. e. S političkog gledišta, od tih nasljednika značajan je bio kralj Dropion, suvremenik makedonskog kralja Demetrija II i Dozona. Za njegove vladavine Peonija se u izvorima naziva *koinon ton Paionon* (državno-politička zajednica Peonaca).⁶ Grci su pravnim izrazom *koinon* označavali državnost, karakterističan za njihove zajednice. Peonski *koinon* se razlikuje od grčkog utoliko što je kod njih obuhvaćao i seosko stanovništvo, dok se kod Grka zasnivao na *simpoliteji*, kod kojih je društvenu ćeliju predstavljao polis, a kod Peonaca selo.

Država Taulanata je neko vrijeme istovremeno postojala kada i država Enhelejaca. Nosioci državnosti je bilo pleme Taulanti, koje je imalo staništa u zaleđu grčke kolonije Epidamnosa. U doba pune moći država im se sterala na području srednje i sjeverne Albanije.

Ta država se prvi put spominje u VII stoljeću st. e., kada je njen vladar Gaularos ratovao protiv makedonskog kralja Argeiosa. Dvjesto godina kasnije Taulanti su odigrali važnu ulogu u sukobu stanovnika grčke kolonije Epidamnosa, koji su bili uvod u dugotrajni Peloponeski rat koji je uvukao u sukob sav grčki svijet. Taulanti su, naime, pružili utočište oligarsima iz Epidamnosa u sukobu sa demokratima, i tako se umiješali u događaje koji su od prvorazrednog značaja za grčku historiju. Tokom tih zbivanja Taulanti su, kao saveznici Korkirana, stekli znatnu političku moć, pa od tada sve češće dolaze u sukob s grčkim kolonistima, a onda i sa Makedonijom. Najveću moć su dostigli početkom 4. stoljeća st. e.

⁵ F. Papazoglu, o. c., p. 16; Sr. N. Vulić, *Narodnost Peonaca*, Glas, Srpska kraljevska akademija, CXXI, 2. r. 66, Beograd 1926., p. 1 i d.

⁶ F. Papazoglu, o. c., p. 18.

Kad je Aleksandar Veliki bio na Dunavu, pobunjenom ilirskom kralju Klitu pružio je pomoć taulantski kralj Glaukije. Po povratku Aleksandar je vodio rat protiv oba kralja, ali su Taulanti uspjeli sačuvati samostalnost. Nakon Aleksandrove smrti s te strane nije više prijetila opasnost, i u doba diadoha Taulantska kraljevina je doživjela najsvjetlije dane. Kralj Glaukije je pomogao epirskog kralja Pira da se vrati na prijestolje. Čak je uspio spriječiti Makedonce da stvore vojne baze na Jadranu. U sukobu sa Kasandrom 314. godine st. e. doživio je poraz, ali čim se ovaj povukao, Glaukije je napao Apoloniju. Uspio je, međutim, zadržati samo Epidamnos (Diador, XIX, 67, 5-7; 70, 7, i 78, 1). Glaukije se posljednji put spominje 302. godine. Prodor Kelta i uzdizanje Makedonije Taulante je definitivno zbrisalo s političke pozornice, nakon čega padaju u zaborav.

Visokorazvijenu političku organizaciju sa elementima državnosti stvorili su i Dardanci. Jezgro države im se nalazilo na području današnjeg Kosova i Metohije. U određenim razdobljima moć im je dopirala sve do Jadranskog i Jonskog mora. Dardanija se u izvorima prvi put spominje 344. godine st. e., kada je makedonski kralj Filip II pošao u pohod na tu zemlju.⁷ Početkom III stoljeća st. e. predstavljala je moćnu kraljevinu i regionalnu silu. Justin nas izvještava da je 280. godine st. e. dardanski kralj (Dardanus rex), nudio makedonskom kralju Ptolomeju Ceraunu pomoć u borbi protiv Kelta koji su napali Makedoniju. Uvjeren u svoju moć ovaj je to odbio. Kelti su ga, međutim, pobijedili i ubili na bojnopolju.⁸

Ovaj Justinov podatak je važan jer prvi put spominje jednog dardanskog kralja, mada mu ne navodi ime. Polion daje podatak više, pa kaže da su Dardanci bili okupljeni pod jednim kraljem (Polion, IV, 12, 3). Od Livija, pak, saznajemo da je sredinom III stoljeća st. e. na čelu Dardanije bio kralj Baton, Longarov sin (Liv. XXXI, 28, 2). Ovaj podatak je važan jer pokazuje da je na čelu Dardanije bila dinastija s nasljednom vlašću, što ukazuje na njenu dugu državotvornu tradiciju. Izvorno su poznata ukupno tri kralja, od kojih imenom dva: Baton i Longar. Dardanija je kao kraljevina svakako postojala i u vrijeme kralja Filipa II, jer se Dardanci u izvorima javljaju uvijek odvojeno od Ilira.

Okupljanje Dardanaca u čvrstu političku zajednicu započelo je, bez sumnje, mnogo prije nego to izvori spominju.⁹ Na to upućuje visoki stupanj njihove vojne organizacije i akcije koje su poduzimali protiv svojih susjeda, za što je preduvjet bila jaka i dobro organizirana vlast.

⁷ F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Djela, knj. XXX, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, ANUBiH, Sarajevo 1969., p. 105; E. Čerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji*, Beograd 1969, p. 105 i d.

⁸ Iust. XXIV, 9-11; F. Papazoglu, o. .c., p. 107.

⁹ Iust. VIII, 6, 2.

Dardanija je tradicionalno bila neprijatelj Makedonije. Njena vojska je često vršila upade u njene sjeverne dijelove. Jedan takav upad je registriran 359. godine st. e., kad ih je suzbio Filip II. Opasnost od Dardanaca je postala još veća kada su se oslobodili pritiska Kelta 280. godine st. e. Na ruku im je išlo i to što je Makedonija bila iscrpljena u ratu sa Keltima.

Prvi makedonski grad koji je bio na udaru Dardanaca je Bilazora, koji je štitio prolaz kroz vardarsku klisuru i pristup u Makedoniju sa sjevera. Dardanci su ga na kraju zauzeli i u svojim rukama držali skoro stotinu godina. Filip V ga je povratio 217. godine st. e. Mada je tom prilikom duboko prodro u dardanski teritorij, to nije znatnije ugrozilo moć dardanskih kraljeva.¹⁰

Neprijateljstva između Dardanije i Makedonije nisu ni kasnije prestajala. Godine 200. st. e. dardanski kralj Baton je s ilirskim poglavicama Pleuratom i Aminandrom došao u Dirahij rimskom konzulu Sulpiciju Galbi i predložio mu da zajednički zarate na Makedoniju.¹¹ Ovo je prvi evidentirani dodir Dardanaca s Rimljanima. Od tada dugi niz godina djeluju kao saveznici u ratu protiv Makedonije. Politika Rima je, međutim, išla za tim da pokori čitav Balkanski poluotok, pa je moralo doći do neprijateljstava između njih. Kada je Rim 168. godine st. e. konačno pokorio Makedoniju, odnosi sa Dardanijom su se izmijenili. Nade Dardanaca da će im Rim ustupiti neke dijelove osvojene zemlje, nisu se ostvarile. Ubrzo su izbila neprijateljstva koja su trajala dugi niz godina. Dardanija je definitivno potpala pod rimsku vlast 28. godine st. e., nakon čega je pretvorena u rimsku provinciju.¹²

Daleko veću, stabilniju i trajniju ilirsku državnu tvorevinu predstavljalo je Ilirsko kraljevstvo. Granice su mu se prostirale od srednjodalmatinskih otoka do rijeke Vojuše i epirske granice na jugu. U unutrašnjosti graničila je s Makedonijom oko Ohridskog jezera, a s Dardanijom oko sastava Bijelog i Crnog Drima.¹³

Povijest Ilirskog kraljevstva može se u kontinuitetu pratiti od kraja V do polovice II stoljeća st. e.¹⁴ Izvorna građa pokazuje da je to bila kompaktna politička zajednica s jakom centralnom vlašću. Predstavljala je sklop gradova (među kojima je bilo i grčkih kolonija), i većih i manjih plemenskih zajednica. Od

¹⁰ F. Papazoglu, *Makedonski gradovi u rimsko doba*, Skopje 1957., p. 231 i d; Isti autor: *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, p. 116.

¹¹ Liv. XXXI, 28, 1-3.

¹² F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, p. 140 i d.

¹³ O granicama: F. Papazoglu, *O teritoriji ilirskog plemena Ardijeja*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Beogradu, VII, Beograd 1963., p. 71 i d; Isti autor: *Poreklo i razvoj ilirske države*, Godišnjak, knj. V, Centar za balkanološka istraživanja, knj. 3, ANBiH, Sarajevo 1967., p. 126 i d.

¹⁴ Općenito: G. Zippel, o. c., p; F. Papazoglu, o. c., p. 124 i d.

pokorenih je ubirala poreze, za koje se zna da su bili dva puta veći od onih koje im je kasnije nametnuo Rim. To je bila najveća i najjača državna tvorevina koju su Iliri u svojoj povijesti stvorili. S obzirom da je dugo vremena bila aktivni sudionik političkih zbivanja na balkanskom prostoru i da se njen vijek podudara s rimskim prodorom na Balkanu, antički pisci su o njoj ostavili dosta podataka pa nam je njena povijest nešto bolje poznata u odnosu na ostale ilirske zajednice.

Ima nekoliko bitnih pitanja koja se tiču ove kraljevine oko kojih nisu još usklađena mišljenja. Sporan je prije svega identitet plemena koje je bilo nosilac državnosti, odnosno koje je stvorilo ovu državu. Sporan je čak i naziv ove države jer se u izvornoj građi spominje pod raznim nazivima (Ardijejsko kraljevstvo, Ilirska kraljevina).

Najstarija i takoreći općeprihvaćena teza koju je svojevremno iznio Zippel, objašnjava da su nosioci i tvorci ilirske države bili Ardijejci, ilirsko pleme, za koje podaci govore da su u svojoj najranijoj fazi živjeli duboko u jadranskom zaleđu, negdje oko razvođa rijeke Neretve i Bosne. Odatle su početkom IV stoljeća st. e. pod pritiskom Kelta bili potisnuti i spuštaju se niz Neretvu pa su tako izbili na more. Smjestili su se u dijelu primorja oko ušća Neretve. Po Zippelu odatle su sredinom III stoljeća st. e. krenuli u svoju osvajačku misiju prema jugu pa su nametnuli svoju vlast mnogim južnoilirskim plemenima, ujedinivši ih u jedinstvenu državu.¹⁵

Gitti, pak, odbacuje Zippelovu tezu o Ardijejcima kao tvorcima Ilirske države. On to pripisuje Labeatima, koji su naseljavali predjele oko Skadarskog jezera. Argument za tu tezu mu je što se upravo tu, u Skodri, to jest na području Labeata, nalazila prijestolnica posljednjeg ilirskog kralja Gencija.¹⁶ Za ovu tezu, međutim, nema potvrda u izvorima, jer se Labeati prvi put spominju tek sredinom II stoljeća st. e., kada Ilirsko kraljevstvo nije više postojalo.

Ni Drojzenu, piscu poznate historije helenizma, nije bila sasvim jasna situacija u vezi nosilaca Ilirske države. Mada je donio nekoliko kraljevskih imena ove dinastije, iz tzv. starije generacije vladara, nije bio siguran čak ni u to da li je to bila kontinentalna država (oko Ohridskog jezera i gornjih tokova Vojušë i Devola), ili primorska (Crnogorsko i sjevernoalbansko primorje), čemu je izgleda bio više sklon.¹⁷

Neka najnovija istraživanja kao da idu u prilog Drojzenove teorije (o južnom porijeklu države). Tome se priklonila i Fanula Papazoglu, koja s dosta uvjerljivih argumenata iznosi mišljenje da se jezgro ove države nalazilo na

¹⁵ G. Zippel, o. c., p. 43 i d;

¹⁶ A. Gitti, *Ricerche di storia illirica. Sulle origine ed i caratteri della monarchia di Agrone*, Historia 1935/XIII, No. 2, p. 183.

¹⁷ J. G. Droysen, *Geschichte des Hellenismus III/2*, Gotha 1877., p. 115.

krajnem jugu Ilirije i da se ona, ustvari, širila od juga prema sjeveru, to jeste prema Neretvi.¹⁸

Papazoglu izdvaja dva razdoblja u razvoju ove države. Prva, starija faza, je po njoj trajala od konca V stoljeća st. e. do šezdesetih godina III stoljeća st. e. Iz tog je razdoblja epigrafski i literarno posvjedočeno 9 kraljeva: Sirrhās, Bardylis, Grabos, Pleuratos, Kleitos, Glaukias, Bardylis II, Monnounios i Mytilios.¹⁹

Iza toga slijedi mlada faza koja je trajala od 260. do 168. godine st. e. Nastavlja se izravno na prvu dinastiju. U ovom razdoblju vladalo je šest kraljeva: Pleurat, Agron, Teuta, Skerdilaida, Pleurat i Gencije. Po mišljenju Fanule Papazoglu, to je tzv. ardijejska dinastija. Ona je bolje poznata zahvaljujući bogatijoj izvornoj građi, s obzirom da se njen vijek podudara s prodorom Rima na Balkanski poluotok.²⁰

Nedosljednost antičkih pisaca po pitanju nosilaca ovog kraljevstva unijelo je zabunu i kod suvremenih historičara, zbog čega je nazivaju različitim imenima (Ilirska kraljevina, Ardijejska kraljevina). Za Diona Kasija (III stoljeće n. e.) Agron je ardijejski kralj, dok Polibije, koji je mnogo bliži vremenu o kojem piše (II stoljeće st. e.), za njega i njegovog nasljednika upotrebljava izraz "kralj Ilira".²¹

Po Fanuli Papazoglu, Agronova dinastija predstavlja posljednju etapu u razvoju jedne te iste političke (ardijejske) političke zajednice koja je trajala oko dva i po stoljeća. Po njoj bi joj najbolje odgovarao naziv "Ilirska kraljevina".²²

Važna je činjenica da antički pisci ovu kraljevinu doslovno nazivaju "ilirskom". Kada su u pitanju druge kraljevine kod Ilira izvori ih uvijek jasno imenuju po plemenskim nosiocima, pa tako "Kraljevina Enhelejaca", "Kraljevina Peonaca", "Kraljevina Taulanata" ili "Kraljevina Dardanaca". Koja je to zajednica koju su Grci doslovno nazivali "ilirskom", pa shodno tome i njihovu državu "Ilirska", nejasno je iz njihovih izvora.²³ S obzirom da neki rimski pisci Agrona nazivaju ardijejskim kraljem, a drugi uopćeno ilirskim, navelo je neke istraživače da dotičnu kraljevinu nazovu "Ardijejskom kraljevinom", što bi odgovaralo pojmu "Ilirska kraljevina".

Ova kraljevina je kroz razdoblje od dva i po stoljeća, koliko se može izvorima pratiti, prolazila razne faze društvenog, političkog i kulturnog razvoja.

¹⁸ F. Papazoglu, *O teritoriji ilirskog plemena Ardijeja*, p. 71 i d. Isti autor: *Poreklo i razvoj ilirske države*, p. 127.

¹⁹ F. Papazoglu, *Poreklo i razvoj ilirske države*, p. 128 i d.

²⁰ F. Papazoglu, o. c., p. 138 i d.

²¹ Cass. Dio. frg. 9, 2-3; Polib. II, 2, 4.

²² F. Papazoglu, o. c., p. 144.

²³ Plin. III, 22; Pomp. Mela II, 3, 56.

U doba najvećeg cvata predstavljala je zajednicu brojnih većih i manjih plemena, od kojih su neka bila silom u nju uključena. U njenom sastavu bilo je i gradova, među kojima i nekoliko grčkih kolonija na jadranskoj obali, kao i gradovi koji su pripadali makedonskim i epirskim dinastima. Jezgra ostalih gradova su bila stara ilirska središta od kojih su neka bila sasvim ili djelimično helenizirana. To pokazuje da je ilirska kraljevina bila i nosilac urbane civilizacije, iz čega proizilazi da su i s te strane postojali preduvjeti za njen puni državno-pravni razvoj. To ovu kraljevinu svrstava u red razvijenih država antičkog doba.

Ilirski kraljevi su već u IV stoljeću st. e. kovali novac, što predstavlja jedan od bitnih elemenata koji karakterizira državnost, jer to podrazumijeva robno-novčani način privređivanja iza čega mora stajati dobro organizirana državna vlast.²⁴ S time ide i politička moć. Ilirska kraljevina je tokom IV i III stoljeća st. e. predstavljala nezaobilazan faktor u odnosima među zajednicama južnog Balkana. Kralj Grabos je 357. godine st. e. sklopio savez sa halkidičkom ligom protiv Makedonije, a godine 356. sličan savez je zaključen sa Atenom (Diodor, XVI, 22.). Ilirska kraljevina je predstavljala i pomorsku silu. Puni razvoj doživjela je za kralja Agrona, kojeg izvori spominju 230/229. godine st. e. Njegovi nasljednici su uspjeli održati kraljevstvo još šest desetljeća. To je vrijeme intenzivnog rimskog nastojanja da se učvrsti na istočnoj jadranskoj obali i Balkanu. Ardijejska kraljevina je kao bitan politički faktor na tom prostoru morala doći u sukob sa Rimom. Vođena su ukupno tri ilirsko-rimska rata (229, 218, 171. godine st. e.) Rim je srušio ovu državu tokom Trećeg rata (167. godine st. e.), kojom prilikom je uhvaćen i smaknut posljednji vladar kralj (Gencije).

Prvi ilirsko-rimski rat je s političkog gledišta imao taj značaj što je tom prilikom rimska vojska prvi put stupila na tlo istočne jadranske obale. To je imalo nesagledive posljedice i za Grke, jer je intervencija u Iliriji Rimljanima pripremila osvajanje Grčke. Time je ujedno označen početak rimskog osvajanja zemalja sve do Eufrata. Zato grčki historičar Polibije s pravom u svojoj Općoj povijesti na samom početku izlaganja daje centralno mjesto ratu s kraljicom Teutom i događajima koji su nakon toga uslijedili.²⁵

Ilirska kraljevina je sadržavala sve atribute koji karakteriziraju starovjeku državu. To je prije svega nasljedna kraljevska vlast, postojanje dvora i dvorskih službi, diplomacija, emitiranje novca, jaka vojska itd. O svemu tome vrijedne podatke nam daje Polibije. Najistaknutije dvorske službenike on označava titulom *filoi* (kraljevi prijatelji), isto kako je bilo na dvorovima helenističkih vladara

²⁴ D. Rendić, *Prolegomena ilirskoj numografiji*, Godišnjak, knj. III, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, Sarajevo 1965., p. 77-93.

²⁵ Polib. II 2-112; M. Garašanin, *Istorija Crne Gore*, I, Titograd 1967., p. 107 i d.

tog vremena. I Livije zna za te kraljeve službenike, s tim što ih on prevodi na latinski - *amici*.

Ovi "kraljevi prijatelji" (*filoi, amici*) bitno se razlikuju od kategorije plemenskih prvaka. Razlika između njih je ta što se plemenski prvaci biraju na plemenskom vijećanju, dok je izbor kraljevih "prijatelja" vršio kralj. Njihov utjecaj se isključivo zasnivao na osobnoj vezi sa kraljem. To znači da su ovi službenici postavljeni i skidani po nahođenju dinasta. Izvori navode da je među takvima bilo i stranaca, uglavnom Grka.

Dok su plemenski prvaci (*principes gentis, principes Illyriorum*) u najstarije doba bili isključivo plemenske starješine kako im to i ime kaže, u razvijeno doba ilirske države tu titulu su, također, nosila lica koja su na dvoru obnašala određenu službu, što znači da je u to vrijeme izgubila svoje izvorno značenje. Nosili su je čak i gradski funkcioneri, sitni dinasti, starješine općina i dr. U ovom slučaju, radi se o kategoriji visokih državnih činovnika koji su bili potčinjeni kraljevskoj vlasti. U suprotnom, oni bi činili vijeće koje bi moglo ograničiti kraljevsku vlast, odnosno njegovu funkciju u unutarnjim ili međunarodnim odnosima.

Postojeća epigrafska građa i literarni izvori isključivo spominju kralja kada je u pitanju sklapanje ugovora o savezu (na primjer savez sa Atenom iz 356. godine st. e.). Dok titula *basileus* uz neka imena ilirskih vladara (*basileus Monnounios, basileus Bardylis* itd.) u biti ne govori mnogo, titula *basileus ton Illyrion*, ili *rex Illyriorum*, izražava nadplemenski karakter vlasti. To se, uglavnom, odnosi na kraljeve iz starije dinastije.²⁶

U ovom slučaju vladar s tom titulom ne označava poglavicu nekog plemena nego je riječ o vladaru određene države u čiji sastav je ulazilo niz ujedinjenih srodnih plemena, pa zato titula *basileus ton Illyrion*, (kralj Ilira). Ova nadplemenska titula je u najužoj relaciji s atributom državnosti jer u protivnom, da je u pitanju kralj (*basileus*) jednog određenog plemena to bi imalo sasvim drugi smisao.

Ilirski vladari su uživali sve privilegije i prava koja su bila rezervirana za lica takvog ranga. Ubirali su poreze, njima su bili potčinjeni novoosvojeni gradovi, u njima su postavljali namjesnike po svojoj volji. Kraljevi su bili vrhovni zapovjednici vojske, kovali su novac, a bili su i vrhovni suci.

Od posebnog značaja je da je ilirska država imala razvijenu diplomatsku službu po uzoru na ondašnje helenističke države. Mora se pretpostaviti da je bila u upotrebi pisana komunikacija. Pri tome se diplomacija služila grčkim jezikom i pismom.

²⁶ O tome: F. Papazoglu, *Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti*, p. 19.

S obzirom da je riječ o državi antičkog doba, njeni društveni odnosi su se temeljili na principima razvijenih robovlasničkih odnosa. To podrazumijeva klasnu izdiferenciranost, o čemu nam Polibije i Livije donose niz podataka. Po njima, postojale su dvije kategorije stanovništva: potlačeni i slobodni. I jedni i drugi su u odnosu prema kralju bili podanici. Izvori za njih upotrebljavaju izraze *hipekooi* i *oikeoi*. Podaci govore da je kod Ilira postojala i kategorija pravih robova. Polibije nas izvještava da su ilirski kraljevi do robova također dolazili gusarenjem.²⁷ Rimski historičar Livije piše, da je makedonski kralj Filip V nakon osvajanja ilirskog grada Peliona 200. godine st. e. slobodno ljudstvo pustio, a robove i ostali plijen do kojeg je došao odveo u Makedoniju.

Teopomp piše da su Ardijejci držali čak 300.000 robova, koje on naziva *prospelatoi*.²⁸ U suvremenoj literaturi je iznijeto mišljenje da se tu ne radi o pravim robovima, nego o kategoriji poluslobodnih članova zajednice. Varon spominje, pak, neke oberate, za koje kaže da ih je bila puna Ilirija. Kada su Rimljani 179. godine st. e. zauzeli penestinski grad Uskani, također su naišli na mnoštvo robova (turba servilis). To sve govori da je kod Ardijejaca, kao i u drugim antičkim državama onog vremena, postojala klasna izdiferenciranost, gdje su najnižu kategoriju činili robovi. To potvrđuje da je Ardijejska kraljevina i po pitanju društvenih odnosa bila izgrađena po principima antičkog robovlasničkog društva.

Kao vladari dobro organizirane i jake države, ardijejski kraljevi su raspolagali velikim materijalnim sredstvima. Mada su počeli kovati novac tek u IV stoljeću st. e., bez sumnje su se njime služili i ranije. Zna se, da su ilirski vladari često sklapali vojne saveze s drugim državama ili zajednicama za novac. Također su nudili svoje vojne usluge za novac. Jedno vrijeme su makedonski kraljevi Ilirima plaćali danak, pa je i na taj način novac ulazio u tokove njihovog privređivanja.

Ilirski vladari su u svojim rukama držali bogate rudnike srebra u Damastionu.²⁹ To je uz ratni plijen pružalo solidnu osnovu za stjecanje velikog bogatstva. O tome ponešto saznajemo i iz izvještaja rimskih pisaca. Kada su Rimljani 167. godine st. e. srušili Ardijejsku kraljevinu, u ruke im je pao toliki plijen da je to u Rimu izazvalo neviđeno divljenje. U pobjedničkom trijumfu je između ostaloga nošeno 27 tovara zlata, 19 tovara srebra, 13.000 denara, 120.000 ilirskih srebrenih novaca itd.³⁰ To pokazuje da su i s materijalne strane postojali preduvjeti za funkcioniranje složene državne organizacije.

²⁷ Polib. II, 4, 65.

²⁸ Atheneus, VI, 271.

²⁹ Strab. VII, 271.

³⁰ Liv. XLV, 43. Sr. M. Garašanin, o. c., p. 112-113.

Ostale ilirske zajednice u svom društvenom razvoju nisu nikada dostigle stupanj razvoja koji bi ih doveo do uspostavljanja društveno-političkog sistema koji bi bio iznad plemenske organizacije. Najveći domet u tom pogledu bilo je stvaranje međuplemenskog saveza, što je predstavljalo tek etapu u stvaranju državne organizacije. Jedino se može reći za Histre da su se u svom razvoju bili približili stvaranju potpune državne organizacije.

O društveno-političkom uređenju Histra izvještava nas Livije, opisujući rat s Rimljanima 178-177. godine st. e. (Liv. Ab Urbe cond., XL, XLI). Tu se navodi da su Histri bili organizirani u plemenski savez kojem je na čelu stajao nasljedni kralj. Livije zna za dvojicu takvih kraljeva. Ime prvoga ne navodi, ali kaže da je živio u miru sa susjedima i Rimljanima. Naslijedio ga je sin Epulo, za čije vladavine je došlo do rata sa Rimljanima.³¹

Po ovome se vidi da je kod Histra postojala institucija kraljevske vlasti, a to znači da su Histri početkom II stoljeća st. e. već imali iza sebe plemensko udruživanje, te da su se u vrijeme rata sa Rimljanima nalazili u fazi stvaranja jake vojnodemokratske države kojoj je na čelu bio nasljedni kralj. Proces stvaranja potpune državne organizacije prekinuli su Rimljani vojnim pohodom, koji je završio pokorenjem Histra.

Iako su Histri pružili žestok otpor, jači i organiziraniji Rimljani su ih pobijedili. Konzul Marko Pulher je 177. godine st. e. krenuo u odlučujuću juriš na njihovo glavno uporište Nezakcij (danas Vizače kod Pule). Po predanju, kralj Epulo je sam sebi oduzeo život da ne bi živ pao neprijatelju u ruke. @ilavi otpor Histra je skršen u krvi i plamenu, nakon čega je na području Histre Rim uspostavio svoju vlast.³²

Opisujući ovaj rat Livije donosi niz podataka koji oslikavaju društvene i političke prilike kod Histra. Skreće pažnju njegova napomena da su Rimljani bili veoma razočarani plijenom koji im je pao u ruke nakon zauzeća njihovog glavnog grada Nezakcija. To govori da kod Histra nisu još postojale materijalne pretpostavke za uspostavljanje potpune državne organizacije, koja bez čvrste ekonomske osnove ne može funkcionirati.

Livije skoro idealizira odnos Histra prema slobodi, ističući da su im muškarci i žene radije odlazili u smrt nego da postanu tuđe roblje. To govori da su predstavljali zajednicu koja nije znala ni za unutarnje ni za vanjsko porobljavanje. S druge strane, takav odnos i ponašanje u ratnim okolnostima karakteristično je za zajednice nižeg kulturnog i društvenog statusa.

Ipak, za Histre se može reći da su u političkom organiziranju bili znatno odmakli od drugih plemenskih zajednica zapadnog Balkana. Livije kod njih

³¹ Liv. XLI, 1; Š. Mlakar, o. c., p. 9 i d.

³² S. Čače, o. c., p. 86.

spominje dvije kategorije društvenog organiziranja: *populi* i *civitates*.³³ Prva kategorija je obuhvaćala brojna plemena koja su živjela u jednom većem ili nizu manjih utvrđenih naselja (kasteljera). Kod svih je osnovno zanimanje bila obrada zemlje i uzgoj stoke, a oni koji su živjeli uz obalu bavili su se i pomorstvom.

Pripadnici druge kategorije (*civitates*) predstavljali su viši stupanj plemenskog udruživanja. I jednima i drugima na čelu su bile starješine (*principes*). Plemensko udruživanje po ovim osnovama zasnivalo se na proširenom krvnom srodstvu i teritorijalnom povezivanju. *Civitatesi* (općine) su okupljali plemena koja su živjela na određenoj teritorijalnoj cjelini koju su zajednički eksploatirala njena prirodna bogatstva. Zajedničkim akcijama rukovode plemenske starješine (*principes*) koji, kada iskrсне ratna opasnost, između sebe biraju vođu (*princeps civitatis*), koji ima ingerencije kralja. Zato Livije i naziva Epula i njegova oca kraljem.

Ingerencije histarskih kraljeva ipak ne odgovaraju ingerencijama peonskih, ardijskih ili dardanskih kraljeva. Dok su ovi posljednji bili potpuno samostalni u odlučivanju po pitanjima za zajednicu, histarski princeps (kralj) je u međuplemenskom vijeću bio ograničen. Sva važnija pitanja kao što je odbrana, razdioba ratnog plijena, iseljavanje u nove oblasti i sl, zajednički se rješava u vijeću koje sačinjavaju vođe pojedinih plemena (*principes*). To govori da je kod Histra nedostajala posljednja stepenica u političkom razvoju preko koje je institucija *civitates* trebala prerasti u instituciju monarhije. To bi vjerojatno uslijedilo da taj proces nije bio prekinut osvajanjem Rimljana.

Nije slučajno da se uz spomenute države na jugu Ilirije najrazvijenija društveno-politička organizacija javlja upravo kod Histra. Kao što je Grčka vršila kulturni i politički utjecaj na južne Ilire, pa je to bio razlog da naglašeno odskoče u razvoju od ostalih sunarodnjaka iz unutrašnjosti, tako su se i Histri brže razvijali zahvaljujući utjecajima iz susjedne Italije. Da je ta konstatacija tačna, pokazuje sudbina zajednica koje su živjele podalje od jedne i druge zone utjecaja. Među takve spadaju Japodi, Dalmati i Panoni.

Organizacija Japoda je bila slična onoj kod Histra. I njihova plemena (*Moentini*, *Arupini*, *Avendini* i dr.) su se okupljala u savez čiji je centar bio *Metulum*. I kod njih je, kao kod Histra, taj vid organiziranosti imao privremeni karakter. Uspostavljan je dogovorom srodnih plemena protiv zajedničkog neprijatelja. Kad opasnost prođe, savez se raspada, i plemena su živjela kao samostalne jedinice.

Neki segmenti japodskog društva dosta podsjećaju na organizaciju Histra. Strabon za njih navodi da su nekoć bili poznati pljačkaši Italije. Zatim, spominje njihove gradove *Metulum*, *Arupium*, *Monetium*, *Terpon*, *Avendo* i *Segestiku*, a

³³ O tome: Š. Mlakar, o. c., p. 7-8.

od plemena Moentine, Arupine, Avendine i dr. Bili su okupljeni oko jednog središta (Metulum). I ovdje se ponavlja epizoda iz rata sa Rimljanima. Kad su izgubili nadu u pobjedu, ubijaju žene i djecu a onda sebe, kako neprijatelju (Rimljanima) ne bi živi pali u ruke.

Ostaje nam nepoznato ko je bio na čelu zajednice Japoda u doba njihove samostalnosti. Da li kralj (rex), ili izborni poglavica (princeps). Kada su došli pod rimsku vlast, poglavice japodskih župa nose titulu *praepositus* (*praepositus et princeps*).³⁴ Moguće da su starješine s ovom titulom stajali na čelu plemenskog saveza dok su principes, to jest poglavice pojedinih plemena, činili vijeće koje je stajalo uz bok *praepositusa*.

Rimljani su u većini slučajeva ostavljali pokorenim narodima njihove dotadašnje institucije koje su se na ovaj ili onaj način morale uklopiti u rimski pravni sistem. Zato se može pretpostaviti da titula *praepositus*, koja se javlja na više japodskih spomenika iz vremena ranog carstva, reflektira titulu nadplemenskog vođe iz doba njihove samostalnosti, dok bi *principes Japodum* bile nekađašnje plemenske starješine koje su izmeđuse birale nadplemenskog vođu, to jest *praeposita*.

Slično je bilo i kod Dalmata. I oni su se ujedinjavali samo kada bi im zaprijetila zajednička opasnost. Za savršeniji oblik organiziranja kod njih nije postojala ni materijalna pretpostavka. Dalmati su živjeli u obalnom zaleđu, većim dijelom na Duvanjskom, Livanjskom, Glamočkom i Kupreškom polju. Uglavnom su se bavili stočarstvom.³⁵

Dalmati nisu poznavali ni novac, a obradivu zemlju su izmeđuse dijelili svake osme godine. Potčinjena plemena su im plaćala danak u žitu i stoci.³⁶ Sve u svemu, to su bili tipični gorštaci i stočari kod kojih nije bilo urbanih naseljena niti drugih sadržaja koji bi govorili o većem društvenom i kulturnom stupnju što bi predstavljalo osnovu za stvaranje složenog državnog sistema.

Društveno uređenje Dalmata bilo je slično japodskom. Najveći stupanj do kojeg su došli bio je plemenski savez koji je stvaran u izvanrednim prilikama zbog vanjske opasnosti. Tada je biran nadplemenski vođa (princeps Dalmatarum) čije su kompetencije trajale dotle dok je nalagala situacija zbog koje je biran.

I u vrijeme rimske dominacije plemenski prvaci su zadržavali svoje funkcije ali su sada bili uključeni u rimske institucije vlasti. Epigrafski spomenici bilježe nekoliko takvih prvaka među kojima samo imenom podsjećaju

³⁴ K. Patsch, *Japodi*, Glasnik Zemaljskog muzeja, VIII, Sarajevo 1896., p. 133 i d.

³⁵ M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, Godišnjak, knj. IV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, ANUBiH, Sarajevo 1966., p. 27 i d.

³⁶ Polib., 32, 18.

na plemensku konstituciju iz doba svoje samostalnosti. Izgleda, da je u nekim sredinama ta titula bila nasljedna, jer se na jednom natpisu (CIL III,2776) navodi princeps kojemu je istom 22 godine. Na tu dužnost jamačno nije mogao doći svojim iskustvom nego nasljednim pravom.

Slijedeća krupna zajednica plemena koja zaslužuje da se spomene jesu Panoni. Kao periferni balkanski narod u historiju ulaze dosta kasno, tek sredinom II stoljeća st. e., kad ih pod tim imenom prvi put spominje Polibije. Kasnije ih spominju Velej Paterkul, Strabon, Flor, Apijan i dr. Po jednim, Panoni predstavljaju skupno etničko ime, a po drugima je to geografska oznaka bez političkog značenja.³⁷

Ni kod Panona se nije nikada uspostavila šira i trajnija politička zajednica. Bili su razbijeni na brojna plemena kod kojih nisu bili sazreli uvjeti ni za stvaranje plemenskog saveza a kamoli za stvaranje države. Apijan doslovno kaže da nije bilo centralne vlasti i da im političke funkcije nisu još bile odvojene od društvenih (App. III. 22). S obzirom da su živjeli daleko od grčke i italske granice, bili su izvan utjecaja iz tih pravaca, pa je kod njih društveno-politički razvoj bio na daleko nižem stupnju u odnosu na ostala plemena s područja zapadnog Balkana.

Apijan bilježi da kod Panona nije bilo čak ni gradova nego su živjeli po poljima i selima u rodovskim zajednicama (App. III. 20). Donekle su kulturno odskakala samo ona plemena koja su živjela duž puta koji je spajao Podunavlje s Apeninskim poluotokom. Upravo su na toj liniji ponikla jedina dva panonska grada - Siscia i Sirmium.

U kontekstu ovih razmatranja zavrijeđuje da se spomene još jedno pleme koje je po mnogočemu specifično. Riječ je o Daorsima. Naseljavali su oblasti lijeve obale donje Neretve i njeno ušće, te oko današnjeg Stoca, sa plemenskim središtem u Ošanićima. Da su u ranijoj povijesti igrali značajnu ulogu svjedoči njihov spomen kod Hekateja (VI stoljeće st. e.), koji ih naziva *Daorsioi*. Polibije ih naziva *Daorsoi*, dok se na njihovom novcu javlja oblik *Daorson*.³⁸

Čini se da su Daorsi u ranijoj povijesti naseljavali mnogo šire područje. U posljednjim stoljećima st. e. pripadale su im oblasti između Neretve, Veleža i Pelješca, s izlaskom na more. Ranije su možda držali i desnu obalu Neretve, sve do Duvanjskog polja. Pri koncu I stoljeća st. e. moć im se znatno smanjila i tada se uglavnom grupiraju oko današnjeg Stoca. U tješnju političku vezu s Rimom

³⁷ Z. Marić, *Problem sjevernog graničnog područja Ilira*, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba. Naučno društvo Bosne i Hercegovine, pos. izd. knj. IV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, Sarajevo 1964., p. 187 i d.

³⁸ Z. Marić, *Ošanići - centar Daorsa - kulturno - historijske značajke, Jadranska obala u proto-historiji*, Zagreb 1976., p. 249 i d.

došli su u vrijeme Trećeg ilirskog rata (171-168. godine st. e.), u kojem su se borili na strani Rimljana.

Istraživanja su dokazala da su Daorsi bili pod jakim grčkim utjecajem. Njihovo središte na Ošanićima kod Stoca sadrži mnoge elemente helenističkih gradova (kiklopski zidovi, specifična stambena arhitektura, agora i sl.), a i pokretni materijal pokazuje da se život odvijao po grčkom uzoru. Posebnu pažnju zaslužuje činjenica da su Daorsi kovali novac čija ikonografija sasvim odgovara grčkom novcu. Na aversu je glava boga Hermesa a na reversu lađa s legendom na grčkom *Daorson*.³⁹

Emitiranje novca u svakom slučaju podrazumijeva razvijenu političku organizaciju i jaku ekonomsku zajednicu. Iako nemamo podataka koji bi potvrdili da su Daorsi bili državno organizirani, pojava novca i urbani život upućuje da su bili na putu da to ostvare. I ovdje je bio slučaj da je taj razvoj bio prekinut intervencijom Rima, čija politika nije pravila kompromis, bilo da je riječ o barbar-skim zajednicama, kako je to bilo kod većine balkanskih plemena, ili o kulturno naprednim grčkim i istočnjačkim zajednicama.

Summary

ON ELEMENTS OF THE POLITICAL ORGANIZING OF THE ILLYRIAN COMMUNITIES

The Illyrians belong to the group of ancient peoples, who already in the course of the 1st millenium of the new era in the political development achieved the level of the state organization. It concerns, first of all, the tribes that were in the Southern parts of the Illyrian world (Peonian, Taulantian, Dardanian and Ardieyanian). They lived close to the Greek world, where from the pre-historic time the cultural and political influences reached them. The Illyrians being very

³⁹ Z. Marić, *Novčić drugog i trećeg stoljeća stare ere sa Gradine u Ošanićima kod Stoca*, Glasnik Zemaljskog Muzeja, XXVII-XXVIII, Sarajevo 1973. p. 237-258.

close neighbours of the Greek developed culture took over the progressive cultural heritage, influenced by them, they abandoned the tribal organization rather early and established the form of the social life, which differed little from that of the Greeks.

As early as the old Greek myths mentioned the Enhelian royal authorities. The Peonians were mentioned by Homer as Trojan allies, while the later Greek writers spoke in details of the kingdom of Dardanians, Taulantians and Ardieyans. Based on these data it is possible to say that the Illyrian political organizing, which brought to the establishment of the royal state, namely the state organization, started early in the 1st millenium of the old era (the Enhelian and Peonian), while the other three tribes in the second half of the 1st millenium. In the first case, the kingdoms were, doubtless, based on the example of the Homeric period kingdoms. The Greek influence is evident also with the kingdoms of the later time (Dardanian, Taulantian, Ardieyans), that later in time were organized as the typical Hellenist kingdoms.

The Greek writers and the epigraph documents show that the mentioned communities had all the characteristics that enabled them to abandon rather early the tribal organization, to establish the monarchy. First of all, they had the good economic base and military power. Some Greek communities, to mention Athens, sometimes, due to the money, won the alliance of certain Illyrian kingdoms in the mutual clashes or the war against the Macedonians. As a matter of fact, the Illyrians suffered a great deal from the neighbouring Macedonians. Their histories, in the course of centuries, often meet. The contacts had also the far reaching consequences for the Illyrian cultural and political development.

From the mentioned kingdoms the best known to us is that of the Ardieyans, because it used to be the earliest state, a contemporary of the Roman penetration to the Balkan peninsula, it was described by Roman writers in details.

Those Illyrian communities that were remoted from the Greek world, that had less or no Greek influence, in their cultural and political development were considerably lagging behind. This the reason that the arrival of the Romans found them in the phasis of tribal organization. Only some of them (e.g. the Histri, to some parts, the Dalmati) were on the verge to have a state organization, which was interrupted by the Roman expansion. It may be concluded that the most developed political organizing with the Illyrians was that under the direct cultural and political influence of the Greeks. Those were the tribes on the South of the Illyrian world (the present day Macedonia, Albania, Monte Negro and South Herzegovina).

Drago Roksandić

TRIPLEX CONFINIUM

Međunarodni istraživački projekt: ciljevi, pristupi, metodi

Abstract: Pisac članka *Triplex confinium* odgovara na pitanje čemu međunarodni istraživački projekt *Triplex confinium*, koji su 1997. godine zajednički utemeljili Zavod za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Abteilung für Südosteuropäische Geschichte sa Sveučilišta u Grazu (Austrija) kao multinacionalni, interdisciplinarni i intergeneracijski projekt. *Triplex confinium* je inače tradicijski naziv za zajedničko granično područje Habsburške monarhije, Mletačke republike i Osmanskog carstva od 16. do 18. stoljeća, međunarodnim ugovorima prvi put razgraničeno 1699. godine. U središtu zanimanja istraživačkog projekta je *Triplex confinium* kao tro-, odnosno višegranično područje u dugome vremenskom trajanju u mnogostrukostima svojih očitovanja (područje sruza triju imperijalnih sistema, prostornih raznolikosti, različitih tipova ljudskih zajednica, tipova konflikata i koegzistencije, tolerancije i netolerancije itd.

Čemu međunarodni istraživački projekt Triplex confinium?

U radu međunarodnog kolokvija "*Triplex confinium*" after the Vienna War (1683-1699): problems of micro-historical research, održana u Institute on Southeastern Europe of the Open Society Institute Budapest and the Central European University (Budapest, 21. i 22. ožujka 1997. godine) sudjelovalo je 16 istraživača iz 4 zemlje, a za sljedeću konferenciju u projektu *Triplex confinium*, koja će se pod naslovom *Plan and Practice. How to Construct a Border Society? The "Triplex confinium"* (cca. 1700-1750) održati na Odsjeku za jugoistočnoeuropsku povijest Sveučilišta u Grazu od 9. do 12. prosinca 1998. godine, prijavilo se 23 sudionica i sudionika iz 10 zemalja. Zanimanje mogućih

novih suradnica i suradnika za daljnje projektne inicijative navješćuje da bi taj broj na izglednoj trećoj konferenciji mogao biti i veći.

Problematika povijesti *Triplex confinium*, graničnog područja između Mletačke republike, Osmanskog carstva i Habsburške monarhije u ranome novom vijeku pripada čitavu nizu nacionalnih historiografija i kultura prostora na razmeđu Srednje i Jugoistočne Europe te Sredozemlja. U njezinu su jezgru hrvatska, bosanskohercegovačka i srpska historiografija. Na različite načine ništa manje to nisu ni austrijska, mađarska, talijanska, slovenska i turska, kao i čitav niz drugih. Iz povijesti tromeđe moguće je ući u mnoštvo temeljnih pitanja hrvatske, bošnjačke i srpske rane novovjekovne povijesti, ali i povijesti Mletačke republike, Osmanskog carstva i Habsburške monarhije.

Dakle, u pitanju je višestruka granica, u čijoj se povijesti isprepliću s mnoštva stajališta mnogobrojne nepoznanice i "atipične" pojave u epohalnim kategorijama. Time pitanje povijesti tromeđe postaje legitimno i u vodećim svjetskim historiografijama.

Dakle, kako razumjeti interes za *Triplex confinium*? Ne ulazeći ovom prilikom u iscrpnije razmišljanje o mogućim odgovorima, sigurno je da je u novije vrijeme iznova povećan istraživački interes za povijest granica u Europi i svijetu. Procesi globalizacije, mondijalizacije, regionalnih integracija poput europske povijesno su još uvijek prepuni nepoznanica, kao što su puni nepoznanica procesi etnonacionalnih i vjerskih obnova, "revivals" itd. I jedni i drugi, neovisno o tome koliko su samo "lica" i "naličja" iste povijesne zbilje nesumnjivo obnavljaju zanimanje za granice u prošlosti i budućnosti. Sigurno je da je danas skoro bespredmetno misliti u kategorijama izvedenim iz binarnih opozicija, u međusobnim neprepoznatljivostima i/ili nesvodljivostima¹.

Bilo da je riječ o čovjeku, kulturi, društvu, naciji, "novom svjetskom poretku" ili bilo čemu drugom, pojam "granica" neizbježna je kategorija u bilo kakvoj dosljednije izvedenoj kulturi mišljenja. Već je sam pojam "granica" danas toliko mnogostran i proturječan da su više nego nužna brojna nova istraživanja i to utemeljena na novim pitanjima o smislu i zbilji granica, na manje poznatim izvorima i na novim pristupima. U tome je jedno moguće, možda i najvažnije izvorište interesa za *Triplex confinium*.

Za razliku od bilo koje dvostrane granice u europskoj povijesti - počevši od granice između "civilizacije" i "barbarstva", kao jedne od najstarijih u europskom zapisanu iskustvu, preko ranije granice Juga i Sjevera pa kasnije Istoka i Zapada, preko nacionalnih razgraničenja ("mi" i "oni") sve do najnovijih hladnoratovskih i poslijehladnoratovskih iskustava (EU i "ostatak" Europe) - svaka trostrana ili čak i višestrana granica pretpostavlja ili uveliko različite

¹ Vidjeti: Edgar Morin, *Penser l'Europe*, (Paris, 1987.). Također: bosanskohercegovački prijevod: (*Kako misliti Evropu*. Sarajevo, 1989.) i hrvatski prijevod: (*Misliti Europu*. Zagreb, 1995.)

konceptualne pristupe u bilo kakvu mišljenju ili potiče nerazumijevanje, ignoranciju, fatalizam, ravnodušje i sl. Danas smo svjedoci i jednog i drugog².

”Tromeđa” je danas nesumnjivo intelektualni i praktični izazov. Granice su u ljudskom mišljenju i iskustvu sve mnogostranije, ali i sve uvjetnije, a takve su znale i ranije biti u raznim dijelovima Europe i svijeta. Ljudski identiteti i identiteti ljudskih zajednica danas su u sve većoj dvojbi zbog svijesti o svojoj višeslojnosti (*multiple identities*) i u europskoj tradiciji duboko ukorijenjene potrebe da se prepoznaju u svojoj monističnosti. Ipak su danas sve prepoznatljivije pretpostavke boljeg objašnjenja i razumijevanja slojevitosti graničnih pojava. U tom je jedan dubinski smisao projekta *Triplex confinium*.

Triplex confinium u hrvatskoj povijesti ranoga novog vijeka

Inicijativa u vezi s ovim projektom potječe iz hrvatske historiografije. To je u biti samorazumljivo. Čitava je hrvatska povijest ranoga novog vijeka u obzoru tromeđe. Prije svega u mišljenju o njoj iz nje same. Od habsburškog izbora za hrvatsko kraljevsko prijestolje (1527.) do pada Mletačke republike (1797.) sraz tri imperijalne sile - Osmanskog carstva, Habsburške monarhije i Mletačke republike - u hrvatskom etničkom prostoru jedna je od najneupitnijih ”činjenica” hrvatske povijesti. Od istoga tog doba pa na različite načine sve do danas, sraz tri pa čak i pet monoteističkih religija u hrvatskom prostoru isto je tako među najneupitnijim ”činjenicama” hrvatske povijesti. Riječ je dakako o katoličanstvu (rimskom i grčkom), pravoslavlju i islamu te marginalnije protestantizmu i židovstvu. Međutim, manje se ima na umu da su od tog doba u hrvatskom prostoru isto tako prepoznatljiva tri tipa ruralnog i urbanog svijeta (jadransko/sredozemni, panonsko/srednjoeuropski i dinarsko/balkanski itd., itd. Na koncu konca, sam je hrvatski prostor i sredozemni i panonski i balkanski.

² Kada se svijet 1991. godine bio suočio s fenomenima ”neočekivane” brutalnosti u procesu dezintegracije bivše Jugoslavije, ubrzo je jedno od najčešćih objašnjenja u euroameričkim masovnim medijima, ali i u mnoštvu pretencioznih ekspertskih interpretacija bilo da su se ”ti” ljudi ”uvijek” međusobno ”mrzili” i sl.

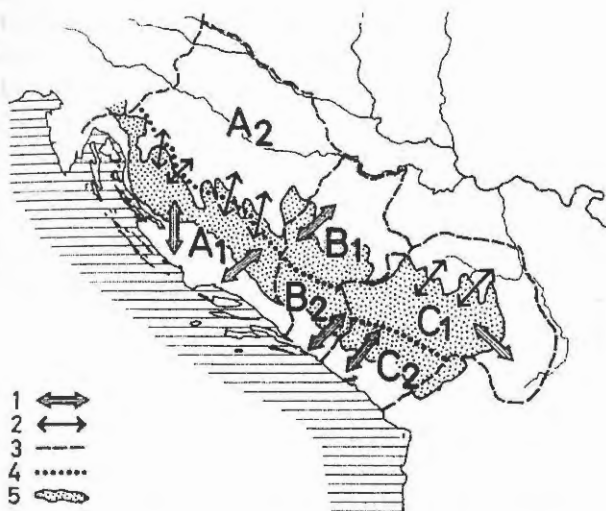
- A1 Geopolitička jezgra Hrvatske
- A2 Hrvatska Slavonija kao kasnosrednjovjekovna jezgra Hrvatske
- B1 Geopolitička jezgra Bosne
- B2 Geopolitička jezgra Huma (kasnije Hercegovine)
- C1 Geopolitička jezgra Raške ili Srbije
- C2 Geopolitička jezgra Duklje ili Zete (kasnije Crna gora)
- 1 Primarni pravci trnšumantnog stočarenja
- 2 Sekundarni pravci trnšumantnog stočarenja
- 3 Granice do 12 stoljeća
- 4 Granice između trnšumance prema jadranskoj obali i panonskom prostoru
- 5 Ljetnje ispaše

Dakle, bilo da se o hrvatskoj povijesti ranoga novog vijeka misli iz iskustva nje same ili se o njoj misli u svjetovnim ili duhovnim kategorijama koje nameće europska zbilja istoga tog doba, ona je nesumnjivo dosta jasno određena metaforom *Triplex confinium*, u svakom slučaju bolje nego bilo kojom drugom, uključivši i onu ne samo u hrvatskoj tradiciji duboko ukorijenjenu "*Antemurale Christianitatis*".

Prije svega, što je ustvari Triplex confinium?

Ovaj izraz postaje međunarodno uobičajen, kada je riječ o ovom dijelu Europe, razgraničenjima poslije zaključivanja mirovnih ugovora u Srijemskim

Karlovcima 1699. godine, a odnosi se na točku u kojoj se susstjeću habsburška, mletačka i osmanska granica. Ta je točka Medveđak, sada Medveđa glavica, vrh Debelog brda, sjeverozapadno od Knina.

Stručnjaci triju država za razgraničenje zajednički odlučuju 1700. godine "da se ovo mjesto, koje predstavlja stvarnu tromeđu, označi ljepše i izrazitije, pa je podignuta "jedna velika humka, bolja, ljepša i viša od ostalih" i postavljeni su posebni znakovi na tri strane, koji su ukazivali na granične linije između Austrije i Turske, Austrije i Mletačke republike i Mletačke republike i Turske."³

Međutim, povijest habsburško-mletačko-osmanske tromeđe u prostornom smislu znatno je dugotrajnija od povijesti humka Medveđak od 1700. do 1797., tj. od međudržavnog razgraničenja do trenutka pada Mletačke republike, kada nestaje Tromeđe u njezinu tradicijskome, uvjetno rečeno, imperijalnome novovjekovnom značenju. To, prostorno shvaćanje, vidljivo je već iz suvremenih jezičnih spomenika. I u latinskom i u hrvatskom jeziku 17. stoljeća pojam "confinium" ima prije svega prostorno značenje: *konecz zemlye, gde sze z-drugum zesztaje, mejas, kotar ili pak kraina*⁴.

³ Ešref Kovačević, *Granice Bosanskog Pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 63, 107.

⁴ Ivan Belostenec (Joannes Bellosztencz), *Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium*, Zagreb, 1740, 339-340.) Budući da se u hrvatskom jeziku ovaj pojam može pisati i s velikim i s malim početnim slovom, u ovom ćemo radu pojmom "Tromeđa" uvijek označavati Medvedu glavicu, a pojmom "tromeđa" onaj trogranični prostor koji po bilo kojim egzaktno izvedenim kriterijima čini povijesnu cjelinu. Takvo poimanje "tromeđe" bitno širi moguće

U tom je smislu interes ovoga projekta usmjeren prije svega na razdoblje u kojem se povijest i Mletačke republike i Osmanskog carstva i Habsburške monarhije izravno susjeću, a to je doba od 1527. do 1797. godine te na prostor u kojemu su ta susjecanja najočitija. To je prije svega prostor mletačkih, osmanskih i habsburških krajina, sa središtem u kasnosrednjovjekovnom hrvatskom prostoru, od Zadra i Knina do Senja. Takvo je shvaćanje tromeđa ipak preusko. To je jasno iz samog temeljnog pristupa pisca. Tromeđa dopire i šire duž dinarskoga gorja, nadomak Jadranskoga mora, čitavom dužinom njegove obale te u unutrašnjost dokle god dopiru međusobna preplitanja, u svakom slučaju do Bihaća i Livna. Tromeđa uključuje, ponavljamo, i dijelove jadranske obale i središnje dijelove spleta dinarskih planina, ali i doline rijeka dunavskog sliva (Una).

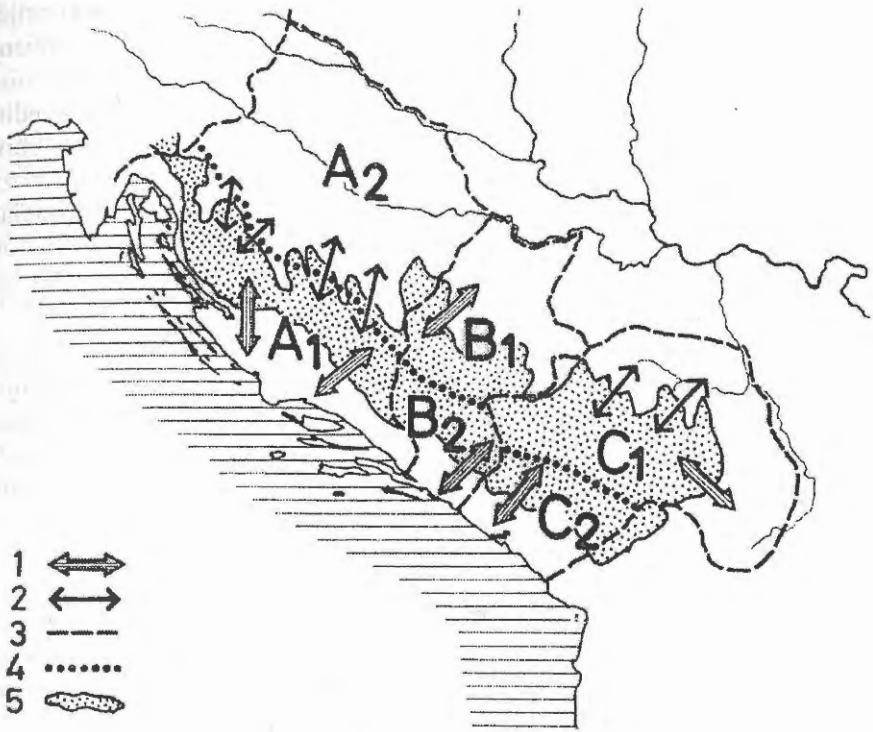
Takvo poimanje tromeđe izmiče bilo kakvu pojednostavljenom pristupu i kada je riječ o mogućim ciljevima istraživanja i istraživačkim disciplinama te problemima i pristupima.

U sva tri slučaja riječ je o sociokulturnim tradicijama i/ili zbiljama vrlo različita podrijetla, iako im je zajedničko da ih povezuju izvorišta europskoga i bliskoistočnoga "Starog poretka".

Iako je običaj promatrati ih u oprekama, uvijek valja imati na umu da koliko god Mletačka republika i Habsburška monarhija mogle imati zajedničkoga u ranome novom vijeku, onoga što ih povezuje u njihovim europskim izvorištima i interesima, toliko imaju i različitoga. To je osobito prepoznatljivo sa stajališta dubinskih opreka struktura moći jedne aristokratske republike srednjovjekovnoga podrijetla i jedne ranoapsolutističke monarhije ranonovovjekovnoga podrijetla. Njihov odnos spram Jadranskog mora dubinski je oprečan, a ipak se upravo u ranome novom vijeku svodi na bitku za hegemoniju u njegovu arealu, odnosno u bitku za kontrolu pomorskih izlazaka u svijet. Prije nego što je nestala 1797. godine, Mletačka republika je u srazu s Habsburškom monarhijom izgubila tu bitku.

S druge strane, koliko god Mletačka republika i Osmansko carstvo mogli biti nesvodljivi jedno na drugo, oboje duguju mnogo toga u kulturnom iskustvu bizantskoj, bolje rečeno levantskoj baštini, makar to bilo i na vrlo različite načine. S druge strane, što je još važnije, iako Mlečani i Osmanlije učestalo ratuju jedni s drugima u ranome novom vijeku, njihovi su sredozemni interesi prije podudarni nego isključivi. Jedva da to netko tako dobro uočava kao Fernand Braudel, iskazujući svoje spoznaje i kartografski:

istraživačke prostore, kao što i mnogostruko povećava broj mogućih istraživačkih pitanja iz njezine dugotrajne povijesti. Pojam "tromeđa", uostalom, preživljava i pad Mletačke Republike i austro-ugarsku okupaciju Bosne i Hercegovine (1878.) i sjedinjenje hrvatsko-slavonskog vojno-krajiškog prostora sa civilnim Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (1881.). Na različite načine, naročito u pučkim govorima, živi i u 20. stoljeću.

Bliskosti su još veće kada su u pitanju Osmansko carstvo i Habsburška monarhija. Koliko god oni bili jedno drugome arhetipski neprijatelji ("križ" vs. "polumjesec"), njihove strukture moći dugo funkcioniraju na poredbeno prepoznatljive načine. S druge strane, oba imperija imaju trajne interese za hegemonijom na svim svojim granicama, što jednima stvara trajna, isto tako imperijalna neprijateljstva na Istoku (npr. Perzija), a drugima na Zapadu (npr. Francuska). Kada god im je u zajedničkom interesu u situacijama takvih sukoba, Osmansko carstvo i Habsburška monarhija prije će imati razumijevanja jedni za druge nego što će ignorirati zajedničke interese u ime vjerskih, vrijednosnih ili nekih drugih načela.

Otuda će i njihova zajednička tromeđa, istraživana na razinama svoje imperijalne nadodređenosti, uvijek imati i iznimno slojevitu i iznimno složenu povijesnu zbilju, koja će bilo s voljom njezina žiteljstva ili bez njegove volje uvijek biti sastavni dio njegove svakodnevnice. Time otvaramo i spoznajno spornija pitanja mišljenja o povijesti tromeđe.

Naime, poimanje tromeđe može se širiti i dalje. Ukoliko Mletačku republiku, Osmansko carstvo i Habsburšku monarhiju promatramo prije svega "globalnohistorijski", kao tvorbe dugoga povijesnog trajanja u društvenopovijesnom, kulturnopovijesnom i gospodarskopovijesnom smislu, kao "civilizacije" i "kulture", uvijek će biti mnogo teže ali i izazovnije odrediti što je njihova tromeđa. Svaki pokušaj identifikacije bilo koje pojave, zbivanja i događaja u povijesti ranoga novog vijeka u kojima se susjeću prepoznatljivi mletački, osmanski i habsburški načini i obrasci mišljenja i djelovanja bit će istovremeno i prilog povijesti tromeđe, neovisno o tome da li će to prostorno biti lokalizirano u Karlovcu ili Zagrebu, Travniku ili Sarajevu, Dubrovniku ili Kotoru.

To će možda još i više biti svi oni "obraci" koje mletačka, osmanska i habsburška strana međusobno duguju jedna drugoj, a u svojim "dugovanjima" se prepoznaju u prostorima izravnog susreta i/ili sraza, bilo da su akulturacijske naravi ili konfliktne naravi. Kada već spominjemo akulturaciju na tromeđi, valja reći da ona ne isključuje ni "kulturu konflikata". U tom smislu akulturacija i konflikt prije uključuju nego isključuju jedno drugo. Tradicijska kultura konflikata u dugom trajanju "propisuje" obrasce po kojima se zna što je u konfliktima na tromeđi dozvoljeno i na koji načn, a što nije i na koji način. Nigdje to nije toliko uočljivo kao u sistemskoj apropijaciji tradicionalnih vlaških zajednica u Jugoistočnoj Europi i sustava njihovih vrijednosti u vojnokrajškim sistemima sve tri imperijalne sile jer je ona (tj. apropijacija) uveliko prepoznatljiva i u slučaju Osmanskog carstva i u slučaju Mletačke republike i u slučaju Habsburške monarhije.

Drugim riječima, ova tri sistema rane novovjekovne moći uveliko se ostvaruju i obnavljaju u svojim imperijalnim ambicijama upravo održanjem društvenopovijesnog i kulturnopovijesnog "statusa quo" stvorena na prijelazu 15. u 16. stoljeće, po izuzetno visokoj cijeni nestanka samog središta hrvatskoga srednjovjekovnog sociokulturnog ambijenta (Knin), u prostoru svoga izravnog sraza, u svojim krajinama, na svojoj tromeđi. Oni u tom uspijevaju prouzročujući dalekosežna civilizacijska i kulturna zakašnjenja na njoj samoj. I to i kada je riječ o njoj kao prostoru imperijalnih periferija i kada je riječ o krajinama kao "autoreferentnim sistemima", dakle, sa stajališta povijesne zbilje ljudi na različitim stranama imperijalnih granica. U tom je smislu tromeđa istovremeno i prostor intenzivne ljudske komunikacije, ljudskih prepoznavanja u različitostima, ali još češće i prostor stalnih međusobnih isključivanja pa i potiranja, sve do one nevidljive granice kada je opstanak "pobjedničke" strane uvjetovan opstankom "gubitničke".

Ući u takve mnogostrukosti povijesne opstojnosti tromeđe uistinu nije jednostavno. Tim više što većina pristupa povijesti tromeđe previda da ju je

nemoguće svesti na vlašku/morlačku zbilju kao periferijsko razgraničenje bilo kojeg od tri imperijalna sistema.

Triplex confinium između mikro- i makrohistorije

Ništa na tromeđi nije jednostavno istraživati jer je svaki problem strukturalno kompleksan. Svaki prije svega iziskuje pristupe primjerene "povijesti odozdo", ali istovremeno i "povijesti odozgo", svaki pretpostavlja višestruko ukrštanje jednih i drugih pristupa. Da pojasnim. Povijest tromeđe uvijek mora biti prepoznatljiva u svojim imperijalnim obzorjima (uvjetno: "odozgo"), ali uvijek i prije svega u svom vlastitom prostoru, u povijesnom smislu (uvjetno: "odozdo"). Ona bi morala korespondirati s istraživanjima povijesti svake od tri imperijalne sile, ali biti i sastavni dio povijesti naroda s tromeđe (hrvatskog, srpskog i bošnjačkog).

Mogući pregled istraživačke problematike svakako bi uključivao sljedeće vidove:

Povijest tromeđe i ekohistorija, posebno sa stajališta otvorenosti spram Jadranskog mora i Panonske nizine (Una) te duž Dinarskog gorja, u smjeru Alpi. Iako je Mletačka republika pretežno sredozemna, Habsburška monarhija pretežno alpska i panonska, a Osmansko carstvo pretežno dinarsko, balkansko, sve tri imperije prelaze granice jednostrane identifikacije, a to još više vrijedi za njihove podanike na tromeđi.

Povijest tromeđe u obzorju civilizacijskih i kulturnih paradigmi Mletačke republike, Osmanskog carstva i Habsburške monarhije od početka 16. do kraja 18. stoljeća.

Tromeđa prije tromeđe: baština hrvatskog srednjovjekovlja. Još uvijek nema istraživačkih radova koji bi na primjeren način iskazali povijesnu dramu koju iskušava kninsko područje na prijelazu 15/16. stoljeća. Knin je jedno od najznačajnijih središta srednjovjekovnog hrvatstva te je u socioekonomskom i sociokulturnom smislu u temeljnoj opreci spram onoga što će postati nakon pada pod osmansku vlast 1522. godine. Umjesto u središtu društvenopovijesnih zbivanja, naći će se na njihovoj periferiji, iz bilo koje perspektive. Još će veće biti promjene sociokulturnih i etnodemografskih struktura od 16. do 18. stoljeća, bilo da je riječ o onima izvedenima pod osmanskom vlašću ili o onima pod mletačkom. Dok će se do pada pod osmansku vlast njegove (proto)urbane strukture razvijati ravnopravnije, u skladu s mjerilima vremena, kako pod osmanskom, tako i pod mletačkom vlašću, Knin će biti prije svega pogranična tvrđava, nepovjerljiva i prema onima s drugih strana granica i prema vlastitim podanicima, raskrižje brojnih putova, kretanja i interesa. (Zanimljivo je uočiti da Knin nije ni mogao biti drugačiji u vrijeme razmjerno velike centralizacije moći

u Osmanskom carstvu ili krajnje centralizacije mletačke vojne moći. U tom će smislu uvijek biti poticajno uspoređivati ga s Bihaćem s bosanske strane, koji će naročito u 18. stoljeću, kao orijentalno strukturiran grad, s prepoznatljivom kasnosrednjovjekovnom hrvatskom fizionomijom, pored vojnih, imati razvijenije i druge urbane funkcije.⁵)

Epilog hrvatskog kasnog srednjovjekovlja se podudara s banovanjem Ivana Karlovića (1521.-1524.). U trenutku kada postaje banom, na hrvatskoj se strani vjeruje da će kao čovjek dvojne lojalnosti, kralju Ludoviku II. i Mletačkoj republici, čiji je kondotijer bio, imati više uspjeha u otporu osmanskim osvajanjima⁶.

Vjera o mogućnost dugotrajnog ugarsko-mletačkog, kao i kasnije habsburško-mletačkog protuosmanskog saveza u smislu ideologije globalnog sraza Kršćanstva i Islama tada, kao i nebrojeno puta kasnije će biti jedna od povijesnih iluzija ne samo u hrvatskoj tradiciji i bitno će utjecati na povijesna zbivanja na tromeđi i to upravo zato što redovito neće biti djelatna u pretpostavljenom smislu, ali će uvijek iznova dobivati svoje povijesno opravdanje.

Tako i u doba bana Ivana Karlovića neostvareni hrvatsko-ugarsko-mletački savez presudno utječe na rasplet golemoga sukoba s Osmanlijama i nastanak tromeđe. Poslije pada Beograda (1521.) sve do pada Jajca, nakon Mohačke bitke, 1528. godine, padaju i Knin (1522.), Krbava (1527.) i Lika (1528.).⁷

Osmanlije ipak ne uspijevaju izbiti na obalu Jadranskog mora u Senju, jedinome lučkom izlasku na smjeru prodora spram Istre i Venecije, prije svega zato što Senj postaje najjače habsburško vojnokrajiško, uskočko, uporište, usmjereno i prema Osmanlijama, ali i prema Mlečanima, koji se inače, u načelu,

⁵ Grad osvajaju Osmanlije 1522. godine, na razmeđu 1493., godine teškog poraza srednjovjekovnog hrvatskog plemstva u bitci na Kninu nedalekom Krbavskom polju i 1526., godine teškog poraza srednjovjekovne ugarske države na Mohačkom polju. Više od stotinu godina Knin će biti jedno od glavnih osmanskih uporišta i u odnosu spram Mletačke republike i u odnosu spram Habsburške monarhije: "U turskim rukama Knin ostaje važna strateška pozicija za nasrtaje i osvajanja prema sjeveru i zapadu. Jedno vrijeme u njemu je sjedište sandžaka Zakrčeje. Kad je Venecija stala osvajati teritorij Zagore, dolazi Knin 1649 u njene ruke. Međutim, 1653 Turci opet dobijaju Knin i obnavljaju porušenu tvrđavu koju je Venecija 1654 uzalud pokušala osvojiti. U krvavom obračunavanju između Turaka i krajišnika Knin postaje najveće tursko uporište. Tek 1688, poslije četvrtinaestodnevnog opsade, bio je Knin oslobođen (11. IX)." (EJ 5, Zagreb 1962., 267-268)

⁶ Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*, Zagreb: ŠK & Zavod za hrvatsku povijest, 1997., 104-105.

⁷ NB: *Turska osvajanja u Hrvatskoj u XVI. st.*, u: Nada Klaić, Zvonimir Dugački, Petar Mardešić (ur.), *Historijski atlas*, Zagreb: Učila, 1954., karta 42.

odupiru bilo kakvu jačanju habsburškog utjecaja na Jadranskom moru. Time je sa senjske, odnosno, habsburške strane određena povijesna zbilja tromeđe.

S mletačke strane u tome oblikovanju ima najviše udjela Zadar, koji je istovremeno i gradska komuna, i upravno središte mletačke pokrajine Dalmacije i luka i trg i nadasve središte mletačke vojne moći na istočnoj obali Jadrana, kako pomorske tako i kopnene, kako redovite tako i neredovite itd.

Dakle, između Zadra, Knina, Senja i Bihaća izvorno je određena povijest tromeđe. Njihove urbane jezgre, ma kako bile slabe i nejasno oblikovane, unutar tri različita imperijalna sistema moći, imaju golemu privlačnu moć u prostoru tromeđe, inače bitno određene zbiljom stočara-ratnika (Vlaha ili Morlaka itd.). I s tog je stajališta povijest *Triplex confinium* izuzetan istraživački izazov jer se povijest vojnokrajjskih sustava ipak pretežno razumijeva kao povijest seoskoga svijeta, iako je njezin dubinski smisao upravo u međuovisnosti seoskoga i gradskog svijeta na imperijalnim granicama. Vlaški/morlački seoski svijet, bez kojega su vojnokrajjski sustavi na bilo kojoj od tri strane tromeđe nezamislivi, nikada sam ne bi mogao ustaliti niti jednu od granica na tromeđi, a sama pak tromeđa, kao prostor već u ishodištu neprijateljski urbanoj civilizaciji, svoju ranu novovjekovnu postojanost dobiva tek s usponom svojih urbanih uporišta.

Tromeđa prije tromeđe: trajanja i promjene u kulturi paleobalkanskog življa (Vlasi/Morlaci itd.). Iznimno je velik broj pitanja glede vlaških kontinuiteta i diskontinuiteta u kninskom prostoru, kao i u čitavu širem području tromeđe, kako u srednjem tako i u novom vijeku. Sustavna istraživanja, temeljena na uvidima u arhivsku građu, ali i druge izvore materijalne i duhovne kulture, jedva da su izvođena. Sigurno je da je tromeđa jedno od središta najučestalijih vlaških kretanja u raznim smjerovima, uvjetovanih mnoštvom činilaca i "odozdo" i "odozgo".

Nastanak tromeđe: između imperijalnih sukoba i "malog rata" od 15. do 17. stoljeća. U 16. stoljeću tromeđa je sjevernije u velebitskom masivu, sa Senjom kao epicentrom, da bi se tek krajem 17. stoljeća ustalila na spojnici velebitskog i dinarskog masiva, u kninskom području. Dakle, ona se pomjera u pravcu sjeverozapad-jugoistok, duž dinarskog gorja, a nikada ne "silazi" na dalmatinsku obalu, niti na "panonsku" stranu⁸.

Nastanak tromeđe: trajanja i promjene u sociodemografskim i etnodemografskim strukturama. Takva tromeđa je nužno morala biti ovisna o

⁸ Vidjeti: Wendy Bracewell, *The Uskoks of Senj. Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic* (1992., a hrvatski prijevod: *Senjski uskoci. Piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadrani u Šesnaestom stoljeću* (1997.)). Knjiga sadržava i iscrpnu recentnu bibliografiju, važnu za povijest tromeđe.

stanovništvu koje se najbolje može akulturirati u gorskim uvjetima i koje je najspremnije biti u trajnoj vojnoj službi, a to je vlaško/morlačko stanovništvo.

Nastanak tromeđe: imperijalna povijest. Još su uvijek nedovoljno istraženi mletački, habsburški i osmanski arhivi glede pitanja kako uopće nastaje tromeđa i što kada sve znači. Više je nego sigurno da se percepcije vremenom dosta mijenjaju i da se svaka od njih kreće u vlastitim iskustvenim obzorjima.

Etnokonfesionalna povijest tromeđe. To je povijest tromeđe u ranim novovjekovnim sociokulturnim, socioekonomskim, etnolingvističkim i etnokonfesionalnim integracijskim i dezintegracijskim procesima u Hrvata, Srba i Bošnjaka u mletačkim, habsburškim i osmanskim granicama. U pitanju je dakako najizazovnije istraživačko područje sa stajališta involviranih nacionalnih historiografija, krajnje opterećeno i nacionalnoideološkim, ali još više, naročito u posljednjem desetljeću, ratnim iskustvom i u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini, koje je najteže posljedice imalo i još uvijek ima, pored ostalog, u Kninu i Bihaću.

Vjerske konverzije na tromeđi: pučka religioznost, vjerske zajednice, državni interesi i vjerski identiteti. Tromeđa je prostor gdje zapadno kršćanstvo ima svoje najdublje jugoistočnoeuropske korijene (Dalmacija), ali i prostor gdje je od ranoga novog vijeka sa slavenskobalkanske strane, u crkvenom smislu, ostvaren najdublji povijesno ustaljeni zapadni prodor istočnoga kršćanstva (Lika i Krbava) te od istoga doba i najdublji povijesno ograničeni zapadni prodor islama (također Lika i Krbava).

Upitne podaničke lojalnosti na tromeđi: povijest podijeljenih mentaliteta, klijentelizma, hajdučije i herojskog patosa itd. Mentaliteti tromeđe bolje su istraženi u književnosti (Vojin Jelić, Ivan Aralica itd.) nego u društvenim i humanističkim znanostima, iako izvorne građe različitih provenijencija ima u izobilju.

"Rebelija" i "puntarstvo" na tromeđi: između totalne identifikaciju sa vlašću i totalne negacije vlasti.

Povijest tromeđe kao povijest "barbarstva" u mletačkoj, habsburškoj i osmanskoj tradiciji.

Problemi pristupa povijesti tromeđe.

Povijest Triplex confinium: "povijest odozdo" vs. "povijest odozgo"

Povijest imperijalnih sistema u prostoru Triplex confinium, kao i srazovi imperijalnih zbilji, interesa itd., imaju svoju vlastitu povijest, koju je u mnogim vidovima i danas, sa više inovacijskih pristupa, moguće izvoditi na marginama povijesti samoga tog prostora pa čak i (uvjetno) neovisno o njemu. Međutim,

povijest *Triplex confinium* je prije svega povijest ljudskih zajednica u tome prostoru u sociokulturnom ili bilo kome drugom smislu, s bilo koje strane granica ili preko svih granica u mjeri u kojoj su one same pounutrene u njihovoj svakodnevnicu do razine "trivijalnosti". Pri tome je u biti najveći izazov kako prijeći ograničenja onoga "versus" i istraživati na način kojemu su i "povijest odozgo" i "povijest odozdo" istovremeno nužne pretpostavke. Takvih je istraživačkih radova još uvijek najmanje, odnosno, još je uvijek najviše onih koji su neovisno o istraživačkoj perspektivi utemeljeni u stereotipima određenim povijesnim obrascima.

Komparativna historija Triplex confinium

S druge strane, povijest *Triplex confinium* nužno je istraživati i metodama komparativne historije. Izvjesno je da povijesna zbilja tromeđe s bilo kojega njezina civilizacijskog i kulturnog motrišta ima svoja vlastita obzorja, da se suočava s istim pitanjima na različite načine itd., tako da je jedno od središnjih istraživačkih izazova kako ih međusobno uspoređivati. Imajući na umu razvojne mogućnosti suvremene svjetske historiografije, izvjesno je da je primjena komparativnih metoda mnogostruko otvoren izazov. U Europi ima vrlo različitih tromeđa, odnosno, četveromeđa itd. Svaka je od njih na neki način poseban slučaj, ali svaka od njih, već svojom strukturalnom složenošću u dugom povijesnom trajanju, neizbježno uključuje iskustva i pojave koji su uspoređljivi.

Većina europskih višemeda nastaje u imperijalnim srazovima dugog trajanja, ali da bi neki prostor uistinu postao prostorom višemede, nužno je da ga prirodna sredina, socioekonomske i sociokulturne strukture i integriraju i dezintegriraju. Povijest Šleske, kao zemlje na granici Poljske, Habsburške monarhije i Pruske, odnosno, kao legitiman prostor poljsko-češko-njemačkih etnonacionalnih aspiracija u tom je smislu dobar primjer. Na drugi je način dobar primjer povijest tromeđe Luxemburga i/ili Belgije, Njemačke i Francuske, strukturalno sasvim drugačiji nego *Triplex confinium* koji je u središtu naše pozornosti. Na treći je način poticajan slučaj povijesne ugarsko-poljsko-osmanske tromeđe ili rusko-poljsko-osmanske. Današnji rumunjski prostor oblikovan je na novovjekovnoj habsburško-osmansko-ruskoj imperijalnoj tromeđi. One su prostorno pomične, a ipak povijesno djelatne dugo preko vremenske granice opstojnosti. Ukrajina je zemlja s prepoznatljivim identitetom, ali i tromeđa Rusije, Poljske i Osmanskog carstva, kao i Kavkaz Rusije, Perzije i Osmanskog carstva. Dok Ukrajina ima prepoznatljiv etnonacionalni identitet, Kavkaz je izrazito multinacionalan itd.

Međutim, sve su ove višemede toliko strukturalno složene da u europskome ranom novom vijeku svaki konflikt na njima ima, bilo izravno bilo

neizravno, dalekosežne europske posljedice ili pak izbjegavanje konflikta na njima ima dalekosežne posljedice za one etnonacionalne zajednice koje neka tromeđa dijeli. U tom se smislu u povijesti tromeđa uvijek zrcale neka temeljna pitanja europske povijesti, bar u epohalnim obzorjima. Time je mogućnost primjene komparativnih metoda nesumnjivo skoro neograničena.

Arhaičnost kao pretpostavka povijesnog trajanja tromeđe? Problemi pristupa

Na sve tri strane tromeđe od 16. do 19. stoljeća opstojе međusobno i različiti i slični vojnokrajški sustavi i to je onaj vid njezine povijesne zbilje koji nesumnjivo izaziva najviše istraživačkih pitanja. Iako su ti vojnokrajški sustavi ugrađeni u vrlo različite imperijalne društvenopovijesne i kulturnopovijesne zbilje, iako reprezentiraju vrlo različite sustave vrijednosti, aspiracije itd., oni su utemeljeni prije svega u tradicionalnim, u korijenu paleobalkanskim zajednicama stočara-ratnika ili seljaka-ratnika. Tim je ljudima tromeđa uvijek relativan pojam, ali ipak niti jedan od tih vojnokrajških sustava nije moguće zamisliti prije svega bez takovih zajednica. One, uostalom, mogu prelaziti iz jednoga vojnokrajškog sustava u drugi, neopozivo ili do povratka u njega i kao što su oni imperijalni instrumenti, tako su i vojnokrajški sustavi i sama tromeđa instrumenti u ljudskoj svakodnevnici na njoj samoj.

U tom je smislu tromeđa "svačija" i "ničija" jer je u mentalitetima i onih "odozgo" i onih "odozdo" ona sama besplodna, vječno poprište, bojište u "velikim" i "malim" ratovima, onima s međunarodnim legitimitetom i onima bez ikakva legitimiteta. Što je više različita s jedne od svoje tri strane, to je više ista u nemogućnosti povijesnog bijega iz vlastite višestrano određene situacije. A njezini ljudi, što se više trude biti različiti, s mnogovrsnim civilizacijskim, kulturnim ili etnokonfesionalnim opravdanjima, tim su više isti po načinu kako odbijaju priznati svoje mnogostruke međuovisnosti. Otuda su tromeđe ili prostori ljudi velike ljudske imaginacije ili još veće mentalne skučenosti i isključivosti, prostori iznimne ljudske trpeljivosti i još iznimmije ljudske netrpeljivosti itd. Drugim riječima, na tromeđi je sve uvijek na "početku", bilo kako se pamti, sjeća, razmišlja o budućnosti. Tromeđa je uvijek arhaična jer kad bi postala moderna više ne bi bila tromeđa.

Povijest Triplex confinium: izazov preko granica tradicionalnih disciplina

Ovako shvaćena povijest *Triplex confinium* je u mnogome "transdisciplinarna", a to znači, s jedne strane, da ne može biti svedena na bilo koju pojedinačnu tradicionalnu historiografsku disciplinu. S druge strane, ona nužno mora koristiti metode i istraživačke mogućnosti niza disciplina, od

historijske demografije, sociokulturne historije, historijske antropologije, ruralne i urbane historije, vojne historije sve do ekohistorije itd. Dakle, težište rada u međunarodnom projektu *Triplex confinium* nužno mora biti na izboru "velikih tema" oko kojih će se okupljati istraživači različitih "profila" sa smislom za transdisciplinarni dijalog.

U tom je smislu održani međunarodni znanstveni kolokvij o mikrohistoriji *Triplex confinium* otkrio potrebu izvođenja niza konkretnih mikrohistorijskih istraživanja koja će na malom prostoru i u iskustvu razmjerno malobrojnih ljudskih zajednica otkrivati iznimnu kompleksnost povijesnih zbivanja i trajanja. Za razliku od mikrohistorije usmjerene na istraživanje razmjerno homogenih ljudskih zajednica, mikrohistorija *Triplex confinium* je već u ishodištu usmjerena na istraživanje razmjerno ili izrazito heterogenih ljudskih zajednica. Ako one to i nisu u socioekonomskom smislu, onda to moraju biti u sociokulturnom ili socioreligijskom smislu jer tromeđa mora imati svoje mitsko, ideologijsko, fikcionalno ili bilo koje drugo opravdanje. Kako su te zajednice nadodređene imperativnim interesima i/ili potrebama imperijalnih sistema, koji, sa svoje strane, često imaju potrebu jednoznačno se legitimirati upravo na svojim granicama, tromeđa je mnogima i na njoj samoj i još češće izvan njezina prostora, redovito poprište "iracionalnih" ponašanja, trajne međuljudske mržnje itd.

Nema pojedinačnih disciplina u humanističkim i društvenim znanostima koje bi mogle apsorbirati ovakvu mnogostranu problematiku. Zato je u istraživanjima u međunarodnom projektu *Triplex confinium* nužno staviti težište na "velike teme", koje će s jedne strane biti dovoljno reprezentativne za problematiku u cjelini, a s druge dovoljno inovativne u otvaranju mogućnosti za čitav niz međuovisnih interdisciplinarnih istraživanja. Takve bi teme u slijedećih nekoliko godina mogle biti:

- I. Tromeđa: ekosistem i/ili prostor imperijalnih konflikata;
- II. Državna sila i nasilje u tradicionalnim zajednicama na tromeđi;
- III. Etnokonfesionalna trpeljivost i netrpeljivost na *Triplex confinium* itd.

Spisak bi se mogao i proširivati, ali su i ove tri "velike teme" vjerojatno dovoljno poticajne jer bi svaka od njih uključivala i uostalom već uključuje suradnju mnoštva istraživača iz čitava niza zemalja i njihove susrete na međunarodnim konferencijama, kao i zajednička izdanja, ali i punu primjenu metoda *cross-cultural studies*.

Inače, golema je bibliografija radova iz povijesti svakoga od vojnokrajiskih sustava koji dotiče tromeđu, prije svega habsburškog, ali i mletačkog i osmanskog. Međutim, mnogo je manje radova koji istraživački

primjereno vrednuju dvije, a najmanje onih koji vrednuju sve tri strane tromeđe", odnosno, tromeđu kao "multiple identity". Takvi bi se u biti mogli vrlo lagano izdvojiti. U novije vrijeme upravo takvi pristupi izazivaju sve više istraživačkog interesa, a međunarodni projekt *Triplex confinium* je posvećen promicanju takve povijesti tog prostora i posebno vojnokrajiskih sustava u njemu.

Natrag k izvorima

Povijest tromeđe je nemoguća bez povratka izvorima, prije svega arhivskim, ali i arheološkim, muzeološkim, etnografskim i drugima, uključivši i istraživanja u samom prostoru. To je bitan preduvjet uspješnog izvođenja ovog projekta. Ukoliko ne bude izvoran, on će nužno biti isuviše ovisan o dosadašnjim spoznajama, koje su nerijetko najmanje utemeljene u izvornim istraživanjima. To znači da su nužni usuglašen istraživački napor u čitavu nizu istraživačkih središta i primjerena izravna komunikacija među samim istraživačima u samome istraživačkom procesu.

Time se ne želi reći da sve ono što je dosad ostvareno u istraživanjima povijesti tromeđe gubi svoj legitimitet. U skladu s temeljnim pravilima svakoga istraživačkog rada, projektni tim će poticati vraćanje na tekstove različitih provenijencija iz različitih nacionalnih i regionalnih tradicija.

Važno je istaći da ovaj projekt želi biti otvoren imaginativnim priložima bilo kojeg podrijetla, dakako, u skladu s projektnom biti, neovisno o tome da li će ti prilozi biti pojedinačni ili skupni.

Oblici rada, rokovi i financiranje

Kontinuitet u radu na Projektu trebao bi biti osiguran radom dva istraživačka tima, hrvatskog u Zavodu za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu i austrijskog na Abteilung für südosteuropäische Geschichte Sveučilišta u Grazu. Otvorena je mogućnost konstituiranja trećeg istraživačkog tima na History Department of the Central European University u Budimpešti.

Svaki od istraživačkih timova okuplja i okupljao bi ne samo iskusne istraživače, s odgovarajućim istraživačkim statusom, već i mlađe istraživače, ljude koji svoje magisterije ili doktorate rade upravo na teme koje su izravno povezane s poviješću tromeđe.

Članovi-suradnici Projekta bili bi svi oni znanstvenici iz različitih dijelova svijeta s kojima bude ugovorena istraživačka suradnja.

Dakako, Projekt bi konstituirao i tijela za međunarodnu koordinaciju svojih inicijativa, ali bi u načelu svaki tim, odnosno, suradnik trebali djelovati što autonomnije, upravo zato da bi Projekt bio što kreativniji u svojim učincima.

Budući da je Projekt prije svega istraživački usmjeren, njegov uspjeh najvećim dijelom ovisi o tome koliko će biti moguće osigurati istraživački rad niza pojedinaca i skupina bilo u mjestima boravka i/ili, nerijetko i češće, izvan mjesta boravka, posebno preko državnih granica. Imajući na umu da su najvažnije zbirke izvorne građe samo manjim dijelom u nacionalnim arhivima i knjižnicama, da su još manje objavljene, troškove je moguće smanjiti jedino na taj način da istraživači u mjestima gdje se nalaze potrebni izvori rade za razne projektne potrebe, "servisirajući" i sebe, ali i druge članove istraživačkih timova iz drugih zemalja. Većina iskusnih istraživača vrlo dobro zna koliko je ipak iluzoran takav pristup. Jedino što može koristiti racionalnijem korištenju raspoloživih, nužno ograničenih sredstava je objavljivanje određenih izvora ili skupina građe u radnim izdanjima u samome istraživačkom procesu, a to također košta. Razmjena iskustava izravnim kontaktima istraživača iz različitih sredina na različite načine, uključivši i korištenje mogućnosti Interneta, sigurno može biti vrlo korisna, poticajna i financijski profitabilnija.

Budući da bi Projekt velikim dijelom bio ovisan o primjeni kvantitativnih metoda u čitavu nizu disciplina, izuzetno bi važno bilo osigurati potrebnu kompjutorsku opremu kao i software (programi za istraživanja u društvenim znanostima, za kartografsku obradu, za obradu izvornih tekstova itd.).

Uspjeh Projekta velikim dijelom ovisi o mogućnosti redovitog periodičnog sazivanja međunarodnih znanstvenih skupova. Predložene tri "velike teme" bi mogle biti okosnice tri međunarodne znanstvene konferencije, s tim što bi svaka od njih bila utemeljena na unaprijed obavljenim istraživanjima i napisanim priložima. Učinak svake od njih bio bi osiguran tiskanjem posebnih zbornika. Konferencije bi se održavale svake godine ili svake druge godine, ovisno o pripremnim istraživačkim učincima i osiguranom financijskom pokriću. Svaka konferencija održavala bi se na drugom mjestu, a jedna od njih svakako u širem prostoru same tromeđe (npr. Knin, Zadar, Bihać).

Međutim, međunarodne konferencije ne bi mogle okupiti sve potencijalne suradnike Projekta, tako da bi nesumnjivo bilo vrlo korisno pokrenuti i periodičnu publikaciju Projekta, koja bi tiskala recenzirane radove različitih vrsta na teme koje Projekt pokreće.

Projekt bi dobio na vrijednosti ukoliko bi sveučilišni nastavnici koji su uključeni u njegove timove ili koji su njegovi suradnici unosili u svoju redovitu nastavu (predavanja, seminare itd.) teme iz projektnog rada i dijelom se njima bavili uvodeći same studente u istraživanja. Glede toga, jedna je od otvorenih radnih mogućnosti sazivanje ljetnih škola, namijenjenih mladim i najmlađim

suradnicima Projekta, uključujući i dodiplomske studente, na kojima bi se na primjeren način bavilo određenim projektnim temama.

Na kraju: Projekt Triplex confinium i tromeđa danas

Ovaj projekt nije usmjeren na rješavanje bilo kakvih političkih pitanja jer su svi njegovi članovi mišljenja da političke instrumentalizacije multinacionalnih istraživačkih projekata ne mogu biti nego kontraproduktivne sa stajališta stvaranja međusobnog povjerenja među istraživačima vrlo različitih nazora, kultura rada i sl. U mjeri u kojoj bude bio doprinos boljem razumijevanju bilo kojeg spornog problema iz povijesti tromeđe, ovaj će projekt biti i prilog stvaranju drugačijeg, današnjim europskim mjerilima primjerenijeg odnosa spram nesumnjivo teške svakodnevnice ljudi tog prostora, bilo da je riječ o ljudima samog tog prostora, koji u njega dolaze ili bilo kojim drugim izvan njegovih granica u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini te bilo gdje u Europi, koji na bilo koji način mogu doprinijeti njenoj boljoj i napose, sretnijoj budućnosti.

S u m m a r y

**TRIPLEX CONFINIUM. THE INTERNATIONAL RESEARCH
PROJECT: OBJECTIVES, APPROACHES, METHODS**

The author of the paper *Triplex Confinium* answers the question, why the International Research Project *Triplex Confinium* has come to existence in 1977. It is a joint project of the Institute of the Croatian history, Faculty of Philosophy, Zagreb, Department of South European History, University of Graz and the Institute of South East Europe, Mid-European University, Budapest as a multinational, interdisciplinary, integrated project of border areas history long lasting in the early new century. *Triplex Confinium* was internationally defined in 1699 as

the junction of three borders, Republic of Venice, the Ottoman Empire and the Austro-Hungarian Empire, at the same time being the research issue of the more levels context, but a methaphor of the scholarly project to consider critically the heritage found on more boarders, as the meeting place of cultures and civilizations. After three international conferences (Budapest 1997, Graz 1998, Zadar 2000) and a series of new initiatives, the Project is open still.

Iljas Hadžibegović

KONFESIONALNA I NACIONALNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA U KOTARU I GRADU JAJCU OD 1851. DO 1991. GODINE

U središtu razmatranja ovog rada jeste statistički materijal koji započinje jedinim uspješnim osmanskim popisom stanovništva u XIX stoljeću, obavljenim 1851/52. godine. Ovi popisi prate teritorijalni okvir i granice Bosne i Hercegovine, utvrđene i međunarodno priznate na Berlinskom kongresu 1878. godine. Taj istorijsko-teritorijalni okvir izgubio je svoj kontinuitet dva puta: nakon zavođenja diktature 06.01.1929. godine kada je bosanskohercegovački teritorij podijeljen između četiri banovine: Drinsku, Vrbasku, Primorsku i Zetsku, a drugi put kada je sporazumom Cvetković-Maček iz 1939. godine, 14 kotareva pripojeno novoj Savskoj banovini (Hrvatskoj). U Drugom svjetskom ratu Bosna i Hercegovina je uključena u Nezavisnu državu Hrvatsku sa njemačkim i italijanskim zonama uticaja. Nakon rata Bosna i Hercegovina je uspostavljena kao federalna jedinica u SFRJ u njenim istorijskim granicama uspostavljenim i međunarodno priznatim na Berlinskom kongresu.

Austro-ugarska uprava udarila je temelj modernoj statistici u Bosni i Hercegovini i ostavila u naslijeđe četiri popisa stanovništva: 1879, 1885, 1895. i 1910. godine. Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca / Kraljevina Jugoslavija (1918-1941) obavila je dva popisa 1921 i 1931. godine. SFRJ (1945-1992) izvršila je šest popisa: 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. i 1991. godine. Ovaj posljednji, zbog agresije na Bosnu i Hercegovinu nije statistički dovršen i obrađen, ali publikovani podaci omogućuju uvid u osnovna kretanja konfesionalne i etničke strukture u zemlji.

Poseban problem pri korištenju ovih bitnih izvora za proučavanje strukture stanovništva pretstavlja okolnost da su gotovo svi popisi rađeni po različitim metodološkim pristupima, što znatno otežava (gotovo onemogućava) poređenja, a tome doprinose i administrativno-teritorijalne promjene i spomenuti diskonti-

nuitet istorijskih granica Bosne i Hercegovine. Sve ovo vrijedi i za kotar i grad Jajce u ovih 140 godina.

Zbog specifičnog konfesionalnog i etničkog sastava stanovništva i velike političko-nacionalne i vjerske osjetljivosti, utvrđivanje ovih struktura bilo je stalno izloženo snažnom uticaju državno-političkih, nacionalnih i vjerskih faktora iznutra i izvana. Svi su imali svoje pojedinačne i opće interese, koji su, tokom historije, isprepleli na ovom tlu vjere i etnose (nacije) da ih statistika nije uspjela, u dugom trajanju, paralelno i odvojeno pratiti. Ta okolnost nije "zbuñivala" samo statističke stručnjake, nego i ljude različitih naučnih profila, koji su se radije usmjeravali na teoriju, politiku i kulturologiju nego na realne odnose u društvu prezentirane u zamršenoj i često iskrivljenoj statističkoj slici društva.

U kotaru i gradu Jajcu, kao i u Bosni i Hercegovini, dominiraju tri konfesije: katolička, islamska i pravoslavna i etničko-nacionalne zajednice hrvatska, bošnjačka (muslimanska) i srpska. One stalno čine iznad 95% ukupnog stanovništva.

Osmanski period

Prvi potpuni popis jajačke nahije i grada Jajca obavljen je 1562. godine. On je obuhvatio oko 30 sela, 14 mahala, 13 mezri, čitluke i baštine, pa nudi solidnu osnovu za analizu naseljenosti, socijalne, vjerske i etničke strukture¹ sa naglašenim razlikama između grada i sela. (Ovdje ga nećemo uzgredno analizirati, jer, iz više razloga zasluđuje posebnu pažnju).

Prema popisu stanovništva iz 1604. godine, sumirani rezultati ukazuju na masovno širenje islama u cijelom bosanskom sandžaku. Od ukupnog broja kuća 64.721, na muslimane je otpadalo 45.941 kuća sa 4.979 neoženjenih, sposobnih članova dok je na kršćane (katolike i pravoslavne) otpadalo 18.891 kuća (71%:29%).² Omjer visoke muslimanske apsolutne većine održava se sve do pred veliki rat između Osmanskog i Habzburškog Carstva 1683-1699. godine. Krajem XVIII i početkom XIX stoljeća (1789. i 1817.) na bosanskohercegovačkim prostorima živjelo je ukupno oko 600.000 stanovnika sa kršćanskom apsolutnom većinom. Ratovi, epidemije i migracije uticali su da znatno variraju, ne samo ukupne brojke, nego i konfesionalni i etnički omjeri.³

¹ Medžida Selmanović, *Jajačka nahija u opširnom popisu za Bosanski sandžak iz 1562. godine*. Prilozi za orijentalnu filologiju, 44-45 (1994-1995) Sarajevo 1996, 207-278.

² Adem Handžić, *Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine*, POF 44-45 (1994-1995) Sarajevo 1996., 119-153.

³ Srećko M. Džaja, *Konfesionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463-1804*, München 1984 str. 83; Muhamed Hadžijahić, *Neki rezultati ispitivanja etničkih kretanja u Bosni u XVIII i prvoj polovini XIX stoljeća*, Prilozi

Prema jedinom uspjelom osmanskome popisu stanovništva u XIX stoljeću (1851), Bosna i Hercegovina imala je 916.000 stanovnika sa kršćanskom apsolutnom većinom od 63,1%.⁴ Te promjene odrazile su se i u mudirluku (kotaru) Jajce (sa Varcar Vakufom). Upravnom podjelom koju je proveo Omer-paša Latas 1850-52. godine došlo je do značajnih promjena u ovoj oblasti. On je uspostavio temelje upravne podjele koja je trajala sve do podjele Kraljevine Jugoslavije na banovine (1929. godine). Omer-pašinom upravnom podjelom Bosanski ejalet sastojao se iz 6 kajmakamluka (okruga): Sarajevskog, travničkog, banjalučkog, bihačkog, zvrničkog i novopazarskog. Pošto je prethodno bio u Bosanskom, a zatim u Kliškom sandžaku, Jajački mudirluk (kotar, kadiluk) sa Varcar Vakufom ušao je u sastav travničkog kajmakamluka (okruga) i u njemu ostao do 1929. godine, samo se mijenjao njegov teritorijalni okvir.

U upravnim podjelama zadnjih decenija osmanske epohe Jajce je 1835. godine bilo u okviru Kliškog sandžaka-kaza i kadiluk (kotar, srez, distrikt), također je Jezero (Göhlisar) posebna kaza, a 1850/52. godine, Jajce i Jezero su mudirluci (kotarevi), a Varcar Vakuf je nahija (općina) u mudirluku Jajce. Upravnom podjelom Bosanskog vilajeta 1865. godine Jajce je bilo jedna od šest kaza (kotareva) travničkog okruga, ali se u njemu ne spominje nahija Varcar Vakuf, a ni Jezero kao posebna kaza ili nahija u jajačkoj kazi. Prema tome, osmanski popis iz 1850/51. obuhvatio je mudirluk Jajce sa Varcar Vakufom (nahija) i posebno kazu Jezero.

U jajačkom mudirluku, 1850/51. godine zabilježeno je: 2.237 (69,1%) kršćanskih kuća i 9.943 kršćanskih muških osoba, a muslimanima je pripadalo 1.002 (30,9%) kuća i 3.340 (25,1%) muških osoba.

U mudirluku Jezero (Göhlisar) zabilježeno je: 1.420 (82,9%) kršćanskih kuća i 6.785 (86,0%) kršćanskih muških osoba, a muslimani su imali 292 (14%) kuća i 1.107 (14%) muških osoba. Ovaj raspored kršćanskog i muslimanskog stanovništva ukazuje na teške posljedice ratova, i epidemija u kojima je najviše stradalo muslimansko stanovništvo i na značajno naseljavanje kršćanskog, prvenstveno vlaškog stočarskog (pravoslavnog) stanovništva, što je za cijelo naredno stoljeće uslovalo njegovu većinu na ovim prostorima, izuzimajući grad Jajce.

Uzimajući u obzir oba ova mudirluka odnos kršćana i muslimana bio je: kuća 77,8 : 26,2%, a muških osoba 79% : 21%. Demografska i konfesionalna situacija u Bosni i Hercegovini potpuno se obrnula u odnosu na XVII i XVIII stoljeće.

¹ Instituta za istoriju XI-XII. Sarajevo, 1975-1976. str. 289-291; Luka Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, I dio, *Do otvaranja sabora 1910.*, "Gloбус", Zagreb 1985, str. 8

⁴ Haus-Hof-und Staatsarchiv Wien, Politisches Archiv, XII, Türkei/72.

Austrougarski period

Nosio je sobom upravne promjene koje su tek krajem XIX stoljeća uobličile modernu administrativnu podjelu koja je trajala sve do 1929. godine. Iz popisa stanovništva 1879. godine kotar Jajce imao je tri političke ispostave: Jezero, Skender Vakuf i Varcar Vakuf. Već naredne godine (1. jula 1880.) ukinuta je ispostava u Jezeru, tako da su popisom 1885. godine, u kotaru Jajce zabilježene dvije ispostave Skender Vakuf i Varcar Vakuf, a također je "privremeno" ustrojena gradska općina Jajce". Time je Jajce organizirano kao "privremena" gradska općina, Varcar Vakuf je imao status trgovišta, dok je Skender Vakuf kao središte ispostave ostao u rangu seoske općine. U užem kotaru Jajce bila je jedna gradska i osamnaest seoskih političkih općina ili džemata: Babići, Barevo, Bešpelj, Crepanjska, Dnoluka, Grbavica, gradska općina Jajce, Jezero, Mile, Pliva, Pongarije, Plisoje, Stako selo, Strojice, Stopna, Šipovo, Vaganj, Vlasinje i Volari. Ispostava Skender Vakuf sastojala se od pet seoskih opština: Grbavica, Imlani, Milan Knezina, Radohovo i Skender Vakuf.

Ispostava Varcar Vakuf (12 općina): Barači, Bare-Tribovo, Bilajce, Bočac, Gerzovo, Majdan, Medna, Pecka, Podrnica, Šehovci, Trnovo, Varcar Vakuf (trgovište). Cijeli kotar Jajce ima uži kotar sa gradskom općinom, i dvije ispostave. Ukupno ima 36 općina od kojih je samo jedna gradska.

Prilikom formiranja kotara Kotor Varoš 15. maja 1889. godine, koji je spadao u banjajučki kotar, iz jajačkog kotara izdvojena je cijela ispostava Skender Vakuf, koja je 1885. imala ukupno 8.108 stanovnika (79,1% pravoslanih i 20,8% muslimana) i pripojena je novoformiranom kotaru Kotor Varoš.

U popisu stanovništva 1895. prvi put je precizirano šta sačinjava gradsku općinu Jajce: Bare, Baščeluci, Čaršija, Čaršija-mala, Gornja Mahala, Harmani, Katina, Pliva, Plivska Čuprija, Prigrade, Čeh-mahala, Tarla, Varoš i Volujak (ovo je uži dio grada), a onda još: Bravnice, Brišće, Carevo polje, Žusine, Kozluk, Pijavice, Podhum, Rijeka, Vrbica, Zaborje, Zaskoplje i Zastinje. (Sve uračunato u gradsku općinu 1895.)

Prije posljednjeg austro-ugarskog popisa 1910. godine formiran je novi kotar Varcar Vakuf, koji je obuhvatio cijelu istoimenu kotarsku ispostavu jajačkog kotara i još dodatno njegove dijelove, sela: Draganić, Draganić-Podovi, Sokolac, Čirakovac, Donja Liskavica i Vlasine (ukupno 1910. g. imaju 2.245 stanovnika: muslimana 500, pravoslavnih 1.329 i katolika 416). Također su mu iz kotara Kotor Varoš priključene Baljvine srpske i Baljvine turske sa ukupno 532 osobe (257 muslimana i 275 pravoslavnih). Time je bila dovršena upravna izgradnja jajačkog kotara, koja je u identičnom obliku preuzeta 1918. godine i zabilježena popisom stanovništva 31.01.1921. godine.

S obzirom da su od kotara Jajce otpadale njegove ispostave kao i neka sela sa periferije poređenja su moguća samo u užem kotaru i gradskoj općini Jajce.

Slijedeći primjer navodimo kao ilustraciju:

Prisutno civilno stanovništvo u kotaru Jajce 1879.-1910.

1879.	1885.	1895.	1910.	1879-1910.
48.408	53.470	49.127	33.813	-14.595 = -30,2%

Uži kotar Jajce upoređen od 1885. do 1921.

1885.	1895.	1910.	1921.	1885-1921.
26.390	28.599	33.813	32.423	+6.033 = 22,9%

U prvom primjeru radi se o različitim upravnim i teritorijalnim granicama koje je nemoguće upoređivati, a u drugom te se granice razlikuju za nekoliko sela.

Vjerska struktura u kotaru Jajce od 1885. do 1921.

Vjera	1885.	1895.	1910.	1921.	1885-1921.
katolici	6.755	7.968	8.703	8.057	+1302=19,3%
muslimani	8.099	8.418	9.074	8.327	228=2,8%
pravoslavni	11.816	14.358	15.932	15.958	4142=35,1%
jevreji	16	58	81	52	36=225%
ostali	38	1	23	29	

*Vjerska struktura u gradu Jajcu od 1879. do 1921.
(civilno stanovništvo)*

Vjeroispovijest	1879.	1885.	1895.	1910.	1921.	1879.-1921.
katolici	1.431	1.681	1.982	2.265	2.170	739
muslimani	1.545	1.669	1.644	1.542	1.391	-154
pravoslavni	249	325	345	325	496	247
jevreji	3	16	57	81	52	49
UKUPNO:	3.228	3.691	4.028	4.213	4.109	881

U procentima

katolici	44,3	45,5	49,2	53,8	52,8	51,6
muslimani	47,9	45,2	40,8	36,6	33,8	-10,0
pravoslavni	7,7	8,8	8,6	7,7	12,1	99,2
UKUPNO:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	27,3%

Za 42 godine gradsko stanovništvo Jajca raslo je godišnje za 17,6 osoba ili za 0,65%. Očigledan je nizak i neravnomjeran priraštaj po pojedinim konfesijama, a ukupan porast gradskog stanovništva u Jajcu do 1910. godine iznosio je 31%, a usljed gubitaka stanovništva u toku Prvog svjetskog rata ono je, do 1921. godine poraslo ukupno za 27,3%. Pravoslavni su startovali 1879. sa malim brojem stanovništva u gradu (svega 249 osoba) iako oni u kotaru čine apsolutnu većinu (30.112 osoba, 62,6%), u gradu su naseljeni sa manje od jednog procenta (0,82%). Do 1910. godine pravoslavni su u gradu Jajcu porasli za 76 osoba, a za 11 godina dotadašnji porast je više nego udvostručen i iznosio je 171 osobu ili 52,6%. Mada se do 1921. udvostručio broj pravoslavnih, u gradu tek svaki osmi građanin bio je ove vjeroispovijesti. To odražava stanje koje je inače vladalo u Bosni i Hercegovini do Prvog svjetskog rata, a i kasnije će se ovo stanovništvo najduže vezati za seoska naselja. Muslimani su u ovom razdoblju svoje učešće u gradskom stanovništvu Jajca smanjili za 10%, iako su još 1910. godine bili u minusu samo 0,2%. To upućuje na zaključak da je muslimansko gradsko stanovništvo najteže podnosilo ratne gubitke i promjene državnih okvira 1918. godine. Iako su bilježili porast gradskog stanovništva,

katolici u Jajcu znatno su zaostajali iza bosanskohercegovačkog prosjeka koji je 1910. godine, premašivao trostruki porast (312%).⁵ Do 1910. porast katoličkog stanovništva u Jajcu iznosio je 834 (58,3%), a u narednoj deceniji se dotadašnji prirast nije održao nego se smanjio za 95 osoba ili 4,2% gradskog katoličkog stanovništva u Jajcu. I ovdje su djelovali oni faktori koji su inače najviše uslovljeni izbijanjem rata i promjenom državnog okvira. Odseljavanje katolika bivših pripadnika administracije, vojske, privrede i sl. i gubitci u ratu uglavnom su smanjivali stanovništvo ove konfesije. Bosanskohercegovački prelazak iz Osmanskog u Habzburško Carstvo 1878. godine i iz Habzburškog u Kraljevstvo SHS 1918. godine nosio je u sebi elemente vjerskih i etničkih (nacionalnih) promjena. U obje ove oblasti mijenjao se položaj vjerskih i nacionalnih zajednica po principu - državna vjera i državotvoran narod.

Popisom iz 1910. godine u jajačkom kotaru u gradu Jajcu zabilježena je sljedeća struktura maternjeg jezika njihovog stanovništva:

Ukupno civilno stanovništvo kotara Jajce 33.813 = 100 %

Srpsko-hrvatski/hrvatsko-srpski bio je maternji jezik za 33.128 ili 97,97%, a 685 (2,03 %) govorili su drugim maternjim jezicima: španskim 55, njemačkim 170, češkim 54, mađarskim 50, poljskim 41, rusinskim 2, ruskim 3, slovačkim 8, slovenačkim 38, talijanskim 14, rumunskim 3, arnautskim 2, ciganskim 244 i ostalim 1. Kako se vidi iz navedenih brojki stanovništvo kotara i grada Jajce bilo je, uglavnom, domaćeg porijekla 33.033 (97,7%), iz Austrije 393 (1,16%), Mađarske 351 (1,04%) i inostranstva 36 (0,15). Broj doseljenika bio je malen i srazmjeran razvijenosti ovoga kraja. U početku on je bio atraktivan za doseljenike tako da je 1885. godine u ovom kotaru zabilježeno svega 36 stranaca (ne računajući vojsku), a 10 godina kasnije njihov broj je porastao na 343, da bi 1910. godine on dostigao 780 doseljenika i stao na 30-to mjesto u ukupno 48 bosanskohercegovačkih kotareva. Živjeli su uglavnom, u gradu: 1885. godine svi, 1895. godine 282 (82,2%), a 1910. godine ovi podaci za gradove nisu publikovani, nego samo za kotareve i okruge. Zaključci o strancima ne mogu se donositi na osnovu maternjeg jezika, kao ni određivanje njihove nacionalne strukture, jer jedan dio Jevreja govori španski (Sefardi), a drugi (Aškenazi) njemačkim, mađarskim i poljskim jezikom. Srbi i Hrvati također se ne mogu razlučiti čak i kada se navode podaci o vjeroispovijesti, jer svi katolici nisu Hrvati, niti su svi pravoslavni Srbi, niti su svi pripadnici islamske vjere Muslimani (Bošnjaci). Austrijski Srbo-Hrvati su porijeklom iz Dalmacije, a ugarski iz Banske Hrvatske, Slavonije i Vojvodine.

⁵ Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 1991.

Kotar i grad Jajce prema popisima 1921. godine
Vjerska struktura

Vjeroispovijest	Kotar	Grad
ukupno	32.423 = 100 %	4.132 = 100 %
rimokatolici	8.057 = 24,5 %	2.170 = 52,5%
grko-katolici	8 = 0,02 %	4 = 0,09 %
evangelici	11 = 0,03 %	9 = 0,02
muslimani	8.327 = 25,7 %	1.391 = 33,7 %
drugi	8 = 0,02 %	8 = 0,2 %
bez konfesije	2 = 0,00 %	2 = 0,00 %

Kotar i grad Jajce prema maternjem jeziku 1921.

Maternji jezik	Kotar	Grad
Srbo - Hrvati	32.110 (99,0 %)	3.859 (93,4 %)
Slovenci	31	23 (0,55 %)
Čehoslovaci	76	73 (1,77 %)
Rusini	4	-
Poljaci	11	11
Rusi	14	13
Mađari	28	28
Nijemci	121	99
Turci	4	3
Arnauti	6	6
Talijani	10	9
ostali	8	8

Popisi u Kraljevini Jugoslaviji 1921. i 1931. godine, vršeni su sa izmijenjenim teritorijalnim okvirom grada i kotara Jajca. U prvom je potpuno prihvaćena naslijeđena upravna podjela, a u drugom popisu došlo je do dvojakе promjene: prvo, Kraljevina Jugoslavija je podijeljena na 9 banovina, a Bosna i Hercegovina je rasparsčana između njih četiri (Drinske, Vrbaske, Primorske i Zetske), drugo, promijenjena upravna podjela grada i kotara Jajce, koji je svrstan u Vrbasku banovinu. Tada su kotar Jajce činile sljedeće općine, sa brojem stanovnika i njegovom vjerskom strukturom:

Naziv općine	ukupno	katolici	muslimani	pravoslavni	jevreji	ostali
Donji Vakuf	10.034	685	4.250	5.094	-	5
Jajce (grad)	7.517	3.140	3.692	643	-	42
Janj	6.665	5	7	6.653	-	-
Jezero	4.415	807	932	2.676	-	-
Pljeva (Pliva)	8.705	38	2.310	6.357	-	-
Seoci	9.403	4.937	731	5.735	-	-
Vinac	5.439	468	2.283	2.686	-	2
Kotar Jajce	52.178	10.080	14.205	24.176	35	49
	100,0%	20,8%	29,3%	49,8%	0,0%	0,1%

Nova upravna organizacija kotara Jajce smanjila je u njemu broj katolika za jednu petinu. Proširenjem gradskog područja katolici su izgubili apsolutnu većinu u gradu, a muslimani su iz istog razloga stekli relativnu većinu.

Popisom iz 1931. godine, koji je obavljen u vrijeme diktature zavedene 06. januara 1929. godine, postavljena su pitanja o vjeroispovijesti, narodnosti i maternjem jeziku. U pitanjima o narodnosti vlasti su odredile da se popisom utvrdi da li lice pripada "jugoslavenskoj" ili nekoj drugoj naciji. Ako pripadaju bilo kojoj jugoslavenskoj naciji sve su morale biti iskazane kao jedna cjelina, kao jedna narodnost "jugoslavenska". Uz tu naciju priključen je jedinstven materinji jezik "Srpsko-hrvatsko-slovenački", a muslimani su tretirani samo u vjerskoj strukturi. Nacionalna struktura utvrđena ovim popisom nije publikovana u jugoslavenskim statističkim publikacijama do 1945. godine. Tako se vjerska struktura i srpsko-hrvatski/hrvatsko-srpski jezik bili stalno u kombinacijama o nacionalnim strukturama.

Popisom od 1921. godine samo oko 1 % stanovništva u kotaru nisu bili Srbo-Hrvati, a u gradu 6,6 %. Naredni popis 1931. zabilježio je 467 stanovnika kotara Jajce kojima srpsko-hrvatski/hrvatsko-srpski nije bio maternji jezik. Oni su činili ispod jednog procenta (0,96%) ukupnog stanovništva. Od 10.080 rimokatolika u kotaru Jajce hrvatsko-srpski jezik bio je materinji za 9.885 ili 98,0% stanovnika, a preostalih 195 (1,94%) bili su : Slovenci 30, Česi 50, Slovaci 7, Mađari 17, Nijemci 80, Rumuni 3, drugi 8. Kod pripadnika islamske vjeroispovijesti u ovom kotaru od 14.205 osoba samo 7 nisu imali sh-hs maternji jezik, 6 Albanaca i 1 "ostali". Od 24.176 pravoslavnih samo 31 nema sh-hs maternji jezik što čini odnos 99,87% : 0,13%⁶ dok taj odnos za Bosnu i

⁶ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931., Knj. II, Beograd, 1938.

Hercegovinu iznosi 99,47% : 0,53%. Ovi podaci ukazuju da kotar Jajce, izvan gradskog područja nije bio dotaknut privrednim promjenama, pa u njemu dolazi do stalnih ekonomskih migracija koje nisu usmjerene prema gradskom području. U tome Jajce nije nikakav izuzetak, jer se gradovi u Bosni i Hercegovini od 1878. do Drugog svjetskog rata ne popunjavaju iz svog okruženja, nego (1878-1918) iz drugih pokrajina Monarhije, a 1918-1941. godine, austro-ugarski aparat vlasti zamjenjuje se dijelom iz Bosne i Hercegovine, a dijelom iz Srbije. Grad Jajce, kao i mnogi drugi, mijenja svoju vjersku i nacionalnu strukturu ne toliko razvojem i migracijama koliko zahvatima u upravnu podjelu kotareva i gradskih područja.

Period nakon Drugog svjetskog rata i uspostavljanja SFRJ, vjersko i nacionalno pitanje, promatrano sa stanovišta šest objavljenih popisa (1948-1991), pod snažnim recidivima prošlosti, nije donio značajniji napredak. U popisu 1948. godine postavljeno je pitanje o narodnosti i tada su se Crnogorci i Makedonci prvi put mogli izjasniti o narodnosti, a za muslimane jugoslavenskog etničkog porijekla određena je formulacija: Srbin-musliman, Hrvat-musliman, Makedonac-musliman i neopredjeljeni-musliman. Pitanja o vjeri i maternjem jeziku nisu postavljana, što nikako nije bio dobar znak za stvaranje svih budućih statističkih slika u novoosnovanoj državi, a posebno u viševjerskoj i višenacionalnoj Bosni i Hercegovini.

U narednom popisu iz 1953. godine, osim narodnosti uvrštena su pitanja o maternjem jeziku i konfesiji. Lica koja su se izjasnila kao muslimani svrstani su u grupu "Jugoslaveni-neopredjeljeni", zajedno sa licima jugoslavenskog porijekla koja su izjavila da su Jugoslaveni. Rezultati popisa konfesionalne strukture u Bosni i Hercegovini publikovani su u sumarnom izdanju, ne dajući priliku naseljenim mjestima i kotarevima da se o tome obavijeste. Prema tome pregledu Srbi su 79% pravoslavni, Hrvati su 90,2% rimokatolici, Jugoslaveni neopredjeljeni su 96,5% muslimani (pripadnici islamske zajednice). Srbi su brojniji od pravoslavnih za 265.876, Hrvati od rimokatolika za 63.984, Jugoslaveni 31.314. Kod muslimana je malo manji odliv u ateiste, ali je veći od drugih u opredjeljivanju za Srbe (35.228) i za Hrvate (15.547), = 50.705.

U naredna tri popisa vjerska struktura nije više utvrđivana. To je učinjeno 1991. godine i u poređenju sa 1953. godinom globalni rezultati su sljedeći:

	Katolici	Muslimani	Pravoslavni
1953.	601.489	917.720	1.002.737
1991.	772.392	1.872.522	1.317.319
1953-1991.	170.903 28,4%	954.702 104,0%	314.582 31,4%

	Hrvati	Muslimani (Bošnjaci)	Srbi
1953.	654.229	891.800	1.264.372
1991.	760.852	1.902.956	1.366.104
1953-1991.	106.732	1.011.156	101.732
	16,3%	113,4%	8,0%

(Vidi Prilog br. 2)

Ovako neravnomjeran vjerski i nacionalni demografski razvoj u Bosni i Hercegovini izazvan je ukupnim društveno-ekonomskim, nacionalno-političkim, vjerskim i kulturnim razvojem zadnjih pola stoljeća. Prirodni priraštaj bio je različit kao i tokovi migracija izazvani industrijalizacijom i procesima deagrarizacije bosanskohercegovačkog društva. Znatna zaostajanje Bosne i Hercegovine u privrednom razvoju iza jugoslavenskog prosjeka, vodilo je iseljavanju viška agrarnog stanovništva zastupljenog prvenstveno srpskim a u manjoj mjeri hrvatskog i muslimanskog stanovništva. Opšte tendencije odražava jajački kotar u razdoblju od 1948. do 1991. godine.

Nacionalna struktura kotara Jajce 1948.-1991.

Nacio- nalnost	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	1948- 1991.
Ukupno	36.910	47.383	34.488	35.002	41.197	45.007	8.097 (21%)
Hrvati	9.370	12.037	13.733	12.376	14.418	15.811	6.441 (68%)
Muslimani (Bošnjaci)	8.839	12.627	7.545	14.001	15.145	17.380	8.541 (96%)
Srbi	18.679	22.509	8.570	8.132	7.954	8.663	10.016 (53,6%)
Jugoslove mi	-	-	4.342	208	2.973	2.496	1.846 (42,5%)
Ostali	13	210	298	285	707	657	

Masovno iseljavanje iz jajačkog kotara u ovome razdoblju zahvatilo je samo srpsko stanovništvo sa sela, koje je, uglavnom, selilo u Vojvodinu a znatno manje u druge krajeve Srbije i Jugoslavije. U kotaru Jajce rođeni, a stalno

nastanjeni u drugim bosanskohercegovačkim općinama ili u drugoj republici i autonomnoj pokrajini Jugoslavije pokazuju da je gotovo svaki treći stanovnik napustio svoju općinu rođenja. Od 50.155 stanovnika iz općine rođenja nije selilo 34.974 (69,7%), odselilo je u druge općine 8.943 (17,8%), a u druge republike je odselilo: u Crnu Goru 63 (0,13%), Hrvatsku 1.963 (3,9%), Makedoniju 37 (0,07%), Sloveniju 234 (0,46%), Srbiju 3.941 (6,3%). U druge republike i pokrajine odselilo je do 1981. godine 6.238 osoba (12,4%) ili svaki osmi stanovnik kotara Jajce. Najviše ih je koji su odselili u Vojvodinu i oni čine 50,6% svih iseljenika iz ovoga kotara. U Hrvatsku je odselilo 31,5%.

Više svjetla na ovo pitanje bacaju podaci o iseljeništvu iz kotara Jajce u Hrvatsku do 1991. godine. Do te godine u Hrvatsku se stalno nastanilo 2.371 lice rođeno u jajačkom kotaru, što znači da se u toku decenije 1981-1991. u ovu republiku iselilo novih 408 lica. Od ukupnog broja iseljenih u Hrvatsku do 1991. godine na Hrvate je otpadalo 1.934 (81,6%), Bošnjaci (Muslimani) 128 (5,4%), Srbi 126 (5,3%), Jugoslaveni 73 (3,1%) i ostali 110 (4,6%).⁷ (Vidi Prilog br. 3).

Popis stanovništva iz 1991. godine nudi interesantne podatke o vjeri, jeziku i naciji (Vidi Prilog br. 4. i 5.).

O vjeri bilo je 10 mogućih izjašnjenja, o materinjem jeziku u jajačkom kotaru zabilježeni su 21 i nezaobilazne rubrike "Ostali" i "Nepoznato". Broj jezika i nacionalnosti je približno podudaran, ali u svakom slučaju zaslužuju određene komparacije.

Jajački vjerski i nacionalni mozaik 1991. godine izgledao bi ovako:

vjera	maternji jezik	nacionalnost	napomena
katolička 15.842	hrvatski 12.866 hrvatsko-srpski 1.444	hrvatska 15.811	31 katolik nije Hrvat
islamska 17.032	bosanski 15.515	muslimanska 17.380	348 "Muslimana" nisu islamske vjere
pravoslavna 8.148	srpski 3.964 (srpsko-hrvatski) 10.713	srpska 8.663	521 Srbin nije pravoslavne vjere

⁷ Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima. Republika Hrvatska. Državni zavod za statistiku. Zagreb 1995.

ateisti 2.496	srpsko-hrvatski? hrvatsko-srpski?	jugoslavenska 2.496	Broj ateista i Jugoslavena je potpuno podudaran
Nisu se izjasnili 1.464 (3,2%)			

(Vidi Prilog br. 5)

Izvor: *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. Etnička obilježja stanovništva. Rezultati za Republiku i po opštinama 1991.* R BiH. Zavod za statistiku R BiH. Statistički bilten 333.

Prilog br. 1

*Pregled ukupnog stanovništva po naseljenim mjestima u općini-kotaru
 Jajce od 1948. do 1991.*

R. br.	Naziv naselja	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	1948-1991.
1.	Bare	63	73	106	143	185	225	122=193,7%
2.	Barevo	981	1.331	1.335	1.407	1.543	1.616	635=64,7
3.	Bavar	370	436	448	328	211	149	-225=-60,8
4.	Biokovina	280	332	369	433	414	512	232=82,9
5.	Bistrica	519	542	615	767	1.026	1.236	717=138,2
6.	Borci	255	296	342	340	326	227	-28=-11,0
7.	Božikovac	89	95	84	78	39	4	-85=-95,5
8.	Bravnice	503	584	660	865	977	868	365=72,6
9.	Brvanci	294	309	264	204	119	87	-207=-70,4
10.	Bučići	227	244	278	347	400	457	230=101,3
11.	Bulići	537	633	697	923	1.252	1.400	863=160,7
12.	Carevo Polje	487	898	944	1.339	1.630	1.875	1.388=285,0
13.	Cvitović	266	299	303	290	380	310	44=16,5
14.	Čerkazovići	218	229	242	179	178	220	2=0,9
15.	Ćusine	235	227	413	411	345	327	-8=-3,4
16.	Divičani	329	380	550	745	986	1.257	928=282,1
17.	Dogani	139	159	159	175	183	92	-47=-33,8
18.	Donji Bešpelj	461	511	579	719	823	187	-274=-59,4

19.	Dobribaba	272	305	339	460	545	834	562=206,6
20.	Drenov Do	168	243	235	222	222	651	490=291,7
21.	Dubrave	165	169	137	131	97	145	-20=-12,1
22.	Đumezlije	172	181	124	144	90	84	-88=-51,1
23.	Gornji Bešpelj	362	420	480	585	781	783	421=116,3
24.	Grabante	218	279	296	335	297	351	133=61,0
25.	Grdovo	187	194	215	225	194	186	-1=-0,5
26.	Ipota	204	278	305	309	330	372	168=131,4
27.	Jajce (grad)	5.005	5.557	6.853	9.127	11.918	13.579	8.574=174,3%
28.	Jezero	229	335	655	595	728	834	605=264,2
29.	Kamenice	78	104	127	161	143	201	123=157,7
30.	Karići	122	135	137	175	247	249	127=104,1
31.	Kasumi	126	137	197	229	204	319	191=153,2
32.	Klimenta	139	146	262	358	468	411	272=195,7
33.	Kokići	142	152	143	191	235	255	113=79,6
34.	Kovačevac	238	233	230	207	143	131	-107=-45,0
35.	Krezluk	173	210	190	95	169	154	-19=-11,0
36.	Kruščica	463	509	580	674	816	913	450=97,2
37.	Kuprešani	488	540	632	826	1.007	1.106	618=126,6
38.	Lendići	359	419	471	517	634	703	344=95,8
39.	Lučina	102	112	113	121	148	172	70=68,6
40.	Lupnica	517	565	740	856	959	1.064	547=105,8
41.	Ljoljići	175	201	245	238	252	205	30=17,1
42.	Magarovci	130	143	144	154	187	207	77=59,2
43.	Mile	397	550	728	835	1.061	1.270	913=255,7
44.	Peratovci	198	208	243	331	358	372	174=87,9
45.	Perućica	554	641	672	516	150	95	-459=-82,9
46.	Podlipci	140	159	191	214	257	269	129=92,1
47.	Podmilačje	272	352	325	434	551	674	402=147,8
48.	Prisoje	287	365	411	469	475	450	178=65,4
49.	Pruci	180	192	308	375	514	614	327=113,9
50.	Pšenik	360	424	447	445	397	411	231=128,3
51.	Rika	271	373	509	691	785	901	541=150,3
52.	Selište	229	249	196	248	284	144	-127=-46,9
53.	Seoci	286	330	352	389	431	423	194=84,7
54.	Smionica	282	319	356	450	469	470	184=64,3
55.	Stare kuće	116	108	79	79	60	45	-237=-84,0
56.	Šerići	159	163	186	221	238	237	121=104,3
57.	Šibenica	503	551	618	700	839	925	766=481,8

58.	Vinac	395	450	596	830	1.182	1.341	838=166,6
59.	Vrbica	339	319	346	438	515	652	257=65,1
60.	Vukičevci	264	276	402	435	548	475	136=40,1
61.	Zdaljevac	141	167	175	175	198	230	-34=-12,9
62.	Zaovine	89	131	75	99	54	45	-96=-68,1
	UKUPNO	21.950	25.512	25.512	29452	35.002	45.007	23.057=105,0

Izvor: *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini*. SFRJ. Savezni zavod za statistiku, Beograd 1986. str. 41-42; *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. Nacionalni sastav stanovništva. Rezultati za republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991.* Republika BiH, Državni zavod za statistiku R BiH. Sarajevo 1993. *Statistički bilten* 234 str. 49-50. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*. R Hrvatska, Državni zavod za statistiku. Zagreb 1995, str. 10.

Mjesta u kojima je opao broj stanovnika u razdoblju od 1948. do 1991. godine

Red. br.	NASELJE	broj	procenat
1.	Bavar	225	60,8
2.	Borci	28	11,0
3.	Božinovac	85	95,5
4.	Brvanci	207	70,4
5.	Ćusine	8	3,4
6.	Dogani	47	33,8
7.	Donji Bešpelj	274	70,4
8.	Dubrave	20	12,1
9.	Đumuzlije	88	51,5
10.	Grdovo	1	0,5
11.	Kovačevac	107	45,0
12.	Krezluk	19	11,00
13.	Perućica	459	82,9
14.	Selište	127	46,9
15.	Stare kuće	237	84,0
16.	Zdaljevac	34	12,9
17.	Zaovine	96	68,1
	UKUPNO:	2062	5,6%

U navedenih 17 naselja nalaze se dobri primjeri za analizu demografskih promjena u Bosni i Hercegovini. U napuštanju ovih mjesta najviše je zastupljeno srpsko stanovništvo, zatim muslimansko, a najmanje hrvatsko.

Prilog br. 2

Nacionalna struktura jajačke općine i grada Jajca po naseljima 1991. godine

NAZIV MJESTA	HRV-ATI	MUSLI-MANI	SRBI	JUGO-SLOV.	OSTALI	UKUPNO
Bare	223	-----	-----	2	-----	225
Barevo	927	517	157	5	10	1.616
Bavar	-----	88	61	-----	-----	149
Biokovina	-----	418	91	1	2	512
Bistrica	940	279	-----	1	10	1.236
Borci	59	-----	168	-----	-----	227
Božikovac	-----	-----	4	-----	-----	4
Bravnica	4	111	741	12	-----	868
Brvanci	-----	-----	87	-----	-----	87
Bučići	-----	457	-----	-----	-----	457
Bulići	953	415	14	8	10	1.400
Carevo Polje	1.512	304	7	36	16	1.875
Cvitković	159	151	-----	-----	-----	310
Čerkezovići	-----	131	83	-----	6	220
Ćusine	2	-----	319	4	2	327
Divičani	252	917	4	16	68	1.257
Dumezlije	1	52	39	-----	-----	92
Dogani	-----	185	-----	-----	2	187
Dinji Bešpelj	465	363	-----	4	2	834
Doribaba	474	165	-----	5	7	651
Drenov Do	-----	-----	144	1	-----	145
Dubrave	-----	-----	84	-----	-----	84
Gornji	528	247	-----	4	4	783

Bešpelj						
Grabanta	----	221	130	----	----	351
Grdovo	----	-----	185	-----	1	186
Ipota	----	161	206	4	1	372
Jajce (grad)	1.899	5.277	3.797	2.217	389	13.579
Jezero	33	477	282	34	8	834
Kamenice	2	-----	199	-----	-----	201
Karići	249	----	-----	----	----	249
Kasumi	----	285	26	1	1	319
Klimenta	402	1	6	2	----	411
Kokići	----	255	-----	-----	-----	255
Kovačevac	2	----	125	2	2	131
Krezluk	-----	24	130	-----	-----	154
Kruščica	39	803	64	-----	7	913
Kuprešani	540	516	1	29	12	106
Lendići	227	661	11	2	2	703
Lučina	172	-----	-----	----	----	172
Lupnica	375	673	1	14	1	1.064
Ljoljići	-----	96	109	-----	-----	205
Magarovci	207	----	-----	----	----	207
Mile	1.101	----	64	27	18	1.270
Peratovci	317	37	2	----	16	372
Perućica	----	-----	82	4	9	95
Podlipci	106	160	----	1	2	269
Podmilačje	610	38	13	10	3	674
Prisoje	105	-----	348	1	2	450
Prudi	175	415	----	8	10	614
Pšenik	1	407	----	----	3	411
Rika	591	5	281	----	----	901
Selište	-----	144	-----	-----	-----	144
Seoci	422	----	-----	1	----	423
Smionica	351	66	33	2	8	470
Stare kuše	1	----	44	----	----	45
Šerići	----	164	71	2	----	237

Šibenica	282	639	----	----	4	925
Vinac	3	899	427	9	3	1.341
Vrbica	642	1	1	7	1	652
Vukičevići	475	----	----	----	----	475
Zdrvljevac	101	127	----	2	----	230
Zaovine	----	24	20	----	1	45
UKUPNO:	15.811 35,1%	17.380 38,6%	8.663 19,3%	2.490 5,5%	657 1,5%	45.007 100,0%

Izvor: *Nacionalni sastav stanovništva. Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991.* Statistički bilten 234. R BiH Državni zavod za statistiku R BiH, Sarajevo 1993, str. 49-50.

Prilog 3.

IAJCE 1991. Ukupno stanovništvo: 45.007

Stanovništvo prema izjašnjenju o vjeroispovijesti

Islamska	17.032	37,84%
Pravoslavna	8.148	18,10%
Katolička	15.842	35,20%
Protestantska	11	0,02%
Pripadnici proorijentalnih kultura	2	0,00%
Judaistička	2	0,00%
Ostale vjeroispovijesti	6	0,01%
Vjernici koji ne pripadaju ni jednoj vjeroispovijesti	4	0,01%
Ateisti	2.496	5,55%
Nisu se izjasnili i nepoznato	1.464	3,27%

Prema izjašnjanju o maternjem jeziku 1991.

Bosanski	15.515	34,47%
Srpskohrvatski	10.719	23,82%
Srpski	3.964	8,81%
Hrvatski	12.866	28,59%
Hrvatskosrpski	1.444	3,21%
Jugoslavenski	136	0,30%
Romski	7	0,02%
Albanski	19	0,04%
Hercegovački	3	0,01%
Ukrajinski	3	0,01%
Slovenački	16	0,04%
Makedonski	5	0,01%
Rumunski	1	0,00%
Njemački	1	0,00%
Madarski	6	0,01%
Rusinski	4	0,01%
Islamski	8	0,02%
Češki	2	0,00%
Turski	7	0,02%
Ruski	3	0,01%
Poljski	1	0,00%
Ostali	19	0,4%
Nepoznato	258	0,57%

JAJCE – općina 1991. godine

Ukupno stanovništvo: 45.007

Prema izjašnjavanju o nacionalnoj pripadnosti

Muslimani	17.380	38,62%
Srbi	8.663	19,25%
Hrvati	15.811	35,13%
Jugosloveni	2.496	5,55%
Bosanci Bošnjaci	132	0,30%
Crnogorci	47	0,10%
Romi	64	0,14%
Albanci	10	0,02%
Ukrajinci	3	0,01%
Katolici	32	0,07%
Slovinci	13	0,03%
Makedonci	4	0,01%
Pravoslavci	1	0,00%
Mađari	7	0,02%
Italijani	1	0,00%
Česi	3	0,01%
Poljaci	1	0,00%
Nijemci	1	0,00%
Jevreji	1	0,00%
Ostali	22	0,04%
Nisu se izjasnili	92	0,20%
Nepoznato	223	0,50%

Prilog br. 4

Vjerska struktura užeg kotara Jajce prema popisu stanovništva 1885. godine

R. br.	Političke općine	Ukupno	Katolici	Muslim.	Pravos.	Jevreji	ostali
1.	Babići	1.424	6	----	1.418	----	-----
2.	Barevo	1.046	611	339	96	----	-----
3.	Bešpelj	1.047	744	281	26	----	-----
4.	Crepanjska	1.010	5	216	789	----	-----
5.	Dnoluka	3.021	1.469	1.477	61	----	14
6.	Grbavica	1.217	-----	-----	1.217	----	-----
7.	Jajce (grad)	3.706	1.681	1.669	325	16	15
8.	Jezero	1.267	11	1.084	163	----	9
9.	Mile	428	300	----	128	----	-----
10.	Pliva	2.087	-----	435	1.652	----	-----
11.	Pongarje	1.612	1.590	17	5	----	-----
12.	Prisoje	409	34	9	366	-----	-----
13.	Staro selo	797	-----	628	169	----	-----
14.	Strojice	1.051	-----	1	1.050	----	-----
15.	Stupna	1.020	-----	81	939	----	-----
16.	Šipovo	1.447	-----	897	550	----	-----
17.	Vaganj	1.054	-----	1	1.053	----	-----
18.	Vinac	901	-----	340	561	----	-----
19.	Vlasinje	288	89	199	----	----	-----
20.	Volari	1.558	-----	425	1.133	----	-----
	UKUPNO	26.390 100,0%	6.755 25,3%	8.099 30,3%	11.816 44,2%	16 0,05%	38 0,1%

Vjerska struktura kotara Jajce prema popisu 31.01.1921.

1.	Babići	1.992	2	2	1.988	----	----
2.	Barevo	1.323	736	451	136	----	----
3.	Bešpelj	1.200	834	346	20	----	----
4.	Vaganj	1.496	----	----	1.496	----	----
5.	Vinac	1.196	29	433	732	----	2
6.	Vorali	2.271	2	510	1.759	----	----
7.	Grbavica	1.498	----	----	1.498	----	----
8.	Dnoluka	3.452	1.673	1.667	112	----	----
9.	Jajce (grad)	4.132	2.170	1.391	496	52	10
10.	Jezero-Prisoje	1.799	69	864	866	----	----
11.	Mile	680	528	14	138	----	----
12.	Pljeva (Pliva)	1.940	5	334	1.604	----	----
13.	Pougarje	1.823	1.812	10	1	----	----
14.	Staro Selo	1.095	11	734	350	----	----
15.	Strojice	1.477	4	----	1.473	----	----
16.	Stupna	1.046	----	74	972	----	----
17.	Cusine	376	27	51	298	----	----
18.	Crepanjska	1.487	121	310	1.056	----	----
19.	Šipovo	2.140	34	1.136	966	----	4
	UKUPNO:	32.423	8.057	8.327	15.958	52	10

Izvor: *Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885.* Sarajevo 1886. S. 92-203.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine. Kraljevina Jugoslavija. Opšta državna statistika, Sarajevo 1932.

Prilog br. 5

*Vjerska i nacionalna struktura stanovništva prema popisu stanovništva
 iz 1953. godine*

	UKUPNO	bez vjere	pravos.	rimok.	pre- tes.	ostali hrišća ni
Srbi	1,264.372	225.291	998.496	1.235	333	364
Hrvati	654.229	45.677	678	590.245	177	853
Slovenci	6.300	2.320	71	3.736	22	13
Makedonci	1.884	817	455	15	----	----
Crnogorci	7.336	4.744	1.106	30	8	2
Jugosl. neopredjelj.	891.800	29.097	422	494	31	138
Poljaci	1.161	52	18	1.034	7	38
Česi	1.638	223	42	1.312	23	13
Rusi	951	229	555	40	2	117
Rusini	7.473	338	500	317	23	6.132
Ostali Sloveni	548	102	65	191	116	59
ostali nesloveni	10.698	1.569	329	2.840	241	101
UKUPNO:	2,847.970	310.469	1,002.737	601.489	983	7.830

Zaključna tabela*

	Ukupno pripadnici IVZ	mojsijevci	ostali ne- hrišća ni	neopredljeni indiferenta, vjeruje	bez odgovora i nepoznato
Ukupno	917.720	377	27	729	5.429
Srbi	35.228	71	10	475	2.869
Hrvati	15.477	34	6	83	999
Slovinci	105	1	1	2	29
Make- donci	589	----	----	2	6
Crnogorc i	1.423	----	----	3	20
Jugoslov en neo- predjel- jen	860.486	109	1	140	882
Poljaci	3	1	----	1	7
Česi	3	3	----	1	18
Rusi	4	----	1	1	2
Rusini	3	----	1	----	159
Ostali Sloveni	1	1	----	----	3
Ostali nesloveni	4.398	157	7	21	435

Izvor: *Popis stanovništva 1953. Knj. VIII. Narodnost i maternji jezik. Po-
daci za srezove prema upravnoj podjeli u 1953. god.* Beograd 1959, str. 274-344.

*Iz priložene tabele se vidi da su se vrijednosti o vjeri i naciji kod svih
kategorija približile, te da su kod Jugoslavena identične, a kod drugih se u vi-
sokom procentu približile. Ove činjenice ukazuju na neophodnost daljih analiza
odnosa vjere, nacije i jezika.

S u m m a r y

THE CONFESSIONAL AND NATIONAL STRUCTURE OF THE
POPULATION IN THE DISTRICT AND TOWN OF JAJCE
1851-1991

The author of the paper examines the confessional and national structure of the population in the district and town of Jajce, from 1851 to 1991 based on the census in the following years: 1851, 1879, 1885, 1895, 1910, 1921, 1931, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981 and 1991. At the same time the author presents the detailed indicators of the population in the places of the municipality-district of Jajce in total, since 1948 to 1991. The places where the number of the population decreased in the period from 1948 to 1991 is indicated. Also the national structure of the municipality and the town of Jajce according the places in 1991 are shown. All the indicators are based on the official statistical census of the population for the indicated years.

Galib Šljivo

NASELJAVANJE MUSLIMANSKIH PROGNAZIKA (MUHADŽIRA) IZ KNEŽEVINE SRBIJE U ZVORNIČKI KAJMAKAMLUK 1863. GODINE

Osman-paša je bio najmlađi sin bosanskog valije Sulejman-paše. Na dvoru svog oca je obavljao dužnost defterdara, ali je Sulejman-paša sam vodio finansije ejaleta jer ih nije mogao povjeriti sinu zbog njegove dokazane sklonosti ka rasipništvu. Kad je došao ponovo u Bosnu, već je bio iskusan sedamdesetogodišnji državnik i dobro poznao prilike ne samo u Bosanskom ejaletu nego i susjednim krajevima. Dopisivao se sa knezom Milošem, ali mu nije vjerovao. Svakako nije bilo čudno kad je knez Milošo cijenio da je nastupio povoljan trenutak da uzbuni hrišćansko stanovništvo u Bosni i Bugarskoj jer je Porta bila zapala u velike teškoće, a velike sile su bile sklone da pripomognu njenom cijepanju.¹ Osim toga, Osman-paša je 8. novembra 1859. godine bio obaviješten privatnom vezom da je knez Miloš u Skupštini objavio plan napada na Bosnu kod Zvornika. Štaviše, Rusija je podržala ovaj njegov plan, a Francuska mu se nije protivila.²

Tako je još od Svetoandrejske skupštine (1858) Kneževina Srbija zaoštravala odnose prema Visokoj Porti. No, do otvorenog sukoba je došlo tek kod *Čukur česme* u Beogradu 1862. godine. To se dešavalo zbog toga što se nacionalna politika kneza Mihaila Obrenovića odvijala kroz dva uporedna plana: prvo, u okupljanju i organizovanju okolnog stanovništva pod neposrednom osmanskom vlašću; drugo, u sklapanju saveza sa balkanskim državama i političarima. Po tom planu trebalo je podići ustanak u Bosanskom ejaletu.³ Slijedeći taj plan, Toma Kovačević je u februaru 1862. godine podnio „Projekat

¹ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1854–1860*. Landshut 1998, 467.

² G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1854–1860*, 471.

³ J. Milićević, „Od prvog srpskog ustanka do Berlinskog kongresa 1804-1878“. *Istorija srpskog naroda, V-1*. Beograd 1981, 295–296.

za podizanje bune protiv Turaka u Bosni i Hercegovini, Staroj Srbiji, Niškom i Vidinskom pašaluku živeći“.⁴

Ovo očevidno uplitanje susjedne Srbije u bosanske prilike s ciljem da izazove nered, bilo je poznato vlastima u Sarajevu, zato su ejaletske vlasti preduzimale mjere kojima će to spriječiti, odnosno spremno spriječiti upad srpske vojske na svoju teritoriju, prije svega u zvorničkom kajmakamluku.⁵ Pošto se to nije dogodilo 1862, u Bosni su očekivali da bi pripremani napad Srbije na Bosnu mogao biti izveden i u 1863. godini i da se onda napadu na Bosnu pridruže i oružane grupe iz Vojne krajine. Tako bi se ostvario plan o „stvaranju jedne južnoslovenske države u koju bi ušla i pobunjena Krajina“.⁶ Međutim, ovaj plan nije sproveden ni u 1863. godine vjerovatno zbog toga što su unutrašnje prilike u Bosanskom ejaletu bile tada stabilnije nego u vrijeme kad su ovi planovi sačinjeni i kad je Bosna bila zahvaćena nemirima, pa ih je bilo lakše izvesti.

I susjedna Austrija je redovno prikupljala podatke o pograničnim osmanskim provincijama, pretežno o Bosanskom ejaletu. Njene konzularne agencije u Trebinju, Livnu, Banjoj Luci (Bihaću) i Tuzli, kao i Vicekonzulat u Mostaru i Generalni konzulat u Sarajevu, pored redovnog zadatka da omogućavaju redovan protok austrijske robe na bosansko tržište, prikupljale su i podatke o demografskim prilikama, rudnom bogatstvu i ekonomskim mogućnostima, zdravlju ljudi i stoke, stanju cesta i drugih strateški važnih tačaka, uglavnom sa područja na kojem su djelovale konzularne agencije. Godinu dana prije nego što će konzularnu agenciju iz Tuzle preseliti u Brčko, konzularni agent Nikola Omčikus je na zahtjev austrijskog generalnog konzula Jovanovića podnio izvještaj o zvorničkom kajmakamluku.⁷ Gotovo da je to bilo po istom šablonu po kojem je bio sastavljen i izvještaj o istom kajmakamluku urađen 1856. godine.⁸ U stvari, ovim novim izvještajem je Maričić opisao stanje u zvorničkom kajmakamluku u 1864, kad su muslimanski prognanici iz Srbije razmješteni po sjevernoj Bosni, sa posebnim osvrtom u ovom kajmakamluku. O

⁴ G. Jakšić i V. Vučković, *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila (Prvi balkanski savez)*. Beograd 1963, 130-133; D. Berić, „Projekt Ljubomira Ivanovića iz 1866. godine o ustanku hrišćana u evropskoj Turskoj“. *Zbornik za istoriju*, 27/1983, Matica srpska, Novi Sad 1983, 151-171.

⁵ V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijeg vremena do austrougarske okupacije 1878*. Sarajevo 1937, 235-236.

⁶ M. Valentić, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1848-1881*. Zagreb 1981, 50-54.

⁷ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), austrougarski Generalni konzulat Sarajevo (dalje: AUGK S), vicekonzulat Brčko, 51/1864, Omčikus Generalnom konzulatu, Tuzla 18. oktobra 1864; *Memoari Živka Crnogorčevića*. Priredio za štampu Milenko Filipović. Sarajevo 1964. Nikola Omčikus je bio „Srbin iz Udbine grada“.

⁸ G. Šljivo, „Prilike u zvorničkom kajmakamluku i proglašenje Hatihumajuna 1856. godine“. *Istorijski zbornik*, IV/4, Banja Luka 1983, 163-178.

Bosanskom ejaletu, ili njegovim pojedinim oblastima, a posebno u periodu 1862–1864. godine kad su muslimani prognani iz Srbije, donosili su podatke i poslanici drugih država koje su u Sarajevu imale svoje konzulate.

Italijanski konzul Cezar Durando, koji je 1863. godine došao u Sarajevo i započeo rad u novoosnovanom konzulatu, također je već 28. novembra iste godine podnio svojoj vladi opširan izvještaj o stanovništvu Bosanskog ejaleta. Za katolike, Durando piše da ih ima najmanje u Bosni i Hercegovini i da su siromašni. Međutim, stavili su se pod austrijsku zaštitu koja ih je obilato pomagala i štitila. Oni su se obraćali za pomoć i francuskom vicekonzulatu koji je započeo rad još 1852. godine. Od tada je Francuska smišljeno i zamašnim poklonima pridobijala bosanske katolike. O muslimanima i pravoslavnim stanovnicima Bosne, Durando piše: „Muslimani ispoljavaju najjače nacionalne osjećaje. Oni vole Bosnu, ponosni su na svoj rod i svoje porijeklo. Pravoslavno stanovništvo djeluje izgubljeno, a oni najbogatiji, tj. trgovci, su odreda škrti i bave se lihvarstvom.“ Durando je posebno ukazao na to da je fanatizam podjednako razvijen kod pripadnika sve tri vjere u Bosni. Bosanski musliman naziva Osmanliju nevjernikom koji se ne pridržava striktno načela Kur’ana. Katolici i pravoslavni su netrpeljivi jedni prema drugima, čak netrpeljiviji nego prema muslimanima. Upravo ih je ta mržnja spriječavala da se okupe na zajedničkom nacionalnom programu. „Iako svi oni pripadaju Slovenima izgledaju tako kao da su bili udaljeni jedni od drugih stotinama milja.“⁹

Međutim, bilo je i drugačijih zapažanja u kojima se iznose podaci da su vladali snošljivi odnosi između pripadnika sve tri vjere u Bosni. Najbolji primjer za to je zapis Živka Crnogorčevića, poznatog tuzlanskog trgovca, koji nam donosi podatke o prilikama u Tuzli u osmansko doba.

Živko Crnogorčević, jedan od poznatijih tuzlanskih trgovaca, zapisao je u svojim memoarima da je 1864. godine na *Spasovdan* stigao novi zvornički mutesarif iz Travnika u Tuzlu. Bio je to Mustafa-paša koji je u Bosnu došao zajedno sa komandantom beogradske varoši Šerifom Osman-pašom kod kojega je bio divan-efendija. U Bosni ga je novi valija unaprijedio u zvorničkog mutesarifa. Iz zatočeništva je te godine stigao i Osmanbeg, sin Mahmud-paše Tuzlića, i ponovo se nastanio u Tuzli. Sa svakim je živio dobro, a osobito sa Srbima. Bio je član idare-medžlisa. Crnogorčević piše: „Dok smo čekali dolazak Mustafa-paše, Hadžibeg se nasloni na šarage običnih kola i pozva me: Ti odža takum, čuj: jesam li nešto zaboravio što se pjeva u vašoj crkvi? i poče: Čeznjejšuju heruvimi, od početka do svršetka, nijedne riječi nije pogriješio, a poslije poče: Roždestvo Tvoje, Hriste Bože vaš... i td. Pitao je: Jesam li će pogriješio? A Živko mu kaže da jeste, jer umjesto *vaš* trebalo je da kaže *naš*, a

⁹ P. Mitrović i H. Kreševljaković, *Izvjestaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863–1870)*. Sarajevo 1958, 50–54.

Hadžibeg mu odgovori: E, ja to ne mogu reći, elem, bez pogreške.“ Hadžibeg je inače često zalazio u magazuu kod Živka Crnogorčevića, obično ujutro, ali i poslije podne. „Odišlo je nosio *a la franca*, ali fes i kosa ošišana. Svake godine dolazio je prvi dan *Vaskrsa* u našu crkvu, tutor crkveni metne mu stolicu niže vladikina stola, i on sjedne, ali pod fesom naravski, i nikuda se neće maknuti, a ni obazirati.“ Živko dalje piše kako je čuo da je Hadžibeg „dok je carevao“, tj. prije Omer-pašine intervencije u Bosni i Hercegovini (1850-1852), „da je mlogo dolazio na više mjesta u varoši na svadbe, na krsne slave i kojekakve ručkove i večere, i tu se jelo i pilo, i da je kojekakve crkvene pjesme kao tropare, pjevao i učio od našije“.¹⁰

Pošto se u Bosni u to vrijeme posvuda govorilo da će Bosna i Hercegovina biti pripojena Austriji kao nadoknada za izgubljene austrijske posjede u Italiji, Durando je pisao i o tome kako na to gledaju bosanski muslimani i hrišćani. Bosansko stanovništvo u cjelini nije rado prihvatilo takvu mogućnost, protiv su bez sumnje svi muslimani i sigurno bi se silom oduprili da bi odbranili svoju domovinu. Nasuprot njima, hrišćani se neće upustiti u oružanu borbu, neće javno ni ispoljavati protivljenje, ali će djelovati iz prikrajka i, ako ustreba, pridružice se bosanskoj aristokratiji. „Štaviše, muslimani su smatrali da je proćanstvo već predodredilo da Osmanlije moraju napustiti evropske krajeve i vratiti se u Aziju odakle su i došli, ali da će oni, Bošnjaci, ostati u Bosni i dalje ispovijedati čistu islamsku vjeru.“ Durando je na osnovu takve ocjene raspoloženja naroda u Bosni zaključio da „vjera zamjenjuje nacionalne programe“.¹¹ Takođe je dobro uočio kad je tvrdio da je u ovoj provinciji nejednako raspoloženje stanovništva sve tri vjere prema nagoviještavanom pripajanju Bosne i Hercegovine Austriji, što se pokazalo kao sasvim tačno prilikom okupacije 1878. godine. Muslimani su se zaista požrtvovano i hrabro borili protiv nadiranja austrougarske vojske, ali nisu mogli spriječiti okupaciju.

Poslije naglog pogoršanja odnosa između kneževske vlade i Portinih garnizona u gradovima u 1861. godini, Srbija je uspjela da se s Visokom Portom dogovori o tome da muslimansko stanovništvo koje je boravilo po gradovima u Srbiji napusti odmah svoje domove. Porta je odlučila da ove „sultanov musafire“, kako ih je bosanski valija uobičajio nazivati, odnosno muhadžire, kako ih je pravilnije domaće stanovništvo nazivalo, naseli u Bosanskom ejaletu. Istovremeno su obrazovane dvije potkomisije, osmanska i srpska, da procijene vrijednost njihovih nepokretnih dobara koje je Srbija trebalo da isplati Turskoj.

Još od polovine 1862. godine, muhadžiri su počeli neorganizovano i u većim grupama prelaziti preko Drine u Bosnu. Tih dana bosanske vlasti su im odredile privremeni smještaj uglavnom u zvorničkom kajmakamluku. Austrijske

¹⁰ *Memoari Živka Crnogorčevića*, 28–29.

¹¹ P. Mitrović i H. Kreševljaković, *nav. djelo*, 50–54.

generalni konzul baron Stjepan Jovanović je 6. februara 1863. godine izvijestio ministra Rehberga da je najvrijednija stvar ovog vremena bilo upravo zbrinjavanje i naseljavanje muslimanskih porodica koje su u Bosnu došle iz Srbije. One su privremeno smještene po privatnim kućama. Vlasti su im davale novčanu pomoć iz državne kase. Međutim, ta pomoć je bila nedovoljna za njihovo minimalno izdržavanje, pa su lokalne vlasti pristupile sakupljanju dobrovoljnih priloga za izbjeglice. U nekim krajevima su svi stanovnici bili obavezni da uplate novčani prilog „pa i hrišćansko stanovništvo.“

O trajnom smještaju muhadžira iz Srbije govorilo se posvuda. Pošto su proturane glasine da će se oni pretežno naseliti na zemljištu koje su hrišćani kmetovi dotad već obradili i sa kojeg nisu ubrali plodove, te da će to biti sprovedeno silom, Jovanović se obratio valiji s pitanjem da li su te glasine tačne. Šerif Osman-paša mu je rekao da su to samo glasine. Vlasti će „sultanove musafire“ naseliti tek u proljeće, dakle u vrijeme dok zemljoradnici nisu ni obradili zemljišne površine i kmetovima neće biti nanesena nikakva šteta. Konzul je bio uvjeren da je valija govorio istinu. On je izvijestio Rehberga i o tome da se u Bosni pristupilo opštem regrutovanju, ali su proturane neprovjerene vijesti da će njime biti obuhvaćeni i hrišćanski mladići. Valija je i ovu glasinu odbacio kao netačnu. To se kasnije pokazalo sasvim tačnim. Tih godina je u Bosanskom ejaletu uglavnom vladao mir; samo je bihački kajmakam 5. februara 1863. godine izvijestio valiju „da se među stanovnicima kajmakamluka zapaža uznemiravajuća uzrujanost“, a za nju je okrivio strane emisare koji dolaze iz Srbije i Vojne krajine.¹²

Uporedo sa smještanjem muhadžira, potkomisije su procjenjivale njihovu nepokretnu imovinu u Srbiji. Osmanska potkomisija je procijenila tu imovinu na šest miliona groša, a srpska na tri i po miliona. „Ova velika razlika došla je otuda što je sa turske strane uzeta kao osnova za procenu vrednost imanja pre 1862. godine. Srpska potkomisija smatrala je da je jedino pravedno stanovište – držati se vrednosti u trenutku pregovora. U tom vremenskom razmaku cene kuća morale su pasti usled jednovremenog iseljavanja 3 do 4.000 osoba. Vrednost im je i dalje opadala, jer su ostale napuštene i izložene propadanju.“¹³ Svakako je procjenu trebalo utvrditi onda kad su muhadžiri bili prisiljeni da se isele, a prorijedjeni su podaci o tome da su njihove kuće ostale neuseljene i da im je zbog toga cijena mogla opasti.

Način života domaćeg srpskog stanovništva je uticao na to da su zanemarivani oni običaji koji su bili ukorijenjeni kod muslimanskog stanovništva,

¹² Haus Hof-und Staatsarchiv Wien (dalje: HHStA W), P.A. XXXVIII, Generalni konzulat Sarajevo (dalje: GK S), K-157, Jovanović Rehbergu, Sarajevo 6. februara 1863; B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853-1870. godine*. Sarajevo 1956, 299-300.

¹³ G. Jakšić i V. Vučković, *nav. djelo*, 184.

kako o tome piše Blagoje Živković. „Dok su bili u Užicu Turci oko cele varoši bilo je mnogo votnjaka, a turske kuće su bile ograđene zidom. Stoga što njine žene nisu nikud izlazile, svaka je kuća imala vodu... Kad su Turci izašli i otišli u Bosnu, Srbi su zapustili sve vode, od najmanje 120 tekućih voda – česama – danas nema više od stotine – sve je to zasuto...“¹⁴ Ipak, procjena imovine vršena je između Srbije i Turske, i to nije imalo uticaja na njihovo ubrzanije ili usporenije naseljavanje u Bosanskom ejaletu. Osim toga, muhadžiri iz Srbije nisu mogli uticati na procjenu njihove imovine koja je ostala u Srbiji te nisu ni mogli ustanoviti da li je ona procijenjena u stvarnoj vrijednosti ili je to bila pogodba dvaju komisija.

Čim je dobio dozvolu iz Carigrada da u Bosni može stalno naseliti bivše stanovnike Užica i Sokola, valija je izjavio da bi bilo dobro da se oni razmjestu u Bijeljini, Zvorniku, Tuzli, Maglaju i Sarajevu. Očevidno je vodio računa o tome da su muhadžiri do tada živjeli u gradovima i da su se bavili gradskim privređivanjem te da bi ih zbog toga trebalo smjestiti u bosanske gradove koje je nabrojao. Nasuprot njemu, Šefik-beg je predložio da se svi nasele na jedno mjesto, na državno zemljište koje je ranije pripadalo Huseinbegu Gradaševiću. Očevidno je, pisao je Ščulepnikov svojoj vladi, da Šefik-beg nije vodio računa o tome da „užički turci nisu zemljoradnici, nego su većinom gradski stanovnici - trgovci i zanatlije“ i da će se oni vrlo teško prilagoditi životu na novom močvarnom i poljoprivrednom zemljištu. Sarajevski medžlis je prihvatio valijin prijedlog da u Sarajevu i njegovoj okolini naseli oko stotinu užičkih porodica.

Prisilno iseljavanje muslimanskih stanovnika iz gradova u Srbiji bilo je praćeno njihovim nezadovoljstvom, pa i pružanjem otpora. Tako su stanovnici Sokola izjavili da nikako ne žele napustiti svoje kuće. „Početkom novembra 1862. ovaj nesporazum je mogao dobiti široke razmjere, jer su stanovnici Sokola izjavili ne samo što neće da se sele iz grada već su spremni da iz tvrđave pruže otpor svakom nasilnom pokušaju iseljavanja, te da će se braniti do posljednjeg.“¹⁵ I pored snažnog protivljenja da napuste svoje domove, Sokoljani su se ipak morali iseliti, a pri tom nisu pružili otpor koji su bili nagovijestili.

Bosanski valija je odredio da se većina muslimanskih „sultanovih musafira“ prognanih iz Srbije ipak smjesti u naselja koja će se za njih podići uglavnom u zvorničkom kajmakamluku. Zato je 14. aprila 1863. godine krenuo iz Sarajeva u sjeverne krajeve ejaleta da bi odredio zemljište na kojem će se podizati ta nova naselja. Na polasku je izjavio da će usputno rješavati i druga

¹⁴ B. Živković, *Staro Užice prema neobjavljenoj memoarskoj građi*. Titovo Užice 1952, 13–14.

¹⁵ I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856–1878*. Sarajevo 1988, 90–91; G. Škero, *Iseljavanje muslimana Turaka iz Užica i Sokolske nahije u Bosnu 1862*. Užički zbornik, 12. Titovo Užice 1962.

sporna i neriješena pitanja koja su u njegovoj nadležnosti. Tako će provjeriti kako se izvode radovi na izgradnji druma Sarajevo-Brod i riješiti spornu dionicu kod Vranduka kako bi se gradnja nesmetano nastavila.¹⁶ Na svom putu u Posavinu, valija je 17. aprila stigao u Maglaj, a potom nastavio putovanje preko Doboja i Modriče do Gradačca u koji je stigao 19. aprila 1863. godine.

Stručna komisija, koju su sačinjavali Bedri-beg i jedan inženjer, krenula je iz Sarajeva nekoliko dana prije valije drugim pravcem. Oni su najprije preko Zvornika došli u Bijeljinu, onda u Brezovo Polje gdje su odredili zemljište za novo naselje, a potom se u Gradačcu pridružili valiji da bi odredili teren za izgradnju naselja na bivšem imanju Huseinbega Gradaševića. U toku boravka u Zvorniku, oni su razgovarali sa doseljenicima iz Srbije koji su im izjavili kako ne odobravaju da se za njih grade nova naselja. Tom prilikom, oni su predlagali da im se isplati novčana odšteta za njihova imanja ostavljena u Srbiji i da im se onda dozvoli da slobodno izaberu mjesta u kojima će podići svoje nove domove. Ovo tim prije što se većina doseljenika u ranijem mjestu stanovanja bavila isključivo trgovinom i zanatima, pa ukoliko ih smjeste na jedno mjesto, ili nekoliko mjesta, ne bi se mogli baviti svojim dotadašnjim zanimanjem. Poručili su valiji da upravo zbog toga ne mogu prihvatiti ni njegovu odluku da ih naseli u poljoprivredne krajeve.

U vrijeme valijinog odsustvovanja iz Sarajeva, 6. maja je stigao Portin vanredni mubašir (izaslanik) Zija-beg, koji se od dolaska u Sarajevo ponašao neuobičajeno. Naime, bez valijinog prisustva je sazvao ugledne ljude iz ejaleta i objavio im ferman o svojim zadacima u Bosni. Zatim je obavio protokolarne posjete stranim konzulima i priredio prijeme zanjih. Na prijemu, koji je za njega priredio mubašir, konzul Jovanović je saznao da će on ostati u Bosni znatno duže nego što mu je fermanom bilo određeno jer, kako je sam izjavio, „ovdje ima puno posla za njega“.¹⁷ Do tada su mubaširi sve obavljali uz valijinu saglasnost i uz njegovo prisustvo. Zašto je Zija-beg tako postupio nije nigdje objasnio. Valija je u to vrijeme obilazio mjesta u Posavini radi određivanja zemljišta za nova naselja. U Gradačcu ga je posjetio i fra Martin Nedić.

Toliški župnik fra Martin Nedić započeo je u Tolisi zidati novo crkveno zdanje za koje do tada nije dobio dozvolu, pa je pokušao privoljeti valiju da mu izdjestvuje Portino odobrenje. O sadržaju razgovora sa valijom i mufetišom, Nedić je odmah upoznao austrijskog generalnog konzula, svakako u namjeri da se i konzul založi kod valije kako bi dobio potrebno odobrenje za podizanje crkve. U svom pismu Jovanoviću, on je detaljno naveo cijeli tok razgovora sa valijom:

¹⁶ HHStA W. P. A., XXXVIII, GK S. K-157, Jovanović Rehbergu, Sarajevo 18. aprila 1863.

¹⁷ HHStA W. P. A., XXXVIII, GK S. K-157, Jovanović Rehbergu, Sarajevo 9. maja 1863; V. Skarić, *nav. djelo*, 236.

Presvitli Gospodine c.k. Glavni Konzule!

Sovim pismom javljam Vam čestitog Vezira Osman paše dolazak ovdi u Tolisu. On je dne 19. Travnja čatiso u Gradačac, gdi sam mu ja slideći dan pristupio, za učinit naklon. Isti me je uljudno primio pa u dugom razgovoru upita ga ja: Gospodaru! kamo Ferman, da moremo gradit cerkvu u Tolisi? Odgovori: piso sam na Devlet, dojtice Ferman ako Bog da. Dne 22. Travnja na Zapovid Vezira dojdu u Gradačac Popovi i knezovi i sakupljenim kaza Vezir ovo: ja imam nalog od Devleta da na mirinskom zemljištu smjestim carske goste (musafire) koi su iseljeni iz Srbije, od ovih gostiuh ima se naselit u Selo Orašzu na obali Save (sahat daleko od Tolise) oko 250 kućah. I za ovo obaviti imadu se iz Orašja dignut Seljani svi (Srbi) koim će se na drugom mjestu dati selišta. Tom prigodom kaza Vezir i ovo: imam naredbu od Visoke Porte, da ponudim carske kmete, neka ako hoće odkupe zemlje, koje obrađuju.

Dne 22. Travnja Vezir i kajmakam tuzlanski sa mnogom pratnjom dojdoše ovdi kmeni i kahvu popiše. Opet u razgovoru ja napomenu Ferman za gradnju cerkve, Vezir odgovori: Vi ste falili, jer niste pravnijem pravcem tražili Ferman. Ja odgovori: neznam pravnijeg pravca, nego što smo četiri mazhatte izvadili od gradačkog Medschlissa; koje smo preko rukuh kajmakama slali Veziru, a Vezir valjda ji je slao na Devlet. Pri polasku Vezir prigleda početo lani zidanje i reče: ovo proslidite zidat, u tom će stignut Ferman i za cerkve. Prinoćio Vezir pod šatorom dne 23. proš. mis.ode u Berčki i Belinu pa dne 30-tog istog miseca opet dojde u Tolisu, komu pod šatorom ja pristupi i opet u dugom razgovoru reče mi: jesteli počeli zidat? Ja odgovori: nisam jer još pribavljam kreč, i pisak, pakću lahko počet zidat. On mi i opet veli: falili ste, jer se niste deržali pravca za dobit Ferman od Devleta. Pri rastanku reče mi Vezir: sutra ću sa Mufetiš pašom (carskim Povjerenikom) doći kvama na kahvu, pa dne 1. Svibnja zbilja i dojdoše. Prigleda opet započeto zidanje Mufetiš upitame: jer ste sa starog mista preselili ovdi? Ja odgovori: jer ono misto voda topi. On: sčijem ste dozvoljenjem to učinili? Ja: sa Churšid pašinim, koi je tada bio Vezir na Bosni. I tada je Vezir naredio Kajmakamu tuzlanskom Izak paši, a ovi Medschlissu Gradačkom, i ovi je prigledao staro i novo misto, ter smo prominili zemlju za zemlju, staru mi prodali carskim kmetim, a na ovoi smo se snistili. Mufetiš: imateli na to pismo? Ja: nejmamo, al nismo ni na staro zemljište imali pisma, jer nam je od starina ostalo. Mufetiš: buduć da nejmate pisma na vaše zemljište, nit imate pisma s koin vama je dopušteno da ovu, i ovoliku kuću načinite, ovo se ima porušiti. Za tim upita me Mufetiš: koliko ste potrošili, dok ste ovu kuću načinili? Ja odgovori: dok je samo pokrivena potrošili smo 500 dukatah, i to na majstore, i pribavljanje materiala, i župljani su bez platno nadničili. Dok je pako ponutrica sva dogotovljena, neznam koliko je potrošeno. Turci vele od prilike još 500 dukat, daklen sva kuća stoi 1.000 Dukat. Mufetiš veli: he! toliko će vama Devlet platiti, i zabilježiti misto drugo, pa na njem gradite. Ja velim: mi nemožemo vam u

sredini župe biti, a ovo je sredina, i kad bi se mi pokrenuli, imalo bi se 5.000 katolikah odavle pokrenut, i na drugo mjesto preseliti. Mufetiš i ovo i dva krat reče: Vas je neko drugi nagovorio je da ovdi kuću i crkvu gradite. Ja mu odgovori: nitko. Efendum. Vridno je napomenut, da kad sam i u Gradačcu i ovdi izlazio prid Vezira odmah je činio da na stolu sjednem, u ni jedan od begah ne bi bio prisutan našem razgovoru. Al Mufetiš u moju sobu došao ne reče mi: da sjednem, a pustida prisutan bude Hadži Muhamed beg Gradačević, kojije najpoglavitiji protivnik i tužitelj krštenog zakona, i svake prosvjete europejske. Pa i ovo napominjem što Mufetišpaša kod mene ni kahvu nehtjede posrkat.

Na posljednjem razgovoru prid Mufetišem Vezir reče: sinoć sam kazao, da ste ni falili nedržeci pravca zadobit Ferman. Mojim mnenjem kod njia je moja falinka ta, što posli nego nisam mogo po Turcim dobit Fermana, obratio sam se na Slavni c.k. Austrianski glavni konzulat i visoku Internuntiaturu. Ičim ovo javljam ostajem nadalje odanosti Vašeg Presvitlog Gospodstva preporučujuči se jesam u

Tolisi dne 5. Svibnja 1863.

Pokorni sluga O. Martin Nedić
Župnik Tolise¹⁸

Austrijski generalni konzul je podržao Nedićevu molbu kod bosanskih vlasti, što mu nije bilo teško jer se ni Osman-paša nije protivio gradnji crkve u Tolisi. Već je 24. marta 1864. godine fra Martin Nedić imao u svojim rukama dozvolu za gradnju crkve i otad je ona tekla nesmetano.

Valijino kretanje po Posavini pratile su austrijske pogranične vlasti i ukazivale mu uobičajene počasti. Iz pisma koje je Andrije Torčvat Brlić uputio 3. maja 1863. godine u Zagreb u vezi sa Osman-pašinim putovanjem proizlazi da je valija 2. maja došao u Bosanski Brod. Hrvatski ban Šokčević je odmah odredio delegaciju koja će u njegovo ime pozdraviti valiju u Bosanskom Brodu. Na čelu ove delegacije bio je komandant slavonskobrodske tvrđave koji je sa pratnjom u svečanim uniformama pozdravio valiju. Osman-paša ih je srdačno primio i počastio kafom i čibukom. Valija im je tom prilikom izjavio da će se za muslimanske doseljenike iz Srbije izgraditi 300 kuća na desnoj obali Save naspram Slavanskog Šamca, a „1.400 kuća iznad Bosanskog Broda“. Poslije završenog prijema, valija se istog dana prevezao u Slavonski Brod i u šest sati uveče ukrcao u parobrod i otplovio u pravcu Berbira. Na rastanku je izjavio delegaciji koja ga je dočekala u Slavanskom Brodu da će najprije otići u Banja Luku i otuda se vratiti u Bosanski Brod i uzvratiti posjetu. Pukovniku Vagneru

¹⁸ HHSa W. P.A. XXXVIII. GK S.K-157, fra Martin Nedić generalnom konzulu. Tolisa 5. maja 1863.; P. Živković, Prilog historiji bosanske Posavine. 150 godina Osnovne škole u Tolisi, Tolisa 1973, 65-66.

je rekao da je već odredio zemljište za izgradnju potpuno novih naselja: Brezovo Polje naspram Račinovaca, Orašje naspram Županje i Orahova naspram Jablanca.¹⁹ Inače se u Bosni mnogo govorilo o tome kako je Porta odlučila da ovaj ejalet naseli i druge narode iz Azije.

Austrijski konzularni agent u Tuzli obavijestio je Generalni konzulat u Sarajevu da se u zborničkom kajmakamluku naveliko šire glasovi kako će se u proljeće 1864. godine graditi još novih naselja u koja će se smjestiti Čerkezi. Generalni konzul je ove vijesti primio kao vjerovatne, jer je i on smatrao da valija to čini radi toga da bi se uz samu graničnu liniju s Austrijom, koja je „sativa udaljena od prvih muslimanskih naselja“, izgradila nova naselja za muslimane i na taj način potislo hrišćansko stanovništvo sa granice. „Štaviše, smatralo se da će prvo takvo naselje za Čerkeze biti izgrađeno u Rači.“ Valija je izričito naglasio konzulu da se nova naselja za muslimanske doseljenike iz Srbije podižu u Posavini, samo zbog toga da bi naselio stanovnike na „pustim prostranstvima“ i da to nije ni u kakvoj vezi s tim da on muslimanske doseljenika razmješta uz austrijsku granicu, da bi na taj način odatle potisnuo hrišćansko stanovništvo.

Konzul mu nije vjerovao nego je izvijestio svoju vladu u Beču da to valija čini smišljeno, planski i sistematski kako bi krajeve koji su naseljeni isključivo hrišćanskim stanovništvom razdvojio naseljima muslimana i osigurao granicu prema Austriji.²⁰

U vrijeme valijinog odsustvovanja iz Sarajeva, Portin mufetiš Zija-beg je preuzeo upravljanje ejaletskim poslovima. I to je dotad bilo neuobičajeno. Kad je za to saznao, valija je bio iznenađen tim više što je mubašir sazvao na vijećanje i Veliki upravni savjet, a to je spadalo isključivo u valijinu nadležnost. Naime, Zija-beg je sazvao Veliki upravni savjet i sve pokrajinske starješine i od njih zatražio da mu podnesu izvještaj o radu i polože račun za novčane izdatke za izvođenje javnih radova. Čak je zapečatio ejaletsku kasu i smijenio muhasebedži-efendiju Rašida Našid-efendiju. To je kod upravnih činovnika izazvalo pravu pometnju u Sarajevu, ali i u sjedištima kajmakamluka. Do tada nije nikad bilo preduzimano tako nešto, posebno u valijinoj odsutnosti, pa je valija to shvatio kao napad na sebe i neodobravanje dotadašnjeg rada. Čim je za to saznao, bosanski namjesnik ljutit zbog brzine kojom je mubašir sve to obavio, valija je najavio svoju ostavku tim odlučnije što je Zija-beg zabranio da mu se ukažu počasti prilikom povratka u Sarajevo. Strani konzuli u Sarajevu su povoljno ocjenjivali valijine mjere koje je do tada preduzimao u cilju unapređenja rada u provinciji, a posebno na započetoj rekonstrukciji postojećih drumova i izgradnji novih dionica. Drum od Sarajeva do Broda je već bio potpuno dovršen za saobraćaj, kao i cesta od Sarajeva do Novog Pazara za prevoz robe i ljudi, te put od

¹⁹ R. Horvat, „Naseljavanje muslimana u Bosnu 1863“. *Županjski zbornik*. Županja 1969, 195.

²⁰ HHStA W. P.A. XXXVIII, GK S. K-157, Jovanović Rehbergu, Sarajevo 14. februara 1864.

Sarajeva preko Travnika do Livna i dalje prema Sinju.²¹ To je valija sve učinio nepune tri godine svog upravljanja Bosanskim ejaletom i to nije moglo ostati zapaženo. Ovaj sukob je ubrzo izgladen po njegovom povratku u Sarajevo, pa Rašid Našid-efendija početkom juna ponovo preuzeo svoje mjesto muhase-dži-efendije. Ni Osman-paša nije podnio najavljenju ostavku na položaj bosan-g valije. Valija se vratio u Sarajevo u trenutku kad je i talijanski konzul počeo rad u novoosnovanom italijanskom konzulatu u Sarajevu.

Pored Austrije, Francuske, Engleske i Rusije, konzulat u Sarajevu otvorila Italija i tako istakla svoje interesovanje za prilike u Bosni i Hercegovini i na Balkanu. Konzul Cezar Durando je slao svojoj vladi opširne izvještaje o Bosni i Hercegovini, a posebno se interesovao za enklave Klek i Sutorinu kojima je Bosanski ejalet izlazio na Jadransko more. U pitanju je bila mogućnost da Italija preko ovih enklava uspostavi trgovačke veze sa Bosnom i Hercegovinom i tako prisne Austriju koja je preuzela gotovo svu trgovinu sa njom.

Iako se vratio u Sarajevo, valija je nastavio da prati kako se grade nova naselja na sjeveru Bosne. Polovinom juna 1863. godine, tamo je uputio Muhidin-pašu i svog čehaju koji su najprije otišli u Zvornik. Oni su dobili zadatak između muhadžirima skršte otpor onih koji su odbijali da se nasele u nasebine građene isključivo za njih. Njima su doseljenici izjavili da oni jedino traže da im se isplati novac, a oni će se dalje pobrinuti za svoj smještaj i sami sebi izgraditi kuće po svom ukusu i mogućnostima. Najnezadovoljniji su bili oni doseljenici koji su se smjestili u Zvorniku i njegovoj okolini; tražili su novac za štetu, a ako im se ne udovolji izjavili su da će se radije vratiti u Srbiju, odakle su došli, nego da se nastane u krajevima uz Savu. Štaviše, Užičani su izjavili da će srpska vlada već odobrila da se mogu vratiti, s tim da mogu slobodno ispovedati svoju islamsku vjeru, a vratiće im i njihove kuće i radnje. Srpska vlada od njih jedino tražila da plaćaju godišnji porez u iznosu od devedeset groša.²²

Koliko je to bilo tačno nismo mogli utvrditi, jer o tome nismo pronašli dokumente. Izgleda da su Muhijedin-paša i valijin čehaja uspjeli da u Zvorniku prevećinu doseljenika kako je ipak najbolje da ne pružaju otpor nego da se vrate tamo gdje im je valija odredio, pa su nastavili put do Bijeljine, a zatim preko Posavinu da nadgledaju radove na izgradnji novih naselja. Uvjerili su se da izgradnja kuća u novim nsredinama teče ubrzano i da se istovremeno podižu i stara naselja. Tako je novo naselje Šamac izgrađeno na ušću Bosne u Savu, a

HHStA W, P.A. XXXVIII, GK S, K-157, Jovanović Rehbergu, Sarajevo 16. maja 1863; B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853. do 1870. godine*. Sarajevo 1956, 307; V. Skarić, *nav. djelo*, 242. Kolski put od Sarajeva do Broda građen je 1863. i 1864, a prenočišta su se nalazila u Vitezu, Žepču i Derventi.

HHStA W, P. A. XXXVIII, GK S, K-157, Štefaneli Rehbergu, Sarajevo 20. juna 1863.

Šerif Osman-paša mu je namijenio ulogu glavnog trgovačkog mjesta u ejaletu.²³ Zato je istovremeno sa podizanjem novih urbanih sredina građen i drum kojim taj grad biti povezan sa postojećim glavnim drumom Sarajevo-Brod. I na ovaj način je valija htio da udovolji zahtjevima doseljenika koji su isticali činjenicu da oni čine gradsko stanovništvo koje se isključivo bavi trgovinom i zanatima. Ipak je bilo doseljenika koji se nikako nisu mogli pomiriti sa načinom na koji su bili primljeni u Bosni, a ni smještajem koji su dobili, pa ni izgradnjom novih naselja za njih, te su i dalje negodovali. Ni vlasti nisu odustajale od toga da ih silom natjeraju da se smjeste u nova naselja. Tuzlanski je kajmakam uhapsio muhadžire koji su se najviše opirali, a ostalima zaprijetio da će ih uputiti u Sarajevo gdje ih je, po njegovim riječima, očekivala još stroža kazna. Najnezadovoljniji su bili Užičani i Sokoljani. Oni su odlučili da se žale Visokoj Porti u Stambolu. Da li su zaista i uputili žalbe nismo mogli utvrditi iz sačuvanih konzulskih dokumenata. Šaputalo se među doseljenicima, da su se četiri porodice, koje su se doselile iz Šapca u Bijeljino, nezadovoljne načinom prijema i smještaja, vratile u Šabac i tamo prešle na pravoslavnu vjeru.²⁴

Konzularni agent u Tuzli major Nikola Omčikus obavijestio je austrijskog generalnog konzula da vlasti vrše nasilje nad onim hrišćanima koji su imali kuće na zemljištu na kojem su podizana nova naselja. Omčikus navodi da su mu lica u koja ima puno povjerenje saopštila ove podatke. Među njima se nalazio i jedan seoski knez iz Šamca. Riječ je o tome da je vlast naredila da se svih šest kuća u kojima su stanovali pravoslavni kmetovi iseke odmah, da bi se na tom zemljištu podiglo novo naselje. To je isto učinjeno i sa kmetovima u Tišini, Prudu i Orašju. Omčikus je dalje saznao da je zemljište na kojem se podizalo novo naselje Šamac, u stvari pripadalo udovici Salihbegovički; naime, kmetovi su od nje kupili parcele na kojima su podigli kuće, a njene zemljišne parcele uzeli u zakup. Udovica se na ovaj postupak vlasti prema njenim kmetovima žalila medžlisu u Gradačcu, ali njena žalba nije ni razmatrana. Saznavši za ovo, kmetovi u Orašju su rasprodali budzašto svoje kuće jer im je priprećeno da će biti odmah srušene ukoliko ih ne prodaju medžlisu u Gradačcu. Nekoliko oraških kmetova se ipak požalila medžlisu na takav postupak vlasti. Ni njihove žalbe nisu uopšte razmatrane. Tako su kmetovi naprosto otjerani sa zemlje. Neki

²³ ABH, AUGK S, vicekonzulat Bečko, 21/1863, Brod, 2. septembra 1863. Es werden in aller Eile und mit Aufgebot von 2.000 Arbeiter um diesen ganzen Ort selbst auch von Seite des Saveflußes in Quadrat große Erdschanzen mit 3 Klafter tiefen und eben so viel Breite errichtet, an deren jeden Ecke sich auch Plateaus für Kanonen sich befinden. Vier Thöre werden ins Innere des Lagers führen. Die Erdschanzen werden überdieß mit starken Palisaden umgeben werden, welche nur in aller Eile im Gebirge erzeugt, und noch Schamaz zugeführt werden. Diese Arbeiten leitet Bedrij Bey. Man vernimmt, daß auch Brezovopolje, Ugljara und Orašje allwo sich auch die aus Serbien eqilirten Türken angesiedelt haben, auf die obige Art in verschanzte Lage verwandelt werden.

²⁴ HHStA W, P.A., XXXVIII, GK S, K-157, Štefaneli Rehbergu, Sarajevo 12. jula 1863.

uporniji su pohapšeni, neki su zastrašivani, dok na kraju nisu svi morali napustiti ovo zemljište.²⁵

Nezadovoljstvo predašnjih stanovnika bilo je još veće zbog represivnih mjera koje su preduzimale bosanske vlasti prilikom zbrinjavanja doseljenika. Nova naselja Orašje i Šamac nisu još bila dovršena polovinom juna 1863, kako je bilo predviđeno, a doseljenici su počeli stizati na ova područja. Vlasti su se onda dovijale tako što su neke hrišćanske porodice nasilno izgonile iz njihovih kuća i u njih privremeno smještale doseljenike. Isto je postupano i sa trgovcima kojima je tom prilikom propadala i roba, pa su se oni spašavali bježanjem na austrijsko područje.²⁶

Italijanski konzul je obavijestio svoju vladu o izbijanju nereda u Bijeljini zbog bahatog ponašanja vojnika iz garnizona. Povod za nemire bio je taj što se jedan oficir nasilno uselio u neku privatnu kuću. Stanovnici su izišli na sokake, javno protestovali, vikali i galamili i onda se pojavio požar. Konzul se čudio kako je moglo doći do požara ako su stanovnici samo izišli na sokake, pa je zaključio: „Pretpostavlja se da su mještani sami izazvali požar s namjerom da za to optuže vojnike i na taj način uveličaju njihove greške. Izgleda da su se tom prilikom ujedinili muslimani i hrišćani protiv vojske. To bi najvjerojatnije bila istina, pošto se zna da bosanski muslimani preziru Turke jer ih smatraju osvajačima koji se ne drže nekadašnjih tradicija.“²⁷

Prema izvještajima koje su špijuni slali pograničnim komandama Vojne krajine o prilikama u zborničkom kajmakamluku, a posebno o izgradnji novih naselja, proizlazi da su Orašje i Šamac građeni po sličnim planovima. U Šamcu je istovremeno podizano 315 potpuno novih kuća.²⁸ Konzularni agent Omčikus obišao je Šamac 21. septembra 1863. godine da bi se uvjerio kako i gdje se podiže to naselje. Izvijestio je Generalni konzulat u Sarajevu da se u Šamcu gradi 306 potpuno novih kuća.²⁹ To su pretežno male kuće od drvne građe i pokrivene šindrom. Oko cijelog naselja je podignut visok nasip da bi spriječio potapanje naselja prilikom visokog vodostaja Save. Sa sličnim namjerama je i

²⁵ ABH, AUGK S, vicekonzulat Brčko, 14/1863, Omčikus Generalnom konzulatu, Tuzla 24. juna 1863.

²⁶ ABH, AUGK S, vicekonzulat Brčko, 14/1863, Omčikus Generalnom konzulatu, Tuzla 24. juna 1863; B. Gavranović, *nav. djelo*, 315–316.

²⁷ P. Mitrović i H. Kreševljaković, *nav. djelo*, 43.

²⁸ ABH, AUGK S, vicekonzulat Brčko, Brod 2. septembra 1863.

²⁹ ABH, AUGK S, major Omčikus Generalnom konzulatu, Tuzla 28. septembra 1863. godine major Omčikus je detaljno opisao novoizgrađeno naselje Aziziju; ABH, AUGK S, Tuzla 10. marta 1865. Šamac (Gornja Azizija) je bio poplavljen početkom marta 1865, pa su stanovnici morali napustiti svoje kuće i privremeno se skloniti u brdoviti Gradačac. Mnogi stanovnici Šamca su se tada razboljeli, a mnogi su i umrli, pa su vlasti stoga odlučile da u proljeće iste godine podignu u tom naselju još stotinu novih kuća.

vladika Dionizije obišao ove predjele. On je putovao preko Gradačca u Šamac i Brčko, pa je izjavio Omčikusu kako se lično uvjerio da se za muslimanske doseljenike grade potpuno nova naselja.³⁰

Pošto su radovi privedeni završetku, u ove krajeve je uslijedio dolazak najviših dostojanstvenika Bosanskog ejaleta. Šerif Osman-paša i Muhijedin-paša su obišli novopodignuta naselja početkom jeseni 1863 godine; 18. septembra su krenuli iz Tuzle prema Zvorniku, a onda nastavili prema Bijeljini. Valija je 8. oktobra stigao u Orašje i potom produžio u Šamac. Pošto se u to vrijeme već bila smjestila većina stanovnika, valija se interesovao kako su se smjestili, jesu li zadovoljni i kakva im je još pomoć potrebna. U Bijeljini su ga obavijestili da se iz sela Međaša iselilo petnaest porodica u Srbiju, navodno zbog previsokog poreza. Ispitujući stvarne razloge iseljavanja velikog broja stanovnika iz jednog sela, valija je utvrdio da je kriv i seoski spahija Mustajbeg Ajanović, pa ga je javno ukorio. Mustajbeg je pokušao da umanjí svoju krivicu tako što je nabijedio seoskog kneza Mirka da je organizovao iseljavanje stanovnika Međaša u dogovoru sa srpskim vlastima kojima je obećao da će iz Bosne organizovati preseljavanje do tri hiljade ljudi. Valija je naredio da se knez odmah uhapsi i sprovede istraga nad njim.³¹ Tako je u jesen 1863. godine uglavnom završeno naseljavanje novih naseobina na sjeveru Bosne. O tome koliko je gdje naseljeno novih doseljenika, podaci se razlikuju.

Pouzdanost se zna da je 3.000 stanovnika Sokola porazmještano u Zvornik, Bijeljinu, Gradačac, Modriču, Zenicu, Rogaticu i Višegrad, a samo šest porodica u Sarajevo.³² Očevidno je većina smještena po novim naseljima. Kao što se vidi, valija im je odredio novo boravište u Posavini, a osim kuća dobili su i zemljišne parcele za obradu. Za izgradnju ovih naselja, Porta je uvela poseban porez. Konzul Durando je izvijestio svoju vladu da je u Kozluk na Drini izgrađeno 110 kuća, Brezovu Polju na Savi 250, Aziziji 200, Šamcu 200 i Orahovi 200 kuća. Osim ovih potpuno novih naselja podignut je veći broj kuća i u bihaćkom kajmakamluku. Prema Durandovoj procjeni, na ovaj način je smješteno oko 1.200 porodica sa oko 7.000-8.000 članova.

Prema rasporedu novih naselja bilo je očevidno da su ona podignuta duž granice prema Austriji i Srbiji, a to je, kako je naveo Durando, sigurno urađeno smišljeno i planski. Nije bilo sumnje u to da su bosanske vlasti imale cilj da povećaju broj naselja sa muslimanskim stanovništvom u graničnim krajevima kako bi se i na taj način spriječio sve veći uticaj susjednih država na hrišćansko

³⁰ ABH, AUGK S, vicekonzulat Brčko, Omčikus Generalnom konzulatu, Tuzla 13. septembra 1863.

³¹ HHStA W, P. A. XXXVIII, GK S, K-157, Jovanović Rehbergu, Sarajevo 10. oktobra 1863.

³² I. Tepić, *nav. djelo*, 90-91; B. Gavranović, *nav. djelo*, 315-316. Osman-paša je naredio da se izgradi i naselje Kozluk na Drini; *Narodne novine* 19. novembra 1862; u Zenici je za doseljenike iz Srbije očišćeno i uređeno 150 kuća.

bosansko stanovništvo. I Porta je, dakle, obratila veću pažnju na Bosanski ejalet. To se moglo uočiti i po tome što su se gotovo svi bosanski begovi koji su 1852. godine bili doživotno prognani iz Bosne, upravo do 1863. godine vratili u Bosnu. Za njih su bila obezbijeđena mjesta u medžlisima, a postavljeni su i na druge važnije položaje u administraciji i vojsci. Da bi podstakao sklapanje brakova, sultan je izdao ferman kojim je zabranio ženama da javno nose zlatni nakit i biserne ogrlice i ograničio taksu koju su imami mogli naplaćivati za sklapanje braka. Ovo se svakako odnosilo na muslimansko stanovništvo, jer se upravo kod njih sklapao sve manji broj brakova. To se objašnjavalo time što su oni naglo siromašili uslijed smanjenih prihoda po posljednjim Portinim agrarnim mjerama, ili uslijed smanjenih prihoda od stočarstva zbog pomora stoke od stočnih bolesti koje su posljednjih nekoliko uzastopnih godina harale po Bosni.

Nasuprot muslimanskom stanovništvu, hrišćanski trgovci su se naglo bogatili i svojim ženama kupovali skupocjen nakit, ali su ga njihove žene nosile krišom. „Zbog toga su žene iz bogatijih hrišćanskih porodica izvan kuća bile ogrnute kaputima da ne bi pred muslimanima pokazivale svoje bogatstvo.“³³

Iz gotovo svih izvještaja u kojima se donose podaci o broju izgrađenih kuća za muslimanske doseljenike iz Srbije proizlazi da je u Kozluku podignuto 110, Brezovu Polju 250 i Orahovi 200 kuća. Podaci se razlikuju za Donju Aziziju, odnosno Orašje, i Gornju Aziziju, odnosno Bosanski Šamac. Za Orašje se najčešće navodi 241, a za Šamac 315 kuća. Međutim, podaci o broju novoizgrađenih kuća i broju stanovnika u njima koje je valija Šerif Osman-paša dao engleskom konzulu u Sarajevu neposredno poslije završene gradnje novih naselja, svakako su najpouzdaniji. Bosanski namjesnik je izjavio da su u zborničkom kajmakamluku podignuta nova naselja: Kozluk (zvornička kaza) u kojem je izgrađeno 118 kuća i u njima smješten 571 stanovnik, Brezovo Polje-Brezovoselo (bijeljinska kaza) u kojem je sagrađeno 300 kuća i smješteno 1.555 stanovnika, Orašje-Azizija (gradačačka kaza) u kojem je izgrađeno 200 kuća i u njima nastanjena 963 stanovnika, Bosanski Šamac-Gornja Azizija (gradačačka kaza) u kojem je izgrađeno 260 kuća i u njima smješteno 1.180 stanovnika. U banjalučkom kajmakamluku izgrađeno je novo naselje Orahova (gradiška kaza) u kojoj je sagrađeno 225 kuća i naseljeno 1.090 stanovnika. Osim ovih novoizgrađenih naselja podignute su nove, ili osposobljene stare kuće za stanovanje i u drugim dijelovima Bosanskog ejaleta. Tako je u Zenici osposobljeno za stanovanje 150 kuća, a u Kostajnici (kozaračka kaza) izgrađene su 182 kuće i u njima smješteno 728 stanovnika. Sva nova naselja sagrađena su po istom planu sa pravilno raspoređenim ulicama, snabdjevena su dovoljnim

³³ HHStA W, P. A., XII, Türkei, K- 81. Holmes engleskom konzulatu u Carigradu, Sarajevo 10. novembra 1863; P. Mitrović i H. Kreševljaković, *nav. djelo*, 50; *Narodne novine* 19. novembra 1862.

količinama pitke vode, imaju po jednu džamiju, a svaka porodica je dobila poveću obradivu parcelu od 25-40 dunuma. Svi ovi novi stanovnici doselili su se iz Beograda, Užica, Sokola i Šapca.

Engleski konzul je izvijestio svog pretpostavljenog generalnog konzula u Istanbulu da je valija obišao sva novopodignuta naselja da bi se upoznao sa tim kako su doseljenici smješteni. Usputno je izvršio inspekciju radova na izgradnji novih cesta. Time se posebno ponosio. Naime, kad je valija došao u Sarajevo zatekao je samo jedan dobro održavan drum od Sarajeva do Travnika, koji je bio izgrađen u Omer-pašino doba (1851), a tada, dakle za nepune tri godine njegove uprave, u Bosni je već bilo izgrađeno cesta u dužini od 516 milja, ili 172 sahata hoda.³⁴

Na taj način je, dakle, smješteno u Bosni ukupno 6.087 stanovnika; i talijanski konzul je procijenio da se u sjevernoj Bosni naselilo oko 1.200 porodica. Po njemu u Orašje su naseljena 304 Užičanina u 140 kuća, 134 Beograđanina u 75 kuća, 47 Šapčana u 25 kuća i četiri Sokoljana u jednoj kući.³⁵ Očevidno je da se ovaj broj novih naseljenika u Orašju nije slagao sa onim koji je valija saopštio engleskom konzulu. Izgleda da su neki doseljenici iz Srbije sami sebi izgradili domove, svakako uz pomoć države. Međutim, nisu se svi ni doseljavali u isto vrijeme, pa otuda nejednaki podaci za neka naselja. Sigurno je to da su doseljenici iz jednog grada iz Srbije naselili jednu ili više mahala u novopodignutom naselju. Tako su se, na primjer, u Orašju, mahale nazivale: Beogradska mahala, Užička mahala, Šabačka mahala i Sokolska mahala.

Nije bilo sumnje u to da je u zvornički kajmakamluk naseljena većina doseljenika. O prilikama u ovom kajmakamluku, u vrijeme doseljavanja muhadžira iz Srbije, major Omčikus je podnio izvještaj u oktobru 1864. godine, u vidu odgovora na postavljena pitanja. Vjerovatno je to od njega zatražio generalni konzul da bi kompletirao podatke o Bosanskom ejaletu, koje je potom dostavio vladi u Beču.

1. Zvornički kajmakamluk, bez kladanjske nahije koja je 1863. pripojena sarajevskom kajmakamluku, nema više od 140 kvadratnih milja. Od toga su 38 posto obradivo zemljište, 30 posto šume, 22 posto pašnjaci i 10 posto neobrađivo zemljište.

2. Oranice, livade i pašnjaci su vrlo plodni, ali se ipak izvozi tek šestina poljoprivrednih proizvoda. Zemljoradnici su obrađivali zemlju na veoma primitavan način i teško su prihvatili nova dostignuća u poljoprivrednoj proizvodnji. U srednje rodnim godinama proizvedu onoliko koliko im je potrebno za ličnu

³⁴ HHSa W, P. A., XII, Türkei, K-81, Holmes engleskom poslanstvu u Carigradu, Bosna Saraj 10. novembra 1863.

³⁵ Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije između 1788-1862. Članci i gradnja II*. Tuzla 1958, 65-143; P. Živković, *nav. rad*, 64.

potrošnju. Glavne poljoprivredne kulture su pšenica, ječam, zob i kukuruz. Pšenica se najviše sije u zvrničkom i gradačačkom kraju, a kukuruz u bijeljinskoj okolini. Jednogodišnji prosječan rod žitarica se procjenjuje na oko 160 miliona oka. Za prodaju se najviše nudi kukuruz, a zatim pšenica. U Tuzli i Zvorniku se nalaze velike pijace za prodaju žitarica i najposjećenije su od juna do februara. Poslije žetve, prosječne cijene su: ječma 20 para za oku, pšenice 24, kukuruza 20 i zobi 16 para za oku. Žitarice se prodaju ne zato što se proizvodi mnogo i ima ih napretek, nego iz nužde da se dođe do gotovog novca. Samo manji broj veleposjednika ima veliku proizvodnju. Žitarice se čuvaju u posebnim spremištima uz kuće, zovu se hambari i uglavnom su građeni od drveta, a kukuruz se ostavlja u košarastim spremištima. Najplodniji predjeli su bijeljinska nahija i Posavina, a najneplodniji su krajevi oko Maglaja. Jesenji usjevi su sijani u oktobru, kukuruz u maju, dok je početak žetve u julu, a branje kukuruza krajem septembra. U ovom kajmakamluku se kao međusjeveri mnogo siju grah i krompir, ali ne na cijeloj teritoriji. Rijetko se uzgaja konoplja, a mnogo više lan, sađeno je ponešto i duhana, ali je njegov izvoz zbog visokih carina zanemarljiv. U vrijeme nerodnih godina uvozi se grah iz Austrije, a kad su rodne godine ima za izvoz kukuruza, pšenice, ječma i zobi. Posebno se mnogo izvoze šljive u austrijske krajeve.

3. Stočarstvo je uglavnom zanemareno. Najviše se uzgajaju goveda i svinje, a zatim ovce i koze. Sva stoka je sitnog rasta. Konji su srednjeg rasta, ali su jaki i izdržljivi. Srednje cijene za stoku su: jedan vo osam dukata, svinja dva dukata, ovca 45 pjastera, koza 30 pjastera. Pošto je 1864. godine harala goveđa kuga bio je zabranjen izvoz stoke. Iz ovog kajmakamluka prosječno je izvoženo oko 48.000 svinja. Ovce i koze nisu izvožene. Najveća stočna pijaca za rogatu marvu bila je u Gornjoj Tuzli, a za svinje u Bijeljini i Gradačcu. Mnogo su izvožene sirove kože, i to ponajviše u Austriju, zatim u Sarajevo i Visoko. Prosječne cijene su se kretale oko dva cvancika po komadu. Vuna je bila osrednjeg kvaliteta; neprana vuna je prodavana za 10, a oprana za 16 pjastera po oki. U Austriju je godišnje izvoženo prosječno po 200 centnera vune. Omčikus je zaključio da bi izvoz vune i stoke mogao biti znatno veći ukoliko bi se na austrijskoj strani pojednostavila carinska i sanitetska kontrola. Sva roba iz zvrničkog kajmakamluka je izvožena preko skela na Savi kojih je bilo mnogo. Vrlo velika trgovina je obavljana krznima divljih životinja. Prosječne cijene su bile: krzno vuka 20 pjastera, lisice 26 pjastera, kune jedan dukat, tvora 20 pjastera, jazavca 20 pjastera, divlje mačke 6 pjastera, vjeverice 30 para, zeca tri pjastera. Bezmalobližno svi stanovnici ovog kajmakamluka su se bavili pčelarstvom. Ono se stalno povećavalo. Med je prodavan po četiri pjastera za oku, vosak 23 pjastera, a uglavnom su izvoženi u Austriju.

4. Zvrnički kajmakamluk je imao 35.661 kuću. U njima je stanovalo 251.470 stanovnika. To znači prosječno po sedam stanovnika u svakoj kući.

Očevidno da su to bile veće porodice. Od njih je bilo 28.812 katolika, 105.312 pravoslavnih, 117.231 musliman (i Cigana) i 115 Jevreja. U većim naseljima ovog kajmakamluka živio je ovaj broj stanovnika:

<i>Naselje</i>	<i>Broj stanovnika</i>	<i>Naselje</i>	<i>Broj stanovnika</i>
Donja Tuzla	5. 264	Maglaj	3. 188
Zvornik	4. 870	Srebrenica	2. 301
Bijeljina	6. 074	Vlasenica (Birče)	1. 027
Brčko	2. 562	Gornja Tuzla	1. 271
Gradačac	4. 500	Janja	3. 510
Gračanica	2. 849	Modriča	1. 764

Najnaseljeniji su bili bijeljinski i gradačački kraj, a najnenaseljeniji maglajski, birčanski i srebrenički.

Austrijski konzularni agent je posebno donio podatke o pravoslavnom stanovništvu. Iz njegovog izvještaja proizlazi da je zvornička eparhija imala ovaj broj stanovnika i kuća:

<i>Nahija</i>	<i>Selo</i>	<i>Broj kuća</i>	<i>Broj duša</i>	<i>Sadašnji pop</i>
Gračanica	Srnice	29	168	pop Marko iz Bijele
	Zuberovo Brdo	44	276	
Brčko	Bijela	24	131	
	Bijela Kalajčiska	50	310	
	Cerik	18	107	
Gračanica	Guste	12	80	pop Pero iz Gračanice
	Gračanica, prva mahala	26	129	
	Skipovac	80	491	pop Pero iz Gračanice
	Gračanica, druga mahala	39	235	pop Jovo iz Gračanice
	Loinja	65	394	
	Malešić	10	64	
	Paležnica	28	148	pop Savo iz Osječana
	Čifčije	20	119	
	Osječani I	15	87	
	Osječani II	96	559	pop Mojsija
	Bušletić	37	220	

Gradačac	Poturice	11	61	pop Antonije
	Grabska	20	109	
	Postinje	35	223	
	Kožuh	89	510	pop Marko
	Koprivna	120	706	pop Stojan
	Vranjak	110	654	pop Jovo
	Modriča	90	526	pop Georgije
	Miloševac	102	600	pop Jovo iz Miloševca
	Kruškovo Polje	35	214	
	Crkvina	73	429	
	Pisari	32	198	pop Georgije
	Skarić	14	84	
	Tišina	21	130	
	Slatina Gornja	84	495	pop Mojsija
	Slatina Donja	54	330	
	Skugrić Gornji	60	384	pop Sofro
	Skugrić Donji	90	610	
	Krešnica	18	121	pop Todor iz Tolise
	Tolisa Gornja i Radić	47	229	
	Zelinja	46	276	
Borovo Polje	11	68	pop Đoko iz Zelinje	
Riječani	10	64		
Gradačac	60	389	pop Todor iz Gradačca	
Samarevac	20	130		

<i>Nahija</i>	<i>Selo</i>	<i>Broj kuća</i>	<i>Broj duša</i>	<i>Sadašnji pop</i>
Gradačac	Obudovac	140	846	pop Vaso
	Bare	5	28	
	Batkuša	51	307	pop Jefto iz Batkuše
	Grebnice	22	130	
	Brvnik	42	251	
	Kopanice	15	96	pop Nikola iz Batkuše
	Vučilovac	19	110	
	Draganovci	31	191	
	Bukova Greda	10	64	

Brčko	Čović Polje	54	322	pop Marko iz Žabara	
	Žabar Donji	95	549		
	Žabar Gornji	180	1071	pop Stojan	
	Avramovina	28	160		
	Brežnice	12	86	pop Kosta iz Porebrica	
	Porebrice	71	429		
Gradačac	Mukatači	6	42		
	Krepšić	38	222	pop Arsen iz Brčkog	
Brčko	Brčko	115	684		
	Boderište	97	578		
	Brka	10	71		
	Grbavica (Tetima)	24	140	pop Aleksa iz Brčkog	
	Buzekara, Sandići i Trnjaci	142	850	pop Đoko iz Mrtvaje	
	Dubravica	26	164		
	Brvnik	6	35	pop Tešan iz Lukavice	
	Pukiš	33	192		
	Crnjelevac	22	135		
	Lukavica	15	84		
	Brezje	12	71		
	Miladići	9	50		
	Vršani	9	58		
	Bijeljina	Tetima	46	280	pop Dmitar
		Mirosavci	14	82	
		Piperci	41	250	
		Brusnica	11	62	
Brčko	Mačkovac	17	109		
Zvornik	Lobutska	68	400		
	Kozjak	15	82		
	Pirkovac	23	139		
	Jablanica	51	315		
<i>Nahija</i>	<i>Selo</i>	<i>Broj kuća</i>	<i>Broj duša</i>	<i>Sadašnji pop</i>	
Brčko	Zovik	36	210	pop Simo iz Zovika	
	Vuičić	20	120		
	Garevo	16	80		

Bijeljina

Lukavac	20	128	
Rašljani	10	54	
Ljubnica	80	416	pop Risto
Amajlije	54	329	pop Dmitar iz Bijeljine
Čipirovine	21	124	
Bijeljina I	130	791	
Pučile	48	278	
Kovanluci	23	130	pop georgije iz Bijeljine
Krivci	21	118	
Brijesnica	43	260	
Crna Bara	10	58	
Bijeljina II	100	612	pop Jančo iz Bijeljine
Obarska	155	948	
Ljeljenča	63	376	
Janja	37	220	pop Gavro iz Janje
Ruotina	16	100	
Batar	77	458	
Modrac	56	342	
Kojčinovac	37	215	pop Mičo iz Janje
Glogovac	34	197	
Čardačine	47	290	
Popovi	61	360	pop Danilo iz Dvorova
Dvorovi	94	578	
Međaši	100	589	
Balatun	120	710	pop Stevo
Velino Selo	59	352	pop Risto iz Međaša
Brodac	86	501	
Brodac	62	360	pop Jovo iz Svinjareva
Dizdarevo	30	196	
Trnjaci	48	280	pop Risto
Batković I	70	424	pop Vasilije
Batković II	110	692	pop Aksentije
Svinjarevo	32	191	
Trešnjica	17	109	
Crnjelovo	238	1470	pop Pero
Vršani	105	611	pop Radovan
Bukovica	102	616	pop Vasilije iz Korenite

<i>Nahija</i>	<i>Selo</i>	<i>Broj kuća</i>	<i>Broj duša</i>	<i>Sadašnji pop</i>
Zvornik	Korenita	77	452	
	Magnojević	74	439	pop Gajo iz Korenite
	Mrtvice	47	292	pop Đoko
	Ražljevo	22	131	pop Nikola iz Mrtvica
	Brezovo Polje	35	218	
	Brezova Varoš	6	39	
	Bobetino Brdo	34	200	
	Tutnjevac	66	386	
	Čađavica	234	1.450	pop Stevo iz Čađavice
	Zabrde	81	489	
	Bogatovo Selo	77	454	
	Dragaljevac Donji	100	608	pop Jovo iz Čađavice
	Dragaljevac Gornji	49	290	
	Ugljevik	88	525	
	Janjari	32	198	
	Suho Polje	83	491	pop Tomo iz Zagona
	Zagon	143	848	pop Stevo
	Priboj	85	519	
	Rastožnica	58	340	pop Gavro iz Priboja
	Zloselo	33	199	
	Briest	15	96	
	Rožano	11	70	
	Glavičice	68	404	
	Bjeloševac	32	200	
	Čengić	78	472	
	Karaevac	24	148	
	Trnava	108	659	
	Krčina	22	136	
	Banjica	34	212	
	Pilica	103	642	
	Mezgraja	48	280	pop D Mitar
	Tobut	66	382	pop Stevo iz Vakufa
Maleševci	29	187		
Lokano	98	580	pop Mićo iz Banjice	

Jočević	65	372	
Jasenica	30	194	
Vitinica	28	179	pop Tešo
Zvornik, prva mahala	50	290	pop Filip iz Zvornika
Šetić	55	326	
Balkovica Donja	3	20	
Zvornik, druga mahala	60	364	

<i>Nahija</i>	<i>Selo</i>	<i>Broj kuća</i>	<i>Broj duša</i>	<i>Sadašnji pop</i>
Tuzla	Snagovo	10	65	
	Grbavci	20	130	
	Kitovnica	15	86	
	Gusteri	12	70	
	Glavnina	12	62	pop Đoko iz Zvornika
	Jordani	9	56	
	Karakaj	8	50	
	Čelopek	33	214	
	Teršić	46	282	pop Nikola iz Zvornika
	Tabanica	48	276	
	Skočić i Jasenica	108	658	
	Dubnica	44	254	
	Rainci	5	32	pop Nikola iz Jeginluka
	Kalesija	13	80	
	Bulatovci	6	40	
	Nezjuk	6	32	
	Balkovica	12	76	pop Cvijetin iz Tuzle
	Tuzla	120	724	
	Čaklović	18	100	
	Crno Blato	10	64	
Požarnica	35	210		
Dunoević	8	50		
Brdnica	10	68		
Vernović	10	69	pop Marko iz Tuzle	
Matiević	6	40		
Koliković	4	26		

Kolimer	10	70	
Petraš	6	42	
Cviljevina	16	95	
Šikulja	8	52	
Jeginovlug	20	140	
Podpeč	40	236	
Tinja	15	104	
Jasenica	40	260	
Jaruške	4	28	
Babići	7	45	
Lužani	6	36	
Dragunja	10	58	
Smoluća	40	238	
Trstenica	10	56	
Marina Glava	10	70	

<i>Nahija</i>	<i>Selo</i>	<i>Broj kuća</i>	<i>Broj duša</i>	<i>Sadašnji pop</i>
Tuzla	Lukavac	20	126	
	Prizenić	10	67	

Primjedba: sveštenici su obično stanovali u mjestu rođenja.

5. Stanovništvo zvorničkog kajmakamluka ostvarivalo je najviše prihoda od stočarstva i trgovine drvetom. Među zanatlijama su preovladavali obućari, štavljači kože, sedlari, tesari, kolari, zidari, krojači, majstori za izradu ukrasa, lončari, stolari, majstori za izradu buradi i drugi. Oni su svoje proizvode prodavali uglavnom po unutrašnjosti Bosne na sedmičnim pazarima ili godišnjim vašarima. U kajmakamluku nije bilo radionica za izradu oružja, ali je svaki kraj imao ponekog majstora koji je popravljao oružje. Država je monopolisala proizvodnju baruta, ali se on javno proizvodio u manjim količinama i u kajmakamluku, pa kriomice i u dolini Spreče. Bio je odličnog kvaliteta. Prodavan je na javnim mjestima po 20 pjastera za oku.

Dosta rude metala ima u okolini Tuzle, Zvornika i Gradačca. Kameni ugulj je kopan u okolini Tuzle i Zvornika. Po opštem uvjerenju domaćeg stanovništva, oko Tuzle se nalaze bogati baseni kamene soli, ali nije postojao nijedan rudokop. So je dobijana iz slanah bunara u Gornjoj Tuzli i Donjoj Tuzli.

Iz slanih bunara Gornje Tuzle dobijano je dnevno 400 oka soli iz 2.000 oka slane vode. Iz toga proizlazi da je iz pet oka slane vode dobijana oka soli. Od 9.000 oka vode iz slanih izvora kod Donje Tuzle dobijano je samo 500 oka soli. Dakle jedna oka soli iz 18 oka slane vode. Kvalitet soli je bio dobar. Oka je prodavana za jedan pjaster. Na udaljenosti četiri sahata hoda od Tuzle kopan je kameni ugalj koji je bio kvalitetniji i jeftiniji od ogrjevnog drveta.

6. U ovaj kajmakamluk kolonijalna roba je uvožena najviše iz Trsta. Omčikus je procijenio da se godišnje uveze kafe 6.000 centnera, šećera 5.000, južnog voća, ulja, ruma, svijeća i sapuna po 600 i pamučne robe 1.200 centnera. Iz Pešte, Osijeka i Vukovara uvozilo se 1.500 centnera vina, 300 centnera sirčeta, 60 centnera likera i druge robe. Ovdašnji trgovci su nabavljali robu iz Beograda preko sarajevskih trgovaca jer su je oni davali na poček. Da bi se povećao obim trgovine, zaključio je Omčikus, bilo je potrebno da austrijska strana uspostavi telegrafsku vezu od Vinkovaca do Rajevog Sela, da izgradi dobru cestu između Vukovara i Rajevog Sela i da uspostavi konzularnu agenciju u Brčkom kako bi austrijski trgovci i podanici imali njenu zaštitu od osmanskih vlasti. Do tada su austrijski podanici, uglavnom trgovci, morali i za najmanji spor dolaziti u Tuzlu da bi potražili pomoć austrijskog konzula i tako provesti mnogo vremena na putovanju. To je za posljedicu imalo zanemarivanje redovnih trgovačkih poslova. Osim toga, teškoću u obavljanju trgovine činila je i upotreba više vrsta novca: austrijskog, turskog, francuskog i ruskog, pa je konzularni agent predlagao da se postigne saglasnost da se sav taj novac svugdje prima kao u Oršavi.

7. Vinova loza je uzgajana samo oko pojedinih franjevačkih samostana i ponešto oko privatnih kuća. Šume su neplanski sječene, posebno one koje su se nalazile uz rijeku Savu. Stanovništvo je odreda sjeklo drva u šumama za svoje potrebe. Austrijski trgovci su kupovali veće količine građevinskog drveta. U unutrašnjosti kajmakamluka nalazili su se veliki šumski reviri. Drvo se u njima uopšte nije sjeklo zbog nemogućnosti da se izveze pošto nije bilo nikakvih puteva, pa ni običnih šumskih staza. Pašnjaci su dobro uredeni i košeni su dva puta godišnje. Sijeno se potroši za ishranu stoke u zimsko doba, a za prodaju ostaju veoma male količine. Oka sijena je prodavana po četiri pare.

8. Putevi u zborničkoj kajmakamiji su loši kao i posvuda u Bosanskom ejaletu. Bolje se održava cesta od Brčkog do Bijeljine i ona koja povezuje Tuzlu preko Birča sa Sarajevom. Cestom od Brčkog do Bijeljine odvija se prevoz običnim kolima, otprilike onakvim kakva se upotrebljavaju u austrijskim zemljama za odlazak u polja. Na cesti od Tuzle preko Birča za Sarajevo trebalo je još izgraditi priključne puteve za Zvornik i Brčko, pa stoga ova cesta još nije bila u upotrebi. Mostovi na novoizgrađenim cestama su urađeni solidno i dosta su čvrsti. Prevoz jednog tovara robe, koji se računa da iznosi stotinu oka, plaća se obično jedna para po oki.

9. Zemlju posjeduju uglavnom muslimani, ali ima i hrišćana koji su zemljovlasnici. Upravo u ovoj 1864. godini, država je dodijelila kmetovima posjede u Posavini na korišćenje za ugovoreni novčani iznos. Ukoliko su željeli i imali novčanih mogućnosti, kmetovi su mogli otkupiti ove parcele. Hrišćani su mogli i ranije da otkupe poljoprivredno zemljište, ali su se ustručavali pošto muslimani nisu na to rado gledali. Između zemljoposjednika i kmetova su na snazi ova pravila: zemljoposjednik je bio obavezan da kmetu obezbijedi sjeme i radnu stoku, a kmet je zauzvrat davao zemljoposjedniku trećinu pošto bi prethodno odbio desetinu. Zemljoposjednik nije imao pravo da bez razloga otjera kmeta sa selišta, posebno onda kad je uredno obrađivao zemljište. Kmet je isporučivao trećinu u naturi.

Porezi su bili sljedeći:

Vergija, koju su plaćali svi stanovnici kajmakamluka, a iznosila je godišnje po kući 90-96 pjastera. Kad kmet preda trećinu, onda *vergija* iznosi 60-64 pjastera.

Desetina, koja se određuje po domaćinstvu, iznosi 90-150 pjastera.

Bedelat se plaća umjesto ranije *glavarine* kao i *glavarinu*, i *bedelat* je plaćalo samo muško hrišćansko stanovništvo starosti od 15-70 godina, a iznosio je od 6-50 pjastera po glavi.

Peludija je bio porez na svinje. Iznosila je 47 para po odrasloj svinji, odnosno jedan cvanciger po komadu. Porez na pečenje rakije iznosio je deset posto, a na duhan 12 posto po oki, bez obzira na njegov kvalitet. Osim redovnih poreza, stanovništvo je bilo obavezno da besplatno radi na izgradnji cesta.

U svakodnevnoj upotrebi bile su ove mjere:

Oka je bila mjera za svu robu u čvrstom i tečnom stanju, a odgovarala je težini od 400 drahmi, ili 2,1/4 bečke funte.

Aršin je mjera za sukno i platno, s tim što je *veliki aršin* odgovarao dužini 2.189 bečke stope, a *mali aršin* 2.054 bečke stope.

Austrijski *dukat* se mijenjao za turski sitan novac po 53 pjastera, a u robnom prometu za 58 pjastera. Srebrni *cvanciger* se mijenjao za tri pjastera, a u robnom prometu za četiri pjastera.

Austrijski konzularni agent je procijenio da svako domaćinstvo u zborničkoj kajmakamiji ima u prosjeku dva vola, jednu kravu, jednu ovcu, tri svinje i jednog konja. U prosjeku, svako domaćinstvo proizvede godišnje 1.100 oka pšenice, 854 oke ječma, 546 oka zobi, 1.986 oka kukuruza, 40 oka graha i jednu oku krompira.³⁶

³⁶ ABH, AUGK S, vicekonzulat Brčko, 51/1864, Omčikus Generalnom konzulatu, Tuzla 18. oktobra 1864.

Major Nikola Omčikus je dobro poznao zvornički kajmakamluk. Kao konzularni agent u Tuzli bio je u prilici da češće razgovara sa prvim ljudima ovog kajmakamluka i da dobije podatke o njemu. Međutim, najviše podataka je sakupio od svojih pouzdanih ljudi, u prvom redu trgovaca koji su prolazili s kraja na kraj i ovog kajmakamluka, ali i Bosanskog ejaleta. Statističke podatke je najvjerojatnije dobijao od službenih predstavnika svjetovnih i crkvenih vlasti. Stoga su podaci iz ovog njegovog izvještaja značajni za historiju naselja i kajmakamluka u cjelini.

S u m m a r y

THE COMING OF THE MUSLIM EXILES FROM THE PRINCIPALITY OF SERBIA TO THE ZVORNIK KAJMAKAMLUK IN 1863

The Zvornik kajmakamluk (district area) became a shelter for the Muslim exiles from Serbia in 1862 and 1863. There were seven to eight thousand people that were according the decision of the Porta settled in the Bosnian eyalet (province). The majority of them came to the places, that had been constructed for them at Kozluk, Brezovo Polje, Donja Azizija (Orašje), Gornja Azizija (Bosanski Šamac) and Orahovica. The Ottoman government had evidently the aim by this programme, to bring the new population, primarily to populate Posavina, the Zvornik kajmakamluk, but to increase the rate of the Muslim population in the border areas to Austria and Serbia. The Muslim immigrants were opposed to the programme. They demanded a fair compensation for their property in Serbia, to be enabled according their own wishes to settle down in Bosnia freely, mostly in the towns, because they had lived in the towns in Serbia, were involved in crafts and trade. Vally Šerif Osman-paša was merciless, they were not given any compensation for their property in Serbia, but to live in the places he intended for them.

At the time of the immigrants' arrival and settling down in the Zvornik kajmakamluk, Austria had a consular agency in Tuzla. The consular agent, major Nikola Omčikus, reported to his government regularly on the building up of the new settlements and populating them. In addition, in 1864, he submitted a long report on the Zvornik kajmakamluk. He presented the data on the economic possibilities, mines, settlements and the number of inhabitants, the export-import of goods as well. All the data were completely published, being very important for the researches of the kajmakamluk past, as a whole and each of the settlements.

Ladislav Hladký

T. G. MASARYK I BOSNA I HERCEGOVINA (Prilog historiji bosansko-českikh odnosa)

Predmetom ove studije su odnosi i veze Bosne i Hercegovine sa češkim profesorom, a nakon 1918. godine i prvim čechoslovačkim predsjednikom, T. G. Masarykom.¹ U razdoblju do Prvog svjetskog rata, Masaryk je u nekoliko navrata posjetio BiH. Nastojao je tu zemlju ne samo upoznati već joj i pomoći u rješavanju složenih socijalnih i političkih problema, čime je među bosanskohercegovačkim stanovništvom stekao znatan ugled i simpatije.

¹ Tomáš Garrigue Masaryk (7.3.1850. – 14.9.1937.), češki filozof, sociolog, visokoškolski pedagog, političar i državnik. Od 1878. do 1882. radio je kao docent na bečkom sveučilištu. Godine 1882. prelazi na češko sveučilište u Pragu, gdje je najprije bio izvanredni a, od godine 1897. i redovni profesor filozofije. Na prijelomu 19. i 20. stoljeća svojim je učenjem (tzv. *filozofskim i političkim realizmom*) izvršio značajan utjecaj kako na češke studente tako i na veliki broj studenata iz južnoslavenskih zemalja, među kojima je propagirao ideju južnoslavenske narodne sloge i suradnje. Na češkoj društvenoj sceni se u početku nastojao afirmirati svojom kulturnom djelatnošću (1883. utemeljuje znanstveni časopis "Atheneum", poriče autentičnost literarnih falsifikata "*Rukopisu královedvorského a zelenohorského*"). U devedesetim godinama 19. stoljeća ulazi u politiku, najprije kao član *Mladočeške stranke*. Kao predstavnik te stranke bio je u razdoblju od 1891.–1893. prvi put izabran u Austrijski parlament te u Delegaciju Carevinskog vijeća Austro-Ugarske Monarhije. Krajem 19. stoljeća objavljuje niz radova u kojima nastoji formulirati glavne principe češkog nacionalnog programa – "*Česká otázka. Snahy a tužby národního obrození*" (1894.–1895.); "*Naše nynější krize. Pád strany staročeské a počátkové směru nových*" (1895.); "*Jan Hus. Naše obrození a naše reformace*" (1895.–1896.); "*Karel Havlíček. Snahy a tužby politického probuzení*" (1896.). Godine 1900. je jednim od suosnivača "*Češke pučke stranke (realističke)*" – male političke stranke koja je djelovala u krugovima češke inteligencije i koja je godine 1906. promijenila ime u "*Češka napredna stranka*". Kao njen kandidat ponovo je bio izabran za zastupnika u Austrijskom parlamentu, u razdoblju od 1907. do 1914. godine. Kao opozicioni zastupnik angažirao se u okviru (tzv. Veleizdajničkog procesa u Zagrebu kao i u Friedjungovom procesu (1909–1910.). Za Prvog svjetskog rata vodio je u emigraciji češki (odnosno čechoslovački) pokret otpora protiv Habsburške Monarhije. 14.11.1918. prvi put je izabran za predsjednika Čechoslovačke Republike (reizabran u godinama 1920., 1927. i 1934.). Iz zdravstvenih razloga je 14.12.1935. abdicirao na predsjedničku funkciju.

U okviru širokog Masarykova interesa za južnoslavensku sredinu bosanska problematika nije predstavljala dominantnu temu.² Unatoč tome Bosna i Hercegovina je u više navrata bila predmetom njegove političke aktivnosti, prije svega u svezi sa postupnim rastom Masarykova interesa međunarodno-političke probleme Europe njegova vremena, među kojima značajno mjesto pripadalo upravo bosanskom pitanju.

Nije jednostavno rekonstruirati Masarykove odnose sa BiH. Dosta tragova je zamelo vrijeme a sačuvani izvori su u znatnoj mjeri fragmentarni. Tomu morala prilagoditi i forma našeg tumačenja. Generalno uzevši, možemo indikirati tri razdoblja Masarykova života u kojima je bio intenzivnije zaokupljen Bosnom i Hercegovinom:

1) Razdoblje od 1892. do 1893, kada se Masaryk kao parlamentarni zastupnik iz redova Češke narodne stranke slobodoumnih (tzv. Mladočeha) prvo put usmjerio na bosansku problematiku u okviru svojih istupanja u Delegaciji Austro-Ugarske Carevinskog vijeća Austro-Ugarske Monarhije.

2) Razdoblje od aneksije BiH 1908. do početka Prvog svjetskog rata – kojem je bosansko, odnosno cijelo južnoslavensko pitanje postalo jednim od gorućih političkih problema Habsburške Monarhije.

3) Međuratni period, kada se u BiH ispoljavao relativno veliki interes Masaryka kao humanističkog mislioca i demokratskog političara, pri čemu Masaryk u prvom redu bio percipiran kao jedan od vodećih glasnogovornika “nove, slobodnije poratne Europe“, odnosno kao simbol prijateljskih odnosa tadašnje Čehoslovačke Republike i Kraljevine SHS, kasnije Kraljevine Jugoslavije.

I.

Do prvog bližeg kontakta T. G. Masaryka sa BiH došlo je manje-više slučajno. Dogodilo se to tijekom Masarykova prvog zastupničkog mandata (1891.–1893.) u kojem je, zajedno sa još trojicom mladočeških zastupnika (Gustav Eim, Bedřich Pacák i Josef Herold), bio izabran u Delegaciju (savjetovanišnih zborova izabranih predstavnika Austrijskog i Ugarskog

² O odnosima Masaryka s južnim Slavenima vidi M. Paulová, *Tomáš G. Masaryk a Jihoslovan* Československo-jihoslovenská revue [Praha] 7/1937, s. 241-287; A. Černý, *Masaryk a Jihoslované do války světové. (Přehled látky a několik reminiscenci)*. Slovanský přehled [Praha] 22/1930, s. 127-140; T. G. Masaryk. *Zbornik*, (redig. dr. D. Prohaska). Beograd-Praha 1927. jubilejni „masarykovski“ brojevi časopisa *Jugoslovenska njiva* [Zagreb] 4/1920, *Srpski književni glasnik* [Beograd] 29/1930, *Pregled* [Sarajevo] 4/1930; “T. G. Masaryk a Jihoslovan Bibliografie do konce roku 1937 – knihy a časopisy”, (sastavio dr. O. Berkopec). Praha 1938; Gantar Godina. *T. G. Masaryk in masarykovstvo na Slovenskem (1895–1914)*. Ljubljana 1988. itd.

parlamenta, čija je svrha bila raspravljanje i koordinacija zajedničkih pitanja na razini Monarhije). Delegacija je imala u svom programu i redovnu godišnju raspravu o budžetu Ministarstva inozemnih poslova, vojske i uprave „okupiranih zemalja“, tj. BiH – okupirane od strane Habsburške Monarhije 1878. godine. Mladočeški zastupnici su se tom prilikom, u jesen 1892. godine, trebali po prvi put uključiti u raspravu Delegacija. Zasjedanje su željeli iskoristiti za prezentaciju političkog programa Češke narodne stranke slobodoumnih i pri tom izrazito naglasiti razliku vlastite platforme od dotadašnjih istupanja njihovih političkih konkurenata – Monarhiji uglavnom lojalnih “Staročeha” (*Češke narodne stranke*). Mladočesi su se na tom zasjedanju nastojali izjasniti gotovo o svim bitnim pitanjima dnevnog reda, a Masaryku je bio pripao referat o bosanskom budžetu. U njemu se trebao usmjeriti na pitanje u kojoj mjeri je Austro-Ugarska uspjela normalizirati prilike u okupiranoj BiH, te u kojoj mjeri je doprinijela njenom kulturnom i socijalnom uzdizanju.

Šira javnost u Habsburškoj Monarhiji nije bila naročito upućena u situaciju i prilike koji su vladali u okupiranoj BiH. Izvještaji što ih je Delegacijama predavao ministar financija Benjamin Kállay (koji se od 1882. brinuo o upravi BiH) bili su, bez izuzetka, pozitivni. Unutarnje prilike su u njima bili opisivane kao stabilizirane, naglašavan je tehnički i civilizacijski napredak koji je bio učinjen u relativno kratkom razdoblju austro-ugarske uprave. Delegacije bi te izvještaje obično sa zadovoljstvom saslušale i u rutinskoj proceduri odobravale predložene stavke bosanskog budžeta za narednu godinu.

Masaryk u to vrijeme nije imao praktički nikakva iskustva sa problematikom BiH. U okviru nekoliko prethodnih zastupničkih istupanja u austrijskom Carevinskom vijeću te u Češkom parlamentu većinom se posvećivao pitanjima reforme školstva i problematici vezanoj za javnu sigurnost u Monarhiji. Radilo se, dakle, uglavnom o unutrašnje-političkim pitanjima koja su se u prvom redu ticala austrijskog (cislajtanskog) dijela Monarhije. Bosanska problematika bila je za Masaryka ne samo potpuno nova već i znatno teška materija. Zadaća koja mu je bila dodijeljena iziskivala je, osim upoznavanja sa odnosima i prilikama unutar same BiH, također dobro poznavanje pozadine međunarodno-političkih odnosa i okolnosti vezanih za okupaciju. Da bi se adekvatno pripremio za istupanje na zasjedanju Delegacija, Masaryk je morao prionuti ka temeljitom studiranju problematike BiH.

U Arhivu T. G. Masaryka u Pragu [dalje samo *Arhiv TGM*] sačuvan je fascikl s natpisom „Bosna i Hercegovina 1892.–1893.“ u kojem se mogu naći zanimljivi dokazi za izrečenu tvrdnju.³ Masaryk se nije želio zadovoljiti samo sa posrednim informacijama koje je imao o bosanskim unutrašnjim prilikama.

³ *Arhiv TGM*, Odijel 32 – politički članci, kutija P 256, dio 91.

Odlučio je BiH osobno posjetiti prije zasjedanja delegacije i vlastitim uvidom u situaciju na terenu dopuniti dotadašnja znanja stečena iz literature i novina. Augusta 1892. pisao je svom prijatelju i stranačkom kolegi Karlu Kramáfu: „Idem direktno, bez pauza, valjda do Sarajeva, tamo ću onda malo izvidjeti situaciju – a onda ću se uputiti i po provincijama. [...] Prije Bosne neću se nigdje zaustavljati da to ne bi dospjelo u novine. [...] Mislim da na putovanju neću provesti više od 12–14 dana.“⁴ Pred polazak, Masaryk je tražio od svojih prijatelja i kolega savjete i preporuke komu da se obrati kad stigne u BiH, koja mjesta da posjeti i sl. Iz arhivskih materijala saznajemo da mu je dragocjene informacije o bosanskoj sredini pružio njegov nekadašnji kolega sa Bečkog sveučilišta, slavista Vatroslav Jagić, zatim izvještač iz bečkog parlamenta za mladočeške “Narodne Liste” Josef Penížek, a treba spomenuti i urednika “Slavenske rubrike” u istim novinama – vrsnog poznavaoca bosanskih prilika Josefa Holečeka⁵. Masaryk je u to vrijeme također vodio korespondenciju sa dvojicom srpskih trgovaca iz Banje Luke (Nikolom Pištelićem i njegovim bratom Savom) koji su ga informirali o napetoj situaciji u zemlji, o teškim uvjetima u kojima žive seljaci itd. Na osnovu dostupne arhivske građe možemo zaključiti da su trasu i program prvog Masarykova putovanja u BiH-u u najvećoj mjeri ipak odredile informacije, savjeti i preporuke koje je dobio od članova redakcije “Narodnih Listova”. Putovanje je započelo negdje poslije 10. rujna 1892. i trajalo je nešto duže od dva tjedna. (Sačuvani izvori ne omogućavaju točno datiranje.) Masaryk se prvo nakratko zadržao u Zagrebu, nakon čega je posjetio Banju Luku, Jajce, Sarajevo i Mostar. U Arhivu TGM možemo naći Masarykove osobne crtice i zabilješke s tog putovanja. U njima su – vrlo fragmentarno – prikupljene najraznovrsnije informacije i zapažanja koje je Masaryk pokupio tijekom boravka u BiH. Najviše ga je interesirao socijalni položaj običnih ljudi i način njihovog života. O tome je u svojim zabilješkama zapisao npr.: „Banja Luka 1892: Strahovita bijeda, ni ti najbogatiji seljaci nemaju doslovno ništa. Gospodar ima posebnu sobu. Prljavština. Uši i stjenice su članovi domaćinstva. [...] Ljudi su pametni, bistri i praktični. Žene rade na poljima. Turci i kršćani vole ljenčariti. Rado sjede po kahvama. Ali bosanske

⁴ Arhiv Narodnog muzeja u Pragu, Ostavština K. Kramáfa – Korespondencija, kutija 13, Masarykovo pismo od 23.8.1892. upućeno Kramáfu.

⁵ Josef Holeček (27.2.1853.–6.3.1929.), češki novinar, pisac i prevodilac. Godine 1874. postao je prosvjetni radnik u Zagrebu a ujedno i dopisnik praških “Narodnih novina”. Dopisnik je “Narodnih novina” i u doba velike istočne krize uglavnom izvještava o borbama u Hercegovini i u Crnoj Gori. Osamdesetih godina postaje stalni urednik Slavenske rubrike “Narodnih novina”. Na Balkan i dalje putuje i održava bogate osobne kontakte s predstavnicima južnoslavenskog političkog i javnog života. Reportaže i putopisna zapažanja sakupio je u nekoliko knjiga – *Černohorské povídky* (1881.), *Černá Hora v míru* (1883.), *Bosnou a Hercegovinou za okupace* (1901.) itd. Također je prevodio djela južnoslavenskih autora.

kahve su skuckane samo od dasaka. Kava se priprema na turski način, na malom zemljanom ognjištu. Kuće su svugdje iste, napola štale, često drvene.“⁶

Još nešto konkretnih detalja vezanih za Masarykov posjet BiH septembra 1892. pronađeno je u korespondencijskoj zaostavštini Josefa Holečeka. Pisma dokumentiraju Masarykov posjet već spomenutoj braći Pištelić. Nikola Pištelić u pismu od 24. rujna 1892. piše Holečeku: „Bio je tu T. Masaryk i sakupio je dovoljno materijala da ga zainteresira bosanska stvar, bio je vrlo znatiželjan. Osim toga, danas sam mu poštom poslao još nekoliko otvorenih tema, tako da će imati sa čime istupiti pred ministra Kállaya.“ Dalje piše da je Masaryku također poslao svoju i bratovu peticiju za koju očekuje da je preda delegaciji a koja se tiče žalbe na zlostavljanje od strane lokalnih ureda.⁷ No iz drugog Pištelićeva pisma Holečeku, datiranog 16. rujna, proizilazi da je Masaryk u to vrijeme za njega bio još „novi, nepoznati čovjek“ kojemu zasad previše ne vjeruje i zato moli Holečeka da posredstvom dr. Julia Grégra (Masarykova stranačkog šefa) na sve načine pokuša utjecati na Masaryka da iznese pred delegacijama njihove glavne zahtjeve: 1) Zahtijevati od Kállaya, prije svega, završne račune (Schlussrechnungen) o stvarnim prihodima i rashodima, budući da ne postoji nikakav uvid u to kako se u Bosni stvarno gospodari sa lokalnim prihodima i rashodima, i 2) temeljito u delegaciji preispitati poreze „desetinu“ i „trećinu“ i tako olakšati kmetovima njihovo dosadašnje breme.“⁸ (Seriju pisama od Save i Nikole Pištelića dobio je krajem 1892. i početkom 1893. godine i sâm Masaryk; ta pisma su do danas sačuvana u njegovoj zaostavštini pohranjenoj u Arhivu TGM.⁹) Nepovjerenje Nikole Pištelića ka Masaryku se pokazalo kao neopravdano. Naime, Masaryk se tijekom svog putovanja kroz Bosnu iskreno zainteresirao za tamošnje probleme i želio je na najodgovorniji mogući način ispuniti sva obećanja kojim se bio obvezao.

Delegacija je zasjedala 1892. godine u Budimpešti. Masaryk je istupio sa svojim izlaganjem o prilikama u BiH 18. i 19. listopada.¹⁰ U uvodu je označio okupaciju BiH za „najveći problem austrijske politike“. Sa osjećajem za realnost, priznao je rezultate materijalnog karaktera koje je Monarhija uspjela dosegnuti u BiH u kratkom vremenskom periodu. Ali je, ujedno, postavio pitanje kako i u kojoj mjeri se za to vrijeme promijenio život ondašnjih ljudi. O tome je

⁶ Arhiv TGM, Odjel 32, kutija P 256, dio 91 – bilješke s putovanja (na slobodnim listovima papira).

⁷ Vidi članak J. Kršić, *Masarik i Bosna*. Pregled [Sarajevo] 11/1937., knj. 13, s. 634-638.

⁸ Ibidem.

⁹ Arhiv TGM, Odjel 32, kutija P 256, dio 91 – original peticije braće Pištelić upućen Delegacijama i još 7 pisama iz razdoblja rujan 1892. - srpanj 1893.

¹⁰ Vidi *Stenographisches Protokoll, Delegation des Reichsrathes, XXVIII. Session, 3. Sitzung*, Budapest, am 18. October 1892, s. 99-106; [...] 4. *Sitzung*, Budapest, am 19. October 1892, s. 151-159. Vidi također npr. praške *Národní Listy* [dalje samo NL], 21.10.1892., s. 1-3 a 22.10.1892., s. 9.

rekao: „Priznajem da su tehnička i materijalna strana kulture u Bosni izrazito unaprijeđene. Imamo tamo puteve, željeznice, državne hotele. [...] Za putnike su to svakako ugodnosti, ali na mene je sve to ostavilo suprotan dojam. Bio sam prisiljen razmotriti kako se ta dostignuća oslikavaju među običnim ljudima i postaviti samome sebi pitanje da li je i tamošnji narod dosegao srazmjernan socijalni i moralni napredak. [...] Na to pitanje moram odgovoriti negativno.“¹¹

U svezi s tim, Masaryk je naglasio da su glavni uzrok nezadovoljstva u BiH prije svega očajne agrarne prilike. Upozorio je na nesrazmjerno visoka i stalno rastuća poreska opterećenja tamošnjih kmetova. Dodao je, da je „desetina“ ubirana od strane austro-ugarske uprave pretjerano visoka, da se od početka okupacije učeterostručila i često doseže cijelu trećinu svih prihoda bosanskih kmetova – dok, na drugoj strani, zemljišni porez u Austriji obično čini tek jednu šesnaestinu ukupnog prihoda. Masaryk je naveo niz pojedinačnih primjera toga kako je okupaciona vlast u BiH nepravedno i svojevolumno razrezivala poreze. Izlaz je vidio u ustanovljavanju jedinstvenih i obvezujućih pravila za utvrđivanje visine poreza i naročito u pružanju mogućnosti kmetova da se uz državnu pomoć otkupljuju iz zavisnosti od zemljoposjednika. Dalje je od vlade zahtijevao da, u duhu svojih ustavnih obveza, podnosi parlamentu završne godišnje račune o gospodarenju u BiH tako da bi se uspostavila javna kontrola nad korištenjem sredstava ubiranih na ime poreza od bosanskog stanovništva.

Masaryk je također oštro kritizirao bosansku policiju: „O policiji bih želio reći samo to da je cijela zemlja isprepletana mrežama unutarnjeg uhođenja – na denuncijaciju i policijski tlak se u Bosni žale svi.“¹² Naročito flagrantnu samovolju je vidio u ponašanju činovnika lokalne uprave koji – često i bez valjanih dokaza – propisuju lokalnom stanovništvu neprimjereno visoke novčane globe i zatvorske kazne. Masaryk je svoju tvrdnju potkrijepio konkretnim primjerima, između ostalih i slučajem braće Pištelic.¹³

U svojoj analizi bosanskih prilika, Masaryk je uočio različit odnos okupacionih vlasti prema pojedinim konfesijama. O tome je rekao: „Muslimana

¹¹ NL, 21.10.1892., s. 1.

¹² NL, 22.10.1892., s. 9.

¹³ Ibidem. (Bosanski uredi su oduzeli braći Pištelic pravo točenja, odnosno krčmarenja, kao kaznu za to što 1888. godine nisu uspjeli spriječiti lokalne seljake da se prilikom posjete prijestolonasljednika princa Rudolfa Banjoj Luci žale na svoj težak socijalni položaj. Savo Pištelic je ujedno bio lišen funkcije u lokalnom zastupiteljstvu. Masaryk dalje govori npr. o slučaju kmetova iz sela Kola koje su bosanski uredi oštro kaznili zbog toga što su se usudili poslati deputaciju sa svojim žalbama u Beč; o sudbini žene iz Varcar-Vakufa koja je bila zatvorena s novorođenčetom koje je u zatvoru umrlo; o maltretiranju u vezi sa izdavanjem specijalnih putovnica koje su u Bosni morali imati svi koji su željeli putovati iz jednog kotara u drugi, kao i o drugim slučajevima.)

se vlada boji, Srbima ne vjeruje, a čini se da su joj katolici *eo ipso* odani.“¹⁴ U izlaganju je također kritizirao nastojanja ministra Kállaya da iskoristi bosanstvo (bošnjaštvo), državni patriotizam prisutan u određenim slojevima gradskog stanovništva, kao ishodište za stvaranja interkonfesionalne bosanske narodnosti (u političkom smislu) čiji je cilj bio pojačavanje lojalnosti bosanskog stanovništva austro-ugarskoj državi te usporavanje sve intenzivnijeg procesa nacionalnog samoosvješćenja tamošnjih nacionalnih zajednica, u prvom redu bosanskih Srba i Hrvata.

U završnoj riječi svoga istupanja Masaryk je naglasio da „svugdje i u svemu je [misli se u BiH] isti sistem“ – arogantni i samovoljni pristup Vlade pitanjima uprave u okupiranim zemljama. Način da se stanje poboljša vidio je u pružanju autonomije BiH. U prilog tomu je rekao: „Nakon okupacije, vlada je godine 1881. imenovala zemaljske medžlise, ali se oni nikad nisu formirali, kasnije je na autonomiju bilo potpuno zaboravljeno. A sada čujem gdje se stalno ponavlja kako narod autonomiju ne želi, kako za nju nije zreo i sl. To nije ništa drugo nego običan izgovor! Narod u BiH je zreo za autonomiju u istoj mjeri u kojoj i narodi u ostalim susjednim zemljama. Nitko razuman neće tražiti da se u Bosni osniva parlament [...], ali na ovom mjestu moram uputiti zahtjev da se narodu u BiH omogući da na temelju svog plemenskog uređenja šalje povremeno svoje starije iz cijele zemlje, svoje predstavnike koji bi se o potrebama svojih suplemenika vijećali sa vlastima, podnosili svoje tužbe i žalbe, imali uvid u državne financije. [...] U Bosni vlast treba biti čvrsta, to dopuštam, ali čvrsta može biti samo ako je pravedna. Zato sa ovog mjesta moram zahtijevati da narodu u Bosni omogući da što prije počne odlučivati o sebi. [...] Mi zahtijevamo narodnu vladu. [...] Europa nam je već dala mandat [za upravljanje nad BiH], ja bih želio da što prije dobijemo i mandat od stanovnika BiH.“¹⁵

U svom istupanju pred austrijskom delegacijom oktobra 1892. Masaryk ni izdaleka nije bio „ispucao svu municiju“. Nekim od gorućih pitanja BiH ponovo će se vratiti na idućem zasjedanju Delegacija održanom 1893. godine, ovaj put u Beču. Tu je (16. svibnja) Masaryk održao drugi iscrpni govor posvećen bosanskoj problematici.¹⁶ Svojim karakterom i strukturom, ovo istupanje vrlo je sličilo govoru iz oktobra 1892. godine. Masaryk je u njemu iznova kritizirao naturanje državotvorne koncepcije kao neprimjerene platforme za zbližavanje razdjeljenih konfesionalnih zajednica u BiH. Ukazao je na analogiju takvog nastojanja sa političkom praksom u tadašnjoj Ugarskoj: „I kako se, na jednoj

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Vidi *Stenographisches Protokoll, Delegation des Reichsrathes, XXIX. Session, 4. Sitzung*. Wien., am 16. Juni 1893, s. 180-189 i 204-208. Ujedno NL, 17.6.1893., s. 1. Takoder novine *Čas* [Praha] 7/1893., s. 491-493, 505-507, 522-525.

strani, narodi u ime ideje državotvornosti mađariziraju, na drugoj strani se u Bosni, u ime te iste državotvorne ideje, nacionalni osjećaji i ideje potpuno potiskuju.¹⁷

Na Masarykovu kritiku i zastupnička pitanja koja je tom prilikom postavio morao je reagirati sam ministar Kállay. "Narodne Listi" su o tome izvještavali: O agrarnom pitanju u Bosni, ministar Kállay je izjavio da je i on za oslobođenje kmetova, ali „pri tom se moraju imati u vidu interesi i prava svih zainteresiranih strana. [...] Muslimansko plemstvo koje vlada želi sačuvati kao bitan faktor stabilnosti u zemlji mora dobiti odgovarajuću novčanu naknadu za iskupljene kmetove. [...] Ali sa potpunim iskupljenjem kmetova mora se pričekati sve dok se ne poboljšaju ukupne gospodarske prilike u zemlji.“ Na konkretnim slučajevima potkrijepljen prigovor lošeg postupanja uređâ u BiH, Kállay je odgovorio da je već naredio da se dotični slučajevi preispitaju, ali „čak ako bi se u navedenim slučajeva i dokazala eventualna neregularnost ili nezakonitost u postupcima pojedinih činovnika, to još ne bi bilo dovoljno da se osudi cijela zemljska uprava. Uzgred rečeno, revizije navedenih slučajeva koje su upravo sprovedene ukazale su neosnovanost iznesenih pritužbi“. Izvjesne nedostatke i greške dopušta, ali za njih nalazi ispriku u činjenici da se slične stvari dešavaju i u europskim zemljama s najboljim sistemima uprave.¹⁸

Kállay se također izjasnio i o svojoj nacionalnoj politici u BiH. Izjavio je da po pitanju naziva za nacionalnu pripadnost domaćeg stanovništva nema ništa niti dodati niti osporiti. U tom smislu je rekao: „Ja vidim zemlju koja već 1200 godina sebe naziva Bosnom, vidim narod koji se sam oduvijek nazivao bosanskim. [...] Pridržavam se, dakle, te historijske tradicije koja ne odražava samo lanac historijskih događanja već i samu bit tog naroda. I ja ću ga zato uvijek nazivati bosanskim.“ Osim toga, Kállay se upustio u filozofski diskurs na temu ambivalencije europskog Istoka i Zapada. Obrazložio je civilizacijsku razliku tim da Istok, navodno, karakteriziraju individualizam i partikularizam koji nisu kompatibilni sa aktivnostima i tekovinama utemeljenim na zajedničkom nazoru ili stavu; naprotiv: karakteristične crte Zapada kao nositelja tradicije starog Rima su, prema Kállayu, ideja države i ujedinjene sile koja nastaje bez obzira na nacionalni i idejni pluralizam. Za najosebujniji proizvod rimskog duha ministar smatra nastanak „pravne države“ i „političkog naroda“. U svezi s tim je izjavio: „Dok stojim na čelu ovih zemalja [misli na BiH], nastojat ću da se i kod Bošnjaka neprestano razvija snažna svijest o državotvornosti.“ Jezgru i osnovni element bošnjačke nacionalnosti Kállay vidi u muslimanskom plemstvu kod kojeg se u najvećoj mjeri očituje razumijevanje za ideju bosanske državotvornosti u okviru Monarhije i koje, po

¹⁷ Čas 7/1893, s. 524.

¹⁸ NL, 17.6.1893, s. 1.

njemu, predstavlja „jedinu aristokraciju u zemlji“. Dalje naglašava da je održavanje kontinuiteta bosanske zemaljske individualnosti u prošlosti bilo moguće samo pod patronatom neke spoljne velesile. U svojoj historiji Bosna se nalazila pod vlašću Bizanta, Ugarske i Turske, a u posljednjem razdoblju našla je, navodno, zaštitu svog državnog kontinuiteta u okrilju Habsburške Monarhije.¹⁹

Očito je da su se tom prilikom u osobama Kállaya i Masaryka srela dva posve antagonistička pristupa ka rješavanju bosanskog pitanja. Kállay predstavlja tip aristokrate koji pristupa svojim zadaćama sa apsolutističkih pozicija „neograničenog arhitekta“ kojemu je, iznad svega, stalo do „cjeline građevine“ a sitniji „nedostaci“ ga previše ni ne zanimaju. Masaryk, naprotiv, posvećuje veću pažnju konkretnim slučajevima iz života običnih ljudi zastupajući nazor da zastupnički domovi (dakle i Delegacije) trebaju služiti demokratskoj kontroli političkih i upravnih organa, tj. obrani interesa nacionalnih zajednica i pojedinaca.

Ako se upitamo tko je od spomenute dvojice bolje poznao tadašnje bosanske prilike (naročito one nacionalne), moramo pošteno reći da je o osjetljivom tkivu konfesionalnih i međunacionalnih odnosa u BiH, iz posve razumljivih razloga, bolje bio informiran austro-ugarski ministar financija. Na drugoj strani, bilo bi naivno ustvrditi kako je Kállayeva koncepcija bosanske nacionalnosti kao platforme za širenje i jačanje ideje državotvornosti kod stanovništva BiH (naravno, u okviru Austro-Ugarske Monarhije) proizilazila iz njegove iskrene naklonosti ka lokalnom južnoslavenskom življu i njihovim pravima. Činjenice ukazuju da se tu, prije svega, radilo o namjenskoj političkoj kalkulaciji koja je trebala, kako njemu osobno, tako i Habsburškoj Monarhiji, poslužiti za jače vezivanje okupirane zemlje za podunavsko carstvo. Ka eventualnom političkom konsenzusu u BiH moglo se dospjeti samo na temelju slobodno izražene volje svih njenih nacionalnih i konfesionalnih zajednica, tj. u duhu koncepcije koju je zastupao Masaryk, nipošto apsolutističkim diktatom koji je pokušavao sprovesti Kállay.

Masarykova istupanja pred Delegacijama faktički nisu imala nikakav utjecaj na konačne rezultate glasanja o budžetu. Premda su mladočeški zastupnici bili protiv, predloženi budžet je naprosto većinom glasova usvojen. Unatoč tomu, može se konstatirati da su istupanja Mladočeha unijela u parlamentarnu raspravu svojevrsno novo ozračje. Po prvi put su se tom prilikom uopće čula izrazito opozicijska stajališta spram dotadašnje, čisto

¹⁹ Vidi *Stenographisches Protokoll, Delegation des Reichsrathes, XXIX. Session, 4. Sitzung*. Wien 1893, s. 199-200. (O tadašnjim diskusijama u delegacijama i predstavama Kállaya o nacionalnim prilikama u BiH vidi također E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini pred delegacijama Monarhijskog vijeća. Prilozi o nacionalnom pitanju*, Sarajevo 1963, s. 26-53.)

kabinetske politike Habsburške Monarhije, te konkretno, u slučaju kritike prilika u BiH, po prvi put je bio uzdrman godinama njegovani kult besproblematične i jednoznačno uspješne austro-ugarske uprave u BiH.

Kudikamo veći odaziv doživjela su Masarykova istupanja u samoj BiH. Tamošnji ljudi, naviknuti na bespogovornu poslušnost i strah pred uredima, bili su vrlo iznenađeni činjenicom da se netko uopće usudio – i to na najvišim mjestima – kritizirati austro-ugarsku upravu. Onovremene češke novine Čas objavile su, na osnovu izvještaja iz Bosne, slijedeću ocjenu Masarykova istupanja: “Time što je prof. Masaryk raskrinkao upravu bosansku kroz pojedinačne očigledne slučajeve, puno je učinio za naše stanovništvo, ali je, naravno, isto tako uzbunio Kállayevu carstvo. Mi to, ovdje u Bosni, najbolje osjećamo kako je češka opozicija dobro vođena i kako svojom djelatnošću pogađa u samu srž problema: cijela bosanska uprava je na nogama. Mi ovdje vrlo dobro znamo sadržaj toga što je profesor Masaryk svojim mnogobrojnim primjedbama i pitanjima ministru saopćio; osjetile su to i paše [misli se – činovnici u BiH], pa zbog toga sad bjesne jer im se netko usudio zaviriti u karte. Valjda vi izvan Bosne to tako i ne osjećate kao mi. Zato neka se upravo riječi Masarykove gone i skupljaju, kruže u raznim izdanjima po cijeloj zemlji i zdravo djeluju.”²⁰ Kao što se iz navedenih reakcija može zaključiti, Masaryk je nakon svojih istupanja u Delegacijama tijekom 1892. i 1893. postao nesumnjivo poznata i popularna osoba u BiH.

Taj događaj imao je, unatoč njegovom manje-više epizodnom karakteru u okviru cjelokupne Masarykove političke aktivnosti, neosporan značaj i za samog Masaryka. Putovanje u Bosnu i delegacijska istupanja koja su mu uslijedila, ponukala su Masaryka da se detaljnije upozna sa južnoslavenskom problematikom te da se, ujedno, ozbiljnije posveti vanjskopoličkim pitanjima austro-ugarske politike općenito. Zadaća preispitati bosanske prilike, koja je Masaryku početkom devedesetih godina 19. stoljeća takorekuć slučajno zapala, postala je tako njegovim prvim korakom ka značajnoj političkoj angažiranosti u južnoslavenskoj problematici. Ali njegov interes za dotičnu problematiku će se u njega u potpunosti razviti tek početkom 20. stoljeća. Masaryk se, naime, u rujnu 1893, nakon eskalacije idejnih nesuglasica, razišao s vodstvom mladočeške stranke i na neko vrijeme se udaljio od “velike politike”. U narednim godinama posvetit će se prije svega pedagoškim i publicističkim aktivnostima.

²⁰ Čas 7/1893., s. 518. Masarykov govor iz oktobra 1892. bio je npr. publiciran kao samostalno brošura pod naslovom *Govor u austrijskim delegacijama 6.(18.) i 7.(19.) oktobra 1892. profesora T.G. Masarika. Vjeran prevod iz zvaničnoga stenogramskog protokola. Zagreb. Srpska štamparija 1893, 74 s.*

II.

Nakon 1895. godine, Masarykov filozofski i politički realizam privukao je u Prag, pored ostalih, i veliki broj studenata iz južnoslavenskih zemalja. U Masarykovu učenju nalazili su odgovore na brojna aktualna politička pitanja svojih vlastitih sredina. Masaryk je pridobio mlade južnoslavenske studente prije svega modernim pristupom ka nacionalnom pitanju (odbijao je tradicionalne teze utemeljene na striktno državopravnim nacionalnim koncepcijama, akcent je stavljao na široki kulturni i socijalni "sitni rad" unutar malih nacionalnih korpusa sa ciljem njihova "unutarnjeg oslobođenja" i svestranog uzdizanja). Imponirao im je realističkim procjenama slavenske uzajamnosti, opozicijskim stajalištem spram klerikalizma, nastojanjem modernizirati školstvo itd. Masaryk je sa svojim shvatanjima i stavovima stekao među njima niz odanih sljedbenika. Od početka 20. stoljeća se utjecaj njegovih sljedbenika počeo u znatnoj mjeri osjećati u kulturnom i političkom životu Hrvatske, Dalmacije, u slovenskim zemljama te, u izvjesnoj mjeri, i u Srbiji.²¹

Među Masarykovim studentima se početkom stoljeća pojavilo i nekoliko mladih ljudi iz BiH. Najaktivniji od njih bili su dvojica Srba – Kosta Majkić i Vladimir Andrić.²²

Vijesti o Masaryku i njegovoj djelatnosti širile su se Bosnom i Hercegovinom također posredstvom tamošnjih Čeha.²³ U Masarykovoj

²¹ Vidi A. Suppan, *Bildungspolitische und gesellschaftliche Modernisierung. Die südslawische Studenten an der tschechischen Universität in Prag um die Jahrhundertwende und der Einfluss Professor Masaryk*. In: *Wegenetz europäischen Geistes*, (ed. R.G. Plaschka und K. Mack). Wien 1983; M. Gross, *Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I svjetskog rata*. Historijski zbornik [Zagreb] 12-13/1968-69, s. 75-140; I. Gantar *Godina, Češki politični realizem med hrvaškim in slovenskimi študenti v Pragi (1895-1900)*. Zgodovinski časopis [Ljubljana] 39/1985, s. 269-276; L. Hladký, *Slovinští realisté (masarykovci) na začátku 20. století*. Slovanský přehled [Praha] 77/1991, s. 31-42; Isti autor, *Slovinští národní radikálové a Masarykova idea drobné práce*. Ibidem, s. 371-383.

²² Kosta Majkić – Srbin iz Bosne, Masarykov student, publicista. U godini 1903. objavljuje u Zagrebu rad Borba češkog naroda za opstanak u posljednjih sto godina. Kao publicista je bio aktivan i u narednim godinama. Na jesen 1918. predstavljao je BiH u zagrebačkom Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba. Vladimir Andrić (1882-1932). Nakon studija djelovao kao pravnik i publicista. Autor brošure Madžarska agrarna banka (1909.) u kojoj kritizira politiku ugarskog krupnog kapitala vezanu za planove oko koloniziranja bosanske zemlje madžarskim seljacima. 1910. objavljuje u sarajevskom "Pregledu" opširni spis o Masaryku (Pregled 1/1910., s. 140-153) koji je predstavljao prvi sintetički pregled Masarykovih aktivnosti objavljen u BiH. 1913. godine bio je izabran za zastupnika u Bosanskoj zemaljskoj skupštini. Nakon Prvog svjetskog rata pridružio se sljedbenicima srpskih radikala, kratko je bio ministar za agrarnu reformu (1927.-1928.), od 1931. godine je senator, lojalan kraljevskom režimu.

²³ Nakon 1878. godine u BiH-u je došlo nekoliko tisuća čeških činovnika, željezničarskih i poštanskih namještenika, učitelja, ljekara i apotekara, muzičara, zanatlija i kvalificiranih radnika. (Prema rezultatima popisa stanovništva iz godine 1910, živjelo je tada u BiH 7095

korrespondenciji sačuvana su npr. i pisma iz 1904. koja mu je slao Rudolf M. Zahradník, nakladnik bosanskog časopisa "Pokret". U njima se Zahradník obraća Masaryku sa molbom da mu pošalje nekoliko svojih knjiga. Zahradník je htio prirediti izbor Masarykovih radova i objaviti ga u jednoj od edicija "Pokreta". Također ga je obavještavao da mu je bosanska cenzura bila zabranila tiskanje njegova kratkog eseja o Masaryku, ali da će nastojati napisati i objaviti novu, ovaj put opširniju studiju. Iz članaka onovremenog bosanskog tiska saznajemo da je R. M. Zahradník održao početkom 20. stoljeća brojna predavanja o Masaryku i njegovu djelu, i to uglavnom među Česima organiziranim u "Češkom narodnom obrazovnom društvu" (osnovanom u Sarajevu godine 1904.), te među radnicima udruženim u češkoj sekciji željezničarskog društva "Flugrad".²⁴

Činjenica je ipak da je Masarykovo ime izrazitije stupilo u svijest najširih slojeva južnoslavenskog stanovništva tek nekoliko godina kasnije. U periodu od 1908. do 1914. Masaryk se prvo bio pročuo svojom angažiranošću u seriji tzv. *veleizdajničkih procesa* (1909–1910.)²⁵, u kojima se zauzeo za aktiviste "Hrvatsko-srpske koalicije", optužene od strane austro-ugarskih ureda za njihove iredentističke težnje. Zatim je široki odjek u južnoslavenskoj javnosti imao njegov parlamentni verbalni dvoboj s austro-ugarskim ministrom inozemnih poslova Aehrenthalom, koncem godine 1910, u kojem je Masaryk podvrgao oštroj kritici nerazumnoj inozemnoj politici Austro-Ugarske na Balkanu. Napokon, veliki publicitet dobila su njegova nastojanja za posredovanjem između Habsburške Monarhije i Kraljevine Srbije u vremenu rastuće napetosti među njima, neposredno prije izbivanja Prvog svjetskog rata. Više o navedenim događajima postoji relativno opširna i poznata literatura, te se zbog toga njima

Čeha.) Česi su u BiH bili relativno aktivni, osnovali su tu nekoliko manjih poduzeća (banje Julia Pojmana na Ilidži pored Sarajeva, Vítkovu tvornicu suhomesnatih proizvoda u Prijedoru, Horákovu tvornicu tekstila u Derventi, Musilovu tvornicu papira u Zenici, Roubíčkovu tvornicu tepiha i prostirača u Sarajevu itd.), kasnije su također potpomogli osnivanje nekoliko filijala čeških štedionica i banki (npr. banke Slavija u Sarajevu). Češka zajednica imala je u razdoblju austro-ugarske uprave u BiH niz vlastitih društava (u Sarajevu su djelovale "Češka besjeda" i "Češko narodno obrazovno društvo"; ostala češka društva djelovala su u Tuzli, Zenici i Brčkom). Česi su u značajnoj mjeri zaslužni i za razvoj tadašnje bosanskohercegovačke kulture, školstva i zdravstva. U nekim strukama bili su čak pioniri u BiH (muzejski radnici i arheolozi – *František Fiala*, *Karel Páček*, otac *Čire Truhelke* bio je također Čeh; glazbenici – *František Matějovský*, *Bohumír Kačerovský*, *Jaroslav Plecítý*, *Rudolf Zamrzla*; likovni umjetnik *Ferdinand Velc*; lutkar *Antonín Pasler*; prve liječnice u BiH – *Anna Bayerová*, *Bohuslava Kecková*; arhitekti – *Karel Pařík*, *Jan Kotěra*).

²⁴ Arhiv TGM, Korespondencija I, kutija 3, dio 37, pisma R. M. Zahradníka upućena 10. i 20.11.1904. Masaryku. O Zahradníkovim predavanjima vidi npr. *Srpsku riječ*, 31.5.1910., s. 1; *Bosanskohercegovački željezničar*, 1.6.1910., s. 7.

²⁵ Radilo se o: a) zagrebačkom procesu održanom od marta do listopada 1909.; b) o tzv. *Friedjungovom procesu* održanom prosinca 1909. u Beču; c) o *beogradskom procesu s konfindentom Vasićem* održanom prosinca 1910.

nećemo podrobnije baviti u ovoj studiji.²⁶ Spomenut ćemo ih tek u onoj mjeri u kojoj su imale izravnu vezu sa tadašnjim prilikama u BiH.

Početak listopada 1908. car Franjo Josip I izdao je proklamaciju kojom je proglašena aneksija BiH od strane Austro-Ugarske Monarhije. Aneksijom je BiH bila i formalno-pravno uključena u sastav Monarhije. Proklamacija je, između ostalog, sadržavala i carevo obećanje da će u bliskoj budućnosti BiH dobiti vlastiti ustav. Narednih mjeseci je bečka vlada predložila parlamentu na formalno usvajanje tzv. *Aneksijski dodatak* kojim se trebalo potvrditi raširenje suverenih prava cara kao i ustanovljavanje pragmatične sankcije na BiH. Aneksija je na jugu Balkana izazvala vrlo napetu situaciju (tzv. aneksijska kriza). Opasnost od izbijanja rata između Austro-Ugarske i Srbije (koja je smatrala BiH "za historijske i etničke srpske zemlje" i nadala se da će upravo preko tih zemalja jednom dobiti svoj dugo priželjkivani izlaz na more) visila je u zraku sve do početka proljeća 1909. kad se Srbija, pod pritiskom velesila, morala privremeno pomiriti sa novonastalom situacijom.

T. G. Masaryk je godine 1907. bio ponovo izabran za zastupnika u Austrijskom parlamentu. Prvi put se opširnije izjasnio po pitanju aneksije BiH 17. prosinca 1908. u Beču, prilikom zasjedanja Carevinskog vijeća. Nije protestirao protiv samog fakta aneksije, ali je osudio formu njenog provođenja. Označio ju je za "neustavni i apsolutistički čin" kojemu je, prije svega, nedostajao prethodni suglas samih stanovnika BiH. Kako je tom prilikom izjavio, "krugovi koji odlučuju nisu smjeli okolišati i trebali su prije proglašenja aneksije također upitati za mišljenje o opravdanosti aneksije i predstavnike bosanskog i hercegovačkog naroda". Austro-Ugarskoj upravi je dalje prigovorio da "za trideset godina nije uspjela odstraniti turske odnose u okupiranim zemljama te da još uvijek nije na tom području uspostavila ustavnu regulaciju."²⁷ Masaryk je prvobitno namjeravao glasati protiv usvajanja aneksijskog dodatka, ali se na kraju suzdržao od glasanja respektirajući želju Južnoslavenskog kluba u parlamentu koji se tada obratio na ostale slavenske zastupnike sa molbom da Dodatak podrže. (Južni Slaveni u Austro-Ugarskoj su od aneksije BiH puno

²⁶ Arhivni materijal koji dokumentira Masarykovo sudjelovanje u "Veleizdajničkim procesima" vidi u Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Politische Archiv XIX – Serbien, Liasse XII/3-6; dalje Arhiv TGM, Odjel 32, kutija P 256, dio 88; Odjel 33 – zastupnički govori, kutija 5, dijelovi 20-25. Usporedi također literaturu: Masarykove brožure k procesam (vidi bilješku 35); R.W. Seton – Watson, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, Berlin 1913; J. M. Baernreither, *Fragmente eines politischen Tagebuches. Die südslawische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg*, Berlin 1928; J. Doležal, *Masarykovy boje s Aehrentalem*. In: Vůdce generaci II, Praha 1932, s. 133-163; M. Paulová, *T. G. Masaryk a Jihoslované*. Československo-jihoslovanská revue [Praha] 7/1937, s. 261-270; A. Suppan, *Masaryk and the Trials for High Treason against South Slavs in 1909*. In: T. G. Masaryk (1850-1937). Volume 1. Thinker and Politician (ed. S. B. Winters), London 1990, s. 210-224.

²⁷ Čas, 18.12.1908, s. 2-3.

očekivali. Vjerovali su da će pripojenjem BiH doći do značajnog jačanja južno-slavenskog utjecaja u Monarhiji te da će se time otvoriti put ka eventualnom državnompravnim ujedinjenju Južnih Slavena u okrilju Austro-Ugarske.)

Osim načina na koji je aneksija bila izvedena, Masaryk nije odobravao ni njeno oficijelno obrazloženje. Naročito se protivio vladinom argumentu da na slavenskom jugu postoji razgranat iredentistički pokret. Sa ciljem prikupiti što više informacija o tzv. veleizdajničkim procesima te upoznati se sa aktualnim zbivanjima, Masaryk je u ljeto 1909. poduzeo novo (ovaj put duže) putovanje na slavenski jug Monarhije i tom prigodom učinio i nekoliko posjeta BiH. Putovanje je realizirano u drugoj polovini kolovoza i u prvoj polovini rujna 1909. Masaryk je posjetio Zadar, Šibenik, Split, Dubrovnik, Kotor, Cetinje, Mostar i Sarajevo.²⁸

U glavnom gradu BiH, Sarajevu, Masaryk je boravio od 8. do 10. rujna 1909. Lokalne srpske dnevne novine "Srpska riječ" su u čast njegova dolaska objavile članak dobrodošlice pod naslovom *Dobro došao, učitelju mili*.²⁹ Masaryk se tom prigodom susreo s nizom domaćih političara, prikupljao je materijale i interesirao se u prvom redu za djelovanje lokalnih srpskih kulturno-prosvjetnih organizacija, naročito Kulturno-prosvjetnog društva "Prosvjeta"-budući da je nastojao utvrditi u kojoj mjeri su istinita tvrđenja vladinih krugova da srpska kulturno-prosvjetna društva šire velikosrpsku propagandu.³⁰

Susrete sa lokalnim političarima mu je bio ugovorio njegov bivši student Vladimir Andrić. U Sarajevu je vladao veliki interes za posjet češkog političara, kako javnosti tako i policije.³¹ Češke novine "Čas" su o tome izvještavale: "Na dan Masarykova odlaska, u četvrtak 10. rujna navečer, priređen je uglednom gostu ispraćaj na kojem su se okupili i Srbi i Hrvati i Muslimani; tako ih je prisustvo gosta ujedinilo."³² Masaryk je u Sarajevu ponovio obećanje da će ustrajati u svom interesovanju za bosanske probleme. Istovremeno je uputio apel lokalnim političarima da se i sami aktivnije angažiraju u lokalnom političkom životu. V. Andrić se kasnije prisjećao kako je tada na jednoj od večera objašnjavao Masaryku kolonizacijske planove mađarskih seljaka koji su se željeli domoći zemlje bosanskih seljaka uz pomoć kapitala Ugarske agrarne banke. Masaryk ga je saslušao i na češkom rekao: "Dobro, dobro, uradit ću što je potrebno, ali i vi tu morate raditi." Andrić ga je upitao šta bi trebali raditi a Masaryk mu je odgovorio: "Morate stalno pisati za novine, pisati brošure.

²⁸ Arhiv TGM, Odjel 33, kutija 6, dio 23 – bilješke s putovanja po slavenskom jugu.

²⁹ *Srpska riječ*, 8.9.1909., s. 1. (Autor članka bio je Masarykov bivši student dr. V. Andrić. Od tog broja je u *Srpskoj riječi* tri dana izlazio feljton o Masaryku kao znanstveniku i pedagogu.)

³⁰ Materijal o srpskim organizacijama u BiH koji je sakupio Masaryk – vidi *Arhiv TGM*, Odjel 32, kutija P 256, dio 88.

³¹ Vidi B. Jevtić. *Masarykov boravak u Sarajevu*. Pregled 4/1930, knj. 5, s. 233-234.

³² *Čas*, 14.9.1909., s. 4.

Vaša javnost se mora probuditi. Napišite to što ste mi sada upravo tumačili.” Andrić je tvrdio da su Masarykove riječi tada uzeli k srcu, ubrzo se o toj problematici pojavila serija članaka u “Srpskoj riječi”, objavljena je brošura “Mađžarska agrarna banka” i propagandni plakat o toj brošuri. U tome da tadašnji mađžarski planovi na kraju nisu uspjeli, bilo je, po Andriću, i Masarykove zasluge.³³

Nakon povratka s putovanja po slavenskom jugu, Masaryk je referirao svoja zapažanja i na skupu južnoslavenskih studenata u Pragu. Skup je bio sazvan početkom listopada 1909. da bi se diskutiralo o tijeku “zagrebačkog procesa”. Masaryk je i tom prilikom jednoznačno dao do znanja da je pristalica južnoslavenske stvari, ali se na adresu Južnih Slavena istovremeno obratio relativno oštrim riječima: “Kakav je to način stalno se međusobno prepirati tko je Srbin a tko Hrvat? Sve dok među nama budu trajale ovakve svađe, trajat će i ovakvi procesi. Samo u sredini u kojoj postoji toliko izdajništva, gdje se ljudi noćima, godinama, desetljećima svađaju zbog boje zastave i zbog pjesama, samo tamo gdje vladaju u toj mjeri primitivni barbarski nazori na ulogu i zadaću naroda – samo tamo je i mogla nicati nadvlada Nijemaca, Mađžara, Talijana [...] Govorite o slavenskoj uzajamnosti. Počnite od sebe. Ovdje u Pragu se spojite, Južni Slaveni, ovdje riješite južnoslavensko pitanje. Upoznajte se! Požurite završiti svoje studije i idite pomagati svome narodu. [...] Politička sloboda mora biti ideal svakoga naroda. Narod sa vlastitom svijesću o sebi ne smije trpjeti stranu nadvladu. Nije nimalo lako raditi i ustrajavati na tome. A za vas je prva zadaća na tom putu uspostavljanje jedinstva naroda srpsko-hrvatskog. Radite na njemu!”³⁴

Masaryk je spoznaje stečene na putovanju po slavenskom jugu bogato iskoristio u svojoj narednoj političkoj misiji u kojoj se predano posvetio kritici vanjske politike Austro-Ugarske i njenog netaktičnog odnosa spram Južnih Slavena, kako onih u Monarhiji tako i u susjednim državama.³⁵ Pri tome, svakako, nije zaobilazio bosansko pitanje. Do početka Prvog svjetskog rata, Masaryk se bosanskoj problematici vraćao u više navrata, uglavnom u okviru rasprava Austrijskog parlamenta te u radu Delegacija. U jesen 1910. godine istupio je na zasjedanju Austrijske delegacije sa serijom govora posvećenih analizi prilika u BiH. U govorima održanim 12. i 16. studenog detaljno se pozabavio dvama problemima – kritici ustava koji je Vlada nametnula Bosni u veljači 1910, te pitanjem otkupljivanja bosanskih kmetova.

³³ Vidi V. Andrić, *T.G. Masarik u Sarajevu*, Pregled 4/1930, knj. 5, s. 201-203.

³⁴ *Čas*, 14.10.1909, s. 3.

³⁵ Masarykovi tadašnji parlamentni i delegacijski govori skupljeni su u sljedećim brošurama: T. G. Masaryk, *Vasič – Forgách – Aehrenthal. Einiges Material zur Charakteristik unserer Diplomatie*, Praha 1911.; Isti autor, *Rakouská zahraniční politika a diplomacie*, Praha 1911.

Novi bosanski ustav Masaryk je okarakterizirao riječima: "Što se tiče bosanskog ustava, njegovo sprovođenje u sadašnjoj formi naprosto nije moguće. To uopće i nije ustav, već apsolutizam. Sama Zemaljska skupština (bosanska) je jednoglasno zaključila i proglasila da ne može preuzeti nikakvu odgovornost za uspjeh vlastitog djelovanja ako je u svim stvarima i kompetencijama toliko ograničavana. [...] Ministarstvo u Beču i dalje može paralizirati područje djelatnosti Zemaljske skupštine." Dalje, Masaryk označava za neprihvatljivo konfesionalno i kurijalno izborno pravo po kojem su trebali biti birani zastupnici za Bosansku zemaljsku skupštinu. Po njemu takav izborni sistem još više produbljuje segmentiranost bosanskog društva. O tome je rekao: "Pogrešno je što se tim zakonom zabranjuje pripadnicima jedne vjere da biraju zastupnike iz redova druge vjere. Među konfesijama je tako postavljen kineski zid, budući da su konfesije tim postale de facto zasebnim političko-pravnim entitetima."³⁶ Masaryk je u svom govoru također naglasio da je, nakon aneksije, konačno došlo vrijeme da se i Bosanci mogu sami predstavljati u Delegacijama.

A propos problema bosanskih kmetova, još uvijek aktualnog zbog stalnog odugovlačenja sa njihovim oslobođanjem, Masaryk je predložio izglasavanje rezolucije kojom bi se apeliralo na vladu da poduzme hitne mjere za ubrzanje tog procesa. Prijedlog teksta rezolucije glasio je: "Delegacija se izjašnjava za obligatorno otkupljivanje kmetova i preporučuje da se velikoposjednicima najprije osigura naknada u vidu rente te da se u narednoj fazi postupno subvencionira i puni iznos oslobođenog kapitala."³⁷ No taj Masarykov prijedlog nije dobio potrebnu većinu.

Premda se u nekim Masarykovim paralaamentnim i delegacijskim govorima održanim prije Prvog svjetskog rata susrećemo sa oštrom kritikom prilika u BiH i Austro-Ugarskoj općenito, nakon njihove detaljnije analize uviđamo da, praktično sve do izbijanja rata, Masaryk nijednom nije osudio niti osporio samu bit Habsburške Monarhije. Bio je uvjereni reformist i dugo je ustrajavao u nazoru da podunavsko carstvo može dosegnuti moderni smisao i opravdanje vlastitog postojanja kroz radikalne unutarnje promjene (tj. kroz proces federalizacije i cjelokupnog demokratskog preustroja društva). Gajio je također nadu da bi takva "reformirana Austro-Ugarska", koja je nakon aneksije BiH postala de facto najvećom južnoslavenskom državom, mogla biti, pored ostalog, i prirodnim kulturno-političkim okriljem za južnoslavenska ujedinjavanja, te da bi, kao takva, mogla privući interes i ostalih Južnih Slavena koji su živjeli izvan njenih granica. Ali ustrajavanje u netaktičnom i često izrazito arogantnom pristupu Monarhije južnoslavenskom pitanju, koje je, nakon 1908. godine, postalo općenito jednim od najakutnijih problema carstva, te osobna iskustva sa austro-ugarskom diplomacijom, armijskim krugovima

³⁶ Čas, 13.11.1910., s. 6-7.

³⁷ Vidi T. G. Masaryk, *Rakouská zahraniční politika*. Praha 1911, s. 48.

činovničkim aparatom i pravosuđem – postupno su ga oslobađali od te iluzije. Prelomnu točku u svom odnosu ka Habsburškoj Monarhiji Masaryk očito doseže u razdoblju Balkanskih ratova, kada shvata da vladajući krugovi Austro-Ugarske u stvarnosti ni ne drže do mirnog raspleta krize na jugu Balkana; da, čim dalje tim više, potpaduju pod utjecaj ratoborne politike susjedne carske Njemačke, te da, faktički, žude za vojnim odmjeraivanjem snaga sa Srbijom. U tom nazoru Masaryka je, između ostalog, utvrdila i negativna reakcija tadašnjeg ministra inozemnih poslova Berchtolda na njegovu ponudu s kraja 1912. godine da posreduje u pregovorima između Habsburške monarhije i Beograda sa ciljem smanjenja stalno rastuće napetosti među dvjema državama. (Masaryk je tada Berchtoldu proslijedio ponudu srpskog predsjednika vlade Pašića za uspostavljanje dijaloga, u kojoj je Pašić, između ostalog, izrazio spremnost doći na pregovore direktno u Beč.) Masaryk se kasnije prisjećao tog događaja: “Incident sa Berchtoldom samo je potvrdio moje pretpostavke da će do rata doći; do tog uvjerenja sam bio dospio proučavajući historiju i promatrajući razvoj političkih prilika u Europi: tako da me napad Beča na Srbiju nije ni iznenadio.”³⁸

Masarykov interes za južnoslavensku problematiku u periodu između 1908. i 1914. i njegova angažiranost po tom pitanju pokazali su se od ogromnog značaja za budući razvoj njegove političke misli. Upravo zahvaljujući tim aktivnostima podrobnije je pronikao u “veliku politiku” Austro-Ugarske, usredsredio se na međunarodno-političku situaciju u Europi. Svojom angažiranošću u južnoslavenskoj problematici i oštroni kritikom austro-ugarske inozemne politike, Masaryk se, već i prije Prvog svjetskog rata, bio proćuo ne samo u Habsburškoj Monarhiji, već i izvan njenih granica. Sve je to u prvim danima Svjetskog rata značajno utjecalo na Masarykovu odluku (još u prvom desetljeću 20. stoljeća za njega posve nezamislivu): okrenuti se svojom političkom aktivnošću protiv Habsburške Monarhije.

II I.

Tijekom Prvog svjetskog rata se Masarykovi korak ti sa Južnim Slavenima još više produbljuju. U tom periodu se uspostavlja ne samo izravna koordinacija političkih akcija između Masarykova i južnoslavenskog pokreta otpora u emigraciji, već se u posljednjim ratnim godinama, također, uspostavlja suradnja na polju protuaustrijskih aktivnosti i na domaćoj fronti.³⁹ Obje strane je

³⁸ Vidi T. G. Masaryk, *Světová revoluce. Za války a ve válce 1914-1918*, Praha 1933 (19. izd.), s. 2.

³⁹ Osim Masarykove knjige *Světová revoluce*, vidi knjige Milade Paulove: *Jugoslovenski odbor*, Zagreb 1925; *Tajná diplomatická hra o Jihoslavy za světové války*, Praha 1923; *Jihoslovenský odbor a česká Maffie, díl I*, Praha 1928; *Tajný výbor (Maffie) a spolupráce s Jihoslavy v letech 1916-1918*, Praha 1968.

povezivao zajednički cilj – težnja za razbijanjem Habsburške Monarhije i konstituiranjem vlastitih samostalnih država. Ali među južnoslavenskim emigrantima iz Habsburške Monarhije, okupljenim oko Jugoslavenskog odbora, i Srpskom kraljevskom vladom u emigraciji, na čelu s Nikolom Pašićem, često je dolazilo do sporova (naročito po pitanju prava reprezentiranja Jugoslavena pred državama Antante, te po osjetljivom pitanju političkog uređenja buduće zajedničke južnoslavenske države). Masaryk – u koga su imale povjerenje obje strane – u više navrata je doprinjeo smirivanju uzajamnih prepirki. O tome je kasnije u svojoj knjizi *Svjetska revolucija* zabilježio: “Moja ranija istupanja u korist Južnih Slavena (vezana za Bosnu i Hercegovinu u periodu 1892. – 1893, “Zagrebački proces” i “Friedjungov proces,” sukob sa Aehrentalom te proces u Beogradu) osiguravala su mi među njima poseban status”.⁴⁰

Masaryk je smatrao da bi Južni Slaveni, u tadašnjim ratnim prilikama, trebali stremiti ka ujedinjenju pod političkim vodstvom Srbije (iz praktičnih razloga – Srbija je već prije rata bila međunarodno priznata država, imala je svoju armiju kao i znatnu naklonost sila Antante). Ujedno ih je podsticao da se još za rata dogovore oko forme budućeg političko-administrativnog ujedinjenja, te da pokušaju doći do konsenzusa koji bi pomirio prisutne razlike između autonomističkih i centralističkih koncepcija buduće zajedničke države. Neposredno pred završetak Prvog svjetskog rata, Masaryk je o tom problemu napisao: “Dosad su Južni Slaveni bili rasparčani kao nijedan drugi narod. Bili su podijeljeni između pet država [...] a, unutar njih, razbacani u nekoliko desetaka oblasnih administrativnih jedinica. Narod također nije jednoobrazan ni u konfesionalnom pogledu, pojedini njegovi dijelovi su pravoslavne vjeroispovijesti (Srbi), katoličke (Hrvati i Slovenci), [...] te muslimanske [...], ali narodna samosvijest i žudnja za ujedinjenjem zbog toga nisu ništa manje. [...] Ujedinjenje i sloboda cijelog južnoslavenskog naroda sigurno je jedan od glavnih imperativa za buduću Europu. [...] Mislim da će Crna Gora, nakon rata, prestati biti samostalna država. Razni historijski individualiteti – Srbija, Hrvatska, Istra i Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora – mogli bi u početku ostati zasebnim administrativnim jedinicama i postupno se transformirati u monolitniju državnu zajednicu. Crna Gora bi ubrzo mogla biti priključena Srbiji, također i Bosna i Hercegovina; a Istra (slavenska) i Dalmacija Hrvatskoj.”⁴¹

U poslijeratnoj Europi, Masaryk je ujedinjenim Južnim Slavenima pridavao značajnu ulogu, posebice u kontekstu procesa ukupne demokratizacije prilika na Balkanu. Zbog toga je, također, inicirao i podržavao usko političko, gospodarsko i vojno partnerstvo Čehoslovačke republike i Kraljevine Srba,

⁴⁰ Vidi T. G. Masaryk, *Světová revoluce*, s. 130-131.

⁴¹ Vidi isti autor, *Nová Europa. Stanovisko slovanské*. Praha 1920 (2. izd.), s. 183.

Hrvata i Slovenaca u okviru tzv. *Male antante*. Ali ujedno je koristio i svaku prigodu da naglasi kako je unutarnje uređenje jugoslavenske države stvar samih južnih Slavena i kako im se nitko u to ne smije miješati, pa ni prijateljska Čehoslovačka.⁴²

Partnerski odnosi između ČSR i Kraljevine SHS pokazivali su prvih poratnih godina dalje znake produbljavanja, osobito u oblasti kulture i politike. Tadašnje bliske odnose dviju država trebao je potvrditi i susret kralja Aleksandra i Masaryka 1922. godine, u predsjedničkom dvorcu u izletištu Lány (srednja Češka). Radilo se o neoficijelnom posjetu privatnog karaktera, tijekom kojeg su se dvojica državnika uglavnom prisjećali uzajamnih kontakata i suradnje u nemirnim ratnim godinama.

Masaryk je i nakon rata ostao za južne Slavenne značajnim autoritetom. U Kraljevini SHS je u više navrata istaknuto da velike zasluge za nastanak jedinstvene južnoslovenske države pripadaju i njegovoj osobi.⁴³ (Masaryk je, istinu govoreći, nastanku jugoslovenske države doprinjeo više idejnom potporom nego političkim angažmanom. U prvom redu time što je još i prije, a zatim i tijekom rata svojim razmišljanjima, istupima i utjecajem podsticao ideju južnoslavenskog jedinstva.)

No, u godinama koje su uslijedile unutarnji razvoj prilika u Jugoslaviji donio je čehoslovačkom predsjedniku veliko razočaranje. Do osjetnog zahlađenja bilateralnih odnosa došlo je naročito nakon 1929. godine, kada je u Jugoslaviji privremeno ukinut parlamentarni sistem i uspostavljena diktatura kralja Aleksandra.

Vladajući krugovi u metropoli na ušću Save u Dunav jako su željeli da Masaryk posjeti Jugoslaviju te da, u svojstvu predsjednika zemlje sa uglednim demokratskim uređenjem, svojom nazočnošću "blagoslovi" novi režim. Ali pozivi su ostali neuslišeni. Masaryk između dva svjetska rata nije nijednom posjetio Jugoslaviju. Kao što se vidi iz ondašnjih izvještaja koje je Čehoslovačka ambasada u Beogradu slala Ministarstvu inozemnih poslova u Prag, Masarykov stav je pogodio kralja Aleksandra – čak u toj mjeri da se kralj našao i osobno uvrijeđen. U izvještaju od 13. ožujka 1930. npr. stoji: "Kralj se navodno ljuti na predsjednika Masaryka, budući da on zna da predsjednik Masaryk nije pristalica sadašnjeg režima u Jugoslaviji [...] i jer se i ovdje osjeća da su Čehoslovaci u svom tisku prestali hvaliti jugoslavensku diktaturu. [...] Kralj je također nezadovoljan zbog toga što predsjednik Masaryk još nije uzvratio njegov posjet iz 1922. Prigovara se da je predsjednik mogao doći u posjet barem jednom nakon prevrata, kad je već i ranije, u vrijeme sužanjstva, dolazio u

⁴² Mida isti autor. *Světová revoluce*, s. 445-446 i 513-514.

⁴³ Uporedi npr. priloge u zborniku, koji je u međuratnom razdoblju izdala Čehoslovačko-jugoslavenska liga T. G. Masarik. *Zbornik* (uredio D. Prohaska). Beograd-Prag 1927.

južnoslavenske krajeve i kad je nakon prevrata već išao u inozemne posjete, makar i privatnog karaktera, na primjer i do susjedne Grčke.”⁴⁴

Na drugoj strani, u samoj jugoslavenskoj javnosti (misli se na široke narodne slojeve) Masaryk sve do svoje smrti ostaje cijenjen i štovan. To se može vrlo dobro argumentirati upravo na primjeru BiH.

Interes bosanske javnosti za Masaryka, njegovo djelo i općenito za Čehoslovačku Republiku održavan je i podstican u prvom redu zahvaljujući djelovanju lokalnih organizacija Jugoslavenskog sokola, ogranka Jugoslavensko-Čehoslovačke lige (konkretno u Sarajevu, podružnica Lige je osnovana 1929. godine). Svoj udio u tome svakako su imale i mnoge lokalne kulturne i prosvjetne institucije, kao npr. sarajevsko Narodno pozorište, Sarajevska filharmonija, Oblasna glazbena škola itd.⁴⁵ Ožujaska obilježavanja Masarykova rođendana bila su za bosansku javnost česta prilika da se podsjeti na značaj njegove osobe i djela, isto tako i jesenje manifestacije u povodu godišnjica nastanka samostalne čehoslovačke i jugoslavenske države. U Sarajevu, a i u drugim mjestima BiH, tim bi povodom bila organizirana raznovrsna svečana okupljanja, predavanja i akademije u Masarykovu čast i u znak podrške čehoslovačko-jugoslavenskom partnerstvu.⁴⁶

Za popularizaciju Masarykova djela u BiH bio je, u ništa manjoj mjeri, zaslužan i niz onovremenih novina i časopisa. Među njima se, po tom pitanju, naročito isticao sarajevski “Pregled”, časopis za kulturna i politička pitanja, čiji je urednik u razdoblju 1927–1941. bio Jovan Kršić – veliki Masarykov štovatelj i propagator⁴⁷ koji je 1935. također preveo i njegovu *Svetsku revoluciju*.⁴⁸

⁴⁴ Arhiv TGM – Benešov arhiv, Jugoslavija 1929–1931, dio 4, politički izvještaj br. 20 od 13.3.1930.

⁴⁵ O kontaktima između BiH i ČSR u međuratnom razdoblju vidi Lj. Bašović, *Čehoslovačka u bosanskohercegovačkoj štampi i arhivskoj građi, s posebnim osvrtom na djelatnost dr. Jovana Kršića*. Pregled 1973, s. 1405-1419; O. Berkopec, *Česká a slovenská literatura, divadlo, jazykozpyt a národopis v Jugoslávii. Bibliografie od roku 1800 do 1935. Knihy a časopis*. Praha 1940; J. Kršić, *Kulturní práce Čechů a Slováků a Srbové*. In: *Co daly naše země Evropě a lidstvu, díl II*. Praha 1940, s. 76-80.

⁴⁶ Redovite izvještaje o tim akcijama podnosio je Pragu tadašnji Čehoslovački konzulat u Sarajevu, vidi Arhiv Kancelarije Predsjednika Republike [dalje AKPR] u Pragu, Odjel Jugoslavija, kutija D 11311/38, dio “Konzulat Čehoslovačke Republike u Sarajevu”.

⁴⁷ Dr. Jovan Kršić (1898–1914), literarni kritičar, kulturni historičar i publicista. Od 1920. do 1924. studirao je u Pragu. Nakon povratka u domovinu posvećuje se književnoj historiji. Napisao je nekoliko monografija, u prvom redu o bosanskim piscima. Intenzivno je prevodio, također sa češkog. U razdoblju od 1927. do 1941. radio je u uredništvu sarajevskog časopisa “Pregled”, redovno izvještavajući o političkim i kulturnim događanjima u ČSR. Pripadao je lijevo orijentiranim intelektualnim krugovima. Bio je jedna od prvih žrtava nacističkog terora nakon okupacije Jugoslavije 1941. godini.

⁴⁸ *Svetska revolucija. Ratne uspomene i razmatranja 1914–1918. Napisao T. G. Masaryk. (Delo sa češkog jezika preveo Jovan Kršić)*. Beograd, Kosmos 1935. (Objavljeno u biblioteci: “Svedočanstva o velikim ljudima i događajima”, knj. 6.). Osim uspomena na borbu vođenu

Najizuzetnijim događajem u tom smislu svakako je bilo obilježavanje osamdesetog rođendana čehoslovačkog predsjednika, u proljeće 1930. godine. Jubilej je iskorišten da se naročito istaknu Masarykove zasluge za formiranje i idejno sazrijevanje južnoslavenske inteligencije te da se glorificira njegov doprinos nastanku jugoslavenske države. Ožujski broj "Pregleda" bio je tom prigodom u cjelosti posvećen njegovu djelu.⁴⁹ Isti časopis je, ujedno, objavio i Kršićev izbor najznačajnijih Masarykovih radova.

Vrlo značajan udio u širenju Masarykovih ideja u BiH imala je tamošnja češka manjinska zajednica. Godine 1920. je u Sarajevu bila obnovljena aktivnost kulturno-prosvjetnog društva "Češka besjeda" (preimenovanog 1928. u "Čehoslovačku zajednicu u Sarajevu"). Zajednica, u koju je bilo uključeno nekoliko stotina članova, imala je relativno bogatu knjižnicu, organizirala je predavanja, amaterske kazališne i lutkarske predstave, izlete i sl. Njenom zadaćom bilo je također starati se za "Čehoslovačku dopunsku školu" u Sarajevu, osnovanu 1924. godine. "Čehoslovačku dopunsku školu" je, u deset godina njena postojanja, pohađalo 750 djece, većinom potomaka lokalnih Čeha, ali također i izvjestan broj bosanskih đaka koji su u njoj učili jezik pripremajući se za studije na sveučilištima u ČSR. Česi su, osim u Sarajevu, bili organizirani i u drugim mjestima diljem BiH, praktički svuda tamo gdje su bili prisutni u znatnijoj koncentraciji. Češka društva su djelovala npr. u Banjoj Luci, Bosanskom Brodu, Derventi, Mačin Brodu, Mostaru, Novoj Topoli, Novom Selu, Usori i u Prijedoru. Bosanskohercegovački Česi su svih tih godina svečano obilježavali Masarykove rođendane i za tu prigodu redovito slali zajedničku čestitku na Praški grad.

Razmjerima i programom najznamenitija manifestacija te vrste održana je, kao što smo već spomenuli, 1930. godine u povodu obilježavanja osamdesetog Masarykova rođendana.⁵⁰ Zasluge za uspjeh i odjek proslava Masarykova jubileja pripadale su ne samo "Čehoslovačkoj zajednici" i konzulu ČSR u

protiv Habsburške Monarhije za vrijeme Prvog svjetskog rata, među kojima se može naći, između ostalog, i puno izravnih svjedočanstava o tadašnjoj Masarykovo suradnji s južnim Slavenima, knjiga također sadrži Masarykovu viziju poratne demokratizacije Europe te njegovi pogledi o potrebi tijesne političke suradnje među malim državama srednje i jugoistočne Europe.

⁴⁹ Vidi "Pregled" 4/1930, knj. 5, s. 129-254. (Broj sadržava, između ostalog i sljedeće opširnije priloge: V. Dvorniković, *Masaryk kao sociolog*, s. 170-174; M. Prelog, *Evolucijom k revoluciji*, s. 178-180; N. Škerović, *Tomaš G. Masaryk – njegova osnovna politička načela*, s. 180-189; P. Slijepčević, *Masaryk i jugoslavenska omladina u emigraciji*, s. 191-195; Đ. Ostojić, *Masaryk prema jugoslovenskoj omladini*, s. 196-199.)

⁵⁰ Razmjeri i spontanost proslava Masarykova osamdesetog rođendana u BiH bili su u kontrastu sa relativno mlakim proslavama u Beogradu (bez sudjelovanja kralja), gdje je u najvišim krugovima prevladavalo mišljenje da novi režim nije dovoljno podržan od strane ČSR. Relativno mlake bile su također proslave u Zagrebu, gdje je, naprotiv, prevladavao nazor da ČSR previše podržava Beograd. U Sarajevu, čiji je tadašnji politički značaj bio relativno ograničen (središte Drinske banovine), vladala je znatno veća tolerancija u pogledu na to pitanje.

Sarajevu, dr. Bedřichu Nechutnom, već i mnogim lokalnim organizacijama te brojnim Masarykovim štovateljima. Kao prva u nizu akcija, bila je 6. ožujka 1930. u prostorijama "Čehoslovačke zajednice" u Sarajevu upriličena svečana večera. Sedmog ožujka održano je izvanredno zasjedanje Gradske skupštine Sarajeva kojoj su bili nazočni najugledniji predstavnici političkog i kulturnog života grada i cijelog šireg regiona. Svečanom zasjedanju su, između ostalih, bili nazočni i tadašnji ban Drinske banovine Veselin M. Popović, zamjenik bana dr. Avdo Hasanbegović, svi inozemni konzuli akreditirani u Sarajevu, nadbiskup Vrhbosanski dr. Ivan Šarić, pravoslavni metropolit Petar Zimonjić, oba sarajevska nadrabina (sefardske i aškenaske zajednice), dr. Levi i dr. Urbach, zamjenik Reis-ul-uleme, bivši ministri – dr. Vladimir Andrić i dr. Mehmed Spaho, te drugi ugledni zvaničnici. Sjednici je predsjedavao gradonačelnik Asimbeg Mutevelić. Gradsko vijeće je na toj sjednici usvojilo prijedlog da se predsjediku Masaryku pošalje brzojavna čestitka te da se, u čast njegova životnog jubileja, jedan od mostova preko Miljacke, kao i ulica Čobanija u centru grada, nazovu njegovim imenom.⁵¹ Istog poslijepodneva upriličen je u zgradi Čehoslovačkog konzulata u Sarajevu još jedan veliki prijem na koji je bilo pozvano oko 250 istaknutih predstavnika bosanskog političkog, kulturnog i gospodarskog života.⁵²

U nedelju 9. ožujka, u zajedničkoj organizaciji podružnice Jugoslavenskog sokola, Jugoslavensko-Čehoslovačke lige i Čehoslovačke zajednice, održana je svečana akademija u zgradi Narodnog pozorišta u Sarajevu. Iz izvještaja koji je o tom događaju konzul Nechutný uputio Uredu predsjednika Republike u Pragu, saznajemo da je "dvorana kazališta bila ispunjena do posljednjeg mjesta izabranim sarajevskim društvom". Manifestaciju je otvorio predsjednik lokalne podružnice Jugoslavensko-Čehoslovačke lige, bivši ministar i Masarykov student dr. Andrić, nakon kojeg su riječ dobili konzul Nechutný i načelnik sarajevske sokolske župe dr. Vidović. Konzul završava izvještaj o Vidovićevom govoru riječima: "Predavanje [...] je među nazočnima izazvalo buru oduševljenja i odobravanja, naročito pred kraj, kad je govornik označio gospodina predsjednika Masaryka za najznamenitijeg slavenskog velikana i prijatelja Jugoslavena".⁵³ Konzul u svom izvještaju nije propustio "između redova" dodati da su na sličan govornikov apel za odavanje počasti kralju Aleksandru nazočni reagirali samo apaluzom. Na osnovu tog detalja dalo bi se pretpostaviti tko je te večeri uživao veći ugled i popularnost među učesnicima sarajevskog skupa.

⁵¹ AKPR, Odjel Jugoslavija, kutija D 11311/38, Izvještaj br. 1480/30 od 8.3.1930. (Most i ulica u blizini Narodnog pozorišta nosili su Masarykovo ime sve do nedavne agresije na BiH.)

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem, Izvještaj br. 1547/30 od 11.3.1930.

Narodni univerzitet u Sarajevu otvorio je 9. ožujka 1930. ciklus predavanja o T. G. Masaryku. Kao prvi predavač istupio je dr. Andrić i kroz analizu dvaju njegovih djela, *Samoubojstvo* i *Socijalno pitanje*, nastojao objasniti Masarykov idejni obzor.⁵⁴

Dvanaestog ožujka uvečer, održana je i prigodna svečanost u prostorijama zajednice sarajevskih sefarda "La Benevolencia" na kojoj je dr. Kajon, za nazočnosti predsjednikâ obiju židovskih zajednica u Sarajevu, održao predavanje o Masarykovim zaslugama za židovsku stvar. Kajon je osobito istaknuo Masarykovu angažiranost u vrijeme tzv. *hilsneriade*⁵⁵, podsjetio je nazočne na njegovu podršku cionističkom pokretu te na činjenicu "da je gospodin predsjednik bio prvi visoki europski političar koji je posjetio Palestinu da bi se osobno uvjerio kako napreduje proces obnavljanja židovske države".⁵⁶

U prigodi Masarykova osamdesetog rođendana, također su (na inicijativu sokolskih organizacija i već spomenutih kulturno-prosvjetnih društava) upriličene slične manifestacije i u nizu drugih gradova u BiH, Dalmaciji i Crnoj Gori [tj. u područjima koje je pokrivala diplomatska misija tadašnjeg Čehoslovačkog konzulata u Sarajevu — napomena L. H.] — a to, poimenice,

⁵⁴ *Samoubojstvo kao masovna pojava modernog doba* bio je Masarykov habilitacijski rad, predložen 1878. godine Bečkom sveučilištu (kao knjiga, prvi put je objavljen 1881. na njemačkom, pod nazivom *Der Selbstmord als soziale Massenerscheinung die modernen Zivilisation*). Masaryk u tom djelu ukazuje na veze između porasta broja samoubojstava i moralne i intelektualne krize modernog čovjeka prouzrokovane lošim obrazovnim sistemom i raspadom jedinstvenog (vjerskog) svjetonazora. *Samoubojstvo* je svojevremeno bilo smatrano za uzor moderne sociološke monografije u kojoj su obilno korištene također statističke metode. Rad *Socijalno pitanje, Sociološki i filozofski temelji marksizma* napisao je Masaryk 1898. U njemu kritizira historijski materijalizam kao ishodište marksističke koncepcije historije i odbacuje ekonomski temelj kao polazište za uspostavu novog društvenog poretka. Pojednostavljujući neke od temeljnih marksističkih teza, pokušava dokazati dogmatičnost i nedovoljnost čitave koncepcije. Sam Masaryk se zalagao za tzv. *humani socijalizam*, čije uspostavljanje ne bi ovisilo od grubih ekonomskih faktora i revolucije, već bi proizlazilo iz moralnog (vjerskog) imperativa prirodne ravnopravnosti svih ljudi. Masaryk je odbijao princip revolucije, propagirao je, naprotiv, evulucijski put razvoja ljudskog društva. Društvo se treba, prema njegovom mišljenju, koncentrirati na rješavanje socijalnih problema, uključujući tadašnje goruče radničko pitanje. Zato je, također, podržavao organiziranje radnika, njihovo naobrazbu, općenito kulturno uzdizanje i njihov ravnopravan društveni položaj.

⁵⁵ Pojmom *hilsneriada* označavana je antisemitska kampanja koja je izbila u Češkoj u periodu 1899–1900. u svezi sa sudskim procesom protiv Židova Leopolda Hilsnera, optuženog zbog navodnog ritualnog ubojstva mlade kršćanske djevojke. Novine su tada isprovocirale val antižidovske histerije koja je inficirala veliki dio češkog društva te izvršila utjecaj na pravosudne organe. Hilsner je, bez direktnih dokaza, bio osuđen na smrt. Njegov advokat je, zajedno s T. G. Masarykom, pokušavao demitologizirati praznovjerja o židovskim ritualnim ubojstvima i zahtijevao je reviziju procesa. Dijelom i njegovom zaslugom, car Franjo Josip I promijenio je 1901. godine Hilsnerovu smrtnu kaznu na doživotnu robiju. (Puno pomilovanje dobio je Leopold Hilsner tek od cara Karla I godine 1918.)

⁵⁶ AKPR, Izvještaj br. 1617/30 z 13.

u Dubrovniku, Trebinju, Herceg-Novom, Tivatu, Budvi, Baru, Cetinju, Podgorici, Nikšiću i Kolašinu.⁵⁷

Svi više navedeni podaci ukazuju da je Masaryk i u međuratnom periodu bio vrlo cijenjena i popularna osoba u BiH. Na vijest o njegovoj smrti u rujnu 1937. reagirale su gotovo sve lokalne novine i časopisi. Centralna komemoracijska svečanost u povodu smrti T. G. Masaryka održana je 19. rujna 1937. u Narodnom pozorištu u Sarajevu. Organizirale su je Sarajevska općina i Jugoslavensko-Čehoslovačka liga. Liga je tom prigodom izdala komemorativni proglas kojim je bilo "izraženo najdublje poštovanje pokojniku i naglašen njegov trajni interes za ovdašnje krajeve, osobito u vrijeme austro-ugarskog ugnjetavanja".⁵⁸

Između dva svjetska rata, Čehoslovačka Republika je među stanovništvom Bosne i Hercegovine u znatnoj mjeri bila percipirana upravo kroz Masarykovu osobu. Kada se, neposredno nakon potpisivanja "Minhenskog sporazuma", ČSR našla u opasnosti pred agresijom od strane nacističke Njemačke, bilo je moguće zabilježiti diljem BiH (ali isto tako i u nizu drugih jugoslavenskih gradova) brojna ispoljavanja solidarnosti i spremnosti za pomoć. U "Pregledu" je npr. u periodu 1937–1938 objavljeno više članaka Jovana Kršića koji su upozoravali na akutnu ugroženost ČSR.⁵⁹ Zatim je, u ljeto 1938, Čehoslovačkoj bio posvećen cijeli broj "Pregleda" – naslovljen *Našoj Čehoslovačkoj*.⁶⁰ Ispoljavanja solidarnosti sa ČSR dosežu vrhunac u rujnu 1938. godine – kada Čehoslovački konzulat u Sarajevu javlja nadležnim organima u Pragu: "Posljednjih dana u konzulat stižu, od svih slojeva stanovništva, usmeni i pismeni izrazi simpatija i podrške. Brojni pojedinci i zastupnici raznih grupa dolaze se prijaviti kao dobrovoljci za obranu Čehoslovačke, [...] izražavajući odlučnost i spremnost svojim životima braniti granice Čehoslovačke, kao granice Jugoslavije."⁶¹ Tim činjenicama nije potrebno nikakvo dodatno tumačenje.

⁵⁷ Ibidem, Izvještaj br. 1878/30 od 8.4.1930.

⁵⁸ Vidi (A.) [= J. Kršić], *Pomen T.G. Masaryku*. In. "Pregled" 11/1937, knj. 13, s. 685.

⁵⁹ Vidi J. Kršić, *Problem srednje Europe ili Nemačka protiv Čehoslovačke*, s. 689-692; Isti autor. *Posle Minhena*. Pregled 12/1938, knj. 14, s. 617-620.

⁶⁰ Ibidem, s. 377-552, *Našoj Čehoslovačkoj*. (Broj, između ostalog, donosi slijedeće priloge: V. Čubrilović, *Masarikova i Kramaržova koncepcija češkog pitanja*, s. 393-398; E. Sladović, *Masarykov humanizam*, s. 398-411.)

⁶¹ AKPR, Odjel Jugoslavija, kutija D 11311/38, Izvještaj br. 162/38 od 22.9.1938.

*
*
*

Posljednjih godina svjedoci smo uspostavljanja relativno intenzivnih političkih, gospodarskih i kulturnih kontakata između Češke Republike i samostalne Bosne i Hercegovine. Namjera autora ove studije bila je podsjetiti na činjenicu da bilateralni bosansko-češki kontakti imaju relativno dugu tradiciju, tj. da se prijateljski odnosi među Česima i narodima Bosne i Hercegovine počinju artikulirati i ispoljavati još krajem 19. stoljeća. T. G. Masaryku u povijesti dosadašnjih bosansko-čeških odnosa nesumnjivo pripada počasno mjesto.

Sa češkog jezika preveo Adin Ljuca

Summary

T. G. MASARYK AND BOSNIA-HERCEGOVINA.

(A contribution to the history of Bosnian-Czech relations)

The aim of this study is to record the most important contacts between T. G. Masaryk and Bosnia-Hercegovina and to incorporate them into broader context of Masaryk's connections with South Slav nations. On the basis of well-preserved archival sources and contemporary journalism, the article analyzes three periods during which Masaryk's contacts with Bosnia-Hercegovina were particularly intensive: 1) The period 1892-1893, when, as a member of parliament for Young Czech party, Masaryk focused on Bosnian problems for the first time in several of his speeches in parliament, 2) the period 1908-1914, when Masaryk criticized the way in which Bosnia-Hercegovina was annexed and called on the Austro-Hungarian government to resolve the country's social problems, especially the problems of farmers, 3) the interwar period, when journalism and cultural institutions in Bosnia-Hercegovina publicized Masaryk and his works as a symbol of friendly relations between Czechoslovakia and the Yugoslavian state. Masaryk was highly esteemed by the people of Bosnia-Hercegovina (without regard to nationality or religion) for the concrete assistance he provided them.

Ahmed Hadžirović

ZNAČAJNIJA OBILJEŽJA PRIVREDNE I SOCIJALNE STRUKTURE U BOSNI I HERCEGOVINI 1931.- 1941.

Od privredno aktivnog stanovništva Bosne i Hercegovine sredinom međuratnog razdoblja naše novije historije, to jest prema popisu stanovništva 1931. godine, 84,1 % bilo je zaposleno u poljoprivredi, dok je na selu živjelo 84,45 % od ukupnog broja stanovnika. Socijalno-ekonomski položaj bosansko-hercegovačkog sela proizlazio je pretežnim dijelom iz naslijeđene demografske i privredne strukture, a on je istovremeno, uz ostale relevantne faktore, bio i čvrst okvir koji je ograničavao mogućnosti za bilo kakav dinamičniji razvoj između dva svjetska rata.

Prirodni priraštaj stanovništva u ovom razdoblju u Bosni i Hercegovini je među najvećim u bivšoj Jugoslaviji i između 1931. i 1941. godine iznosio je 20 promila i bio gotovo dva puta veći nego u Sloveniji. Godišnji priraštaj u apsolutnom broju iznosio je 52.889 novih stanovnika.

Na bazi popisa iz 1931. godine izračunata starosna struktura stanovništva pokazuje da je ono u Bosni i Hercegovini veoma mlado, jer u ukupnom stanovništvu starosne kategorije od 20 godina učestvuju sa 50 %. Prosječna starost stanovnika Bosne i Hercegovine 1931. godine iznosila je 19 godina (u Sloveniji ona je istovremeno iznosila 29 godina). To je vjerovatno proizilazilo iz toga što je Prvi svjetski rat umanjio stanovništvo Bosne i Hercegovine za oko 360.000 lica odnosno za 16 %.

U ekonomskom smislu tako "mlado" stanovništvo predstavljalo je ogromno neproizvodno opterećenje za nacionalni dohodak. Naime, bila su potrebna velika odvajanja od društvenog proizvoda za izdržavanje i obuku djece i omladine sve dok ne uzrastu i uključe se u radni dio stanovništva. Ako se takva sredstva ne mogu izdvajati u potrebnim količinama, kao što je to bio slučaj u Bosni i Hercegovini između dva rata, onda je stanovništvo osuđeno na zaostajanje u fizičkom razvoju, neprosvjedenosti i masovno ostajanje bez bilo kakve osposobljenosti za proizvodni rad.

Nisko učešće starosne grupe od 60 godina života i dalje u ukupnom broju stanovnika govori o prosječnom kratkom životnom vijeku u Bosni i Hercegovini. Prosječno trajanje života u Bosni i Hercegovini iznosilo je 42,66 godina, u Jugoslaviji 50,89, a u Sloveniji 55,32 godine. U prosjeku Slovenac je duže živio 12,66 godina od stanovnika Bosne i Hercegovine.

U Bosni i Hercegovini bilo je 1931. godine 398.219 domaćinstava a na jedno domaćinstvo dolazilo je prosječno 5,9 članova. Agrarna reforma, ekonomsko raslojavanje na selu, a posebno intenzivna dioba kućnih zadruga djelovali su na usitnjavanju posjeda, pa i na smanjivanju broja članova domaćinstva.

Struktura stanovništva Bosne i Hercegovine prema zanimanju izgledala je 1931. godine ovako: 854.747 stanovnika ili 84,1 % živjelo je od poljoprivrede, šumarstva i ribolova, 68.236 ili 6,7 % od industrije, rudarstva i zanatstva, 31.966 ili 3,1 % od trgovine, kredita i prometa, 36.452 ili 3,6 % je bilo zaposleno u javnim službama, slobodnim zanimanjima i vojsci i 25.357 ili 2,5 % se bavilo ostalim zanimanjima.

Stanje zaposlenosti po glavnim zanimanjima u Bosni i Hercegovini, upoređeno sa tadašnjim jugoslavenskim prosjekom, pokazuje da je ekonomska struktura stanovništva u Bosni i Hercegovini bila veoma nepovoljna, što ukazuje na njenu opštu zaostalost u jugoslavenskom okviru. U Bosni i Hercegovini je bio daleko veći broj zaposlenih u poljoprivredi nego u bilo kojoj drugoj jugoslavenskoj zemlji. S druge strane, postotak stanovništva zaposlenog u industriji je manji nego u ostalim jugoslavenskim zemljama. Isto stanje je u trgovini, kreditu i slobodnim zanimanjima. U Sloveniji je postotak stanovništva zaposlenog u industriji bio 3,5 puta veći nego u Bosni i Hercegovini. Upravo ovakva privredna struktura nije omogućavala da se nova radna snaga iz visokog prirodnog priraštaja racionalno angažira. Najveći dio novog stanovništva nije mogao da nade zaposlenje izvan poljoprivrede, a ostajanje u ovoj privrednoj oblasti značilo je prostu nagonsku borbu za goli život. Tako se stvarao višak agrarnog stanovništva koji je iz godine u godinu rastao i činio stanovništvo Bosne i Hercegovine u cjelini siromašnijim.

Poraznu sliku Bosne i Hercegovine pružaju njene prosvjetne prilike. Među rijetkim zemljama u Evropi, prema popisu iz 1931. godine, Bosna i Hercegovina je imala 72,9 % nepismenih (računajući stanovništvo od 10 godina starosti pa nadalje). U ovaj broj "nepismenih" uključen je i najveći broj muslimanskog stanovništva, koje je tu svrstavano iako je u Bosni i Hercegovini preko 80 % muslimanske djece prispjele za školu pohađalo mektebe gdje je učilo čitati i pisati arapskim pismom. Mnogi od ovih "nepismenih" su koristeći arapsko pismo i bosanski jezik korespondirali međusobno, a ne baš suviše rijetki čak stvarali i književna djela služeći se arapskim pismom i našim jezikom. Situaciju još bolje odslikava prikaz nepismenih po srezovima. U tri petine svih srezova procenat nepismenih je veći od prosjeka zemlje. U nekim srezovima iznosio je 85 % i

preko toga (Duvno, Cazin, Vlasenica, a u srezu Prozor čak 86 %). Nepismenost u Bosni i Hercegovini bila je veća za 21,4 % od jugoslavenskog prosjeka.

Osnovne škole u Bosni i Hercegovini pohađalo je 39 % od ukupnog broja prispijele djece za školovanje. Na jednu osnovnu školu dolazilo je 2.004 stanovnika, a u pojedinim srezovima kao što je Kladanj, preko 7.000 stanovnika. U dravskoj i savskoj banovini koje su po površini približno iste Bosni i Hercegovini, bilo je 3 puta više osnovnih škola.

U Bosni i Hercegovini bilo je 63 srednje škole (stanje 1936/37). Na jednu školu dolazilo je 36.882 stanovnika, pa je i u ovom slučaju Bosni i Hercegovini pripadalo posljednje mjesto u Jugoslaviji. U tom pogledu stanje u Sloveniji je bilo 5 puta povoljnije nego u Bosni i Hercegovini. Teritorijalni razmještaj škola još je više pogoršavao problem školovanja srednjeg kadra. U šest gradova: Sarajevo, Banja Luka, Tuzla, Travnik, Mostar i Bihać bilo je koncentrisano 3/4 svih srednjih škola.

Siromaštvo i neprosvijećenost, primitivizam, ne higijenski uslovi stanovanja, praznovjerje, nedovoljna i većini nedostupna zdravstvena zaštita - sve je to činilo da su zdravstvene prilike stanovništva Bosne i Hercegovine u ovom razdoblju bile izrazito teške. U Vrbaskoj banovini i u bosanskim srezovima Drinske banovine 1931. godine smrtnost djece od šarlaha, velikog kašlja i difterije bila je 10 puta veća nego u Sloveniji, a u 1934. godini čak 34 puta veća.

Veoma ilustrativan podatak o zdravlju naroda iz tog doba u Bosni i Hercegovini jeste i taj da su u pojedinim srezovima regrutne komisije proglašavale nesposobnim za vojnu dužnost i do 50 % mladića dospelih za vojsku.

U poljoprivrednoj proizvodnji u Bosni i Hercegovini osobito je bio naglašen prirodni faktor. On ne samo da je odlučivao o uspjehu u poljoprivredi, nego presudno utiče na način i vrstu proizvodnje. Svakako, da je taj uticaj prirodnog faktora na poljoprivrednu proizvodnju to presudniji što je tehnika obrade zemlje primitivnija, a ta uslovljenost u Bosni i Hercegovini bila je veoma naglašena.

Faktor veličine površine zemlje kao uslova poljoprivredne proizvodnje dolazi do punog izražaja ako se stavi u odnos prema broju stanovnika. Na 100 hektara oraničnih površina u Jugoslaviji je dolazilo 192 stanovnika, što ju je svrstavalo na jedno od posljednjih mjesta u Evropi. U Bosni i Hercegovini stanje u tom pogledu bilo je još nepovoljnije i iznosilo je 1931. godine 210 lica na 100 hektara oranica.

Struktura sjetvenih površina u Bosni i Hercegovini je takođe nepovoljnija od jugoslavenskog prosjeka, jer je u njoj 74,7 % svih oraničnih površina bilo zasijano žitaricama. Poznato je da oranice Bosne i Hercegovine, izuzev ravničarskog dijela, ni po kvalitetu ni po konfiguraciji nisu podesne za gajenje žita. Za ovo je presudan prosti prirodni nagon da se najprije osigura hrana za ishranu čovjeka.

Od svih žita koja su gajena u Bosni i Hercegovini i po zasijanim površinama i po prinosima na prvo mjesto je dolazio kukuruz. U izrazito nerodnim godinama, kada bi podbacio rod kukuruza, a takve su bile 1932, 1933, 1935 i 1939, čitavi krajevi Bosne i Hercegovine bili su osuđeni na gladovanje. U uslovima prosječnog prinosa kukuruza u Bosni i Hercegovini za 10 godina (1929- 1939.) od 12,5 metričkih centi po jednom hektaru i uz prosječnu cijenu kukuruza za 1929 - 1935. godinu jedan poljoprivrednik ostvarivao bi sa jednog hektara zemljišta zasijanog kukuruzom 1988 dinara prihoda.

Proizvodnja svih žitarica iznosila je u Bosni i Hercegovini u razdoblju 1929 - 1939. godini prosječno godišnje 300 kg po jednom stanovniku. Od tih 300 kilograma žita trebalo je izdvojiti na sjeme 100 kilograma, a za ishranu stoke prosječno godišnje 50 kg. Ostatak po 150 kg po jednom stanovniku ili 0,41 kg dnevno nije bilo dovoljno, jer su cerealije činile osnovni dio hrane našeg čovjeka (prema izvjesnim proračunima u to vrijeme u kaloričnoj vrijednosti dnevne ishrane u Bosni i Hercegovini žitarice su učestvovala sa oko 70 %).

Karakterističan je primjer da je Bosna i Hercegovina zaostajala za Slovenijom po oraničnim površinama na kojima je gajen krompir 6 puta, a po prinosu krompira po jednom stanovniku četiri puta.

Za stočarstvo Bosne i Hercegovine zanimljiv je podatak da je 1931. godine ona imala najveći stočni fond u Jugoslaviji. Na sto stanovnika 1931. godine dolazilo je u Bosni i Hercegovini 160 grla stoke, u Jugoslaviji 135 grla, a u Sloveniji 65 grla. Međutim, ekonomski efekat stočarstva može se iskazati i kroz proizvodnju stočne hrane, jer je to indikator kvaliteta stočarstva. U Sloveniji je 1931. godine bilo nešto oko 3 puta manje stoke nego u Bosni i Hercegovini, a pri tome je proizvodila 2 puta više stočne hrane nego Bosna i Hercegovina.

Na siromašno i primitivno bosanskohercegovačko selo već 1926. godine okomila se agrarna kriza, koja se je 1929. godine pretvorila u opštu privrednu krizu koja je ovdje trajala sve do 1935. godine. Pad cijena poljoprivrednih proizvoda izazvao je u zaostaloj agrarnoj Bosni i Hercegovini daleko teže posljedice nego u razvijenijim krajevima Jugoslavije. Kriza je djelovala porazno na seljaka. Ona je još više oslabila njegovu i onako slabu kupovnu moć, povećala zaduženje i ubrzala proces njegovog ekonomskog propadanja. Posebno teško seljaka pogađaju makaze cijena. U periodu krize cijene poljoprivrednih proizvoda pale su najniže 1933. godine na 57,2 indeksna poena (1926. je sto), dok je najniži pad cijena industrijskih proizvoda iznosio 66,2 poena, međutim, za seljake su bile značajne cijene onih proizvoda koje oni kupuju i prodaju, a upravo su u cijenama tih proizvoda makaze bile otvorene šire na štetu poljoprivrede. Radi ilustracije navodimo nekoliko, iz velikog broja, primjera koji su bili upravo karakteristični za prilike u Bosni i Hercegovini: pred Prvi svjetski rat seljak je mogao za jedan kilogram ječma kupiti jedan kilogram soli, a 1935.

godine morao je da daje 3 kilograma ječma za jedan kilogram soli; pred Prvi svjetski rat mogao je za jedan kilogram ječma kupiti 2 paketa šibica, a 20 godina kasnije za 2 paketa šibica morao je dati 20 kilograma ječma; kilogram klinaca (eksera) dostigao je 1935. godine cijenu jednog kilograma vune; prije Prvog svjetskog rata za jednu ovcu seljak je mogao kupiti 50 metara pamučnog platna (beza), a 1935. godine za tu količinu platna morao je dati četiri ovce.

Još teža situacija bila je kada je seljak svojim proizvodima na tržištu plaćao trgovačku robu. Na bosanskohercegovačkom selu, gdje je bilo malo novca, pa zbog toga i promet skopčan sa poteškoćama, seljaci su se umjesto novčanog služili i naturalnim to jest i robnim kreditom. Često su za pozajmljeni novac ugovarali otplate u naturi ili radu. Ovi primitivni oblici kredita sadržavali su veoma teške forme iskorištavanja. Težinu lihvarskog karaktera ovakvog kredita ilustruje primjer seljaka iz bugojanskog polja. On je 1930. godine pozajmio 5.000 dinara da bi kupio par volova. Do 1932. na tu svotu platio je 2.000 dinara kamata. U međuvremenu kriza je oborila cijenu stoke. Seljak je volove tovio i 1933. godine prodao za 1.500 dinara. Ostalo mu je da još plati 3.500 dinara glavnice i kamate za treću godinu.

Na početak šestojanuarske diktature pada osnivanje Privilegovane agrarne banke kojom je režim želio da stekne podršku i povjerenje seljaka. Međutim, odmah se može reći da pomoć koju je ova banka pružila poljoprivredi, uzeta u cjelini, nije bila od većeg značaja. To se posebno odnosi na poljoprivredu Bosne i Hercegovine. Od ukupno odobrenog kreditnog volumena poljoprivrednicima 1930. godine na Dunavsku banovinu (Vojvodina i sjeverna Srbija) otpalo je 58,21 %, na Bosansku krajinu (Vrbaska banovina), 5,10, a na Drinsku banovinu (zapadna Srbija i istočna Bosna) 17,62 %. Gotovo ista regionalna podjela hipotekarnog kredita zadržava se sve do 1938. godine.

Seljake su teško teretile fiskalne dažbine. Osim državnog poreza, koji je iznosio čak i do 21,21 % od poljoprivrednog prihoda, seljake su teško teretile i gradske daće. Riječ je o gradskim posrednim porezima koje seljak plaća kada iznosi svoje proizvode na gradsku tržnicu. Ove gradske daće poprimile su karakter unutrašnjih carina, jer su njima stanovnici gradova prebacivali terete na selo. Razne vrste gradskih daća (trošarina, maltarina, kirija i slično) u Bosni i Hercegovini često su zahvatale i od 10 do 40 % seljakovih troškova.

Očit primjer državne nebrige za poljoprivredu ogleda se u iznosu državne pomoći za njeno unapređenje. U nedostatku podataka za cijelu Bosnu i Hercegovinu, odgovarajući podaci za Vrbasku banovinu mogu biti sasvim ilustrativni. Za razdoblje od 1930-1938. u budžetu ove banovine za poljoprivredu je bilo namijenjeno prosječno 13 % godišnjih novčanih sredstava. Pri tome treba napomenuti da je od toga jedna četvrtina sredstava bila namijenjena za lične izdatke službenika poljoprivrednog odjeljenja banske uprave.

Sredstva Ministarstva poljoprivrede za unapređenje poljoprivredne proizvodnje u Jugoslaviji bila su gotovo neznatna, a uz to su veoma neravnomjerno raspoređena po pojedinim krajevima. Pri takvoj diobi sredstava, kao po pravilu, dijelovi Bosne i Hercegovine uključeni u četiri banovine bili su uvijek zastupljeni. Pretežan dio sredstava banovinskog budžeta u Drinskoj banovini za unapređenje ratarstva, a posebno voćarstva dodijeljivan je srezovima ove banovine koji su pripadali Srbiji. Savska banovina 1937 - 1938. godine unijela je u budžet 1,5 milion dinara za sjemenski fond, a te iste godine Vrbaska banovina za poboljšanje poljoprivredne proizvodnje mogla je da odobri svega 80.000 dinara. U budžetu ove banovine predviđeno je za održavanje zimskih tečajeva za poljoprivrednike za cijelu godinu 8.000 dinara; za štampanje popularnih poljoprivrednih izdanja 500 dinara; za suzbijanje biljnih štetočina za cijelu banovinu za godinu dana 20.000 dinara; u stavci za nabavku priplodnih grla, za pomoć stočnim zadrugama, banovinskim stočnim stanicama, za podizanje umjetnih livada, pašnjaka, djetelišta, bio je predviđen ukupan iznos od 30.000 dinara.

Takva agrarna politika u uslovima teške i dugotrajne ekonomske krize, upotpunjena iscrpljujućom poreskom politikom, ne samo da je konzervirala postojeću bijedu naroda i opštu zaostalost u Bosni i Hercegovini, nego ju je čak i pojačala. Kako je bijeda u Bosni i Hercegovini imala masovni karakter, vidi se i iz ovog primjera: Pravilnik za izvršenje Zakona o zdravstvenim opštinama predviđao je da svaka upravna opština koja ima preko 4.000 stanovnika treba da organizuje samostalnu zdravstvenu opštinu. Prema Pravilniku, bolesnik koji plaća ispod 200 dinara neposrednog poreza ne mora sam da plaća bolesničke troškove nego to čini njegova opština. U opštini Ključ, prema knjizi o porezovanju, od 1445 poreskih obveznika neposredni porez ispod 200 dinara plaćalo je 1.304 obveznika, a preko 200 dinara u čitavoj opštini svega 141 obveznik.

Iako ne raspoložemo podacima za cijelu Bosnu i Hercegovinu, nego samo za 13 srezova koji su pripadali Drinskoj banovini (Bijeljina, Visoko, Višegrad, Vlasenica, Žepče, Zenica, Zvornik, Kladanj, Rogatica, Sarajevo, Srebrenica, Tuzla i Čajniče), navešćemo nekoliko podataka iz ovog vremena koji upotpunjuju sliku o bosanskohercegovačkom selu i seljaštvu, te o njegovom položaju. U ovom dijelu Bosne i Hercegovine samo 2,86 % domaćinstava na selu hranilo se je samo pšeničnim hljebom, 45,82 % samo kukuruznim, 40,32 domaćinstava kuhalo je i pšenični i kukuruzni hljeb, a 11 % domaćinstava kuhalo je hljeb od ostalih žitarica (ječam, raž, proso, zob). Drugi pokazatelji životnog standarda seljaštva su kuće za stanovanje. U ovom dijelu Bosne i Hercegovine u godinama pred Drugi svjetski rat samo 3,62 % seoskih kuća zidano je od cigle, 24,93 % su pravljene od ćerpića, a čak 71,45 % su pravljene od slabijeg materijala (drvo, dizma, pruće, blato i sl.) Veoma su ilustrativni i podaci da 66,05 % seoskih domaćinstava u ovom dijelu Bosne i Hercegovine nije u kući imalo šporet, a čak 74,98 % nije imalo krevet za spavanje. Istovremeno, 63,33 % seoskih do-

maćinstava je moralo kupovati žito za ishranu, jer se svojim nije moglo prehraniti. Od ukupnog broja seoskih domaćinstava na ovom prostoru 42,98 % nemaju zapregu (konjsku, volovsku), 51,76 % ih nema plug, 99,82 % nema betonsko đubrište a 97,80 % nema higijenskih staja. Ovu sliku zaokružuju još dva podatka: na svakih 8.097 seoskih domaćinstava na ovom području dolazio je jedan traktor, a na svakih 8.900 domaćinstava jedna vršalica.

Karakteristične crte razvoja industrije u Jugoslaviji između dva rata u potpunosti se odnose i na Bosnu i Hercegovinu i to kako one opšte tako i one specifične za pojedine industrijske grane. Bosanskohercegovačka industrija je zajedno sa cjelokupnom privredom prolazila kroz sve faze razvoja uslovljene zbivanjima u privredi Jugoslavije, bogatstvom Bosne i Hercegovine, mogućnostima planirana proizvoda, spoljno-političkim i drugim momentima.

U razvitku srodnih industrijskih grana postoje određene podudarnosti. Tako, na primjer, nekoliko grana industrije koje se pretežno bave proizvodnjom artikala ishrane (namirnice, ulje, piće, duhan) u ovom razdoblju uglavnom stagniraju ili se neznatno razvijaju, jer su u ranijem razdoblju podignuti kapaciteti koji uglavnom podmiruju potrebe domaćeg tržišta, a na ovu pojavu utiče i činjenica da je kupovna moć domaćih potrošača ograničena. S druge strane, tekstilna i kožarska industrija kao proizvođači roba koje predstavljaju takozvanu neelastičnu tražnju, odnosno roba čija je potrošnja neophodna svakom čovjeku, u ovom periodu bilježe veliki napredak, i u pogledu broja novih tvornica i u pogledu broja novih radnih mjesta i pogonskih kapaciteta. Objašnjenje ove pojave nalazi se u činjenici da je domaće tržište bilo sposobno da apsorbuje daleko veći broj proizvoda široke potrošnje kožarske i tekstilne industrije nego što su postojeći kapaciteti ovih industrija bili u mogućnosti da proizvedu. Strani proizvodi su zbog prilično velikih carinskih barijera imali neravnopravan položaj prema domaćim proizvodima pa im nisu ni mogli ozbiljnije konkurisati. Zbog kurentnosti proizvoda ove dvije industrijske grane su privlačile i strane investitore da ulažu u izgradnju novih tvornica tekstilne i kožarske struke. Sve do kraja ovog perioda ove industrijske grane su pokazivale tendenciju razvoja i napretka, a nisu ni iscrpile sve mogućnosti investiranja.

Slično tekstilnoj i kožarskoj industriji razvijale su se i još neke industrijske grane kao što su: prerada metala, industrija papira i industrija hemijskih proizvoda. Ne proizvodeći materijale namijenjene reprodukciji, a to se od ovih industrija moglo očekivati, nego naprotiv radeći na izradi proizvoda široke potrošnje, ove grane su bilježile vidan napredak. Nasuprot njima metalurgija kao bazna industrijska grana vrlo slabo se razvijala s obzirom na mogućnosti i potrebe. Izuzev proširenja željezare u Zenici 1938. godine (gruba pruga), u čitavom ovom razdoblju nije u ovoj grani ništa značajnije učinjeno. Drvna industrija je, iako je i u ranijem periodu predstavljala solidnu snagu, nastavila dalji razvoj.

Znatno je povećan broj preduzeća iako se uglavnom radi o izgradnji srednjih i malih tvornica, i to prvenstveno onih za izradu polufabrikata.

Ukupno uzevši, u Bosni i Hercegovini je od 1929. do kraja 1938. god. podignuto 45 novih tvornica u koje je uloženo 85,389.000 dinara. U ovim tvornicama je bio zaposlen 3.721 radnik, a pogonska snaga svih novopodignutih tvornica iznosila je 3.979 KS. Interesantno je da je u vrijeme ekonomske krize podignuto više tvornica (29) nego poslije njenog preovladavanja pa do kraja 1938. godine (16). U tvornice podignute kasnije u prosjeku su investirane veće sume kapitala. U bosanskohercegovačke tvornice između dva rata u prosjeku je investirano po 1,851.500 dinara, a jugoslavenski prosjek ulaganja po jednoj tvornici u isto vrijeme je iznosio 2,878.500 dinara. Investicije u Bosni i Hercegovini u ovom vremenu su upoređene sa onim do 1919. godine opale gotovo za polovinu, tako da Bosna i Hercegovina 1938. godine zauzima nezavidno mjesto u industriji Jugoslavije. Izraženo u procentima, u Bosni i Hercegovini je bilo samo 7 % jugoslavenskih tvornica sa 9,8 % cjelokupnog kapitala, 10,8 % instalirane pogonske energije i 10,4 % svih radnih mjesta.

Kada se govori o privredi jedne zemlje neophodno je govoriti i o trgovini, odnosno o uvozu i izvozu. Jugoslavenski izvoz glavnih proizvoda u godinama od 1926-1939. izražen u godišnjim prosjecima kretao se ovako: posljoprivredni proizvodi su u cijelom ovom razdoblju bili zastupljeni sa oko 23 % u cjelokupnom izvozu; stoka i stočni proizvodi 22 do 25 % drvna građa i drveni proizvodi sa 15 do 20 %, te rude sa oko 7 do 15 %. Ove četiri privredne grane stalno su odnosile oko 77 % cjelokupnog jugoslavenskog izvoza, a na sve ostale je otpadalo oko 23 %.

Na privredu Jugoslavije veliki su uticaj imale sankcije Društva naroda protiv Italije. Jugoslavija je 1935. godine izvezla u Italiju robe u vrijednosti od 672 miliona dinara. Kada je počela primjenjivati sankcije 1936. godine izvezla je robe u vrijednosti od samo 137 miliona dinara. Posljedice primjenjivanja sankcija još su uočljivije kada se pogledaju podaci o trgovini drvetom i drvnim proizvodima za ove dvije godine. Italija kao veliki kupac jugoslavenskog drveta kupila je 1935. godine od Jugoslavije građe za 390 miliona, a 1936. godine za samo 38,5 miliona dinara.

Da bi privoljele Jugoslaviju da primjenjuje sankcije Društva naroda, Engleska i Francuska su garantovale da će one pokriti sve gubitke koje bi Jugoslavija mogla imati od primjenjivanja sankcija. Smanjivanjem carine na neke jugoslavenske poljoprivredne proizvode Engleska je stvarno ublažila jugoslavenski gubitak za oko 100 miliona dinara. Ukupna kompenzatorska kupovina Engleske, Francuske i Čehoslovačke iznosila je manje od 25 % jugoslavenskog gubitka nastalog primjenom ove mjere protiv Italije. Na taj način je privreda Jugoslavije, neoporavljena od ekonomske krize, dobila još jedan snažan udarac. Sankcije su naročito teško pogodile neke industrijske grane.

odnosno neke dijelove zemlje. Među pogodnim krajevima bila je i Bosna i Hercegovina i njena najjača industrijska grana - drvna industrija. Najveći dio bosanskohercegovačkog izvoza drveta liferovan je baš u Italiju, a gubitak proistekao iz politike sankcija bosanskoj privredi nije nadoknađen ni na kakav način.

Industrijski razvitak Bosne i Hercegovine, pored opštih zajedničkih osobina sa razvitkom bivše cijele zemlje, ima i svoje karakteristike i specifičnosti. Jedna od njih je neravnomjeran razvitak pojedinih dijelova Bosne i Hercegovine. Uoči Drugog svjetskog rata, kao i ranije, najveći dio industrijskih preduzeća Bosne i Hercegovine skoncentrisan je u centralnom dijelu Bosne, i to prvenstveno uz prugu Sarajevo - Doboj. Druga značajna karakteristika je to što su sva najveća industrijska preduzeća i rudnici u Bosni i Hercegovini u rukama države. Tako su željezare u Zenici i Varešu državne, rudnici uglja Breza, Zenica, Kakanj, Kreka i Ugljevik takođe, a isto tako i preduzeće za destilaciju drveta u Tesliću. Rudnici željezne rude u Ljubiji i Varešu, solane u Simin-Hanu i Kreki, najveće drvno-industrijsko preduzeće "Šipad" koje u Bosni ima više pogona, fabrike duhana, električne centrale i tako dalje. Ova se činjenica mora imati u vidu naročito kada se govori o položaju radnika u Bosni i Hercegovini i njihovoj borbi za poboljšanje ekonomskog položaja i sticanje drugih prava i sloboda. Na razvoj industrije u Bosni i Hercegovini imala je odraz i zapostavljenost ovc zemlje u odnosu na druge dijelove Jugoslavije u pogledu ulaganja kapitala u postojeća preduzeća i u podizanje novih kapaciteta. Tako čak i onda kada je, na primjer, izgradnja neke tvornice u Bosni i Hercegovini zbog blizine ruda, šume ili zbog centralnog položaja u zemlji bila rentabilnija nego u ma kom drugom dijelu zemlje, ipak je svima davat prioritet u odnosu na Bosnu i Hercegovinu.

Srazmjerno prirodnom bogatstvu, cjelokupni privredni razvoj Bosne i Hercegovine ni izbliza nije bio onakav kakav se prema potencijalnim mogućnostima i socijalno-ekonomskim potrebama mogao očekivati. Taj razvitak je bio nedovoljan naročito u oblasti saobraćaja što je onda usporavalo i razvoj poljoprivrede i šumarstva. Čak kad se uzme u obzir da su se najjače industrijske grane (drvna industrija, rudarstvo, metalurgija i hemijska industrija) i razvijale i povećavale svoju proizvodnju, one su ipak u najvećem dijelu ostale na nivou proizvodnje sirovina i polufabrikata, a to nije sve ono što Bosna i Hercegovina može dati i što je po svojim potencijalima već tada trebalo da daje.

Privreda Bosne i Hercegovine, kao u ostalom i cijele Jugoslavije, imala je nekoliko etapa u kojima se osjećao napredak i prosperitet, i isto tako nekoliko kriznih perioda. Naročito je teška bila velika privredna kriza koja je ovdje imala kulminaciju u 1932. i 1933. godini. Posljedice krize po privredu Bosne i Hercegovine bile su vrlo teške. Tako je u 1932. godini likvidirano ili otišlo pod stečaj 130 preduzeća, 24 fabrike su stavljene van pogona, među njima i jedna od dviju visokih peći u Varešu. Broj mjesečnih protesta prešao je 60 hiljada, a preko

11.000 sudskih procesa vođeno je te godine zbog neplaćenih dugova. U njoj je stavljeno van pogona 60 % gatera i 80 % takozvanih venecijanera. Cijene jelovoj rezanoj građi su sa 580 dinara po kubnom metru u 1929. godini pale na 258 dinara. Broj zaposlenih radnika je prepolovljen, tako da je u 1933. godini bilo uposleno još svega 50,18 % onog broja radnika u industriji koji je postojao u 1930. godini. Radnička prosječna nadnica je u odnosu na 1930. godinu pala za 66 %. Kriza je isto tako pogodila i poljoprivredu i bankarstvo. Seljački dugovi su naglo porasli. Zaduženje po jednom hektaru zemlje iznosilo je od 1.500 do 3.000 dinara. Kod banaka i drugih novčanih zavoda evidentirano je 167.882 seljaka - dužnika, a evidenciju onih koji su se zaduživali kod trgovaca, zanatlija i drugih privatnih lica nije niko vodio niti ju je moguće utvrditi. Prema anketi vođenoj na području 7 srezova u Bosni i Hercegovini je 1937. godine zaduženost seljaka izgledala ovako: u srezu Banja Luka procenat zaduženih seoskih domaćinstava iznosio je 32 %, a prosječni dug po gazdinstvu iznosio je 3.728 dinara; u srezu Bugojno procenat zaduženih gazdinstava je 57 %, a prosječni dug po jednom gazdinstvu iznosio je 3.965 dinara; u srezu Duvno zaduženo je 38 % gazdinstava sa prosječnim dugom od 6.400 dinara; u srezu Livno zaduženo je 65 % gazdinstava sa prosječno 7.586 dinara duga; u srezu Mostar zaduženo je 36 % gazdinstava sa prosječno 7.482 dinara; u srezu Prozor bilo je zaduženo 50 % seoskih gazdinstava sa prosječno 2.857 dinara duga i u srezu Stolac bilo je zaduženo 42 % gazdinstava s prosječno 7.907 dinara duga po gazdinstvu. Pri navođenju ovih podataka treba napomenuti i to da prosječni sveukupni novčani promet zaduženih gazdinstava ne iznosi više od 1.000 dinara godišnje. Karakter seljačkih gazdinstava i njihov odnos prema tržištu bio je takav da svaki seljak koji nema rezervi u novcu mora pribjeći dizanju kredita i zaduživanju. Zato su imali pravo oni koji su isticali da su svi seljaci u Bosni i Hercegovini dužni.

Mnogi novčani zavodi i banke su se takođe našli u vrlo teškoj situaciji. Tako je poslije donošenja Uredbe o likvidaciji zemljoradničkih dugova od 69 novčanih zavoda u Bosni i Hercegovini 9 odmah pristupilo likvidaciji, a 15 drugih je zatražilo moratorij. Mnoga preduzeća su u ovo vrijeme promijenila vlasnika, a i strani kapital je došao do novih pozicija u privredi Bosne i Hercegovine.

Sa 1935. godinom nastupio je period izvjesnog poboljšanja privrednih prilika, zapravo tada počinje nova konjunktorna etapa uslovljena, između ostalog i zaoštavanjem međunarodnih odnosa i priprema za rat. Glavni proizvodi privrede Bosne i Hercegovine, drvo, rude i poljoprivredni proizvodi su u isto vrijeme i glavni artikli svjetske potražnje pa je konjunktura dobro zahvatila i Bosnu i Hercegovinu. Ovako stanje trajalo je do Drugog svjetskog rata. Kulminaciju privrednog uspona Bosna i Hercegovina je imala u 1937. i 1938. godini, dok je u 1939. i 1940. godini ponovo došlo do izvjesnog opadanja, koje, međutim, ni u kom slučaju nije predstavljalo krizu. O prosperitetu industrije u

tom periodu ne govore samo podaci o osnivanju novih preduzeća i otvaranju novih rudnika, nego to potvrđuje i veliko povećanje proizvodnje u postojećim industrijskim preduzećima, rudnicima i td.

Krajem 1938. godine u Bosni i Hercegovini je ukupno bilo 299 industrijskih preduzeća. Od ovog broja 16 su bili rudnici uglja, 2 rudnici željezne rude, jedan rudnik mangana, jedan rudnik hroma, jedna solana, 15 preduzeća u oblasti hemijske industrije, 86 drveno-industrijskih preduzeća, 35 preduzeća je proizvodilo građevinski materijal, 37 su pripadala prehrambenoj industriji, jedan industriji motora, 2 metalurgiji, 10 metaloprerađivačkoj industriji, 29 tekstilnoj industriji, 23 grafičkoj, 4 duhanskoj, 5 industriji kože, jedno naoružanju, 4 industriji papira, papirne konfekcije i kartonaže, 11 su bile električne centrale gradskih opština i 15 električne centrale rudarskih uprava i željezara. Iz ovih podataka se vidi da je na 6 industrijskih grana - industriju drveta, rudarstvo, prehrambenu industriju, industriju građevinskog materijala, tekstilnu i hemijsku industriju otpadalo 223 preduzeća ili oko 75 % svih industrijskih preduzeća Bosne i Hercegovine, a na sve ostale industrijske grane otpadalo je 76 preduzeća ili oko 25 % od ukupnog broja preduzeća. Inače, broj industrijskih grana u Bosni i Hercegovini se od 1918. godine nije mijenjao. Dolazilo je samo do promjene broja preduzeća u pojedinim granama. Najveći porast je zabilježen u industriji drveta, zatim u tekstilnoj, pa u prehrambenoj industriji, industriji građevinskog materijala.

Uoči rata, manje od jedne petine stanovnika Bosne i Hercegovine živjelo je u gradovima. Taj omjer seoskog i gradskog stanovništva, govori također, da je apsolutno prevladivao agrarni živalj.

Od ukupnog godišnjeg priraštaja stanovništva u Bosni i Hercegovini, koji je, rekli smo, iznosio 52.889 lica, 44.480 je otpadalo na seosko stanovništvo. U periodu 1931-1940. godine na bosanskohercegovačkom području povećan je broj seoskih domaćinstava sa 398.219 na 412 hiljada. Time je jačao proces ekonomsko-socijalnog raslojavanja i pauperizacije seljaštva. Višak agrarnog stanovništva najčešće je odlazilo u grad, tražeći tamo zaposlenje. Taj stalni priticaj jeftine radne snage u grad povećava broj nezaposlenih radnika i, istovremeno, utiče na pogoršavanje položaja zaposlenih radnika*. Broj zaposlenih radnika se i inače stalno mijenjao i zbog velike fluktuacije radne snage. U godinama krize, pa i poslije nje, prema podacima ureda za osiguranje radnika, izlazi da je svaki zaposleni radnik u toku jedne godine prosječno tri puta mijenjao mjesto zaposlenja. Mjesto zaposlenja najviše su mijenjali nekvalifikovani radnici i drugi radnici sa niskim primanjima jer su vjerovali da i na taj način mogu popraviti svoj položaj. Bolje plaćeni radnici su se teže odlučivali na promjenu mjesta zaposlenja. Fluktuacija radne snage, s druge

* Naročito se mnogo broj zaposlenih radnika smanjio za vrijeme ekonomske krize.

strane, bila je uslovljena i nekontinuiranim radom mnogih srednjih i sitnih preduzeća. To se naročito osjećalo u šumskim industrijskim preduzećima, u kojima je fluktuacija radne snage bila najjača. Nakon prestanka privredne krize, broj zaposlenih radnika u Bosni i Hercegovini se znatno povećava, jer i privreda ove zemlje u tom periodu doživljava uspon i napredak. Tako je u Bosni i Hercegovini prosječan broj zvanično evidentiranih zaposlenih radnika bio u 1936. godini 65.189, u 1937. godini 81.107, u 1938. godini 84.575, u 1939. godini 77.292 i u 1940. godini 76.798 zaposlenih radnika. Struktura tih radnika izgledala je ovako: šumsko-pilanskih radnika je bilo 12.500 do 14.500, metalških radnika je bilo od 3.000 do 5.500, kućne posluge od 3.400 do 3.900, tekstilaca i šivača od 3.200 do 4.200, radnika u hemijskoj i papirnoj industriji od 2.350 do 2.600, radnika u duhanskim fabrikama od 1.500 do 1.700, rudarskih i topioničarskih radnika od 10.300 do 21.000, željezničara od 10.000 do 14.000 i drugih radnika u saobraćaju od 2.900 do 4.000.

Tadašnju opštu sliku o radništvu u Bosni i Hercegovini upotpunjuju i ovi podaci: omjer zaposlenih muškaraca i žena iznosio je oko 85: 15 u korist muškaraca; zatim 55 - 65 % svih zaposlenih su neoženjeni i neudate, a to znači da je približno toliki procenat mladih radnika. Gotovo identičan je procenat nekvalifikovanih radnika, kojih uvijek ima oko 65 % od svih zaposlenih. U Bosni i Hercegovini kroz cijeli period između dva rata, postoje centri sa srazmjerno velikim brojem radnika. Takvi su Sarajevo sa oko 20.000 radnika, Tuzla s okolinom sa oko 6.000, Mostar s oko 2.500, Zavidovići s 3.000, Banja Luka s 3.500, Zenica s oko 6.000, Travnik s oko 3.000, Drvar s 3.500 itd. Iz ovog bi se mogao izvući zaključak da je najveći broj radnika u Bosni i Hercegovini gradskog porijekla, da je upućen na rad kao isključivi izvor egzistencije. Mora se, međutim, reći da je dobar dio zaposlenih radnika imao još neki izvor sredstava za život. Tu prije svega mislimo na siromašne seljake koji od vremena do vremena traže zaposlenje kao stalni ili sezonski radnici i tako nadoknađuju ono što im njihov mali komad zemlje nije mogao dati. Ti radnici najčešće se zapošljavaju u šumskim manipulacijama, na sječi šume, zatim na javnim radovima (gradnje puteva, pruga i slično) i u građevinarstvu. To i jesu pored rudnika jedino industrijske grane gdje je ova nekvalifikovana radna snaga mogla naći zaposlenje. U rudnicima je takođe bilo dosta ovakvih radnika, ali sa tendencijom prekidanja veze sa selom, jer su imali stalno zaposlenje i radničke stanove u blizini rudnika.

Kvalifikaciona struktura zaposlenih radnika u Bosni i Hercegovini je također jedan od elemenata koji se mora imati u vidu kada se govori o karakteru ili položaju bosanskohercegovačkog radnika. U većim gradskim centrima kakvi su Sarajevo i Banja Luka, od ukupnog broja zaposlenih radnika broj nekvalifikovanih se kreće između 55 i 65 %, a prosjek nekvalifikovanih radnika u cijeloj Bosni i Hercegovini je daleko veći, između ostalog i zbog toga što su

ovdje najrazvijenije baš one industrijske grane koje traže nekvalifikovanu radnu snagu u velikom broju (rudnici, šumsko-pilanska industrija). Ova činjenica je važna kada se ocjenjuje položaj radničke klase, a reflektuje se i na broj radnika u sindikalnim i drugim radničkim organizacijama i utiče na borbenost tih radnika. Poznato je da nekvalifikovani radnici rijetko ulaze u sindikalne organizacije, a sezonski još rijede.

Jedno od veoma važnih mjerila položaja radnika je radno vrijeme. Po njegovoj dužini može se suditi kakva prava imaju radnici u određenom preduzeću, kako su nagrađeni, kakav je odnos poslodavca prema radnicima itd. Stalnim nastojanjem za prodžavanjem radnog vremena poslodavci su istovremeno postizali i da su zapošljavali manji broj radnika, a postizali su isti efekat. Radno vrijeme je dosta čest uzrok raznim radničkim akcijama, a njime su se na svojim kongresima i konferencijama bavile radničke komore i sindikalni savezi.

Ne postoji tačna evidencija na osnovu koje bismo mogli iznijeti prikaz tačnog stanja u raznim privrednim granama i preduzećima vezanog za radno vrijeme. Inspekcija rada u svojim izvještajima redovno konstatuje razne propuste, kao što su slaba evidencija o zaposlenoj radnoj snazi.

Prosjeck dužine radnog vremena po statistici za 1929. godinu pokazuje da je produženog rada bilo mnogo, ali se ne navode konkretni podaci u kolikom broju preduzeća, u kojim oblastima itd, kao što to nije učinjeno ni sa podacima za 1927. i 1928. godinu. Zanimljivo je da i u doba krize koja počinje sa 1929. godinom dugo radno vrijeme i dalje ostaje na snazi. Tu se ispoljava jedna od protivrječnosti sistema: na jednoj strani vlada nezaposlenost i ističu se radnički zahtjevi za zavodjenjem 40-satne radne nedjelje, a na drugoj strani se produžava radno vrijeme za radnike koji su za vrijeme velikih otpuštanja imali sreću da ostanu u preduzećima. U cjelov državnoj industriji radno vrijeme je 1930. godine iznosilo 10 časova, a u fabrikama bombona je u 1930. iznosilo između 10 i 12 sati, a u mlinskoj industriji i do 18 sati dnevno.

Ni u periodu koji je nastupio poslije krize nije bilo bitnijih promjena u pogledu radnog vremena. Naročito je u tom pogledu u lošem položaju bila tekstilna industrija. Teško je ocijeniti i sagledati sve slučajeve u kojima je radni dan radnika u industriji i rudarstvu dostizao njegove fizičke granice. Za vlasnika firme je uvijek najvažnije mjerilo bilo njegov interes, a uslovi rada radnika su ga zanimali ukoliko su bili povezani sa nekim dobitkom. U najvećem broju preduzeća nije postojala potpuna evidencija o radnom vremenu, prekovremenim i noćnim satima zaposlenih radnika. Često nije bilo nikakve evidencije. Za period od 1920 - 1935. godine inspekcija rada je ustanovila nepostojanje bilo kakvog radnog vremena u 7.714 slučajeva. Isto tako ona je konstatovala da je u istom periodu u 7.714 preduzeća bio uveden prekovremeni rad bez ičije dozvole. Prekovremeni rad ili nije plaćen ili je plaćen samo djelomično u 3.054 preduzeća. U istom vremenskom razdoblju ustanovljeno je 5.917 slučajeva

protivzakonitog noćnog rada i 4.500 slučajeva u kojima nije poštovano pravo nedeljnog i godišnjeg odmora radnika.

Za kasniji period imamo podatke o posredovanju Radničke komore u Sarajevu u sporovima iz radnog odnosa. Radnička komora najčešće posreduje u sporovima koji nastaju između radnika i poslodavaca zbog neredovne isplate zarada, malih nadnica i neregulisanog ili dugačkog radnog vremena. Svi drugi sporovi su malobrojni. U toku 1937. godine Radnička komora je posredovala u 1.420 slučajeva. Posredovanja su vršena u Sarajevu, Banja Luci, Tuzli, Mostaru, Zenici i Foči, a odnosila su se na čitavu teritoriju Komore. Najviše posredovanja tražili su građevinski radnici, a onda dolaze šumsko-pilanski radnici, kožoprerađivači, drvodjelci i dr. U 1938. godini Komora je intervenisala u 1.456 slučajeva od čega 725 puta uspješno. Ove godine najveći broj posredovanja odnosio se na šumsko-pilanske radnike, zatim na fabričke radnike itd. Pitanja radnog vremena, zarade, prekovremenog rada, otkaznog roka i poslovnih knjiga najviše su raspravljana u odjeljenju za posredovanje u sporovima iz radnog odnosa i u 1939. godini. Ukupno je posredovano 1.138 puta, od toga 598 puta uspješno. U 1940. godini Komora je posredovala u 1.516 slučajeva.

Radnička komora je najviše posredovala kod nekvalifikovanih i sezonskih radnika koji su imali najnižu zaradu, a uz to bili najviše izloženi eksploataciji i zloupotrebama zakonskih propisa. Ova činjenica imala je svoga odraza i u vođenju tarifnih i štrajkačkih akcija, u koje su ovi radnici često stupali bez obzira što ponekad nisu bili ni sindikalno organizovani. Njihovi spontani štrajkovi su rezultat revolta zbog položaja i situacije u kojoj su se nalazili.

Stanje koje je vladalo u industriji, rudarstvu i zanatstvu u pogledu radnog vremena bilo je nepromijenjeno sve od 1918 - 1941. godine.

Kao osnovno mjerilo položaja radnika najčešće se s pravom uzima njegova zarada, njegova nadnica. Radničke nadnice se, međutim, češće iskazuju u prosjecima mjesečnim, godišnjim i tako dalje, tako da se rijetko iskazuje nadnica jednog trenutka, a isto tako iskazuje se prosječna nadnica za više struka zajedno, pa je onda još teže razlučiti radnike pojedine struke u određenom trenutku. Isto tako normalno je da se uz podatke o radničkim nadnicama navode i troškovi života za radnika samca, za radničku porodicu, kao i cijene artikala široke potrošnje.

Odnos između nominalne i realne nadnice najbolja je ilustracija života radničke klase. Realna nadnica je direktno zavisna od cijena sredstava za život kao i od nominalne nadnice. Ako je, na primjer, nominalna nadnica ista duže vremena, a cijene životnih namirnica u tom vremenu padnu, onda je realna nadnica porasla, jer radnik za ugovorenu sumu novca može da kupi veću količinu sredstava za život. Obrnuto, ako cijene životnih namirnica i drugih nužnih potrepština rastu, a nominalna nadnica se ne mijenja, tada je realna nadnica manja.

pogoršavaju se uslovi života radnika i njegove porodice, opada njihov životni standard.

Pored realne i nominalne nadnice, najčešće se upotrebljavaju podaci o prosječnoj nadnici, koji najbolje omogućavaju sticanje opšte slike o položaju radnika. S druge strane, ovakvi podaci mogu stvoriti i krivu sliku o položaju radnika raznih privrednih grana. Naime, u raznim privrednim granama različito se penju i padaju primanja radnika, što zavisi od više faktora među kojima neki mogu biti presudni, kao što je ekonomski položaj privredne grane, činjenica da ona radi za izvoz ili samo za domaće tržište itd, a to se u prosjeku ne može vidjeti. Tako su, na primjer, primanja štamparskog radnika u Bosni i Hercegovini znatno veća od primanja pilanskog radnika, a to se u podacima o prosječnim nadnicama ne može vidjeti.

Prosječna obezbijedena nadnica u Jugoslaviji iznosila je u novembru 1930. godine 27,76 dinara, za 1931. godinu prosjek je bio 26,19 dinara, 1932. godine prosjek je 24,58, 1933. godine 23,22, a u maju 1934. godine samo 22,19 dinara. Znači, prosječna obezbijedena nadnica je sve ovo vrijeme u konstantnom padu.

Na teritoriji Sarajevskog okružnog ureda za osiguranje radnika u isto vrijeme zabilježene su ove prosječne nadnice: 1931. godine 26,31 dinar, 1932. god. 23,89 dinara i u junu 1933. godine 22,40 dinara. Upoređene sa jugoslavenskim prosjekom ove nadnice radnika u Bosni i Hercegovini pokazuju da su ovdje radnici u 1931. godini imali nešto bolje nadnice c j u goslavenskog prosjeka, ali zato u 1932. i 1933. godini njihove prosječne nadnice padaju ispod jugoslavenskog prosjeka.

Prosječna nadnica svih zaposlenih radnika u Bosni i Hercegovini u godinama pred rat kretala se ovako: 1935. godine iznosila je 20,61 dinara, 1936. godine 20,80 dinara, 1937. godine 21,97 dinara, 1938. godine 22,81 dinar, 1939. godine 22,88 dinara i 1940. godine 27,64 dinara. Znači, nadnica se od 1935. do kraja 1940. godine povećala za 7,03 dinara, sukcesivno se povećavajući kroz ovo vrijeme.

U masi "prosječnih nadnica" i zajedničkih podataka za sve struke, eva i nekoliko podataka za pojedine grane: u 1936. godini mjesečna najamnina tekstilnih radnika iznosila je 125 - 300 dinara, a radno vrijeme je bilo od 10 - 12 časova dnevno, radnika u ciglanama, kamenolomima i na javnim radovima 375 - 500 dinara za radno vrijeme od preko 12 časova dnevno, drvodjelski radnici su imali 481,25 dinara za radno vrijeme za 12 i više časova, kvalifikovani građevinski radnici su imali 1.180 do 1.400 dinara za radno vrijeme od 8 časova dnevno, nekvalifikovani građevinski radnici su za isto radno vrijeme imali 475 do 600 dinara, molerski radnici su imali 1.125 do 1.575 dinara mjesečno za radno vrijeme od 9 časova dnevno, tipograf je imao 2.020 do 2.316 dinara za radno vrijeme od 7 - 8 časova dnevno, knjigovezac 2.000 za osmočasovno radno

vrijeme, a pomoćni grafički radnik je imao 1.013 dinara za radno vrijeme od 8 časova.

Stalno povećanje nadnica od 1935. godine pa dalje, ustvari je prividno, jer su cijene životnih potrepština porasle mnogo više nego što su porasle radničke nadnice. Skupoća je teško pogađala sve one koji žive od nadnice. O tome rječito govore i podaci o odnosu nadnica i cijena životnih potreba.

Jednomjesečna potrošnja jednog člana porodice fabričkog radnika u mjesecu novembru 1940. godine je veća za 111,53 dinara nego u avgustu 1939. godine i za 61,81 dinar u odnosu na januar 1940. godine prosječna nominalna nadnica za isto to vrijeme porasla je za 4,22 dinara to znači da su mjesečni prihodi radničke porodice (4 člana) u mjesecu novembru 1940. godine za 109,12 dinara veći nego u avgustu 1939. godine, ali su zato troškovi života ove porodice u istom periodu narasli za 446,12 dinara.

Skupoća se naročito evidentno ispoljila u 1940. godini. Do tog vremena još je nekako održavana ravnoteža nadnica i cijena na tržištu, zahvaljujući, uglavnom, niskim cijenama poljoprivrednih proizvoda. Nadnice jesu zaostajale, ali je to zaostajanje sve do kraja 1939. godine odnosno do početka 1940. godine bilo blago. Od tada se odnos počinje naglo mijenjati. To se vidi iz ovih primjera. Dok su za nepunu 1937. godinu radničke nadnice u Bosni i Hercegovini povećane za 17 %, cijene životnim namirnicama su skočile za oko 27 %. Naprotiv, od avgusta 1939. godine do oktobra 1940. godine cijene životnih potreba porasle su za 49,68 %, a u isto vrijeme nadnice radnika povećane su samo za 13,12 %. Porast cijena životnih potreba naročito je primjetan od izbivanja Drugog svjetskog rata pa do polovine 1940. godine.

Nominalno, nadnica je od 1935. do polovine 1940. godine znatno porasla. Realno, vrijednost radničke nadnice je opala. Nominalno, nadnica radnika u Bosni i Hercegovini je u ovom vremenu veća za 7,04 dinara nego što je bila 1935, ali je njena stvarna vrijednost za oko 6 dinara manja nego što je bila 1935. godine.

U ocjeni položaja radnika vrlo važan faktor je zaposlenost. U pravilu, što je veći broj nezaposlenih radnika, položaj zaposlenih je teži. Zaposlenim radnicima stalno prijeti opasnost da ostanu bez posla i to jako utiče na njihove odluke o ulasku u štrajk, o isticanju zahtjeva za povećanje plata dovode druge radnike koji će možda raditi i za nižu dnevnicu nego što su oni imali. To je naročito važno za nekvalifikovane radove.

Broj nezaposlenih radnika se u 1933. godini povećao za oko tri puta, a namještenika za oko 5 puta. Nominalna nadnica i kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika pala je u isto vrijeme za oko 40%.

Iako je ekonomska kriza prošla i zaposlenost stalno rasla, tek u maju 1936. godine je indeks zaposlenosti prešao nivo iz 1929. godine i iznosio 103,5 ako se 1929. godina uzme kao indeks 100. Broj nezaposlenih radnika u ovo vri-

jeme kreće se u Jugoslaviji od 500 do 600 hiljada i igra vrlo značajnu ulogu u ocjeni položaja radnika uopšte. Uz ovaj podatak o broju nezaposlenih treba dodati još jedan: od 4,327.258 katastarskih posjednika u Jugoslaviji, njih 2,981.906 imaju jedva dva hektara zemlje. Ovi sitni posjednici ne mogu se prehraniti prihodima od zemlje i prinuđeni su tražiti neku, makar privremenu i povremenu zaradu na drugoj strani. Samo u Bosni i Hercegovini, prema statističkim podacima, 60 % seljaka, što čini oko polovine svih stanovnika, moralo je 8 mjeseci u godini kupovati žito za prehranu, a mogli su ga kupiti samo novcem koji su morali negdje zaraditi.

S druge strane, veliki broj radnika svojim prihodima nije mogao podmiriti ni oko 50 % životnih potreba, ne računajući u ovaj broj radnike i radnice ispod 18 godina, kojih je u Jugoslaviji bilo 69.042, a koji su imali nadnicu do 8 dinara. Među radnike koji nisu mogli podmiriti ni polovinu svojih potreba u Bosni i Hercegovini su spadale radnice u tekstilnoj industriji. Njihova početna dnevnicu iznosila je krajem 1935. i početkom 1936. godine 5 dinara, a najsposobnije, najiskusnije radnice koje rade na akord, ne zarade više od 20 dinara dnevno. U ovoj industrijskoj grani na 5.000 dinara vrijednosti izrađene robe samo 250 dinara ili 5 % odlazi radnicima na ime zarade. Zatim tu dolaze radnici u industriji gume i kože, za koje se smatra da imaju najnižu prosječnu obezbijeđenu nadnicu u Bosni i Hercegovini koja iznosi 11 dinara, i radnici na javnim radovima kao što su na primjer, građevinski radnici na izgradnji pruge Bihać - Knin, koji za 10 -satno radno vrijeme dobiju 6 - 13 dinara dnevno. Najbolje su plaćeni grafički radnici, ali njih je u odnosu na druge slabije plaćene struke, veoma malo, pa se njihove relativno dobre nadnice gube u prosjecima. Sa stanovišta interesa radničke klase, njih Uredba o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži, donesena 13. februara 1937. godine, ne postiže željeni efekat. Uredba to nije postigla iz više razloga. Prvo, nije donesena onda kada su to radnici zahtijevali, odnosno kada je njima usljed privredne depresije bila najpotrebnija. Drugo, Uredba ne samo da određuje veoma nisku osnovicu radničke zarade, nego donosi i maksimalne granice i odredbe oko sklapanja i zaključivanja kolektivnih ugovora, što sputava radničku inicijativu da sami borbom i štrajkovima poprave svoj položaj. Treće, možda i najgore, ili najvažnije, jeste to što Uredbu čitave privredne grane nisu primjenjivale odnosno nisu kažnjavani oni koji krše njene odredbe.

Završavajući ovaj rad želimo da iznesemo još nekoliko podataka koji takođe na svoj način uvjerljivo govore o ovom pitanju. U toku 1934. godine Radnička komora i Javna berza u Sarajevu provele su jednu vrlo opsežnu anketu kod radnika grada Sarajeva ispitujući nezaposlenost i njene uzroke, stambene prilike radnika, ishranu, odijevanje, zaduženost itd. Tom prilikom prikupljeni su interesantni podaci, naročito kada je riječ o stambenim prilikama radnika. Tako je ustanovljeno da od 18.076 radničkih porodica koje imaju 58.023 članova, 76,90 %

stanuje u prizemlju, 4,63 % u podrumu i na tavanu, a svega 18,46 % njih stanuje na spratu. Stanovi u kojima stanuju radnici i njihove porodice su u pravilu tijesni i mračni. Od svih radnika obuhvaćenih anketom, a koji imaju porodicu, 35,48 % raspolaže "stanom" od jedne sobe, a 53,87 % imaju stan od sobe i kuhinje. To znači 89,35 % radničkih porodica u Sarajevu stanovalo je u stanu sa samo jednom sobom, a 35,48 % njih nije imalo ni kuhinju. Drugim riječima to znači da je najveći dio radničkih porodica u jednoj prostoriji obavljalo sve životne potrebe i to zajedno braća, sestre, braćni drugovi, mala djeca, starci i td. To dalje znači da je najveći broj njih bio lišen odmora poslije posla, njege u bolesti, dobrog noćnog počinaka i osnovnih higijenskih uslova života. Može se pretpostaviti da su i u drugim mjestima Bosne i Hercegovine stambene prilike radnika bile slične ili nešto malo bolje zbog manjeg priliva radnika, njihovog manjeg broja i tako dalje.

KORIŠTENI IZVORI I LITERATURA

A/ IZVORI

1. *Arhiv Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Fondovi: *Zemaljska vlada za BiH*, PREZ; *Kraljevska banska uprava Drinske banovine*, pov. i pov. D.Z.; *Oblasna inspekcija rada u Sarajevu i Radnička komora BiH*.
2. *Arhiv Jugoslavije* Beograd, Fond Milan Stojadinović.
3. *Izveštaji Radničke komore u Sarajevu za godine 1937, 1938, 1939. i 1940.*
4. Vladeta Bilbija i Branko Tadić, *Nezaposlenost*, Sarajevo 1936. god.
5. *Definitivni rezultati popisa stanovništva do 31. maja 1935. godine*, knj. 1-4, Beograd 1937. i 1949.
6. *Radnici u državnoj industriji*, Sarajevo 1930.
7. *Selo Drinske banovine u brojevima*, uredio ing. Milan Obradović, Sarajevo 1939. godine.
8. *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1941. godine.
9. *Radnički tjednik*, Zagreb 1940. i 1941. godine.
10. *Godišnji izvještaj Glavne Bratinske blagajne u Sarajevu za 1939. godinu*, Sarajevo 1940. god.
11. *Jugoslovenski list*, Sarajevo 1937. god.
12. *Glas saveza radnika i seljaka*, Sarajevo 1940. god.

B/ LITERATURA

1. Ahmed Hadžirović, *Konsolidacija KPJ i razvoj revolucionarno-demokratskog pokreta 1937 - 1941*, Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1990, str. 169 - 207.
2. Ahmed Hadžirović, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918-1941*, Beograd 1978. god.
3. Mijo Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918-1941*, Zagreb 1950.
4. Danica Miljković, *Radni dan u Staroj Jugoslaviji*, Beograd 1952.
5. Metodije Sokolovski, *Najamnina u Staroj Jugoslaviji*, Beograd 1951.
6. Josip Beker, *Položaj industrijskih radnika u Jugoslaviji*, Zagreb 1928.
7. Bogdan Krekić, *Radnička nadnica*, Beograd 1934.
8. dr. Ivan Ribar, *Politički zapisi*, knj. 3, Beograd 1951. god.
9. Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knj. 1 i 2, Zagreb 1961.
10. B. Jakob Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka 1972.
11. Stevan Kukoleća, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, Beograd 1941.
12. Mijo Mirković, *Agrarna politika*, Beograd 1940.
13. Đorđe Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd 1955.
14. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978.*, Beograd 1980. god.
15. Branko Tadić, *Položaj radnika u industriji drveta*, Sarajevo 1932. god.
16. Živko Topalović, *Slike privredne krize*, Beograd 1937. god.
17. Nikola Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, Beograd 1968.
18. Ilijas Bošnjović, *Privreda i stanovništvo Bosne i Hercegovine u međuratnom razdoblju*, "Acta historica - oeconomica Jugoslavia", br. 7., Zagreb 1980. god.
19. Kemal Hrelja, *Industrija i saobraćaj u Bosni i Hercegovini od 1929 - 1941*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu br. 2, 1960.
20. Jusuf Mulić, *Položaj seljaštva u Jugoslaviji između dva svjetska rata*, Zbornik Veselina Masleše, ANUBIH, Sarajevo 1978.

S u m m a r y

THE MORE SIGNIFICANT CHARACTERISTICS OF THE ECONOMIC AND SOCIAL STRUCTURE IN BOSNIA- HERZEGOVINA, 1931-1941

In the period between the two world wars in B-H was 84,1% of active population in economy or 854.747 inhabitants, while in agriculture was employed 84,45% of the population. The social economic position of the villages was almost according the demographic and economic structure. In industry, mines and crafts were 6,7% or 68.236 employed people. Of trade, loans and sale lived 3,1% or 31.960 people. In public sector and free professions, military, were 3,6% or 36.452 employed people. The rest of 2,5 or 25.357 employed covers the rest. The employment in the main professions in B-H, the economic structure was according the Yugoslav average. In B-H more people were employed in agriculture than in the rest of Yugoslavia. On the other side are the parts of the population employed in industry, trade, loan business, public sector and free professions. Such an economic structure had no possibility to employ the new manpower from the high increase of the population. The biggest part of the population stayed in villages and worked there. Considering the fact that 45 new factories were built up in the country, between 1929 and 1938, in B-H goes for only 7% of the Yugoslav factories with 9,8% investments, 10,8% of the installed energy and 10,4% of all jobs. B-H had an unenviable position in the Yugoslav trade of that time.

Safet Bandžović

KONCEPCIJE SRPSKOG KULTURNOG KLUBA O PREUREĐENJU JUGOSLAVIJE (1937.-1941.)

Oštre stranačke borbe, nacionalna trvenja, strah od raskola i početak nagodbi srpske i hrvatske strane u predvečerje Drugog svjetskog rata oko teritorijalno-administrativne reorganizacije Kraljevine Jugoslavije inicirali su 15. januara 1937. pod uticajem vodećih intelektualnih, naučnih i poslovnih srpskih krugova, pripadnika različitih političkih stranaka i ubjedenja, osnivanje Srpskog kulturnog kluba (SKK) radi odbrane "ugroženih interesa srpskog naroda" i novog preuređenja Jugoslavije, gdje bi Srbi imali još dominantniju ulogu.¹ Zadatak ovog kluba zvanično je bio da "radi na negovanju srpske kulture u okviru jugoslovenstva, sa stroгим isključenjem dnevne i partijske politike", jer je, kao što se govori na drugom mjestu: "srpska kultura jedna vrednost koja se uzdiže iznad stranačkih razlika". Upadljivo dokazivanje da kultura i politika ne moraju biti i nisu u bliskom srodstvu, upućivalo je na zaključak da ono čime će se SKK baviti ne treba smatrati politikom ni kada je bilo očito da to nije kultura.² Uloga SKK prestala je da bude prije svega kulturna i postala primarno politička, pa je otud samio formalno i dalje bio Srpski kulturni klub, a u biti zapravo Srpski politički klub, s ambicijom da bude politička savjest srpstva.³ Klub je manje brinuo o neovisnosti Jugoslavije i njenoj teritorijalnoj ugroženosti od agresije susjednih fašističkih država, a mnogo više o velikosrpskim pretenzijama srpskih građanskih krugova.⁴

Obzirom da je jugoslavenska državna zajednica izvorno nastala voljom spoljnih međunarodnih činilaca, održavana je prostom diktaturom, pa je njen tragični vijek trajanja unaprijed bio odlučeni.⁵ Kraljevina SHS je već u trenutku

¹ Upor. B. Petranović - M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost* (u daljem tekstu: *Jugoslovenski federalizam*), tom I, Beograd 1987, 568; B. Petranović - M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991, 259-260.

² B. Milošević, *Prvih deset godina 1987-1997*, Beograd 1997, 41.

³ Lj. Boban, *Sporazum. Cvetković-Maček*, Beog 1965, 249.

⁴ J. Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemača*, Zagreb 1979, 19.

⁵ V. Cvetković, *Srpstvo, jugoslovenstvo i Jugoslavija*, "Republika", br. 204-205, Beograd 1-31. januar 1999.

rađanja, nastala na graničnom području velikih civilizacija - hrišćanske i islamske, i imperija - turske i austrougarske, bila opterećena teškim hipotekama, sa mnogo slutnji i nepoznanica koje će se već od njenog stvaranja postepeno otkrivati i postati izazov njenom smislenom postojanju.⁶ Lista "neprijatelja režima" bila je duga i iscrpna.⁷ Srbi su je shvatali produžetkom svoje ranije države ("*Srbija i njena Jugoslavija*"), dok se zahtjevi drugih naroda nisu uočavali kao nacionalni, već kao opozicioni. Etničke skupine su nazivane plemenima, što su u tadašnjoj konstelaciji nacija odista i bile, pošto ih narodima ("*peuples*") Evropa nije smatrala, jer je u njima vidjela narodiće ("*peuplades*"). Poput Engleza koji su u pojmu "*britanstva*" vidjeli širi pojam od "*englestva*", i Srbi su u "*jugoslavenstvu*" vidjeli širi pojam "*srpstva*".⁸ "Svi nacionalizmi, pisao je Karlo Sforca, imaju dvije fiksne ideje koje se prividno isključuju: maniju veličine i maniju gonjenja".⁹ Nacionalno pitanje je bilo najznačajniji problem odnosa unutar države. Bit ovog pitanja bio je sukob između pobornika nekoliko antagonističkih nacionalnih ideologija, koje su dolazile do izražaja u sporovima oko uređenja nove države. Pobornici uuitarizma i velikosrpske verzije Jugoslavije suprostavljali su se predstavnicima nesrpskih nacionalnih pokreta koji su tražili federativno (ili konfederalno) državno uređenje.¹⁰

Srpska politika je do 1918. istrajavala u gestrateškim razmišljanjima vezanim za pravac sjever-jug. Nakon Prvog svjetskog rata ta politika se okreće u smjeru istok-zapad. Novu državu je, prije svega, određivao odnos između dva najbrojnija njena naroda, Srba i Hrvata. U tom smislu je i prostor njenog juga ostao zapušten, ostavljen. Tu su brojni gradovi izgubili svoju funkciju nekada velikih trgovačkih centara. To je ujedno i prostor koji se i komunikacijski ne povezuje jer država zato nema para niti interesa.

Diktatura kralja Aleksandra zavedena 1929. se temeljila na dvije iluzije: na prvoj da je decenija života u novonastaloj državi bila dovoljno dug period nakon kojeg se moglo prići oživotvorenju nove državne ideologije i drugoj da se ljudska svijest može izmijeniti primjenom administrativnih mjera u kratkim i ograničenim rokovima.¹¹ Ovom diktaturom bila je uspostavljena *država bez prošlosti*, bez razlike u religijama, jezicima i stepenu kulturnog razvitka. Povodeći se za Nikolom Pašićem, koji je olahko prihvatao da su "*religije stvar tradicije pridošle spolja*", kralj Aleksandar I Karađorđević je otišao korak dalje uzimajući i *historijsko nasljeđe* kao stvar tradicije, misleći da će većina, neobra-

⁶ Đ. Kovačević, *Jugoslavija: osvajanje ili gubitak istorije*, u Zbornik: *Raspad Jugoslavije - produžetak ili kraj agonije*, Beograd 1992, 20.

⁷ N. Šehić, *Četništvo i slične nacionalističke organizacije u borbi protiv radničkog pokreta i KPJ u razdoblju između dva rata*, Prilozi, br. 5, Sarajevo 1969, 27-29.

⁸ M. Jovanović, *Srbi u raspadu Jugoslavije 1992-1993*, Beograd 1993, 18.

⁹ Cit. prema: L. Perović, *Ljudi, događaji i knjige*, Beograd 2000, 46.

¹⁰ I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1995, 174.

¹¹ Lj. Dimić, *Država, integralno jugoslovenstvo i kultura*, Književnost, br. 1-3, Beograd 1994, 207.

zovana i nepismena, integrirana u jugoslavenstvo, državu discipline i općeg reda, nakon haosa u parlamentarnoj državi, prihvatiti bez otpora kao svoju.¹² Podjelom zemlje na banovine 1929. bile su tendenciozno razbijene historijske cjeline, tobože obrazovanih u ime racionalnih, saobraćajnih, ekonomskih i upravnih rješenja, zapravo sa namjerom da se u najvećem broju banovina osigura većina srpskog stanovništva.¹³ Primjenom *Zakona o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja* kraljevski režim je na tom stepenu definirao fizionomiju i dosegao krajnju tačku svojih idejno-političkih mogućnosti. Zvanično proglašeno "*apsolutno načelo: jedan narod i jedno nacionalno osećanje*" izlazilo je iz okvira date historijske objektivnosti, pa se već zato i politika obilježena tim principima, bez obzira na neiskazane namjere njenih glavih protagonista, lišavala realnog prostora i perspektive u jugoslavenskom nacionalnom pluralizmu.¹⁴ Na području cijele Bosne i Hercegovine i prije i poslije 1929. godine restriktivne mjere državnog aparata i presije prorežimskih formacija uperene prevashodno protiv opozicije po pravilu su primjenjivane učestalije i rogoroznije nego u većini drugih dijelova zemlje.¹⁵

Najoštija antibošnjačka mjera Aleksandrove diktature bila je razbijanje Bosne i Hercegovine. Ključna ličnost u operaciji komadanja BiH putem novoustrojenih banovina bio je Milan Srškić, vođa bosanskih radikala, koji je kritizirao svoju stranku zbog navodne mekoće prema "*Turcima*". On se zalagao "*da Bosna i Hercegovina, kao pokrajinska individualnost i kao geografski pojam, treba za navijek da nestane*".¹⁶ "*Srpska osveta*" za "*tursku zulume*" ušla je u BiH nakon 1918. sa politikom nacionalnog i državnog jedinstva i pokazala je bosansko srpsko lice i naličje Garašaninove doktrine srpskog velikodržavlja.¹⁷ Podjelom bosanskohercegovačkog teritorija na Vrbasku, Primorsku, Drinsku i Zetsku banovinu, bilo je postignuto da Bošnjaci nisu imali većinu ni u jednoj od njih. To je bio i glavni politički cilj ovakve podjele.¹⁸ Bošnjaci su uvidali da ovakvim razgraničenjem novih teritorijalno-upravnih jedinica gube kompaktnost u bosan-

¹² M. Jovanović, *Srbi u raspadu Jugoslavije 1992-1993*, 16.

¹³ "*Službene novine*", br. 234, Beograd 4: oktobar 1929; B. Petranović, *Jugoslovenska iskustva srpske nacionalne integracije* (u daljem tekstu: *Jugoslovenska iskustva*), Beograd 1993, 39.

¹⁴ Upor. N. Šarac, *Promjena naziva i podjela na banovine jugoslovenske monarhije 1929. godine*, Prilozi, br. 10/2, Sarajevo 1974, 328; T. Išek, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, Sarajevo 1981, 316-317.

¹⁵ N. Šarac, *Politički život u Sarajevu između dva svjetska rata 1918-1941*, u Zbornik: *Prilozi historiji Sarajeva*, Sarajevo 1997, 340.

¹⁶ A. Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1977, 415.

¹⁷ E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontraverzama istorijske nauke*, Sarajevo 2000, 139.

¹⁸ Upor. D. Borovčanin, *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, Sarajevo 1979, 51-52; V. Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti*, Sarajevo 1997, 36; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, 507; N. Malcolm, *Povijest Bosne*, Zagreb-Sarajevo 1995, 227.

skohercegovačkim razmjerama i u svakoj banovini postaju brojčano još inferiorniji.¹⁹

Srbi su po prvi put, kao vodeća nacija konstituirali državnu tvorevinu koja je po definiciji morala voditi računa o različitim, ponekad čak suprotstavljenim etničko-nacionalnim interesima. Ova država je, međutim, od početka svog postojanja upadala iz jedne unutrašnjo-političke krize u drugu.²⁰ Obzirom da je ona izvorno nastala voljom moćnih međunarodnih činilaca ("velikih sila"), održavana je prostom diktaturom, pa je njen tragični vijek trajanja unaprijed bio odlučan.²¹ Jugoslavenski intelektualci, smatra dr. Ivo Banac, nisu se odlikovali visokom razinom demokratskog duha. Bili su netolerantni, često razdražljivi, mahom neupućeni u historiju, uskogrudno racionalistički i prekomjerno impresionirani superiornošću zapadnoevropske civilizacije. Sebe su vidjeli kao inženjere koji će preporučiti i modernizirati zemlju, ako treba, i upotrebom sile. Umjesto da se pomire sa činjenicom da su južnoslavenski narodi odavno oblikovani i da se ne mogu stopiti u jedan, oni su pokušavali stvoriti "Veliku Srbiju" ili "Veliku Jugoslaviju", neki iz pukog idealizma, a neki iz pragmatičnijih razloga, izazivajući snažan otpor, naročito među Hrvatima. Umjesto stvaranja snažne moderne države ntelektualni tvorci Jugoslavije pripremili su put u nestabilnost i diktaturu.²² Nacionalizam je doista predstavljao najmoćniju političku snagu XIX i XX stoljeća.²³

Po dr. Dimitriju Đorđeviću djelatnost SKK se razvijala na uskoj granici koja je dijelila načelnu i kulturnu od primjenjene politike i postepeno se bližila ovoj drugoj.²⁴ Krajem 1937. SKK je, po mišljenju njegovih rukovodioca bio sasvim izričit u pogledu njegovih kulturnih zadataka: "Srbi sačinjavaju polovinu stanovnika Jugoslavije i nastanjuju nauglednije jugoslovenske oblasti, od Timoka i Vardara do Jadranskog mora. Oni imaju državotvornu tendenciju i vojničke ambicije, a praktično su najistrajniji. Mi nalazimo da je dužnost svakog Jugoslovena da pomogne da se dobre srpske osobine razviju do krajnje granice mogućnosti jer svesno i jako srpstvo predstavlja najsigurniju odbranu Jugoslavije".²⁵ Srpski kulturni klub je polazio od shvatanja da Srbija nema u vladi Jugoslavije prave, autentične predstavnike koji bi u njeno ime mogli pregovarati. Klub je težio da bude reprezent, stožer okupljanja građanstva oko

¹⁹ N. Šarac, *Uspostavljanje Šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1975, 279.

²⁰ "Etničko čišćenje". *Genocid za "Veliku Srbiju"*, Dokumentacija Društva za ugrožene narode, Sarajevo 1996, 25.

²¹ V. Cvetković, *Srpstvo, jugoslovenstvo i Jugoslavija*, "Republika", br. 204-205, Beograd 1-31. januar 1999.

²² I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 183.

²³ U. Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi*. *Svjetonik Sarajevo*, Sarajevo 1997, 19.

²⁴ D. Đorđević, *Portreti iz novije istorije*, Beograd 1997, 387.

²⁵ B. Milošević, *Prvih deset godina 1987-1997*, 41. On smatra da je uloga SKK bila "neporedivo manje značajna od ličnosti koje su se oko Kluba okupile".

velikoserpskog programa i glasnogovornik srpskih nacionalnih interesa ("pressure group"). Klub je u tome, "uglavnom", iscrpljivao svoju djelatnost, dok je sam naziv "kulturni" bio obična krinka.²⁶

Ovakva politika militantnog srpskog nacionalizma biće u vrijeme Drugog svjetskog rata prihvaćena kao program Ravnogorskog četničkog pokreta Draže Mihailovića.²⁷ Neki od najvažnijih savjetodavaca Draže Mihailovića pripadali su upravo Srpskom kulturnom klubu (Dragiša Vasić, Mladen Žujović, Stevan Moljević), "pa nije slučajno da se ideja o genocidu protiv Muslimana javlja ne samo u rukovodstvu pokreta Draže Mihailovića u Jugoslaviji, nego, takode, i u emigraciji, naročito među vodećim ljudima srpske nacionalnosti u kraljevskoj jugoslovenskoj vladi".²⁸ Pojavom SKK ekstremni srpski nacionalizam dobio je "jedinstveni duhovni ornat", a četništvo platformu za izgradnju sopstvene političke strategije.²⁹ U komentarima iz SKK moglo se čuti kako su sve zemlje "gde god žive Srbi, bez obzira na plemensko-administrativne podele već izvršene ili koje će se izvršiti, srpske (su) zemlje isto onoliko koliko i hrabra Šumadija i gordi Lovćen".³⁰ Saveznik i "nadkrlitelj" SKK, ali nastupajući samostalno, bio je vrh Srpske pravoslavne crkve, koji je, noseći oreol "vodećeg predstavnika zavetne misli srpstva", isticao da je njegov stav jedinstven sa stavom cjelokupnog srpskog naroda.³¹ SPC je bila jedan od osnovnih duhovno-sakralnih i svjetovnih legitimacijskih osnova srpskog nacionalizma kao teritorijalnog ekspanzionizma i njegovih doktrinarnih izraza, koji spadaju u konstante određenja ove nacionalne ideologije.³²

Predsjednik Srpskog kulturnog kluba bio je univerzitetski profesor i historičar Slobodan Jovanović, potpredsjednici advokat Nikola Stojanović (autor "Do istrage vaše ili naše") i književnik Dragiša Vasić, a sekretar historičar Vasa

²⁶ N. Šehić, *Srpski građanski politički krugovi prema pitanju preuredenja države i položaju Bosne i Hercegovine* (u daljem tekstu: *Srpski građanski politički krugovi*), Prilozi, br. 4, god. IV, Sarajevo 1968, 179; M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preurednju Jugoslavije 1941-1943*, Beograd 1988, 49-50.

²⁷ Upor. I. Jelić, *Jugoslovenska socijalistička revolucija (1941-1945)*, Zagreb 1979, 64-65; M. Dželebdžić, *Četnici - kontrarevolucija i nacionalna izdaja*, Beograd 1988, 13; "Danas", Beograd 22. januar 1998.

²⁸ Upor. V. Dedijer - A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, Sarajevo 1990, XXI; B. Petranović - M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, I, 568-569, nap. 6; R. Hurem, *Ideje i praksa borbe za "veliku Srbiju" u 19. i 20. stoljeću*, u Zbornik: *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Sarajevo 1997, 178-180.

²⁹ D. Plenča, *Reinkarnacija ustaškog i četničkog pokreta*, u Zbornik: *Stvaranje i razaranje Jugoslavije*, Beograd 1996, 171. On dalje piše kako će SKK sa svojim ekstremnim nacionalnim programom, kao "genius saculi" srpsko-pravoslavnog manihejskog dualizma, sublimiranog u "presumptio politikos" četničkog pokreta (1941-1945) i njegove reinkarnacije (1991-1995) kao politički mutant i danas živjeti na našem političkom prostoru.

³⁰ B. Milošević, *Prvih deset godina 1987-1997*, 159.

³¹ V. Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija 1914-1945*, II, Kragujevac 1995, 609.

³² E. Zgodić, *Ideologija nacionalnog mesijanstva*, Sarajevo 1999, 201, 217.

Čubrilović.³³ Istaknuti srpski intelektualci poput Slobodana Jovanovića ili Vladimira Čorovića stavili su svoj ugled univerzitetskih profesora u službu jedne krajnje "uskogrude nacionalističke akcije. SKK je postao žarište šovinističke strasti".³⁴ Intelektualci oko SKK su bespoštedno kritizirali integralno jugoslavenstvo i njegove protagoniste.³⁵ Sa predstavnicima SKK održavao je žive veze i Dimitrije Ljotić, vođa profašističke organizacije "Zbor". Ovaj vjerski fanatik i izraziti protivnik unitarizma dolazio je na sastanke SKK, učestvovao u raspravama, iznoseći svoja gledišta i prijedloge.³⁶ Prema nekim izvorima Slobodan Jovanović je već 1938. rukovodio sastankom na kome je formirana tajna organizacija "Konspiracija" u cilju obaranja režima.³⁷ Kao operativno rukovodstvo ove organizacije formiran je Izvršni odbor u kome su bili Dragiša Vasić, Mladen Žujović i Milan Nikolić.³⁸ Dr. Staniša N. Kostić, rezervni oficir Jugoslavenske vojske i univerzitetski profesor o tome je pisao: "U prostorijama SKK u palati Izvozne banke na Terazijama, održana su naučna i politička predavanja, na koja smo dolazili pojedinačno, da ne bi bilo upadljivo. Više puta je na predavanja dolazio i general Bora Mirković, kao i drugi oficiri iz njegovog štaba. Pošto su SKK predstavljali Slobodan Jovanović i Dragiša Vasić, prirodno je da su se u njemu redovno pojavljivali i svi navedeni članovi "Konspiracije" od 8. avgusta 1938".³⁹ U prostorijama SKK također su se okupljali delegacije omladine Demokratske stranke, Jugoslovenske nacionalne stranke,

³³ T. Anđelić, *Četiri Jugoslavije Vase Čubrilovića*, feljton, "NIN", br. 2062, Beograd 6. juli 1990. Nikola Stojanović (1880-1965) piše 1902. godine, negirajući hrvatski nacionalni identitet, između ostalog: "Hrvati... nisu i ne mogu biti odvojen narod, već su na putu da postanu - Srbi... Ova borba se mora voditi do istrage, vaše ili naše. Jedna strana mora podleći" - cit. prema: P. Cohen, *Srpski tajni rat*, Sarajevo 1996, 28.

³⁴ Opšir. N. Milovanović, *Dragiša Vasić*, Beograd 1986, 217-218; D. Đorđević, *Ožiljci i opomene*, knj. I, Beograd 1994, 31. D. Smiljanić je SKK ocijenio kao petu snagu diktature, čiji je bio zadatak da "otmičarskoj, pljačkaškoj praksi nade teorijsku podlogu u Kosovu, ustanku, Mačkovom kamenu i Kajmakčalanu" - upor. D. Smiljanić, *Sećanje na jednu diktaturu*, Beograd 1960, 32; N. Šehić, *Srpski građanski politički krugovi*, 178-179; Lj. Dimić, *Srpski kulturni klub između kulture i politike* (u daljem tekstu: *SKK između kulture i politike*), *Književnost*, br. 9-10, Beograd 1993, 858-862; *Slobodan Jovanović u emigraciji*, Beograd 1993, 137-138; S. Bandžović, *Slovo otpora*, Novi Pazar 1994, 37-38; P. Cohen, *Srpski tajni rat*, Sarajevo 1996, 43-44.

³⁵ Upor. J. B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka 1973, 250-251; B. Petranović, *Jugoslovenska iskustva*, 46; Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, Beograd 1998, 143-145.

³⁶ M. Stefanović, *Zbor Dimitrija Ljotića 1934-1945*, Beograd 1984, 59; također vidi: N. Popov, *Srpski populizam. od marginalne do dominantne pojave*, "Vreme", br. 135, spec. dodatak, Beograd 24. maj 1993.

³⁷ J. Marjanović, *Draž Mihailović između Britanaca i Nemaca*, 30.

³⁸ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, I, Beograd 1982, 463.

³⁹ M. Zečević, *Slobodan Jovanović i 27. mart 1941*, *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 1996, 52. Za Danila Gregorića Slobodan Jovanović je bio "veliki čovek masonerije, koji je sedeo u pozadini, koji se krio iza zaštite svoje nauke, koji nikada nije istupao kao aktivni političar, koji je, ipak, vladao celim srpskim slobodnim zidarstvom".

Zemljoradničke stranke, omladine SKK, Saveza sokola i Beogradske trgovačke omladine. Oni su obrazovali "Front za odbranu otadžbine".⁴⁰

Slobodan Jovanović koji je "smislio... glavnu ideju pokreta, na čijem se čelu nalazio kao stvarni i duhovni vođ", za sve promašaje srpske politike okrivljavao je jugoslavensku misao i smatrao da je umjesto o velikosrpskoj bili ispravnije govoriti o "jugoslavenskoj hegemoniji". Zato je jugoslavensku misao trebalo definitivno odbaciti i založiti se da u državi, zbog državotvorne tradicije, Srbi dobiju primat.⁴¹ Po Dragoljubu Jovanoviću, Slobodan je bio "učitelj stila", i "srpski Volter". Slobodan Jovanović je postao rano svjestan da je hrvatsko pitanje jedno od najbitnijih za opstanak Jugoslavije. Upoređivao ga je sa "onim malim temperaturama koje grudobolnog ne ubijaju ali ga nerviraju i neopazice mu iscrpljuju snagu".⁴² Sa Sporazumom Cvetković-Maček raspala se ideologija jugoslavenskog nacionalizma. Shodno praksi da u zaoštrenim političkim previranjima političke stranke za svoje ciljeve traže podršku nacionalističkih organizacija i "patriotskih" udruženja, koja su svojom agresivnom djelatnošću trebali da stvore političku psihozu koja pogoduje raspaljivanju nacionalističkih i šovinističkih strasti i iznuđivanju odgovarajućih političkih rješenja, to su se u događajima nakon sklapanja Sporazuma, aktivirali "Narodna odbrana", SKK, četničke organizacije, "Kolo srpskih sestara", brojne srpske kulturno-prosvjetne organizacije, srpskopравoslavne opštine.⁴³ SKK se, dajući cijeloj ovoj akciji ton, kao "najekstremnije srpsko nacionalno krilo", polazeći od stava da je Sporazum ugrozio vitalne interese srpstva i nametnuo potrebu zajedničke akcije svih Srba, oštro izjasnio protiv Sporazuma, stavljajući ga u ravan političkog i nacionalnog samoubojstva.⁴⁴ Klub je na sebe preuzeo ulogu "kolektivnog uma" i zaštitnika srpstva. Napadao je Sporazum, kritiziran je teritorijalni obim Banovine Hrvatske.⁴⁵ Osnovna misao na kojoj je SKK insistirao bila je tvrdnja da je Sporazum ugrozio interese srpskog naroda i Srbije i da ga zato treba odbaciti. Sporazum je tretiran isključivo kao negativno djelo.⁴⁶

SKK je, noseći ispred sebe fasadu "srpske intelektualne elite", ispoljio kroz pisanje "Srpskog glasa" destruktivnu ulogu u raspirivanju nacionalističkih strasti. Ovaj list, čiji je urednik bio Dragiša Vasić, predstavljao je ekstrakt, pročišćeni izraz velikosrpskih zamisli.⁴⁷ Pokrenut je 16. novembra 1939. godine,

⁴⁰ B. Petranović-N. Žutić, 27. mart 1941, Tematska zbirka dokumenata, Beograd 1990, 89.

⁴¹ E. Redžić, Uz 60-godišnjicu sporazuma Cvetković-Maček, Forum Bosnae, br. 5, Sarajevo 1999, 169.

⁴² B. Petranović - M. Zečević, Agonija dve Jugoslavije, 181.

⁴³ N. Šehić, Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941), Sarajevo 1971, 117.

⁴⁴ B. Petranović, Jugoslovenska iskustva, 59.

⁴⁵ M. Galić, Politika u emigraciji, Zagreb 1990, 207-210. Opšir. vidi: B. Miljuš, Sporazum 1939, Vindzor 1957.

⁴⁶ Lj. Boban, Sporazum Cvetković-Maček, 250.

⁴⁷ M. Stefanovski, Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943, 49. U listu su, pored vodstva SKK, objavljivali priloge i ličnosti kao A. Belić, V. Čajkanović, N.

ubrzo nakon Uredbe o Banovini Hrvatskoj. U uvodniku prvog broja *"Srpskog glasa"*, pod naslovom *"Naša reč"*, urednik D. Vasić je obrazložio programske ciljeve SKK, ne krijući da su oni ponajmanje okrenuti kulturi, i da je zalaganje za kulturnu emancipaciju i moralnu obnovu društva tek običan paravan za propagiranje velikosrpske ideologije. On piše: *"Od nekog vremena sa više strana čuje se 'Srbi na okup'. I mi mislimo da je okupljanje Srba potrebno, ali ćemo odmah dodati da samo okupljanje ne bi bilo dovoljno, ako se u Srba ne bi u isti mah probudio onaj isti duh koji je činio njihovu snagu i veličinu u prošlosti, ona ista vera u nacionalne ideale i ona ista muška rešenost da tim idealima podredi sve drugo"*.⁴⁸ *"Srpski glas"* se zalagao za ekstremne odgovore na hrvatsku ofanzivu, da Srbi moraju spriječiti *"hrvatske aktivnosti"* po Bosni, Vojvodini i Južnoj Srbiji.⁴⁹ List je isticao ocjene kako je Sporazumom počinjeno pravo bezumlje između Zagreba i Niša (aludirajući na Dragišu Cvetkovića), pozivajući na okup Srba oko Beograda - *"svog pravog domaćeg ognjišta"*.⁵⁰ Ovaj list nije sasvim odbacivao jugoslavensku zajednicu, ali je, polazeći od realnosti, tražio da se obezbijedi sopstveni posjed i nacionalna teritorija (*"granice"*, *"mede"*, *"postavljanje kočića"*, *"plot"*).⁵¹ *"Srpski glas"* je imao zavidan tiraž pa se dičio da je postigao *"najveći uspeh u istoriji naše štampane reči"*.⁵² Sličnu nacionalnu intonaciju imala je i *"Nova Srbadija"* koju je izdavala omladina pri SKK.⁵³ SKK je programom o *"Velikoj Srbiji"* i svojom djelatnošću postao nosilac najekstremnijih srpskih nacionalističkih strmljenja.⁵⁴

U djelatnosti SKK bilo je i višestrano razmatranje pitanja manjinskih naroda i nacionalnih manjina. SKK je kritizirao vlasti da nisu bile dovoljno odlučne u sprovođenju politike iseljavanja. Isticano je, između ostalog, kako je izgradnja puteva i željezničkih pruga jedan od osnovnih preduslova za integraciju srpskog kulturnog prostora. Kao primjer je najčešće spominjan Sandžak kroz koji nije išao nijedan put koji bi povezivao Srbiju sa Crnom

Radojčić, N. Vulić, L. Kostić i I. Sekulić. Najagilniji su bili D. Vasić, V. Ćorović, S. Drašković, D. Stranjaković i V. Vujanac koji su listu *"upravo i davali izraziti ton srbovanja"*.

⁴⁸ N. Milovanović, *Dragiša Vasić*, 218-219. U *"Srpskom glasu"* 4. januara 1940. S. Jovanović piše: *"Ja imam jedan savet koji mislim da mogu kao Srbin da dam Srbima. Mi Srbi treba da razumemo da pred nama stoji dvojak zadatak. Imamo pravo da branimo srpstvo. Kad se obeležava hrvatsko-etnička celina, onda se neminovno mora obeležiti i srpska etnička celina"*.

⁴⁹ B. Petranović - M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, 260; opšir. *Jako Srpstvo - Jaka Jugoslavija*, Izbor članaka iz *"Srpskog glasa"*, organa SKK, objavljenih 1939-1940, Beograd 1991.

⁵⁰ N. Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, 117; E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998, 214.

⁵¹ B. Petranović, *Jugoslovenska iskustva*, 49. Na pisanje *"Srpskog glasa"* i parolu *"Srbi na okup"* Dragoljub Jovanović, vođa Narodne zemljoradničke stranke je rekao da je to: *"Znak da borba ni izdaleka nije svršena, niti je pobeda razuma obezbeđena"*.

⁵² V. Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija 1914-1945*, II, 602.

⁵³ B. Petranović - M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, I, 568-569, nap. 6.

⁵⁴ N. Šehić, *Srpski gradanski politički krugovi*, 181.

Gorom. U tom smislu je isticano da putevi kroz Sandžak isključivo služe kao spona između muslimanskog svijeta u BiH sa muslimanima na jugu zemlje. Izgradnjom novih puteva trebalo je, pored svega, da se ekonomski ojača srpski a oslabi muslimanski element, da se odvoje "Srbi-muslimani" od "muslimana-Arnauta".⁵⁵ U ovom klubu je propagirano da je stanovništvo Sandžaka po jeziku "gotovo sve srpsko", ali da je po vjeri i osjećanjima različito. Za muslimane u Sandžaku je pisano: "Oni su našeg jezika i krvi, ali nijesu nacionalno naši. U masama se smatraju pravim Turcima. Pored toga su zatucani vjerski fanatici, koji se i danas po vjeri upravljaju u čitavom životu kao svi orijentalci. Konzervativni su do krajnosti i vrlo zaostao svijet".⁵⁶

Metode i iskustva primjenjeni i stečeni u ranijim vremenima poslužili su i za planirano iseljavanje "turskog" stanovništva iz Kraljevine Jugoslavije. U tom pogledu posebnu pažnju je imalo Kosovo, gdje je, upotrebom različitih mjera, politikom sile, oduzimanjem zemlje, vršena diskriminacija albanskog stanovništva. Dr. Hakif Bajrami piše kako je država od Albanaca tražila sve "a sa druge strane im je nudila čišćenje, istrebljenje i denacionalizaciju".⁵⁷

Kosovo je za Srbe imalo kvazimistični status. Kolektivno panćenje pomiješalo se sa stvarnošću. Čitave su generacije dovodene u iracionalno stanje zbog izgrađenog osjećaja potrebe za kolektivnom osvetom. Osvajanje Kosova poistovećivano je sa obnavljanjem stare srpske države. Međutim, kada se srpska vojska 1912. našla na Kosovu, većinu nisu u toj oblasti imali Srbi već Albanci, koji se nisu smatrali oslobođenim već pokorenim.⁵⁸ Turska je u Prvom balkanskom ratu izgubila sve posjede u Evropi, sem uskog pojasa zemljišta ispred Istanbula, na liniji Enos-Mlija. Formirana je i nezavisna albanska država. Srbiji koja je težila, prema svom zvaničnom, javnom i državnom ratnom cilju, izlasku upravo preko sjevernih krajeva te zemlje na Jadransko more kod Svetog Jovana Međuanskog, nije išlo u prilog stvaranje Albanije. Komandanti srpske vojske su u proglasima isticali da je to "naša neodoljiva težnja, da našoj otadžbini otvorimo slobodan put i za ceo svet". Ono što se događalo na putu srpske vojske ka moru, gdje su spaljivana čitava sela, ilustruje pismo "vojvode komickog" Milutina Babovića upućeno Andri Nikoliću, predsjedniku srpske Narodne skupštine: "Gospodine predsedniče, javljam Vam se sa najvećim poštovanjem, da sam došao iz Albanije... Što se tiče truda nismo žalili, no smo vršili naredjenja odlično. A ujedno da Vam kažem kuda god je naša vojska prošla, tuda treba drugi narod da se seli, a prvi je uništen i sve njihovo što se nazivalo".⁵⁹ Srpska vojska je išla na more kod Lješa, ali je pred započetim

⁵⁵ Lj. Dimić, *SKK između kulture i politike*, 893.

⁵⁶ Upor. Lj. Dimić, *SKK između kulture i politike*, 859; H. Crnovršanin-N. Sadiković, *Sinovi Sandžaka*, Frankfurt 1996, 82-83.

⁵⁷ Opšir. B. Cani - C. Milivojević, *Kosmet ili Kosova*, Beograd 1996, 150-155.

⁵⁸ "Monitor", Podgorica 27. mart 1998.

⁵⁹ P. Imam, *Srbi i Albanci kroz vekove*, feljton. "Danas", Beograd 8. septembar 1998.

grupisanjem 200.000 austrougarskih vojnika i odštampanom proklamacijom rata morala da se nevoljno povuče.⁶⁰ Srbija se tada diplomatska angažirala širom Evrope tvrdeći da Albanci nisu civilizacijski dorasli da imaju svoju državu. Pojavile su se i posebne knjige koje su to trebale i potvrditi. Stojan Protić je objavio "*Albanski problem i Srbija i Austro-Ugarska*" (1913), a Vladan Đorđević iste godine knjigu "*Arnauti i velike sile*" u kojoj je navodio da je "*jedino među Arnautima izgleda kao da je i u XIX veku živio po koji repat čovek*", podmećući čitaocima legendu o "*repatim ljudima*", koju je u Albaniji, sredinom XIX stoljeća zabilježio njemački naučnik J. G. Han. Domaća štampa je obilovala negativnim natpisima o Albancima.⁶¹

Srbija nije zauzela Kosovo, Sandžak i dio Makedonije pozivajući se na pravo samoopredjeljenja naroda, nego se proširila dolinom Vardara 1912. godine, kao i dolinom Južne Morave 1877-1878. godine. Njen prvi i osnovni zadatak nakon toga je bio da prenese na novoosvojene oblasti svoje državno uređenje i upravu, da njihovu privredu uključi u svoju, kao i da tamošnji narod kulturno i nacionalno asimilira utapanjem u Srbiju. Taj proces je trebao da bude potpuno identičan, kao što su se nakon 1878. "*utopili*" Niš, Pirot, Leskovac i Vranje. O tome je i Nikola Pašić govorio, u sklopu analize interesa Srbije i odnosa sa susjedima na Balkanu, poglavito sa Austro-Ugarskom: "Sad je u našem interesu da Austro-Ugarska proživi još dvadeset i pet do trideset godina, dok mi ovo na jugu ne pripojimo tako da se više ne može odvojiti, jer od pamtiveka onaj ko je imao Mačedoniju, bio je uvek prvi na Balkanu". On je zato tražio vremena da Srbija najprije te nove krajeve potpuno integrira, a da se potom posveti rješavanju pitanja Bosne i Hercegovine i Vojvodine.⁶²

Historičar dr. Vasa Čubrilović, sekretar SKK, je, prihvatajući i reaktuelizirajući ideju vladike Nikolaja Velimirovića da jednu državu treba da sačinjava jedan narod, 7. marta 1937. u Srpskom kulturnom klubu u Beogradu, gdje su, na inicijativu vlade i generalštaba vojske, započete rasprave o rješavanju "*albanskog pitanja*", ponudio svoje "*efikasno*" rješenje "*nacionalnog*" i

⁶⁰ Upor. Đ. Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912*, Beograd 1956, 84-85; D. Janković, *Stavovi sila Trojnog sporazuma prema nacionalnom pitanju Srbije i jugoslovenskih naroda uoči Prvog svetskog rata*, u Zbornik: *Velike sile i Srbija pred Prvi svetski rat*, Beograd 1976, 308-309; *Ratništvo, patriotizam, patrijahalnost*, Beograd 1994, 93; B. Komatina, *Jugoslovensko-albanski odnosi 1979-1983*, Beograd 1995, 12-13; Đ. Borozan, *Velika Albanija, porijeklo - ideje - praksa*, Beograd 1995.

⁶¹ Upor. J. Budžovi, *Antialbanska historiografija, "Književne novine"*, br. 753, Beograd 1. maj 1988. Stojan Novaković još 1890. piše kako je očigledno "*da je slovenska stihija prešla preko cele Arbanije i zaustavila se na kraju njenom. - Arbanasi su nepoznati u istorijskim spomenicima čak do XI veka; masa Slovena koja ih je okruživala, može se reći da ih je zasklonila od celog sveta*".

⁶² V. Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd 1958, 451.

demografskog pitanja na Kosovu.⁶³ Upozoravajući na opasnost od albanskog "klina" koji se zadubio duboko u jugoslavensku teritoriju na strateški najznačajnijoj tački Balkanskog poluostrva, Čubrilović je predočio kako "anarhističke elemente" nikad nije bilo ni moguće uključiti u civilizacijske norme slavenske civilizacije, nudeći istovremeno, uz analizu postojećeg stanja, i "recepte" za pokretanje i iseljavanje albanskog stanovništva van granica Jugoslavije, u pravcu Turske: "Poznato je da muslimanske mase uopšte vrlo lako podležu uticaju, naročito verskom, da su lakoverne, kao i fanatične. Zato je potrebno prvenstveno za iseljavanje među Arnautima pridobiti njihovo sveštenstvo i prve ljude od uticaja ili novcem ili pretnjama. Treba, što pre, naći agitatore, koji će agitovati za iseljavanje u Tursku, naročito još ako bi nam htela da ih dade. Oni imaju da opisuju lepote novih krajeva u Turskoj, lak i ugodan život tamo... Drugo sredstvo bi bio pritisak državnog aparata. On treba da do krajnosti iskoristi zakone, da bi više zagorčao opstanak Arnauta kod nas: globe, hapšenja, nemilosrdno primenjivanje svih policijskih propisa, kažnjavanje šverca, seče šuma, poterice, puštanje pasa, gonjenje na kuluk i na sva ona sredstva koja je u stanju da iznađe jedna praktična policija. Privredno: nepriznavanje starih tapija: rad na katastru u onim predelima treba smesta da obuhvati nemilosrdno uterivanje poreza i svih javnih i privatnih dugova, oduzimanje državnih ispaša, opštinskih ispaša, ukidanje koncesija, poslovnih dozvola, isterivanje iz državne, privatne i samoupravne službe itd. Ubrzaće iseljavanje sanitetske mere: prisilno izvršenje svih propisa po samim kućama, rušenje zidova i velikih plotova oko kuće, stroga primena veterinarskih mera, koje će smetati izvođenje stoke na pijace itd.; takođe se daju praktično i efikasno primeniti. U verskim pitanjima Arnauti su najosetljiviji, pa ih tu treba dobro dirnuti. Može se to postići šikaniranjem sveštenstva, krčenjem grobalja, zabranom mnogoženstva i naročito nemilosrdnom primenom zakona da i ženska deca moraju pohađati osnovne škole, gde god samo ima škola".⁶⁴ V. Čubrilović je smatrao da u XX stoljeću imaju budućnost one zemlje koje su naseljene samo "vlastitim narodom" te da Kosovo treba naseliti Crnogorcima "nemirnim stočarskim elementom", koji su najslabiji Albancima, te će zato oni najlakše sa njima izaći na kraj, naglašavajući dalje da se iseljavanjem Albanaca kidala i "poslednja veza između naših Muslimana u Bosni i Novom Pazaru i ostalog muslimanskog svijeta. Oni (Muslimani) ostaju verska manjina, jedina na

⁶³ Upor. T. Anđelić, *Četiri Jugoslavije Vase Čubrilovića*, feljton, "NIN", br. 2061, Beograd 29. juni 1990; F. Saltaga, *Da li je genocid sudbina Bošnjaka?*, Sarajevo 1999, 211; N. Malcolm, *Kosovo. Kratka povijest*, Sarajevo 2000, 328-329.

⁶⁴ A VII, Fond arhive Vojske Kraljevine Jugoslavije, k. 69, f. 4/2; "Mladina", br. 49, Ljubljana 19. novembar 1988; B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1988, 45-47; E. Shehu - S. Shehu, *Pastrimet etnike te trojeve Shqiptare 1953-1957*, Prishtine 1993, 11-12; H. Bajrami, *Debimi dhe shperngulja e Shqiptareve ne Turqi. Dokumente*, Prishtine 1996, 345-360

Balkanu, i ta će činjenica ubrzati njihovo nacionalizovanje".⁶⁵ Opservacije V. Čubrilovića omogućavaju da se praksa etničkog čišćenja vidi u historijskom kontekstu; posebice tamo gdje on govori o odnosu balkanskog seljaka prema promjenama državnog režima i pomjeranjima granica, od čega su oni mogli sve da izgube ili dobiju, kao i tamo gdje on iznosi da su ratna stanja i endemično nasilje činili epohalne prilike za balkanske države da silom modificiraju zatečene strukture stanovništva.⁶⁶ Referat dr. Vase Čubrilovića poslužio je kao osnova rezimea u raspravi u Klubu. Rezime je u maju 1938. upućen državnim organima.⁶⁷ Philip J. Cohen piše da je dr. Vasa Čubrilović kao intelektualac i historičar shvatao vrijednost četnika, mada im osobno nije pripadao, u službi protjerivanja i ubijanja nesrpskog stanovništva u svrhu srpskog teritorijalnog širenja.⁶⁸

U međuratnom periodu balkanske muslimanske manjine su istodobno bile podvrgnute konvergentnim politikama protjerivanja i "*repatrijacije*". Pregovori koji su vršeni između Jugoslavije i Turske oko iseljavanja muslimana iz "*južne Srbije*", uklapali su se u velika balkanska međudržavna dogovaranja. Iz perioda dok je Ivo Andrić bio pomoćnik ministra spoljnih poslova Jugoslavije sačuvan je i njegov poznati "*Elaborat o Albaniji*", nastao na osnovu naloga Milana Stojadinovića, koji je tumačen na različite načine.⁶⁹ Referat je sastavljen i datiran nakon posjete grofa Čana, italijanskog ministra spoljnih poslova Jugoslaviji od 19. do 23. januara 1939. godine. Središnje pitanje u razgovorima

⁶⁵ *Monitor*, br. 55, Podgorica 8. novembar 1991; S. Mededović, *Muslimani Crne Gore između ustava i nacionalističke zbilje*, u Zbornik: *Identitet Bošnjaka-Muslimana*, Plav 1995, 24-25; "*Nedeljni Telegraf*", br. 22, Beograd 25. septembar 1996.

⁶⁶ M. Dogo, *Neka zapažanja o turskom nasleđu i seobama Muslimana*, u Zbornik: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 310-311.

⁶⁷ Dr. V. Čubrilović se krajem 1944. oglasio novim referatom o manjinskim problemima nove Jugoslavije. U njemu se kaže: "*Kod nas, kao i svugde u Evropi, pokazalo se da nikakva popustljivost nije u stanju da odvrati težnje pojedinih manjina da se preko granica država vežu sa svojim maticama-zemljama. Nasuprot, još pre rata zapaženo je jačanje separatističkih težnji nacionalnih manjina u svim državama, pa i našoj. Sve povlastice, kulturne i privredne, poslužile su im samo za to da ih iskoriste kao sredstvo za razbijanje države u kojima su živjele*" - nav. prema: B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, 51. Osamdesetih godina V. Čubrilović će u jednom intervjuu istaći: "*Za vreme turske vlasti na Balkanu i albanski se narod iselio i izmešao s drugim narodima kao i srpski narod. To su bili razlozi koji su naveli Srbe u 19. i 20. veku da izvrše svoje ujedinjenje, stvarajući sa drugim jugoslovenskim narodima zajedničku državu. I albanski narod postići će svoje ujedinjenje u balkansku federaciju. Međutim, ljuto se vara onaj ko misli da se to ujedinjenje albansko može ostvariti odvajanjem delova Stare Srbije i Makedonije i pripajanjem Albaniji. Ni jedno selo ove države, Jugoslavije ili Srbije nećemo dati bez krvi. Ovu izjavu ponovio sam i u referatu na vanrednoj skupštini SANU u jesen 1986. godine*" - nav. prema: T. Anđelić, *Četiri Jugoslavije Vase Čubrilovića*, feljton, "*NIN*", br. 2061, Beograd 29. juni 1990; "*Večernje novosti*", Beograd 13. decembar 1998.

⁶⁸ P. J. Cohen, *Drugi svjetski rat i suvremeni četnici*, Zagreb 1997, 17.

⁶⁹ Opšir. B. Krizman, *Elaborat dra Ive Andrića o Albaniji iz 1939. godine*, Časopis za suvremenu povijest, br. 2, Zagreb 1977, 77-89.

grofa Čana i Milana Stojadinovića bilo je pitanje Albanije. U ovom *Elaboratu*, Ivo Andrić, iznio je i određene sugestije o iseljavanju Albanaca, u sklopu jugoslavensko-italijanskih pregovora i eventualne podjele Albanije: "Pri proceni celog ovog pitanja treba imati u vidu da na svaki način moramo gledati da izbegnemo bilo otvoren bilo prikriven sukob sa Italijom. Isto tako treba izbeći i to da Italija sama okupira celu Arbaniju i da nas ugrozi na vrlo osetljivim mestima, prema Boki Kotorskoj i prema Kosovu... Podela Arbanije može da se prihvati samo kao nužno i nezbežno zlo kome se ne može odupreti, i kao jedna velika šteta iz koje treba izvući onoliko koristi koliko se da, tj. od dva zla izabrati manje... Podelom Arbanije nestalo bi privlačnog centra za arbanašku manjinu na Kosovu, koja bi se, u novoj situaciji, lakše asimilovala. Mi bi eventualno dobili još 2-300.000 Arbanasa, ali su oni većinom katolici čiji odnos sa Arbanasima muslimanima nikad nije bio dobar. Pitanje iseljavanja Arbanasa muslimana u Tursku takode bi se izvelo pod novim okolnostima, jer ne bi bilo nikakve jače akcije da se to sprečava".⁷⁰

Radi ostvarivanja svojih programskih ciljeva SKK je intezivno radio po mjestima sa nacionalno izmiješanim stanovništvom, posebice u Bosni i Hercegovini i drugim krajevima, osnivajući svoje odbore i pododbore, nastojeći da se oni pretvore u stožer okupljanja Srba oko velikosrpskog programa.⁷¹ Ogranci SKK bili su formirani u Šidu, Vukovaru, Sremskoj Mitrovici i u nekim mjestima Bačke. Dragoslav Stranjaković, istaknuti prvak SKK, prilikom svojih obilazaka Srijema pozivao je Srbe na ujedinjenje u svim krajevima zemlje, tražeci od njih da čuvaju srpske kuće, granice i zemlje.⁷² Nakon Sporazuma SKK je zahtijevao reviziju donijetih rješenja, izjašnjavajući se za srpsko-hrvatski sporazum koji bi počivao na etničkim, historijskim ili privredno-geografskim principima. Usvajanje jednog od ovih načela trebalo je važiti za cijelo područje na kome su živjeli Srbi.⁷³ Pododbori SKK u BiH imali su prevashodni zadatak da rade na isticanju njenog srpskog karaktera, a nakon sporazuma Cvjetković-Maček, na stvaranju svijesti da cijela BiH treba da uđe u srpsku teritorijalnu jedinicu. Uz istaknutu parolu "Gde god je Srba - tu je Srbija" srpski narod u BiH

⁷⁰ I. Andrić, *Balkanski rat i Arbanija*, "Književne novine", br. 951, Beograd 1. maj 1997. U ovom referatu Andrić je isticao potrebu sprovođenja jugoslavensko-turskog sporazuma o iseljavanju Albanaca iz Jugoslavije, naglašavajući pritom da bi podjela Albanije i prisajedinjenje njenih sjevernih i središnjih krajeva Jugoslaviji bio jedan veliki "nacionalni uspeh i ostvarenje naših prirodnih aspiracija" - nav. prema: "Danš", Beograd 7-8. mart 1998. M. Imamović i H. Šarkinović navode da je Ivo Andrić bio i član Srpskog kulturnog kluba - opšir. M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, Sarajevo 1996, 265; H. Šarkinović, *Bošnjaci od Načertanija do Memoranduma*, Podgorica 1997, 195.

⁷¹ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1981, 148.

⁷² B. Petranović - M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, 141.

⁷³ M. Radojević, *Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju Kraljevine (SHS) Jugoslavije 1918-1941. godine*, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 1994, 35.

označavan je za "budnog čuvara srpske narodne svesti".⁷⁴ U srpsko-hrvatskim pregovorima bilo je posebno značajno pitanje statusa Bosne i Hercegovine s obzirom na to da su pregovori zaplitali, kako navodi dr. Vlatko Maček, na "Turskoj Hrvatskoj", odnosno Bosanskoj krajini. Vlatko Maček je uporno isticao da ova oblast geopolitički i historijski pripada Hrvatskoj, dok je, s druge strane, Dragiša Cvetković izjavljivao da se ne može dozvoliti po bilo koju cijenu da "Turska Hrvatska" ili neki njen dio pripadne Hrvatskoj zbog srpskog stanovništva koje je tamo živjelo. Kao rješenje on je ponudio plebiscit stanovništva, što je Maček i prihvatio. Na taj način je u prvobitnom Prijedlogu sporazuma od 27. aprila 1937. stajalo da će se "definitivni opseg Banovine Hrvatske odrediti odlukom naroda putem glasovanja u preostalim dijelovima Bosne i Hercegovine, Dalmacije, te Srijema i Vojvodine". Konačni cilj je bio stvaranje tripartitne federativne države Srbije, Hrvatske i Slovenije.⁷⁵ Kraljevsko namjesništvo je ovaj prijedlog odlučno odbilo.

Političkim strukturama bilo je jasno da od pravilnog rješenja statusa BiH ovise dalji srpsko-hrvatski odnosi, zaključenje i budućnost samog sporazuma.⁷⁶ Zakulisni pregovori Cvetkovića i Mačeka, vođeni u najvećoj tajnosti i u najužem krugu, izazvali su nezadovoljstvo i članova vlade (Mehmeda Spahe i Branka Miljuša) koji su bili protivnici ideje plebiscita i bilo kakvih teritorijalnih ustupaka Mačeku na račun BiH. Mišljenja bošnjačkih političara nisu uvažavana u kombinacijama oko dalje sudbine zemlje i reguliranja srpsko-hrvatskih odnosa. Bošnjaci, odnosno Muslimani, za Cvetkovića i Mačeka uopće nisu postojali.⁷⁷ Maček je Bošnjake smatrao "najčišćim Hrvatima".⁷⁸

Namjesnički režim je administrativnim i drugim mjerama, s druge strane, nastojao da spriječi svaku polemiku oko položaja BiH i sve prodornijih zahtjeva za njenom autonomijom. Na Bosnu i Hercegovinu su vršeni znatni politički i propagandni pritisci sa jedne i sa druge strane. Osnivaju se nova društva čiji je cilj populariziranje "hrvatske" Bosne. Tako nastaje društvo bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu. Iz štampe izlaze brojne brošure i studije koje govore o hrvatstvu Bosne i njenom značaju. Slične mjere poduzimala je i srpska

⁷⁴ Lj. Dimić, *SKK između kulture i politike*, 864. Dimić navodi da su, po nekim istraživanjima, duhovni tvorci SKK bili upravo beogradski Srbi porijeklom iz BiH - N. Stojanović, V. Čorović, D. Grđić i drugi.

⁷⁵ N. Malcolm, *Povijest Bosne*, 230.

⁷⁶ Upor. R. Festić, *Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih političkih stranaka između dva rata*, Godišnjak Pravnog fakulteta, XXIV, Sarajevo 1976, 280-281.

⁷⁷ O ovom je docnije napisao Branko Miljuš, ministar u Cvetkovićevoj vladi: "To mi je u Parizu potvrdio 1946. i sam dr Maček kada sam ga pitao na kom su gledištu on i D. Cvetković vršili podjelu Bosne i Hercegovine. On mi je doslovno odgovorio: Kada sam sa Dragišom pravio sporazum 1939., mi smo se sporazumjeli kada smo došli na Bosnu i Muslimane, da smatramo da Muslimani ne postoje. I tako smo radili". Opšir. A. Isaković, *O "nacionaliziranju" Muslimana*, Zagreb 1989, 276; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 520-521.

⁷⁸ E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontraverzama istorijske nauke*, 148.

strana.⁷⁹ U kombinacijama oko reorganiziranja jugoslavenske države sve srbijanske vladajuće i opozicione partije, kao i sva srpska kulturno-prosvjetna i dobrotvorna društva u BiH, imali su zajednički stav da Bosna i Hercegovina bude pripojena "banovini srpskoj u sklopu srpskih zemalja". Tražeći da se zaštite interesi Srba i čuje njihova riječ, predstavnici Demokratske stranke su iskazivali uvjerenje o neophodnosti sabiranja srpskog naroda. Jer, ukoliko ta reč "bude izražena s punijom snagom narodne celine, utoliko će... obezbediti srpskom narodu dostojnije mesto u državi, a srpskom narodu kao celini bolje uslove kulturnog i opšteg napretka - delu koji se obrazuje oko srpskog kulturnog centra".⁸⁰ Demokrate su beskompromisno zahtijevale da se, nakon formiranja Banovine Hrvatske, u srpsku jedinicu uključi preostali teritorij države, osim Slovenije. Oni su napustili svoja prethodna stajališta o Bosni i Hercegovini kao zasebnoj jedinici. U ofanzivnom pokretu pod parolom "Srbi na okup" demokrate su imali veoma zapaženu ulogu.⁸¹

Završnu redakciju Sporazuma Cvetković-Maček, p p o nekim istraživačima, napravio je jedan "masonski komitet". Sa srpske strane - dr. Mihailo Konstantinović, dr. Mihailo Ilić i dr. Đorđe Tasić, a sa hrvatske strane: dr. Ivan Šubašić, dr. Juraj Šutej i dr. Ivo Krbeć.⁸² Sporazumom Cvetković-Maček od 26. avgusta 1938. Banovini Hrvatskoj su priključeni bosanskohercegovački gradovi: Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik, Fojnica, oblast zapadne Hercegovine, Mostar i Stolac. Od BiH je otrgnuto oko 612,2 kvadratna kilometra teritorije i oko 712.000 stanovnika, od kojih je bilo oko 62% katolika, 13% pravoslavnih, oko 20% muslimana i 5% ostalih. Izvršena podjela zanemarivala je u potpunosti prava Bošnjaka. Ukoliko je u jednoj općini bilo 31 odsto katolika i 30 odsto pravoslavaca, općina je ušla u sastav Banovine Hrvatske.⁸³ Sam Sporazum bio je u značajnom jeri izraz i pritisaka međunarodnih činilaca, pogotovo Velike Britanije, koji su insistirali na federalizaciji Jugoslavije i smirivanju međunacionalnih tenzija i konflikata. Britanci su, odmah nakon uvođenja šestojanuarske diktature 1929. u Jugoslaviji, upozoravali na potrebu rješavanja hrvatskog pitanja i preustrojstva države na federativnim osnovama. Indikativne su sugestije Seaton-Watsona 1936. o potrebi stvaranja slobodne federacije koja bi osigurala Hrvatima i drugim prečanima "minimum samouprave, ravnopravnosti u državi sa Srbima iz Srbije". Njegove sugestije su išle u smjeru federacije na širim političkim osnovama.⁸⁴

⁷⁹ V. Velebit, *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1987, 15; F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, Sarajevo 1991, 102-108.

⁸⁰ M. Radojević, *Demokratska stranka o državnom preuređenju Kraljevine Jugoslavije (1935-1941)*, Istorija 20. veka, br. 1-2, Beograd 1991, 59.

⁸¹ Lj. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1920-1941*, knj. 2, Zagreb 1984, 287.

⁸² S. Turlakov, *Vodič za Srbe početnike (1804-1941)*, Beograd 1999, 194-195.

⁸³ I. Banac, *Hrvati i Bošnjaci, "Behar"*, br. 32-33, Zagreb IX-XII 1997.

⁸⁴ R. Končar, *AVNOJ između istorijske glorifikacije i osporavanja*, u Zbornik: *Stvaranje i razaranje Jugoslavije*, 92; N. Šarac, *Razgovori Roberta V. Sitona-Watsona u Sarajevu 1919.*

Sporazum je donio nove neizvjesnosti u BiH. Većina stanovništva smatrala ga je privremenim i očekivala nove izmjene. Prema izvještajima sreskih načelnika, "sporazum je pozdravljalo hrvatsko stanovništvo dok su muslimanske i srpske mase bile u stavu iščekivanja". Sporazumom je udaren "glogov kolac onakovom integralnom jugoslovenstvu kakva su ga njegovi neimari bili sebi zamislili, a to je, valjda, i jedina dobra strana sporazuma ovih smetenjaka i njihovih novih podjela" - pisao je svojevremeno Husein Čišić.⁸⁵ Protivnika Sporazuma koji je bio polovičan, sproveden nedosljedno, bilo je veoma mnogo, na svim zainteresiranim stranama: vojska, Milan Stojadinović, Udružena opozicija, separatisti, dio rimokatoličke i srpske pravoslavne crkve, Italija i revizionističke države.⁸⁶ Srpski radikali su isticali kako se srpski narod nije izjasnio o Sporazumu, pa "stoga ceo ovaj rad nosi obeležje privremenosti".⁸⁷ Vasa Čubrilović je govorio da Hrvati nemaju geopolitičkih uslova za samostalnu državu, tvrdeći kako je "moćna srpska manjina što se nalazi u srcu hrvatskih zemalja uvek u stanju da omete konsolidaciju jedne takve države i onda kad bi se sticajem međunarodnih događaja i stvorila".⁸⁸ V. Maček je u Hrvatskom narodnom zastupstvu 29. avgusta 1939. izjavio da je bilo moguće, zbog brojnih neslaganja, sklopiti samo "djelimičan sporazum".⁸⁹ Proces diferenciranja koji je zahvatio brojne činioce unutar hrvatskog nacionalnog pokreta izbacio je na površinu i druge političke snage, među njima i proustaše. Proustaška djelatnost postaje sve dominantnija ne samo u gradovima, nego i na selu, gdje nalazi svoja jaka uporišta.⁹⁰

godine, u Zbornik: *Bosna i svijet*, Sarajevo 1996, 184. Seaton-Watson je smatrao idealnim kompromisom federaciju koju bi činilo pet federalnih jedinica: 1. Slovenija; 2. Hrvatska-Dalmacija; 3. Bosna i Hercegovina; 4. Vojvodina; 5. Srbija u kojoj bi bili autonomne Južna Srbija i Crna Gora.

⁸⁵ H. Čišić, *Bosanskohercegovački Muslimani i bosanska autonomija*, Sarajevo 1991, 105. On dalje navodi: "Dok se na jednoj strani prijatelji kršćanskoga puka naprežu iz petnih žila da granice Hrvatske Banovine pomaknu što dalje na istok radi uravnoteženja snaga u zajedničkoj nam državi, s druge su strane pravoslavci zapeli da vuku na suprotnu stranu da skombinovani prestiž sa predašnjim administrativnim jedinicama ne bi u pitanje došao. Odatle su se naši domaći pravoslavci onako uzmuhalili i uzjogunili, pa neće da čuju ni za kakve slobodine u našim pokrajinama".

⁸⁶ Opšir. M. Konstantinović, *Politika Sporazuma*, Agencija "Mir", Novi Sad 1998.

⁸⁷ Lj. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1920-1941*, knj. 2, 289.

⁸⁸ Upor. V. Čubrilović, *Politička prošlost Hrvata*, Beograd 1939, 127; V. Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija 1914-1945*, II, 604-605.

⁸⁹ T. Išek, *Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941)*, u Zbornik: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1998, 331; opšir. Isti, *Bosna i Hercegovina u projektima čelnika H (P-R) SS - braće Radić i dr Vlatka Mačeka*, Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost, II, sarajevo 1994, 9-24.

⁹⁰ F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977, 56.

Djelatnost SKK u BiH došla je do naročito izražaja nakon privremenog i kompromisnog sporazuma Cvetković-Maček.⁹¹ Osnovna poteškoća za ranije potpisivanje Sporazuma bilo je pitanje kome će pripasti Bosna i Hercegovina. Ona je postala poprište "*najšire šovinističke kampanje*".⁹² Političke kombinacije i manevri stranačkih centrala, koje su se nalazile izvan Bosne i Hercegovine, protezale su se i prema političkoj periferiji.⁹³ Dušan Branković iz Krupe na Vrbasu izvještavao je Jovana Jovanovića, vođu Zemljoradničke stranke, da je postupio po njegovom nalogu - da Srbi u Vrbaskoj banovini dignu svoj glas: da se ne cijepa ta banovina, i da hoće Beogradu - a ne Zagrebu. Također, da "*Bosna ima da pripadne Beogradu*".⁹⁴ Istaknuti članovi SKK su kao veoma značajnu činjenicu u određivanju položaja BiH u započetom državnom preuređenju Jugoslavije vidjeli u brojčanoj premoći pravoslavaca nad katolicima i muslimanima, konstatirajući kako je BiH "*raskomadana po želji Hrvata koji sada upućuju Muslimane protiv Srba da traže autonomiju BiH, kao da je moguće izigrati jasnu volju onih čijom je krvlju ova država stvorena*".⁹⁵ Protiveći se ideji o autonomiji BiH "*Srpski glas*", je isticao kako je u historiji jugoslavenske države teško pronaći "*neku granicu koja je nepromenjeno trajala znatno više od ciglo jednog veka*". A "*ako se već ističe istorijski momenat, ne vidi se zašto bi se poštovale baš one granice koje je povukla Austro-Ugarska 1878. okupacijom Bosne i Hercegovine i zašto bi se samo one imale na neki način ovekovečiti*".⁹⁶

Slobodan Jovanović je pisao kako je usposvljanje Banovine Hrvatske tek polazna tačka za još potpunije razvijanje hrvatske samostalnosti, kao i da je Sporazum početak kraja jugoslavenske države.⁹⁷ Za neke vodeće ličnosti u SKK ovaj sporazum bio je "*srpski Minhen*". Sporazum je ocjenjivan kao "*zlo*", "*ružno delo*" i kao "*nesporazum*".⁹⁸ Privremenost rješenja teritorijalnog obima Banovine Hrvatske nije proizilazila iz svih teškoća koje je nosio problem BiH, promatran i tretiran iz rakursa dijametralnih i neusklađenih pozicija srpskih i hrvatskih

⁹¹ F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1968, 339-342.

⁹² D. Begić, *Sporazum Cvetković-Maček u "Pregledu istorije SKJ"*, Prilozi, br. 1, Sarajevo 1965, 370-376; upor. Okrugli sto "*Problemi državnopravnog položaja i uredenja Bosne i Hercegovine 1878-1945*", Sarajevo 17. novembar 1993, ANU BiH, XXXV, Odjeljenje društvenih nauka, Sarajevo 1994.

⁹³ Diskusija B. Petranovića, u Zbornik: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1973, 635.

⁹⁴ M. Stanišić, *Prilog istoriji ideje o razgraničenju i preuređenju Kraljevine Jugoslavije uoči Drugog svetskog rata*, Istorija 20. veka, br. 1-2, Beograd 1991, 90.

⁹⁵ M. Radojević, *Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uredenju Kraljevine (SHS) Jugoslavije 1918-1941. godine*, 36.

⁹⁶ "*Srpski glas*", br. 2, Beograd 23. novembar 1939; M. Radojević, *Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uredenju Kraljevine (SHS) Jugoslavije 1918-1941. godine*, 36.

⁹⁷ "*Srpski glas*", br. 24, Beograd 23. april 1940.

⁹⁸ B. Petranović - M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, 569.

pregovaračkih strana, nego je uvjetovana predstojećim predradnjama oko preuređenja države. Pitanja je izazivao ne samo državopravni status Banovine Hrvatske, nego i državno uređenje Jugoslavije nakon ovog sporazuma. Duh kompromisa koji je njime provejao "otvorio je apetite" sudionicima političkih igara koje su se dalje nastavljale, izazivajući još ostrašćenije nacionalne sukobe i nesporazume.⁹⁹

Došlo je do masovnih protesta Srba. Formirana je i Komisija spasa Srba sjeverne Dalmacije (Knin, Kosovo, Islam Grčki, Benkovac) za izdvajanje iz Hrvatske i vraćanje u sastav Vrbaske banovine.¹⁰⁰ SKK se zalagao da se nakon Sporazuma geopolitički obilježi "*srpska etnička cjelina*". Nezadovoljni srpski nacionalni front je ubrzo odgovorio projektom koji je podrazumijevao konstituiranje zasebne jedinice od Vardarske (Skoplje), Drinske (Sarajevo), Dunavske (Novi Sad), Zetske (Podgorica) i Vrbaske banovine (Banjaluka) pod imenom "*Srpske zemlje*" sa sjedištem u "*carskom*" Skoplju, unutar monarhističke federacije, koju bi još sačinjavale Hrvatska i Slovenija.¹⁰¹

Nastojeći da pod parolom "*Srbi na okup*" postane stožer oko kojeg će se okupiti svi Srbi, SKK je postavljao bezuvjetne zahtjeve da se BiH pripoji srpskoj teritorijalnoj jedinici. U njegovom djelovanju naročito mjesto je imala Vrbaska banovina. Oblasni odbor u Banjaluci, kao i pododbori u Bihaću i Velikom Orašju razvili su intezivnu djelatnost na propagiranju ideja SKK.¹⁰² Oblasni odbor ovog kluba sa sjedištem u Banjaluci, sa advokatom dr. Stevanom Moljevićem, na čelu, držao se dosljedno postavljenih ciljeva, kao i uloge Vrbaske banovine u njihovom ostvarivanju. Vrbaska banovina je imala posebno značenja u planovima režima i SKK. Ova banovina se sastojala od zapadne Bosne, banijskog sreza Dvor i dvije manje ličke opštine iz sreza Korenica, u predjelu planine Plješevica - Ličkog Petrovog Sela i Zavalja.¹⁰³ U granicama Vrbaske banovine, u 24 sreza, po podacima iz popisa 1931. živjelo je 1.037.382 stanovnika. Najviše je bilo pravoslavnih - 600.529 (57,9%), potom muslimana - 250.265 (24,1%), rimokatolika - 172.787 (16,6%) i pripadnika ostalih

⁹⁹ T. Išek, *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929-1941*, Sarajevo 1991, 275-278.

¹⁰⁰ S. Turlakov, *Vodič za Srbe početnike (1804-1941)*, 195.

¹⁰¹ "*Politika*", Beograd 20. januar 1940; *Srpske zemlje, nekada, sada i u budućnosti*, Beograd 1940, 42; M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, 49-50; "*Danas*", Beograd 22. januar 1998.

¹⁰² Opšir. S. Bandžović, *Bosanska krajina, Srpski kulturni klub i ideologija četničkog pokreta*, "*Behar*", god. IX, br. 48-49, Zagreb V-VIII 2000, 11-15.

¹⁰³ Đ. Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd 1955, 52. Vrbaska banovina se sastojala od: banjalučkog (grad i srez), bihačkog, bosanskodubičkog, bosanskogradiškog, bosanskokrpuškog, bosanskonovskog, bosanskopetrovačkog, cazinskog, derventskog, glamočkog, gračaničkog, jajačkog, ključkog, kotorvaroškog, mrkonjićgradskog, prijedorskog, prnjavorškog, sanskog i tešanjškog sreza kao i ispostava: Bosanska Kostajnica, Bosansko Grahovo, Drvar, Kulen Vakuf, Bosanski Brod, Odžak, Gradačac, Maglaj, Doboj, Velika Kladuša.

vjeroispovijesti - 13.801 (1,4%).¹⁰⁴ U Vrbaskoj banovini je 1931. znalo čitati i pisati samo 27,09 odsto (još 0,31 odsto ih je znalo čitati), što znači da je preko sedam desetina stanovništva bilo nepismeno (72,60 odsto), do je u Jugoslaviji bilo tada 44,61 odsto nepismenih.¹⁰⁵

U prvoj audijenciji 12. oktobra 1929. kralj Aleksandar je rekao T. Milosavljeviću, novoimenovanom banu Vrbaske banovine: "Pre svega zapamtite, Tiso, da ste vi moj lični izbor za bana i to bana za Vrbasku banovinu gde Vam predstoji veliki nacionalni rad. Tamo su Srbi u većini i to najbolji Srbi u pogledu ljubavi prema otadžbini i patriotizmu uopšte, ali među tamošnjim muslimanima i Hrvatima ima još uvek pojedinaca i manjih grupa, koje se ne mogu pomiriti sa novim faktičkim stanjem. I zato, i na tom polju imate posla. Pokušavajte održati dobre odnose sa tim nezadovoljnim elementima i pridobijajte ih polako sa ideju državnog jedinstva, a tamo gde treba sprečavati štetnu akciju budite odlučni ne popuštajte i lomite je u korenu, ne upuštajući se u frontalnu borbu".¹⁰⁶ Posebni politički ciljevi omogućili su privilegiran tretman Vrbaskoj banovini što se očitovalo i u velikim dotacijama u njenim prvim godinama koje su omogućile banskoj upravi da započne široku ekonomsku, političku i kulturnu djelatnost, koja je bila, ipak, kratkog daha. Već 1931. budžet ove banovine smanjen je za jednu trećinu, a teško je išlo i sa naplatom državnih dotacija.¹⁰⁷

Odvajajući se od Svetozara Pribićevića 1928. zbog njegovog sporazuma sa Stjepanom Radićem, dr. Stevan Moljević je preko "Otađbine" i udruženja "Krajina" radio na objedinjavanju Srba iz Vrbaske, Primorske i Savske banovine.¹⁰⁸ Dio Srba okupljenih oko društva "Krajina" zalagao se za Krajinu kao teritorijalno-političku jedinicu koja bi obuhvatala 25 srezova bivšeg bihačkog i banjalučkog okruga sa centrom u Bihaću. Prostor s obe strane rijeke Une uključivao je srezove iz Savske, Vrbaske i Primorske banovine: Kostajnicu, Glinu, Vojnić, Vrginmost, Udbinu, Gračac, Dubicu, Dvor, Cazin, Bihać, Bosanski Pet-

¹⁰⁴ M. Radivojević, *Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju Kraljevine (SHS) Jugoslavije 1918-1941. godine*, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 1994, 13-16; Ista, *Sporazum Cvetković-Maček i Bosna i Hercegovina*, u Zbornik: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 123.

¹⁰⁵ M. Konjević, *Privredne i društvene prilike u Bosanskoj krajini u vrijeme Četvrte i Pete konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu*, u Zbornik: *Četvrta i Peta konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu u istorijskom razvitku revolucionarnog pokreta 1938-1941*, Sarajevo 1980, 257.

¹⁰⁶ A. T. Milosavljević, *Službeni razgovori i doživljaji sa kraljem Aleksandrom Karađorđevićem*, knj. II, *Upravljanje Vrbaskom banovinom od 9. oktobra 1928. do 18. aprila 1934*, Memoari, Arhiv Bosanske krajine u Banjaluci, fond memoarske građe; S. Bandžović, *Čija je Banjaluka*, "Naši dani", br. 5, nova serija, god. XXXVIII, br. 1014, Sarajevo 26. april 1991.

¹⁰⁷ Opšir. P. Vojnović, *Vrbaska banovina u političkom sistemu Kraljevine Jugoslavije*, rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet, Sarajevo 1975.

¹⁰⁸ B. Petranović, *Odnos lokalne, regionalne i opšte istorije (s osvrtom na istoriju Bosanske krajine i Banja Luke 1918-1945)*, u Zbornik: *Banja Luka u novijoj istoriji (1878-1945)*, Sarajevo 1978, 200.

rovac, Knin, Benkovac i druge. Prema popisu iz 1931. u tih 25 srezova je živjelo 940.296 stanovnika, od čega 586.379 Srba, 250.618 Hrvata i 102.410 Bošnjaka.¹⁰⁹

Program Moljevićevog odbora predviđao je ne samo okupljanje Srba Bosanske krajine već i onih koji su živjeli u Lici, Baniji, Kordunu i sjevernoj Dalmaciji.¹¹⁰ Srbi u ovim krajevima su, po mišljenju dr. S. Moljevića, koji je nastojao da od Bosanske krajine stvori centar, bili "živi zid" kojim se onemogućavao stvaranje Velike Hrvatske izvan okvira jugoslavenske države i otejepljenje Srba u Bosni i Hercegovini od "ostalih Srba".¹¹¹ Bosanska krajina je isticana kao "nosilac države i nacionalne misli", prostor koji je potpuno zanemaren za račun razvitka i pohlepe Ljubljane, Zagreba i Sarajeva i činilac koji će spriječiti da se, uslijed spoljne opasnosti diktira Srbima. Zahtijevalo se od državnih vlasti da većim finansijskim sredstvima pomognu nacionalnu i kulturnu akciju među srpskim stanovništvom i time paraliziraju uticaj Zagreba i Sarajeva. U upotrebi je često bila metafora o tzv. "srpskom zidu" koji je činilo 1,2 miliona Srba, na prostoru od Bosanske krajine do sjeverne Dalmacije.¹¹² Banjaluka je postala veoma značajan faktor u velikosrpskim planovima. Ovaj grad je po popisu 1895. imao 7.524 muslimana, 2.775 pravoslavaca i 2.882 rimokatolika. Po popisu iz 1910. u ovom gradu bilo je 6.588 muslimana, 3.693 pravoslavaca i 3.930 rimokatolika. Po prvom poratnom popisu iz 1921. u gradu je bilo 7.201 musliman, 5.324 pravoslavca i 4.718 rimokatolika, dok je deset godina kasnije, po popisu iz 1931. bilo 8.039 muslimana, 6.796 pravoslavaca i 6.486 rimokatolika. Kao centar Vrbaske banovine, trebala je imati izuzetno značajnu ulogu u realiziranju ideja Srpskog kulturnog kluba.¹¹³

Dr. Stevan Moljević, kao i Oblasni odbor SKK pridavali su Vrbaskoj banovini i Banjaluci naročiti značaj. Moljević je smatrao da su Srbi jedini pravi nosioci državotvorne i jugoslavenske misli, dok su svi drugi narodi u Kraljevini imali svoje zasebne političke računice. On je, zajedno sa Oblasnim odborom, smatrao da Srbi imaju historijsko pravo na Vrbasku banovinu i da su Bošnjaci zapravo Srbi islamske vjeroispovijesti. U skladu sa političkim stavovima SKK, S. Moljević je isticao da je u Vrbaskoj banovini zbog suzbijanja "antidržavnih tendencija" izraženih kroz "bošnjakluk" i "frankovluk" neophodno "održati i ojačati ovaj živi zid, potrebno je okupiti sve Srbe što već jedan vek stoje pod oružjem i čuvaju mrtvu stražu, potrebno je održati, pridići i izgraditi Vrbasku banovinu, a Banja Luku osposobiti da bude snažan kulturni centar, koji će paralisati uticaj i Zagreba i Sarajeva, ukoliko bi taj uticaj bio protivan opštoj

¹⁰⁹ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, 35.

¹¹⁰ S. Moljević, *Uloga i značaj Vrbaske banovine*, Banjaluka 1939, 17-18.

¹¹¹ S. Moljević, *Uloga i značaj Vrbaske banovine*, 16.

¹¹² Lj. Dimić, *SKK između kulture i politike*, 864.

¹¹³ S. Bandžović, *Vrbaska banovina - predstraža Beograda*, "Slobodna Bosna", br. 22 (1), Sarajevo 26. mart 1992.

nacionalnoj ideji, a biti predstraža Beograda - kao nosioca državne i nacionalne misli. Kad to bude, i ti velikohrvati će, računajući se stvarnosti, uvidjeti da je samo u jakoj jugoslovenskoj državi i njihova budućnost". Otvoreno je naglašavano da srpsko stanovništvo u Bosanskoj krajini može da se afirmira i dalje razvija isključivo u okviru Vrbaske banovine jer *"već danas u Banjoj Luci Srbi imaju relativnu većinu. Vremenom će imati i apsolutnu"*.¹¹⁴ U nekim lecima studentske omladine Banjaluke iz 1940. Stevan Moljević će biti pomenut kao jedan od *"izmećara velikosrpske hegemonije i reakcije"*.¹¹⁵

Oblasni komitet SKK suprostavljao se veoma oštro svakoj pomisli na podjelu Vrbaske banovine, ili nagoviještavanju ideje o autonomiji Bosne i Hercegovine i njenom vraćanju u historijske granice. *"Otadžbina"* je pisala da Muslimani hoće *"cjelovitu BiH, kao što je bila za sultana"*, da *"Hrvati hoće s Talijanima, Švabama, Madarima, samo neće sa Srbima"*. Ideje o autonomiji BiH tretirane su kao *"mnogo opasnije"* od podjele Vrbaske banovine. Ideju o autonomiji BiH Moljević je procjenjivao kao *"potpuno"* i *"otvoreno"* protivno srpskoj nacionalnoj i državotvornoj misli, jer joj je, po njemu, cilj bio u ponovnom uspostavljanju granice na Drini i odvajanju Srba iz Bosne od Srba iz Srbije: *"A Srbija je i ušla u rat da tu granicu briše i da nas oslobodi i ujedini"*.¹¹⁶ Takvim bi činom, po tim stavovima, Bošnjaci i Hrvati stekli većinu pa bi Srbi *"opet morali da se nose sa bošnjaklukom na jednoj i frankovlukom na drugoj strani, ili što je najviše u izgledu sa udruženim bošnjaklukom i frankovlukom"*. Zato je naglašavano da je i ranije, u doba austrougarske uprave, oblast Vrbaske banovine bila namjerno zapostavljena zbog većinskog srpskog stanovništva, dok je Sarajevo planski izgrađivano, pa je od njega *"svim silama veštački stvoren jedan centar koji će biti pouzdan nosilac bošnjakluka"*. Sarajevo je optuživano da je *"autonomističko"*, kao nosilac *"bošnjakluka"*, i da je zbog njegove *"pohlepe"* ova oblast ostala zaostala.¹¹⁷ Srbi u Vrbaskoj banovini su tražili u svojim rezolucijama da upravljaju sami sobom naslonjeni neposredno na Beograd, bez ikakvog posredovanja Zagreba i Sarajeva. Oblasni odbor "Narodne odbrane" predlagao je da Vrbaska banovina bude samoupravna jedinica u budućoj *"Srpskoj banovini"*.

Nakon sporazuma Cvetković-Maček, koji je od Vrbaske banovine odvojio tri sreza, Oblasni odbor SKK u Banjaluci pokrenuo je pitanje priključenja Vrbaske banovine zamišljenoj Banovini Srbiji. Tako je na jednoj skupštini ovog odbora u novembru 1939. istaknuto u usvojenoj rezoluciji: *"Kao što su Srbi u Krajini dali svoje živote za sjedinjenje sa Srbijom, tako će ih dati protiv svakog ko ih pokuša od Srbije odvojiti ma kakvom god medom ili*

¹¹⁴ N. Šehić, *Srpski građanski politički krugovi*, 180.

¹¹⁵ *Grada o djelatnosti KPJ u Bosni i Hercegovini 1921-1941*, Sarajevo 1971, 475.

¹¹⁶ M. Radivojević, *Sporazum Cvetković-Maček i Bosna i Hercegovina*, 128, nap. 22.

¹¹⁷ P. Vojnović, *Vrbaska banovina u koncepciji Sporazuma Cvetković-Maček*, Jugoslovenski istorijski časopis, god. XIX, br. 1-2, Beograd 1980, 92-93.

granicom". Srbi u Vrbaskoj banovini su tražili u svojim rezolucijama da "upravljaju sami sobom, naslonjeni neposredno na Beograd, i bez ikakvog posredovanja Zagreba i Sarajeva".¹¹⁸ Po mišljenju Branka Miljuša: "Vrbaska banovina... je bila već geografski uklopljena u Banovinu Hrvatsku. Sve je bilo sračunato na to da kod definitivnog preuređenja države Hrvatska sebi obezbedi i Vrbasku banovinu. samo bi trebalo srez Doboj uključiti u Hrvatsku i Vrbaska banovina bila bi odsečena od ostalog dela Bosne".¹¹⁹

Brojne srpske političke organizacije i društva, podsticane iz Beograda, isključivale su mogućnost autonomije i podjele BiH, otvoreno zagovarajući, u stilu "najizrazitijeg šovinizma", pod parolom "Srpstvo je u opasnosti" i "Srbi na okup", njeno potpuno uključivanje u "Srpske zemlje". Srbi iz sjeverne Bosne objavljuju "Rezoluciju Srba derventskog sreza" i brošuru "Riječ Srba Brčana", tražeći izdvajanje ovih srezova iz Banovine Hrvatske i pripajanje Srbiji. Jedna delegacija Srba iz Dervente, Gradačca, Bosanskog Šamca i Brčkog odlazi u Beograd sa zahtjevima da se ovi gradovi izdvoje iz Banovine Hrvatske, tražeći i garancije za ličnu sigurnost.¹²⁰ U političkom životu Banovine Hrvatske tada sve veću ulogu dobija Hrvatska seljačka i građanska zaštita.¹²¹ Početkom 1940. u nekoliko većih mjesta na teritoriji Bosne, koja su ušla u sastav Banovine Hrvatske (Derventi, Bosanskom Brodu) održavali su se skupovi s ciljem osnivanja poluvojničkih organizacija u režiji Hrvatske seljačke stranke.¹²²

U oktobru 1939. Miki Blagojeviću, srpskom političaru, koji je zastupao tezu da BiH kao cjelina treba da odlučuje o svojoj sudbini, novinar Dobrosav Jevđević odgovarao je da bi autonomna BiH docnije postala žarište sukoba, i da su Muslimani ili Hrvati ili Srbi, te da shodno tome i nisu pripadnici drugih naroda.¹²³ Tokom novembra i decembra 1939. intezivirana je aktivnost mnogobrojnih srpskih društava i udruženja koja je rezultirala osnivanjem srpskih narodnih vijeća, koja su zvanično imala nadstranački karakter, kao i formiranjem Saveta srpskih nacionalnih i ostalih društava u Sarajevu. Zadatak ovog savjeta bio je da radi na očuvanju srpske nacionalne misli i srpskog karaktera BiH. Najveća manifestacija u organizaciji ovog pokreta bilo je održavanje Sabora svih srpskih i ostalih nacionalnih društava i ustanova u Doboju 31. decembra 1939. u

¹¹⁸ V. Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija 1914-1945*, II, 611.

¹¹⁹ Upor. M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, 59; M. Radivojević, *Sporazum Cvetković-Maček i Bosna i Hercegovina*, 127.

¹²⁰ N. Babić, *Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih političkih snaga i Komunistička partija Jugoslavije do 1941. godine*, Prilozi, br. 3, Sarajevo 1967, 374; Isti, *Na putevima revolucije*, II, Sarajevo 1980, 110.

¹²¹ Opšir. Lj. Boban, *O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj*, Istorija XX veka, II, Beograd 1961, 244-245.

¹²² T. Išek, "Hrvatska seljačka zaštita", "Hrvatska građanska garda" - poluvojne organizacije Hrvatske seljačke stranke, Prilozi, XXII, br. 23, Sarajevo 1987, 134.

¹²³ D. Begić, *Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković-Maček*, Prilozi, br. 2, Sarajevo 1966, 181.

prisustvu preko 500 delegata iz krajeva širom BiH i 3.000 Srba iz Doboja i okoline. Na ovom skupu u Doboju donešena je rezolucija u kojoj je istaknuto da učesnici Sabora odlučno ustaju protiv svih akcija i pokušaja koji vode cijepanju i slabljenju jugoslavenske države, a naročito za podvajanjem Srba u toj državi, protestirajući dalje što je do sporazuma Cvetković-Maček došlo bez učešća srpskog dijela i na njegovu štetu, te ga ne priznaju kao svršen čin; zato je poručeno da će se boriti protiv svega što bi dovelo do odvajanja srpskih krajeva u ma kom obliku od Srbije i Crne Gore, pozivajući na kraju na objedinjavanje sve Srbe i ostale jugoslavenske nacionalnosti na zbijanje redova bez obzira na stranački i lični interes. Ova rezolucija je ubrzo bila štampana kao letak i dijeljena širom Bosne i Hercegovine.¹²⁴ U nacionalnim uvredama i optužbama išlo se sve dalje. Dragoslav Stranjaković je u svojim predavanjima isticao kako je kod Srba razvijen kult države, da je ona predstavljala njihovu najbolju tradiciju, dok se kod Hrvata razvio samo osjećaj za njihovo posebno, hrvatsko, a ne za opšte državno, zajedničko i jugoslavensko.¹²⁵ On je "Načertanije" Ilije Garašanina proglasio pravim spomenikom jugoslovenstva, a njegovog tvorca jednim od najvećih i najgenijalnijih srpskih političara XIX vijeka.

Uredništvo "Srpskog glasa" je jasno poručivalo: "Naše je gledište jasno - mi hoćemo sporazum, ali po određenim principima, ali za celo područje na kome žive Srbi i Hrvati. Mi ne mislimo da ostavimo srezove sa čisto srpskom većinom u granicama Hrvatske, Dalmacije, BiH, Banovini Hrvatskoj. Srbima u tim krajevima treba dati pravo da se izjasne da li će se priključiti srpskoj jedinici".¹²⁶ Primarni srpski stav bio je, kako se izrazio radikal Kostá Majkić koji je u Banjaluci izdavao list "Srpsko jedinstvo" da je Srbija "oružjem, mučeništvom i krvlju stekla pravo na Bosnu".¹²⁷ Bosanski radikali su sudbinu BiH isključivo vezivali za Srbiju, težeći da stvore "jedinstveni srpski front" koji bi se suprostavio zahtjevima hrvatske i bošnjačke političke strane.¹²⁸ Unutar Banovine Hrvatske Srbi su se također opirali. Mada su banovinske vlasti oštro reagirale zabranjujući zborove i pooštavajući mjere protiv istupanja i manifestacija četničkih udruženja, njih rad je nastavljen i dalje.¹²⁹ Pojedini srpski listovi isticali su 1940. kako za Srbe u Banovini Hrvatskoj postoji samo jedna politika

¹²⁴ S. Bandžović, *Vrbaska banovina "predstraža Beograda"*, "Oslobodjenje", Sarajevo 28. april 1991; E. Redžić, *Uz 60-godišnjicu sporazuma Cvetković-Maček*, 170.

¹²⁵ N. Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, 112.

¹²⁶ R. Festić, *Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih političkih stranaka između dva rata*, 281; M. Radivojević, *Sporazum Cvetković-Maček i Bosna i Hercegovina*, 130.

¹²⁷ M. Radivojević, *Sporazum Cvetković-Maček i Bosna i Hercegovina*, 131.

¹²⁸ R. Hurem, *Ideja i praksa borbe za "veliku Srbiju" u 19. i 20. stoljeću*, u Zbornik: *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Sarajevo 1997, 181.

¹²⁹ Upor. Đ. Stanislavljević, *Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941-1942. godine*, *Istorija XX veka*, IV, Beograd 1962, 6; N. Šehić, *Neka bitna obilježja četništva*, *Pregled*, LX, br. 6, Sarajevo 1970.

narodnog jedinstva oličena u Beogradu i "samo jedno geslo a to je: jedinstvena država i kralj".¹³⁰

Razna opoziciona strujanja protiv režima i politike kneza Pavla, i u vojsci i u srpskim građanskim političkim krugovima, počeli su se objedinjavati sredinom 1940. godine. Vojni krugovi oko generala Dušana Simovića tada se spajaju sa akcijama i tajnom organizacijom koju je vodio SKK.¹³¹ U to vrijeme je počela i jasnija kristalizacija ideje puča. Nakon italijanskom napada na Grčku 1940. godine članovi SKK traže njemačko prećutno odobrenje jednog plana da Jugoslavija zauzme Solun kada kralj Petar postane punoljetan.¹³² Početkom januara 1941. u SKK se veoma živo diskutiralo o ukidanju namjesništva i promjeni vlade Dragiše Cvetkovića.¹³³ U martovskom prevratu 1941. u Jugoslaviji pojedine ličnosti iz SKK, na čelu sa Slobodanom Jovanovićem, jednim od "uticajnih organizatora prevrata", imale su, prema nekim izvorima, veoma zapaženu ulogu.¹³⁴ Slobodan Jovanović je u pučističkoj vladi generala Dušana Simovića, pored dr. Vlatka Mačeka kao protuteža, postao drugi potpredsjednik.¹³⁵

Početak Drugog svjetskog rata, duboka unutarnja trvenja u Jugoslaviji i neslavni aprilski rat su zaustavili "mirnodopske" poslove oko dalje političke dorade projekcija o konačnoj reorganizaciji i sudbini zemlje. Tokom rata, sa pojavom četničkog pokreta Draže Mihailovića, revitalizirani su predratni ekstremni projekti koje je trebalo sprovesti agresivnim sredstvima.¹³⁶ Dragiša Vasić među prvima dolazi na Ravnu Goru, gdje postaje zamjenik Draže Mihailovića. Pod njegovim uticajem Draža Mihailović nastoji da četnički pokret

¹³⁰ M. Konjević, *Općinski izbori u Banovini Hrvatskoj 19. maja 1940. godine*, Prilozi, br. 9/1, Sarajevo 1973, 275-276.

¹³¹ J. Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, 31.

¹³² V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, I, 291. Kada je došao ovaj prijedlog do Ive Andrića, jugoslavenskog ambasadora u Njemačkoj, on je praskao od ljutine, uzvikujući kako je ovaj prijedlog akt izdaje prema Grčkoj, saveznici Jugoslavije.

¹³³ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, I, 464.

¹³⁴ Pored S. Jovanovića, u stvaranje tajne organizacije, sa jasnim prevratničkim ciljevima, bili su uključeni i D. Stranjaković, D. Danić, S. Drašković, D. Vasić, M. Žujović i Ž. Balugdžić - opšir. M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuredenju Jugoslavije 1941-1943*, 94, nap. 18; upor. D. Tošić, *Udar šupljeg u prazno, "Borba"* Beograd 30-31. mart 1991; M. Zečević, *Slobodan Jovanović i 27. mart 1941*, 51-53.

¹³⁵ B. Krizman, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943*, Zagreb 1981, 5.

¹³⁶ Za S. Jovanovića Draža Mihailović je bio borac koji "nikada nije prestao da se bori protiv Nemaca", da on "predstavlja srpski narod" i da bi likvidacija pokreta D. Mihailovića značila rasturanje jedne organizacije na kojoj "počiva Srpstvo" - nav. prema: F. Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd 1970, 480, nap. 212. J. Marjanović ocjenjuje da je S. Jovanović bio jedan od najvatrenijih pomagača i branilaca D. Mihailovića - nav. prema: J. Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, 19. Opšir. vidi: K. Pavlović, *Razgovori sa Slobodanom Jovanovićem 1941-1945*, Vindzor 1969.

formira kao vanpartijski.¹³⁷ Na Ravnu Goru dolazi i advokat dr. Mladen Žujović i univerzitetski profesor Pero Slijepčević. U ljeto 1941. formiran je Centralni nacionalni komitet u koji ulazi Dragiša Vasić, dr. Mladen Žujović, dr. Stevan Moljević, dr. Dragoslav Stranjaković, Nikola Stojanović, dr. Vojislav Vujanac, dr. Pero Slijepčević i Vlasta Petković.¹³⁸

Ravnogorski četnički pokret Draže Mihailovića kao praktičan izraz velikosrpskih programskih ambicija od početka snažno je naglašavao svoju "istorijsku misiju" oslobođenja, čuvanja "biološke supstancije Srba", kao i širenja ideje etnički homogene "Velike Srbije" koju bi trebalo stvoriti, na osnovu platforme SKK, u okvirima poratne Jugoslavije. Glavni politički ciljevi ovog pokreta bili su formulirani u nekoliko osnovnih programskih dokumenata. Polazna tačka u njima bila je ideja vodilja o "Velikoj i homogenoj Srbiji" koja se temeljila na shvatanju da Srbi trebaju biti vodeća nacija na Balkanu. U tom smislu, radi stvaranja takve države, okupljanja svih Srba u jednu državu zbog "spasavanja srpstva" rat je zagovaran kao nužnost. Uprkos nazivu "Jugoslovenska" njihovih jedinica, i u stvaranju Jugoslovenske ravnogorske omladine, propagandnom forsiranju ovog predznaka, četnički pokret je bio samo "ljuska ispunjena velikosrpskim sadržajem i trebao je služiti samo tim interesima".¹³⁹ Četništvo je bilo "oružana snaga velikosrpstva". Ono je ideološki znalo samo za srbizam. Antihrvatstvo, antimuslimanstvo i antijugoslavenstvo su bili ideologija srpskog četništva - pisao je Živko Topalović, jedan od bliskih suradnika Draže Mihailovića.¹⁴⁰

Ovaj "čizmaški" pokret je gradio defanzivnu strategiju protiv okupatora politikom stalnog iščekivanja i čekanja "londonskog signala", ali agresivnu protiv cijelih naroda, prije svega Bošnjaka i Hrvata, kao i nacionalnih manjina, inkriminiranih za brzi slom u haotičnom aprilskom ratu 1941, pozivajući se pritom na Njegoševu poruku da se nemilosrdno "istrijebi guba iz torine". Agresivno i uporno propagirajući kosovski mit i svetosavlje kao dio ideologije, četništvo je naročito nalazilo put do srpskog seljaka.¹⁴¹ Četnici su imali pogotovo ofanzivan antimuslimanski kurs u sprovođenju svoje radikalne nacionalne politike, tumačeći to uzajamnom "infernalom mržnjom" širokih srpskih i muslimanskih masa i besperspektivnošću zajedničkog življenja. Zato je trebalo poduzeti sve mjere za njihovo istrebljenje i iseljavanje u Tursku. Dajući tom problemu platformu borbe protiv "Turaka", što je trebalo predstavljati

¹³⁷ M. Bodrožić, *Gradanske stranke u Srbiji 1941-1945*, Tokovi revolucije, VIII, Beograd 1972, 148.

¹³⁸ J. Marjanović, *Prilozi istoriji sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941. godine*, Istorija XX veka, I, Beograd 1959, 178-179.

¹³⁹ J. Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979, 178-179.

¹⁴⁰ Nav. prema: V. Kljaković, *Jugoslovenska emigrantska vlada prema pitanju Bosne i Hercegovine*, Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968, 308, nap. 3; upor. N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, Tuzla 1998, 190.

¹⁴¹ M. Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Beograd 1994, 72.

kontinuirani nastavak borbe iz vremena Karadžića i Miloša Obrenovića, četnici su spretno oživljavali neugašene atavističke strasti.¹⁴² Draža Mihailović i njegove pristaše obukli su seljačku nošnju, pustili kose i brade, "njegujući na taj način izgled primitivnih srpskih hajduka".¹⁴³

Na putu ostvarivanja homogene srpske državne zajednice, četnički planovi su predviđali integralno čišćenje Sandžaka i BiH od Bošnjaka i Hrvata. Smatralo se da se moraju udariti "kočiči" oko srpskih zemalja i na taj način izbjeći 1918. godinu. Razgraničenje je moralo biti izvedeno za vrijeme rata.¹⁴⁴ U prvom opsežnom programskom dokumentu ovog pokreta, projektu jednog od vodećih četničkih ideologa, dr. Stevana Moljevića, od 30. juna 1941, koji je počivao na trijalističkom principu Jugoslavije, nakon stvaranja Velike Srbije, navodi se da bi u obnovljenoj Jugoslaviji trebalo stvoriti homogenu Srbiju koja bi obuhvatila cijelo etničko područje na kojem žive Srbi.¹⁴⁵ Stevan Moljević je, prema sopstvenoj izjavi, još 10. aprila 1941. napustio Banjaluku i otišao u "šumu", i već od maja mjeseca iste godine je radio na stvaranju četničke organizacije.¹⁴⁶ U zaključcima Beogradskog četničkog komiteta iz septembra 1941. istaknuto je sljedeće: "Ideal je jaka, homogena srpska državna zajednica politički i ekonomski sposobna za život", kao i da je za potrebe tog cilja neophodno omeđiti sve "de facto" srpske zemlje i učiniti da svuda u njima ostane samo srpski živalj, predlažući dalje "brzo i radikalno čišćenje gradova i njihovo popunjavanje svežim srpskim elementom", te konačno "izradu" plana za čišćenje ili pomjeranje seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske državne zajednice.

Dragiša Vasić i dr. Stevan Moljević, dvojica glavnih političkih savjetnika Draže Mihailovića, bili su masoni.¹⁴⁷ U pismu Dragiši Vasiću, Stevan Mol-

¹⁴² Upor. E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske historiografije*, Sarajevo 1989, 34-40; S. Bandžović, *Četničke ponude Muslimanima, "Muslimanski glas"*, Sarajevo 23. avgust 1991; Isti, *O migracionim kretanjima u Bosni i Hercegovini 1941. godine*, u Zbornik: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, 252-256.

¹⁴³ J. V. A. Fine - R. J. Donia, *Bosna i Hercegovina. Tradicija koju su izdali*, Sarajevo 1995, 119.

¹⁴⁴ B. Petranović, *Jugoslovenska iskustva* 75-76.

¹⁴⁵ N. Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, knj. 1, Beograd 1984, 332-336; E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998, 233-235.

¹⁴⁶ N. Milovanović, *Draža Mihailović*, Zagreb 1985, 71. Po dolasku u Štab četničke Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini (VK JVUO) početkom maja 1942. on je uključen u tzv. civilni (politički) dio VK JVUO, u kome su se već nalazili Dragiša Vasić i dr. Mladen Žujović. Nakon povratka VK JVUO iz Crne Gore u Srbiju početkom ljeta 1943. preuzima ulogu političkog rukovodioca četničkog pokreta i savjetnika Draže Mihailovića po političkim pitanjima (do tada je to bio Dragiša Vasić). Sa D. Mihailovićem Moljević krajem januara 1944. organizira četnički kongres u selu Ba. Autor je više političkih dokumenata četničkog pokreta ("Poruka Hrvatima", "Poruka Muslimanima", "Pred nama je jedan put" i dr.). U VK JVUO je ostao sve do razbijanja četničkih jedinica krajem aprila 1945. godine. Vlastima DFJ se predao 3. septembra 1945. godine. Osuđen je na 20 godina robije, a docije je pomilovan. - nav. prema: "Nedjelja", br. 83, Sarajevo 22. septembar 1991.

¹⁴⁷ J. Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, 20.

jević u drugoj polovini decembra 1941. ističe da u cilju stvaranja "Velike Srbije" i definitivnog razgraničenja sa Hrvatima treba primjenjivati politiku "svršenog čina" i postaviti granične koce prije okončanja rata "pre nego li se iko pribere": "Zaposedanje bi se, mislimo, moglo izvesti samo ako bi se jakim odredima zaposela četiri glavna čvorišta i to: Osijek, Vinkovci, Slavonski Brod, Sunja, Karlovac, Knin i Šibenik, te Mostar, Metković, a onda iznutra pristupiti čišćenju zemlje od svih nesrpskih elemenata. Krivci bi imali da budu na mestu kažnjavani, ostalim bi valjalo otvoriti put - Hrvatima u Hrvatsku, a muslimanima u Tursku (ili Albaniju)".¹⁴⁸ Po ovakvim zamislima iz "Velike Srbije" bi trebalo protjerati 2,675.000 ljudi: milion Hrvata, 500.000 Njemaca, 440.000 Mađara, 330.000 Rumuna, 60.000 Slovaka, 250.000 Turaka (Muslimana), 5.000 Italijana.¹⁴⁹ Moljevićev projekat je bio u suštini obnavljanje predratnih ideja nastalih u krugovima oko SKK.¹⁵⁰

Ovakve stavove zastupao je i Draža Mihailović. U jesen 1941. kada su ostvareni kontakti između njega i S. Moljevića, dolazi do radikalizacije zacrtanih stavova u Moljevićevom projektu. Neke Moljevićeve postavke, po Mihailovićevom poimanu, dobijaju jasniji i ekstremniji smisao. Tako se pojavljuje izraz "čišćenje teritorija", odnosno "čišćenje državne teritorije", što je podrazumijevalo ne samo preseljavanje naroda razmjenom teritorija, već i fizičko uništenje.¹⁵¹ U prvom dokumentu programskog karaktera koji je Draža Mihailović potpisao, u instrukcijama majoru Đorđu Lašiću i kapetanu Pavlu Đurišiću 20. decembra 1941. isticao je da su ciljevi borbe za Veliku Jugoslaviju i u njoj Veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije - Crne Gore - Bosne i Hercegovine - Srema - Banata i Bačke, da državne teritorije treba očistiti od narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata kao i sprovođenjem genocidnog čišćenja Sandžaka i BiH od bošnjačkog i hrvatskog stanovništva. Izdavanjem ovih instrukcija oformljena je vojno-politička koncepcija četničkog pokreta Draže Mihailovića.¹⁵² Sam Draža Mihailović je o stavu prema Bošnjacima zapisao u svo-

¹⁴⁸ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom XIV, knj. 1, dok. br. 1, 6 i 35; V. Dedijer - A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, XXV-XXVI; B. Petranović, *Jugoslovenska iskustva*, 75-77. Branko Čubrilović, ministar u izbjegličkoj vladi Dušana Simovića, 17. novembra 1941. piše o Bošnjacima: "dvadeset i tri godine živeli su u nas kao bubreg u loju", postavljajući dalje pitanje da li će "muslimani uopšte moći da sarađuju kao braća u obnovljenoj, velikoj, slobodnoj državi... pa bili oni i mimi posmatrači, oni su krivci i sukrivci mučenja srpskog naroda" - cit. prema: M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuđenju Jugoslavije 1941-1943*, 148-149, 181.

¹⁴⁹ M. Minić, *Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji 1941-1945*, Novi Sad 1993, 199.

¹⁵⁰ B. Petranović - M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam.*, I, 678.

¹⁵¹ B. Latas, B. Latas, *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorom i ustašama (1941-1945)*, Dokumenta, Beograd 1999, 7.

¹⁵² M. Dželebdžić, *Četnici - kontrarevolucija i nacionalna izdaja*, Beograd 1988, 19. Prve vezu sa izbjegličkom vladom D. Mihailović je 1941. ostvario preko turskog poslanstva u Beogradu. Kralj Petar II je Dražu Mihailovića 7. decembra 1941. unapredio u čin brigadnog generala. U novoj vladi u izbjeglištvu koju je 11. februara 1942. formirao Slobodan Jovanović, prihva-

joj bilježnici: "-Mus. st. je svojim držanjem dovelo da ih naš svet više ne želi i neće da ima u svojoj sredini. Potrebno je još sad da se pripremi iseljavanje u Tursku ili ma gde van naše teritorije. Na dan ustanka oni će biti pokrenuti sa svojih naselja a što niko neće moći da spreči. - U datom momentu svi muslimani ima da budu pokrenuti sa svojih ognjišta. Oni koji su bliže hrvatskim oblastima - tamo - glavno je da budu pokrenuti".¹⁵³

Poput predratnih zakulisnih dogovora Cvetkovića i Mačeka o reorganiziranju Jugoslavije i vlada Milana Nedića u Srbiji je pravila projekte o preseljavanju stanovništva, gdje se također nisu u obzir uzimali Bošnjaci, u nastojanjima da se, radi "intergacije srpstva", prošire granice i stvori "Velika Srbija", odnosno "Svesrbija". Milan Nedić je sa članovima svoje vlade sačinio obiman memorandum i uputio ga početkom februara 1942. generalu Baderu, vojnoupravnom komandantu Srbije. U zaključku Memoranduma se navodi: "Ukupno, dakle, imalo bi da se iseli sa srpske strane preko nove granične linije katolika: iz Hercegovine 137.140, iz Bosne 392.591, iz Dalmacije 111.365, iz Srema 130.072. Svega 771.168. A sa teritorije koja pripada Hrvatima imalo bi da se preseli preko nove granične linije pravoslavnih: iz Bosne 145.265, iz Srema 6.567, iz Slavonije 145.797, iz Hrvatske 386.674, iz severne Dalmacije 83.960. Svega 750.263".¹⁵⁴

"Muslimansko pitanje" je trebalo biti definitivno riješeno: oni moraju biti Srbi ili se iseliti iz zemlje.¹⁵⁵ Dragiša Vasić, koji je slovio kao politički i idejni rukovodilac četničkog pokreta, pisao je aprila ili maja 1942. na osnovu

tajući ravnogorski pokret kao "integralni deo svoje političke akcije, odnosno svog programa u celini", Draža Mihailović je postavljen za ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, što će biti sve do 1944. godine. Ova vlada je također predložila da se Mihailović unaprijedi u čin divizijskog generala što je učinjeno 19. januara 1942. godine, a 17. juna iste godine unapređen je u čin armijskog generala. Kraljevskim ukazom od 10. juna 1942. Dražin štab je preimenovan u Vrhovnu komandu Jugoslovenske vojske u otadžbini, a Mihailović je imenovan za načelnika Vrhovne komande, dok je kralj Petar II ostao i dalje vrhovni komandant te vojske. S. Jovanović je 30. decembra 1942. sugerirao D. Mihailoviću da "na slučaj iskrcavanja saveznika na Balkan i opšteg ustanka" mobilizira broj ljudstva prema količini imajućeg naoružanja, te da poduzme "blagovremene mere da Srbi po svom običaju ne ustanu pre vremena listom i sa motkom krenu na mitraljeze" - nav. prema: B. Latas, *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorom i ustašama (1941-1945)*, Dokumenta, 9.

¹⁵³ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom XVI, dok. 6, nap. 7; S. Bandžović, *Ratna tragedija Muslimana 1941-1945*, Novi Pazar 1992, 13; M. Hamović, *nav. djelo*, 74. N. Cigar citira instrukcije koje je Mihailovićev štab uputio komandantu Druge sarajevske četničke brigade: "Trebalo bi svakome razjasniti: poslije rata ili kada bude pogodno vrijeme, mi ćemo izvršiti naš zadatak tako da niko osim Srba neće ostati u srpskim zemljama. Objasni ovo (našem) narodu i osiguraj da to bude njihov prioritet" - nav. prema: N. Cigar, *Genocid u Bosni. "Politika etničkog čišćenja"*, Sarajevo 1998, 27; upor. B. Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu 1939-1945*, 537-538.

¹⁵⁴ Opšir. M. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941-1944*, knj. II, Beograd 1979, 225-227; Isti, *Milan Nedić*, Zagreb 1985, 270.

¹⁵⁵ M. Minić, *Oslobodilački ili gradanski rat u Jugoslaviji*, 346. Opšir. M. Gutić, *Izdaja i zločin četničkog pokreta*, "Politika", feljton, Beograd oktobar 1990.

ponuđenog Moljevićevog projekta: "Pitanje homogene srpske državne zajednice koja ima da obuhvati celo etničko područje na kojima danas Srbi žive, jeste van diskusije. U tom se slažu svi Srbi".¹⁵⁶ U zaključcima konferencije četničke omladine Crne Gore, Boke Kotorske i Sandžaka o poratnom državnom i društvenom uređenju Jugoslavije, održanoj 2. decembra 1942. u Šahovićima, istaknuto je da će "na teritoriji buduće države živeti samo Srbi, Hrvati i Slovenci. Nacionalnih manjina ne može biti". Za razliku od Moljevićeve koncepcije trijalističko-monarhističke federacije, ovdje u Šahovićima je dominirala unitaristička koncepcija ravnogorskog pokreta. Masovni četnički zločini tokom 1941. i 1942. godine, a posebice početkom 1943. u Sandžaku i istočnoj Bosni samo su potvrdili da su rezultat instrukcija D. Mihailovića iz decembra 1941. u cilju "da bi se jednom za svagda Srpski živalj spasio narodnih izroda i izdajica".¹⁵⁷ Četnici su početkom 1943. polazeći u operaciju za uništenje "Republike Crvenih" - teritorije u zapadnoj Bosni i dijelovima Hrvatske, izvršili pokolj Bošnjaka u čajničkom, pljevaljskom i fočanskom srezu.¹⁵⁸

Svetosavski četnički kongres održan u selu Ba pod Suvoborom 25. januara 1944. godine, imao je zadatak da, u skladu sa postojećim vojnim i međunarodnim okolnostima, stvori konačno i definitivno program za uređenje poratne Jugoslavije. Ona je po kongresnim odlukama trebala biti trojna federacija koja nije isključivala ideju "Velike Srbije". Narodne manjine je trebalo likvidirati, a prihvaćen je i Moljevićev stav da Bošnjaci "sami udaraju temelje

¹⁵⁶ D. Vasić dalje navodi: "Pamtim vrlo dobro stanje u kojem se Evropa nalazila posle prošloga rata. Ratujuće države bile su toliko zauzete svojim brigama da ni jedna, tako reći, nije mogla voditi računa šta druge u svojim granicama rade i preduzimaju. U prvoj godini posle prošloga rata mogao se prosto istrebiti jedan dobar deo neželjenog stanovništva da niko radi toga i ne okrene glavu. Dakle, ako budemo pametni, oko pitanja čišćenja, odnosno preseljenja i izmene stanovništva, neće nam biti naročito teško". U jednoj drugoj prilici Vasić objašnjava zločine nad Bošnjacima: "Budite uvereni da nama to niko ne može zameriti, a što se tiče posledica, one za nas mogu biti samo pozitivne. Na srpskoj zemlji će posle rata živeti samo Srbi" - nav. prema: N. Milovanović, *Draža Mihailović*, 77-78, 97; upor. Ž. Marković, *Još jednom o Dragiši Vasiću*, "Književne novine", br. 1015-1016, Beograd 1-15. juli 2000.

¹⁵⁷ Opšir. S. Bandžović, *Prilog proučavanju četničkog genocida nad Muslimanima u istočnoj Bosni*, Istorijski zbornik, br. 10, Institut za istoriju, Banjaluka 1989, 157-175. Veoma je indikativno pismo Miloša Jovanovića, komandanta Četničko-ozrenskog korpusa, upućeno sredinom februara 1943. Golubu Mitroviću, komandantu vojno-četničkog odreda: "Setite se velike borbe za oslobođenje pod vodstvom velikog vožda karadorda. Srbija je bila puna Turaka (muslimana). U Beogradu i ostalim srpskim varošima stršile su muslimanske munare, a pred džamijama su Turci vršili svoja smrdljiva pranja kao i što sada rade u srpskoj Bosni i Hercegovini. Na stotine hiljada muslimana bilo je tada preplavilo našu otadžbinu. A prodite danas kroz Srbiju. Nigde nećete naći čak ni njihova groba (mezara), niti jedan šiljak (nišan)", zaključujući da muslimanski živalj treba jednim dijelom likvidirati, raseliti ili prevesti na pravoslavlje. Opšir. B. Petranović - M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, I, 691-692; M. Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanje Muslimana*, Sarajevo 1991, 68-69; S. Bandžović, *Ratne tragedije Muslimana*, 152-153.

¹⁵⁸ B. Latas, *Četnici Draže Mihailovića u borbi za uništenje "Bihaćke republike"*, u Zbornik: *AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini*, Beograd 1974, 374.

svom položaju svojom saradnjom sa Jugoslovenskom vojskom u otadžbini i bor-
bom protiv zajedničkog neprijatelja", tretirani i dalje kao sastavni dio srpskog
etničkog korpusa.

Mada se četnici nikada nisu odrekli svojih ideja o stvaranju Velike
Srbije, progonima, asimiliranju i likvidiranju Bošnjaka, oni su težili da stvore i
svoja uporišta među prosrpski orijentiranim Bošnjacima koji su naivno vjerovali
da je budućnost tog naroda vezana za realiziranje četničkog jugoslavenskog pro-
grama. Jedan od takvih eksponiranih nosilaca bio je i dr. Ismet Popovac iz
Mostara koji je djelujući u tom smjeru, između ostalog, predlagao D.
Mihailoviću da osnuje muslimanske četničke odrede i odabere svog savjetnika
za muslimansko pitanje. S druge strane, član Četničkog nacionalnog komiteta i
potpredsjednik Kongresa u selu Ba, Mustafa Mulalić, predratni narodni poslanik
iz Livna, nastojao je da svojim političkim angažiranjem i pisanjem uvjeri
Bošnjake kako je za njih jedini spas "*dobrovoljni ulazak*" u "*srpsku federaciju*",
da je njima jedino mjesto u ravnogorskom pokretu i muslimanskim odredima
kao sastavnim dijelovima "Jugoslovenske vojske u otadžbini". Generalni
četnički programski dokumenti zadržavajući svoj radikalizam nisu se, međutim,
do kraja rata bitnije mijenjali.

Summary

THE SERBIAN CULTURAL CLUB CONCEPTS ON THE REORGANIZATION OF YUGOSLAVIA (1937-1941)

The severe party clashes, national disputes, the beginning of the agree-
ment between the Serbian and Croatian sides on territory and administrative re-
organization of the Kingdom of Yugoslavia, under the influence of the leading
Serbian circles, they initiated to establish the Serbian Cultural Club (SCC) on 15
January 1937, to defend "*the endangered interests of the Serbian people*" and the
new reorganization of Yugoslavia, the Serbian to have a more dominant role.
The SCC used to be the carrier of the most extreme nationalistic aspirations. The
policy of the militant Serbian nationalism will be accepted as the Draža Miha-
lović chetnik movement programme in the World War II.

The SCC was intensive in the places of nationally mixed population, particularly in B-H and other regions, they established their committees and sub-committees. They intended under the slogan "*The Serbs to Assemble*", to create a centre, where all Serbs should meet. The SCC, after the Cvetković-Maček agreement, 1938, demanded under no conditions that B-H should be a part of the Serbian territory.

In the activity of the SCC the special part had the district of Vrbas, where the Area Committee was, the seat being in Banjaluka, the president was Dr Stevan Moljević. According the programme, not only the Serbs of the Bosanska krajina but those of Lika, Banija, Kordun and North Dalmatia should be incorporated. The Serbs in the mentioned regions, according to Moljević, were "*a human barrier*", which had to keep from making the creation of Great Croatia outside of the Yugoslav state and the cession of the Serbs in B-H from "*the rest of the Serbian people*".

According the SCC political views Moljević pointed out that in the Vrbas district, because of suppression of "*anti state tendencies*" in the "*Bosniak idea*" and "*Franck's*" it is "necessary" "*to keep and strengthen the human barrier, it is necessary to build up the Vrbas region, while Banja Luka to become a developed cultural centre, to paralyze the influence of Zagreb and Sarajevo if it were in opposition to the general national idea, Banja Luka to be the forward position guard of Belgrade – the carrier of the state and national idea*". Sarajevo was accused of being "*autonomous*", as a carrier of "*the Bosniak idea*", because of "*greed*" the area was staying behind.

By the end of 1939 the intensive activity of many Serbian societies and unions took place, the result was the establishing of the Serbian national councils, having officially a non-party character, the establishing of the Council of Serbian national and other societies in Sarajevo. In the course of the World War II the pre-war programme objectives were renewed, which should be implemented by the extreme means.

Dževad Juzbašić

NEKOLIKO NAPOMENA O ETNIČKOM RAZVITKU U BOSNI I HERCEGOVINI*

Istoričari su saglasni u ocjeni da su masovna islamizacija i posebni položaj Bosne u Osmanskom carstvu snažno uticali na ekonomsko-društveni, politički i nacionalni razvitak. Ostavljajući po strani niz naučnih kontroverzi u osvjetljavanju ovog složenog historijskog procesa, pozabavićemo se ukratko nekim, po našem mišljenju zanimljivim tezama o etničkom i nacionalnom razvitku formuliranim u bosanskohercegovačkoj historiografiji u decenijama koje su prethodile posljednjem ratu.

U onim balkanskim zemljama gdje nije postojala konfesionalna monolitnost, kao u Bosni i Albaniji, došlo je do masovnog prihvatanja islama. Pri tome je Bosna bila jedina balkanska političko-državna regija sa tri hrišćanske konfesije, katoličkom, bogumilskom i pravoslavnom. Ta se činjenica reflektirala na formiranje bosanskog feudalnog naroda i njegove političko-državne funkcije. Jedinствена vjera (kao npr. u Grčkoj, Bugarskoj, Srbiji) putem jedinstvene crkve, igrala je ogromnu ulogu u formiranju srednjovjekovnog naroda i njegove države. Međutim, u Bosni tri konfesije nisu mogle igrati ulogu jedinstvene ideološke snage koja bi se uvrstila u državotvorne faktore. Borba za takvu poziciju vodila se između katoličanstva i bogumilstva, dok je u sjeni te borbe ostala uloga pravoslavlja. Po Nedimu Filipoviću, formiranje srednjovjekovnog bosanskog naroda počelo je rano sa počecima bosanske države, tako da je u doba uspostavljanja osmanske vlasti taj pojam bio zatečen. Ovo se očitovalo u izrazima Bošnjaniin, Bošnjak, Bosnalu, od Bosne kao oznakama za nove podanike.¹

* Izlaganje na 5. zasjedanju Komisije za istoriju jugoistočne Evrope Fondacije Pro Oriente posvećenju temi *Mesijanizam i etnocentrizam na Balkanu*, koje je održano 4. decembra 2000. godine u Beču.

¹ Nedin Filipović, *Specifičnosti islamizacije u Bosni*, Pregled 1958. (vanredni broj), 27-33. Isti tekst objavljen je i u Prilozima 4/1968, 559-365. Vidi od istog autora *Osvrt na neke probleme istorije Bosne i Hercegovine*, Pregled 2/1953, 89-93.

Filipović se, međutim, složio sa mišljenjem Sime Ćirkovića, da je u srednjovjekovnoj bosanskoj državi teško utvrditi etničku sliku, osobito u smislu moderne odredbe nacionalnog bića. Mali je broj podataka koji direktno govore o etničkim fenomenima. Po Ćirkoviću to je nekoliko plemenskih atributa iz raznih vremena koji sami za sebe ne mogu biti osnova za osvjetljavanje cjelokupne etničke problematike. Jedva nešto možemo saznati o sadržini svijesti koja je spajala one koje tekstovi nazivaju *Srbin* ili *Bošnjanim*, *Vlah* ili *Latin*.

Riječ je o srazmjerno tanko naseljenom prostoru nepogodnom za komunikacije, čiji su dijelovi bili slabo povezani. Ćirković posebno naglašava da ne možemo na srednjovjekovnu društvenu realnost primjenjivati kriterije koji važe u današnjem razgraničenju etničkih grupa. Ipak on zaključuje da se ne mogu predvidjeti podaci "kako je život u bosanskoj državi kao političkoj zajednici vodio razvijanju osjećaja pripadnosti toj državi i nastajanju grupne i etničke oznake Bošnjanim."² Potrebno je istaći da Marko Šunjić kao dokaz afirmacije srednjovjekovne bosanske države navodi i ukorjenjavanje "jednog, široko i bez zazora prihvaćenog državnog i narodnog imena koje se svugdje samouvjereno natura". Ovo potkrepljuje brojnim izvornim podacima o upotrebi naziva bosanski ("bosanska vjera", "bosanska crkva", "bosanski jezik", oznaka "bosanska" za različite vrste robe iz Bosne) Bošnjanim, Bošnjak i dr.³

Konstatirajući da je pretežan dio feudalaca, seljaštva i gradskog stanovništva u Bosni prihvatio islam, Nedim Filipović zaključuje da su osnovne društvene klase bosanske države produžavale egzistenciju bosanskog srednjovjekovnog naroda u okvirima islamsko-turske države. Međutim, sada je bosanski narod bio podijeljen vjersko-civilizacijskom dionicom na dva dijela: *ehl-i mille*, muslimanski dio toga naroda i *ehl-i zimme*, hrišćanski dio toga naroda. Masovnom kolonizacijom pustih i slabo naseljenih krajeva sa vanbosanskog područja u 15. i 16. stoljeću, koju je zbog potreba svoje ekonomije i vojnog poretka vršilo Osmansko carstvo, došlo je do velikih demografskih promjena. Islamizirani dio tog koloniziranog svijeta ulazio je u *ehl-i mille*, a ostali njegov dio u *ehl-i zimme*. Ove, kao i kasnije kolonizacije, pojačale su, uglavnom, hrišćansko pravoslavno stanovništvo. Dvije komponente *ehl-i zimme* – pravoslavci i katolici, kao historijski nastavak bosanskog srednjovjekovnog naroda, vremenom su se transformirale u dijelove srpske i hrvatske nacije. Muslimanski dio tog naroda formirao se postepeno u toku osmanlijske vladavine kao poseban južnoslavenski etnički individualitet sa sopstvenom feudalnom klasom.⁴

² Diskusija: *Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu (dalje Prilozi, 11-12/1975-1976, 268-270, 276, 277-279).

³ Marko Šunjić, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV i XV st.)*, Sarajevo 1996, 386-387.

⁴ N. Filipović, *Specifičnosti islamizacije*, 27-33; up. Avdo Sućeska, *Položaj bosanskih Muslimana u Osmanskoj državi*, Pregled, 5/1975, 483-509. i kao nap. 2.

Masovna islamizacija u Bosni i Albaniji bila je posljedica unutrašnjih prilika u ovim regijama i političko-strateških potreba osmanske države. Međutim i pored određenih sličnosti, zbog različitih istorijskih uslova masovna islamizacija u pomenutim zemljama nije imala iste reflekske u modernoj epohi. U Bosni i Hercegovini je islamizirano stanovništvo nastalo iz etnički srodne, ali religijski heterogene mase, iz pripadnika bogumilske, katoličke i pravoslavne konfesije, u toku vremena stvorilo svoju psihomentalnu i kulturnu osobenost, a u novom vremenu steklo je posebnu etničku bitnost. Nasuprot tome u Albaniji je islamizirana masa, zajedno sa pravoslavnim i katolicima, ostala integrirana u cjelinu albanskog naroda. Zajedničko za Bosnu i Albaniju bilo je da su se one geopolitički i kulturno nalazile na rubovima pravoslavnog svijeta Balkana, kao neka vrsta prelaznih zona između Balkana i Sredozemlja, a Bosna uz to, na svojoj sjevernoj strani, područje prelaze prema katoličkom svijetu kontinentalne Evrope. Forsiranje islamizacije u Bosni i Albaniji, za razliku od ostalog Balkana bilo je i zbog posebnog interesa osmanlijske državne politike osiguranja planinskog Hinterlanda u borbi sa Mlecima na Sredozemnom moru.⁵

Brzu islamizaciju većeg dijela feudalne klase u Bosni Filipović je dovodio u vezu sa srednjovjekovnim sistemom baštinske svojine, zbog čega su njeni pripadnici bili manje prilagodljivi timarskom sistemu nego pronijari. Da bi sačuvali privilegirane pozicije većina bosanskih feudalaca se brzo islamizira i istovremeno bori da se pod vidom timara domogne svojih ranijih baština. Oni ostvaruju kompromis sa osmanskom vlašću, koja im dodjeljuje znatne komplekse *hassa-zemlje*, a najznačajniji predstavnici ovog sloja dobivaju povelike čiftluke. Tolerira se proces čiftlučenja, koji se počev od 16. vijeka odvija na širokom frontu, a u 17. vijeku bosanskim spahijama dozvoljeno je uspostavljanje odžakluk timara. Nasuprot ovome u Albaniji, gdje je također ostvarena masovna islamizacija, nije došlo do stvaranja odžakluk timara, a teško je zaživljavala i ustanova čiftluka. Na albanskom području, u srednjem vijeku nije bilo punog endogenog razvitka feudalne formacije i na njoj zasnovane državne tvorevine. Pomenuto područje bilo je u stalnom zahvatu stranog feudalizma, balkanskog i sredozemno-evropskog, ali usprkos tome sve do osmanskog osvajanja na njemu se održala velika masa plemensko-rodovskih stočarskih zajednica. Takav medijum historijskog razvitka nije mogao ni ontološki ni spoznajno poroditi tip društvenog bića kao u Bosni. Islamizacija u Albaniji i kao društveni formans i kao psihomentalna i moralna komponenta nosila je duboki pečat naglašene patrijarhalnosti. Tu nije bilo, kao u Bosni, ni feudalno-državne ni svojinsko-feudalne tradi-

⁵ Nedim Filipović, *Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima*, Godišnjak, ANUBiH XIII, CBI knj. 11, Sarajevo 1976, 395-396.

cije, koja bi u uslovima masovne islamizacije mogla poslužiti kao armatura organizacione strukture osmanske moći.⁶

Od posebnog je značaja, bilo uspostavljanje bosanskog ejaleta 1580. godine, u kome su se našle svrstane u jednu veliku upravnu cjelinu sve zemlje koje su ulazile u sastav bosanske kraljevine. To je bio jedinstven primjer u istoriji osmanske vlasti na Balkanu. Ostale zemlje balkanskih srednjovjekovnih država bile su podijeljene u sandžake i podvrgnute Rumelijskom ejaletu. Slično se postupalo i sa muslimanskim zemljama na Istoku koje su bile uključene u Osmansko carstvo. U zemljama sa etnički i vjerski homogenim stanovništvom stvaranje ejaleta, čiji bi se teritorij podudarao sa zemljama bivših srednjovjekovnih država, predstavljalo bi za pokorene narode oživljavanje sjećanja na njihovu nekadašnju državnost, od čega su Turci najviše zazirali. Međutim, islamizacija je u Bosni poslužila Turcima da se, pod vođstvom sloja domaćih muslimanskih feudalaca koji su ulazili u sklop osmanske feudalne klase, stave u integralnu funkciju vojnostrateških i političkih potreba osmanske države ljudski, društveni, politički, moralni, psihomentalni i civilizacijski potencijali baštinjeni iz kruga društvenog bića bosanske srednjovjekovne državne zajednice i njenih predanja. Ovo je učinjeno bez opasnosti da jedna takva historijska projekcija, u uslovima produbljene vjerske i civilizacijske podijeljenosti Bosne pod osmanskom vlašću, dovede u pitanje interese Carevine. Jačanjem položaja bosanskih muslimanskih feudalaca, oni izrastaju u neku vrstu partnera osmanske države. Pri tome se ustanova Bosanskog pašaluka pojavljuje kao oličenje zajedničkih interesa dviju strana, dok ustanova *odžakluk timara* osigurava materijalno posjedovnu, društvenu, vojnu i političku ulogu bosanskih feudalaca u takvoj konstelaciji. Filipović postavlja tezu da se unutar sheme osmanskog binarizma, kao konsekvence identifikacije religioznog i narodnosnog bića, u Bosni konstituisao substrukturni bosanski feudalni binarizam, koji je pod muslimanskom fizionomijom evocirao na binarizam bosanske srednjovjekovne države sa približno istom ili sasvim sličnom strukturom oba faktora binarizma: ista etnogenetska osnova zajednice i tročlani sastav konfesionalne pripadnosti. U odnosu na srednjovjekovnu bosansku državu bio je jedan član izmjenjen tako da je mjesto bogumilstva zauzela islamska vjera, što je u klasnoj svijesti muslimanskih feudalaca stvorilo pojednostavljenu predstavu o bogumilskom porijeklu bosanskih Muslimana. Zbog apsolutne dominacije islamske vjere u logiku substrukturnog bosanskog binarizma, mogli su se uklopiti samo bosanski muslimanski feudanci, muslimansko seljaštvo i muslimanski građani. Stoga Filipović označava kao iluziju nastojanja muslimanskih feudalaca da ožive binarizam bosanske srednjovjekovne države.

⁶ Nedim Filipović, *O jednom aspektu korelacije između islamizacije i čišćenja. Neke implikacije islamizacije u Bosni i Hercegovini*, Prilozi, 18/1981, 38; isti, *Osvrt na pitanje islamizacije*, 413-414.

⁷ N. Filipović, *O jednom aspektu korelacije*, 25-39.

Ovdje se postavlja pitanje zašto je u narodnoj tradiciji izbljedio sjećanje na srednjovjekovnu bosansku državu i njene vladare, od kojih se u narodu spominje samo ban Kulin. Na ovo pitanje pokušao je svojevremeno odgovoriti Anto Babić, tumačeći odsustvo pomenute tradicije slabošću kraljevske vlasti uslovljenom karakterom bosanskog feudalizma.⁸ Mislim da je prihvatanje islama vodilo vremenom distanciranju od neislamske srednjovjekovne prošlosti. Tome su doprinijele i migracije stanovništva, koje je na područje Bosne donijelo svoju tradiciju i mitologiju.

U historiografiji je, međutim, sporna teza kako je većina bosanskog srednjovjekovnog plemstva prešla na islam i uključila se u osmanski feudalni sistem. Tako Srećko Džaja dolazi do zaključka da su bosansko-muslimansko plemstvo sačinjavali slavenski i slavizirani elementi iz cijelog južnoslavenskog prostora, dok je učešće starosjedilačkih Bosanaca moglo biti srazmjerno malo. Osmansko-bosanska aristokracija relativno se brzo "bosnificirala" i postala nepristupačna osmanskim nebošnjacima. Što se tiče etničkog porijekla bosansko-muslimanskog seljaštva, Džaja također drži najvjerovatnijim da u njemu najveći udio ima bosansko srednjovjekovno seljaštvo. Pri tome pak ističe i udio doseljenih vlaha u procesu islamizacije, koje je zanemarivano u jednostranim interpretacijama o bogumilskom porijeklu bosanskih Muslimana.⁹

Islamizacija je od samog početka imala znatnog udjela u formiranju posebnih crta u biću islamiziranih masa, koje će tokom vremena dobiti fizionomijski izraz etnije. U osmanskom društvu taj je momenat bio zakriven vjerskim principom i podjelom u konfesionalne zajednice, što je imalo za posljedicu nominiranje bosanskih Muslimana kao Turaka ("turska vjera") u odnosu na hrišćane. Mada se ova nominacija održala sve do novijeg vremena, sami su bosanski Muslimani svoju etničku identifikaciju sa Turcima negirali tako što su Turčina nazivali *Turkuša*. Religijski faktor bio je dovoljno snažan da stvori osnove za promjene u etničkom biću islamiziranih stanovnika Bosne, ali islamski univerzalizam nije potisnuo njihovo osjećanje etnogenetske povezanosti i zajedništva sa sredinom u kojoj su živjeli.¹⁰

Slično Nedimu Filipoviću, smatra Branislav Đurđev da se "proces formiranja bosanskohercegovačkog muslimanskog naroda" ne sastoji samo u islamizaciji nego i u postepenoj društvenoj diferencijaciji u okvirima osmanske vlasti. Prirodna diferencijacija, koja se sastojala u očuvanju svog jezika i drugih domaćih specifičnosti, imala je u tome prvenstven značaj, ali je to moralo biti

⁸ Pregled, 2/1953.

⁹ Srećko M. Džaja, *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463-1804*, Südosteuropäische Arbeiten 80, München 1984, 30-37, 224; Up. Nedim Filipović, *Islamizacija vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku*, Radovi ANUBiH, LXXIII/32, Sarajevo 1983, 139-148.

¹⁰ Kao napomena 2 i 7.

ispunjeno društvenim sadržajem da bi se moglo govoriti o narodu u feudalnom smislu. Pri tome je bio najvažniji momenat postanak i razvitak domaće feudalne klase. U prvim vijekovima turske vlasti ne može se govoriti o domaćoj feudalnoj klasi kao takvoj već o domaćim ljudima u osmanskoj spahijskoj klasi. Prve tendencije diferenciranja od osmanskog poretka (zahtjevi za drugačiji položaj spahija i zaima u Bosni) javljaju se od kraja 16. stoljeća, ali pravi proces stvaranja drugačijih agrarnih odnosa počinje u 18. vijeku, kada se pojačanim čiftlučenjem stvara domaća feudalna klasa i mijenja položaj muslimanskih seljaka u odnosu na hrišćanske seljake. Uz to spoljna opasnost povezuje muslimanski narod i domaća feudalna klasa postaje hegemon muslimanskog naroda. Đurđev zaključuje da je muslimanski narod u Bosni i Hercegovini u 19. stoljeće ušao kao narod u feudalnom smislu ne samo u odnosu na ostala dva naroda nego u izvjesnoj mjeri i u odnosu prema vrhovnoj osmanskoj vlasti.¹¹

Bosanski Muslimani su se etnički identificirali kao Bošnjaci ili Bosanci prvenstveno u odnosu na Turke i druge muslimanske narode. Ova nominacija nije dolazila u obzir unutarbosanskim relacijama i inače u odnosima sa stanovništvom južnoslavenskog porijekla. Tu je religija bila diferencirajuća odrednica, pa je bosanski Musliman u tim odnosima nazivan "Turčinom" ili "bosanskim Turčinom". Naziv Bosanac ili Bošnjak koristio se takođe i za stanovnike zemlje, bez obzira na vjeru, kao oznaka regionalnog porijekla i domovinske pripadnosti. Međutim, bošnjaštvo kao narodnosna kategorija i ideologija bilo je u doba otomanske vladavine u najvećoj mjeri vezano za muslimansku populaciju i njenu vodeću begovsku strukturu, koja je bila u uslovima poznog osmanskog feudalizma nosilac ideje o autonomiji Bosne u okviru Turskog carstva. Pomenute autonomističke težnje nisu mogle računati na podršku nemuslimanskog stanovništva, koje se nalazilo u podređenom društvenom i političkom položaju. Katoličko, fratarsko bošnjaštvo ostalo je nerazvijeno i potom konačno nestalo u hrvatstvu, dok kod srpsko-pravoslavnog elementa nisu zabilježeni ni pokušaji afirmacije bošnjaštva. Sticajem istorijskih okolnosti (djelatnost srpske pravoslavne crkve, srpski ustanci i obnova srpske države, povezanost sa Srbima iz drugih zemalja kao posljedica migracija, izrastanje relativno jakog trgovačkog sloja i dr.) nacionalni razvitak kod bosanskih Srba odvijao se bržim tempom nego kod ostalog bosanskog stanovništva. Bosanski Muslimani su krajem 19. i početkom 20. stoljeća svoju identifikaciju izražavali služeći se religioznom nominacijom. U to vrijeme sve njihove kulturne, prosvjetne, privredne, političke

¹¹ *Diskusija*, 285-286, Branislav Đurđev, *Neke napomene o islamizaciji i bošnjaštvu u istoriji Bosne i Hercegovine*, Prilozi za orijentalnu filologiju 41/1991, 31-33; vidi: A. Sućeska, *Položaj bosanskih Muslimana*, 483-509.

organizacije i institucije u svojim nazivima nosili su isključivo muslimanski predznak.¹²

Nacionalni razvitak u Bosni i Hercegovini karakterizira neravnomjernost i njegova nedovršenost kod pojedinih dijelova stanovništva. Posebna specifičnost tog razvitka bila je da je vjerska podjela i vjerska pripadnost vremenom determinirala i nacionalnu pripadnost. U Bosni i Hercegovini, kao u ostalom i na cijelom tzv. srpsko-hrvatskom jezičkom prostoru, nije se zbog posebnih historijskih okolnosti mogla ostvariti nacionalna integracija na osnovu zajednice jezika, kako se to dogodilo u većem dijelu Evrope, iako su i na pomenutom prostoru postojale tendencije usmjerene u tom pravcu.

U doba austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini proces formiranja srpske nacionalne svijesti bio je kod pravoslavnog stanovništva, uglavnom, završen. Kod katoličkog stanovništva proces formiranja hrvatske nacionalne svijesti bio je, i zbog izrazite slabosti građanstva, tek u toku i odvijao se sa znatnim zakašnjenjem u poređenju sa susjednim zemljama u kojima žive Hrvati. Razvitak bosanskih Muslimana imao je opet svoje osobenosti i specifičnosti.

Politika austrougarske uprave, koju je inaugurirao ministar Benjamin Kállay, težila je izgradnji nacionalno-političke posebnosti Bosne i Hercegovine i njenoj izolaciji od uticaja iz susjednih zemalja, u prvom redu Srbije i Crne Gore. Tome je početkom devedesetih godina 19. vijeka trebao da posluži Kállayev koncept interkonfesionalne bosanske nacije. Nastojanje, da se staro muslimansko feudalno bošnjaštvo modificira stvaranjem novog koncepta interkonfesionalnog bošnjaštva, javilo se još pri kraju otomanske vladavine inspirirano od strane vezira Osman Topal-paše (1861-1869). Kállayeva politika nacionalnog bošnjaštva, koja je u svojoj osnovi imala konzervativnu mađarsku doktrinu o političkoj naciji, nije mogla biti prihvaćena ne samo od Srba i Hrvata, nego i od najvećeg dijela muslimanskih begova i građanstva.¹³ Međutim, bošnjaštvo se ipak tada javljalo kao izraz narodne posebnosti bosanskih Muslimana i prisutne težnje njegovih protagonista da se pravi razlika između vjere i nacije (Mehmed-

¹² Vidi Muhamed Hadžijahić, *Die Anfänge der nationalen Entwicklung in Bosnien und der Herzegowina*, Südost-Forschungen, 21/1962, 168-193; isti, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)* Sarajevo 1974, 5-155, 243-252; Vlado Jokanović, *Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta*, Pregled, 8 i 9/1986, 133-163, 241-263. Ferdinand H a u p t m a n n odbacuje mišljenje da bi regionalno bošanstvo u doba otomanske vladavine moglo imati značenje svjesnog etnikuma. Pri tome također smatra da se, i pored određenih uspjeha nacionalnih propagandi iz susjedstva, pri kraju turske vladavine pretežna većina pravoslavnog i katoličkog stanovništva nalazila u stadiju vjerske zajednice, čija se osobenost još nije povezivala sa pojmom etnikuma. *Die Mohamedaner in Bosnien-Herzegowina*, u: Die Habsburgermonarchie. Bd. IV, Wien 1984, 682-684.

¹³ O nacionalnoj politici Kállaya vidi Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, Sarajevo 1987, 88 i dalje.

beg Kapetanović-Ljubušak: "Baška vjera, baška narodnost!"), te nastojanja "za vidnije uključivanje u domaći višenacionalni, ali jednojezički kolorit". Tome je služilo i isticanje svog jezika kao bosanskog, pod kojim se u lingvističkom smislu podrazumijevalo Vukovo "južno narječje". Ni jezička politika Kállayeva režima nije težila jezičkom partikularizmu ni uvođenju posebnog tipa standardnog jezika u Bosni i Hercegovini. Riječ je prije svega u nastojanju da se u sklopu Kállayeve politike bosanske nacije afirmira naziv bosanski jezik, jezik koji su Srbi zvali srpski, a Hrvati hrvatski. Nazivom bosanski jezik označavana je u stvari novoštokavština, centralni dijalekatski idiom, koji se migracijama raširio daleko izvan Bosne i Hercegovine.¹⁴ Ako ne i prije, Bosanci su svoj jezik u 15. stoljeću nazivali bosanskim jezikom, a i stranci su ga tada tako zvali. Bosanskim se u to vrijeme nazivalo i ćirilsko pismo kojim su pisali.¹⁵ Sve do pojave i afirmacije nacionalnih pokreta jezik stanovništva Bosne najčešće je, pored drugih naziva, nazivan bosanskim,¹⁶ a bosanski Muslimani nisu ni znali za drugi naziv na prelazu iz 19. u 20. vijek.

Bošnjaštvo se tada nije moglo afirmirati kao moderna nacionalna ideologija. Razlog tome leži i u nepovjerenju većine uticajnih muslimanskih konzervativnih faktora prema sveukupnoj politici okupacione uprave, pa i prema politici bosanske nacije. Međutim, od znatno većeg značaja je bilo to što vodeći muslimanski krugovi, u kojima su dominirali zemljišni veleposjednici i ulema, zbog svog ideološkog i obrazovnog profila nisu mogli postati predvodnici modernog nacionalnog pokreta. Zato je etničku, kulturnu i političku individualnost bosanskohercegovačkih Muslimana karakteriziralo odsustvo moderne nacionalne svijesti. Ovo je bilo uvjetovano kako njihovom socijalnom strukturom tako i vjerskom i državnom tradicijom vezanom za Otomansko carstvo. Muslimani su zaostajali u pogledu uključivanja u moderne oblike kapitalističke privrede, na što su pored ekonomsko-socijalnih uzroka, bitno uticali i kulturno-historijski faktori.¹⁷

Malobrojni pripadnici, nove evropski obrazovane muslimanske inteligencije pod uticajem srpske i hrvatske nacionalne propagande, pokazivali su sklonost da prihvate hrvatsku, odnosno srpsku nacionalnu orijentaciju. Pri tome je hrvatstvo u 90-tim godinama 19. stoljeća, kada je otpočeo ovaj proces, pokazalo više privlačnosti. To je posebno važilo za prve univerzitetski obrazovane

¹⁴ Dževad Jahić, *Uloga "bosanskog jezika" u procesima srpskohrvatske standardizacije*, Pregled, 2/1987, 245-255; Srećko M. Džaja, *Bosnien-Hercegovina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878-1918). Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie*, SOA 93, München 1994, 207-218.

¹⁵ Kao nap. 3.

¹⁶ Vidi Ljiljana Stančić, *Lingvistička terminologija u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave*, Sarajevo 1986, 44-45.

¹⁷ Dževad Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje*, ANUBiH, Djela LXXIII/42, Sarajevo 1999, 27. i dalje.

Muslimane, porijeklom iz viših društvenih krugova koji su studirali u Zagrebu i Beču. Tome je doprinosila i nacionalna ideologija Ante Starčevića, njegovo uvažavanje islama i idealizacija bosanskog muslimanskog plemstva. Za hrvatski opredijeljene muslimanske intelektualce karakteristično je nastojanje da se Muslimani moderniziraju, propagirajući da je budućnost islama osigurana pod austrougarskom upravom.

Kod srpski orijentirane muslimanske omladine prisutna je bila težnja da se religija potisne u sferu privatnosti, a nakon aneksije 1908. evidentno je psihičko i političko distanciranje od Turske. Za razliku od pristalica hrvatstva među Muslimanima, prosrpski dio studentske omladine podržavao je do aneksije ideju autonomije Bosne i Hercegovine pod suverenitetom sultana i politiku koju je na toj platformi vodilo konzervativno muslimansko vodstvo zajedno sa Srbima. Politiku muslimanskih intelektualaca, koji su se izjašnjavali kao Srbi, karakterizira antiaustrijanstvo, pa i antihrvatstvo ukoliko se hrvatstvo javljalo kao alternativa srpstvu.¹⁸

Međutim, i kod onih malobrojnih bosanskih Muslimana koji su se srpski ili hrvatski opredjeljivali, muslimanstvo se pokazalo prevalentno u odnosu na srpstvo i hrvatstvo. Pomenuto opredjeljivanje bilo je prvenstveno političkog karaktera i bilo je u nizu slučajeva praćeno izmjenom nacionalno-političke orijentacije. Uostalom, nigdje na Balkanu nije na osnovu zajednice jezika došlo do integracije stanovništva islamske vjere u većinske hrišćanske nacije. Samo kod Albanaca, koji su u većini muslimani, vjerske razlike nisu imale takav značaj u nacionalnom razvitku kao kod susjednih im Južnih Slavena. Iako je politika "nacionalnog opredjeljivanja" Muslimana pretrpjela historijski neuspjeh, muslimanska inteligencija, koja se svojevremeno zalagala za njihovo nacionalizovanje u srpskom odnosno hrvatskom smislu, doprinosila je prevazilaženju zatvorenosti muslimanske zajednice u Bosni i Hercegovini i odigrala je određenu ulogu u prihvatanju tekovina evropske kulture od strane Muslimana.

Ne ulazeći dalje u problematiku nacionalnog razvitka u 20. vijeku ističemo da je Bosna i Hercegovina, koja je i u Habsburškoj monarhiji bila posebno upravno područje i samo kratkotrajno između dva svjetska rata izgubila taj status u novostvorenoj državi, obnovila u toku Drugog svjetskog rata elemente svoje državnosti. Ona je u okviru jugoslavenske federacije egzistirala kao Republika, čiji su konstitutivni narodi bili Srbi, Muslimani i Hrvati. I pored određenih početnih kolebanja i nedosljednosti Muslimani su priznati kao poseban narod, odnosno nacija. Međutim, još u vrijeme koje je predhodilo posljednjem ratu (1992-1995) pojedini istoričari su postavljali pitanje adekvatnije

¹⁸ O srpskim i hrvatskim tendencijama u razvitku Muslimana vidi M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, 156 i dalje; S. Džaja, *Bosnien-Hercegovina* 207-218; up. Ante Malbaša, *Hrvatski i srpski nacionalni problem za vrijeme režima Benjamina Kállaya*, Osijek 1940, 28, 67-73, Dominik Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim 1967, 408-445.

nacionalne nominacije bosanskih Muslimana. Izrazi muslimanski narod i nacija, Muslimani u Bosni i Hercegovini, određuju naime iste u odnosu na bosansko-hercegovačke Srbe i Hrvate, ali ih ne opredjeljuje prema ostalom muslimanskom svijetu. Stoga je još tada predlagano da je najbolje upotrijebiti izraz Bošnjaci.¹⁹ Ovo su neposredno pred rad odbijali neki uticajni muslimanski intelektualci smatrajući bošnjaštvo prevaziđenim da bude nacionalna odrednica Muslimana. Oni su izražavali tada sumnju da bi se bošnjaštvo moglo svesti "na ideologiju i politiku neke muslimanske BiH", što bi "neminovno vodilo oživljavanju srpsko-hrvatskih planova o podjeli BiH".²⁰ Međutim, u toku rata, kada su Muslimani izloženi genocidu pretrpjeli najveće žrtve, afirmiran je za njih naziv Bošnjaci, koji je potom u dejtonskoj Bosni i Hercegovini postao i ustavna kategorija. Dok su ranije Bosanac i Bošnjak bili sinonimi, potpuno istog značenja, sada se pod pojmom Bosanac podrazumjeva onaj koji je porijeklom iz Bosne i Hercegovine odnosno njen državljanin, bez obzira na vjeru i naciju. Danas se kao Bošnjaci deklariraju, mada ne posve isključivo, bosansko-hercegovački muslimani i većina pripadnika islamske vjere južnoslavenskog porijekla.

Nakon strašne kataklizme kroz koju je prošla Bosna i Hercegovina, njena jedina perspektiva koja obećava bolju budućnost je da bude uređena kao moderna evropska, pluralistička i demokratska država. S obzirom da je u BiH nacionalna pripadnost određena vjerskom pripadnošću, dobri odnosi između vjerskih zajednica, uzajamno uvažavanje, tolerancija i dijalog su od presudnog značaja za nacionalne odnose. Sve vjerske zajednice trebaju uživati punu slobodu djelovanja, a država da bi bila demokratska mora biti sekularna. Pri tome se pluralizam ne može samo svoditi na nacionalni pluralizam i multikulturalnost. Tendencija da se pluralizam svede samo na nacionalni i konfesionalni pluralizam vodi u nacionalni totalitarizam. Demokracija podrazumjeva i pluralizam u pogledu različitih svjetonazora i političkih opcija.

¹⁹ Branislav Đurđev, *Neke napomene o islamizaciji i bošnjaštvu*, 31-33; Vidi Enver Redžić, *O posebnosti bosanskih Muslimana u: Tokovi i otpori*, Sarajevo 1970.

²⁰ Mustafa Imamović, *O historiji bošnjačkog pokušaja*, u: Atif Purivatra, Mustafa Imamović, Rusmir Mahmutćehajić, *Muslimani i Bošnjaštvo*, Sarajevo 1991, 65-69.

Zusammenfassung

BEINIGE ANMERKUNGEN ZUR ETHNISCHEN ENTWICKLUNG IN BOSNIEN-HERZEGOWINA

Der Verfasser widmete seine Aufmerksamkeit einigen Thesen zur ethnischen und nationalen Entwicklung in BH, die in den vorausgehenden Jahrzehnten vor dem letzten Krieg in der bosnisch-herzegowinischen Historiographie formuliert wurden. Der Schwerpunkt der Erörterung liegt auf der Bedeutung des Islamisierungsprozesses und der besonderen Lage Bosniens im Osmanischen Reich. Die Massenislamisierung in Bosnien und Albanien war durch die jeweiligen besonderen Umständen in diesen Regionen und durch politisch-strategische Bedürfnisse des osmanischen Staates bedingt. Aber trotz gewisser Ähnlichkeiten hatte die Massenislamisierung in den genannten Ländern wegen verschiedener historischer Bedingungen nicht die gleichen Auswirkungen in der Moderne. Die islamisierte Masse in Albanien blieb mit den Christlich-Orthodoxen und den Katholiken in der Gesamtheit des albanischen Volkes integriert. Dagegen entwickelte die islamisierte Bevölkerung in Bosnien, die sich aus einer ethnisch verwandten aber konfessionell heterogenen Masse, also aus Bogumilen, Katholiken und Christlich-Orthodoxen, formierte, im Laufe der osmanischen Herrschaft ihre mentale, kulturelle und ethnische Besonderheit. Die entscheidendste Rolle spielte dabei die Entstehung und Entwicklung der einheimischen feudalen Klasse, so dass die bosnischen Muslime, die sich als Bosniaken oder Bosnie in erster Linie in Abgrenzung von der Türken und anderen muslimischen Völkern bezeichneten, im 19. Jahrhundert als Volk im feudalen Sinne eintraten. Die Christlich-Orthodoxen und Katholiken, die ihren Glauben bewahrten, transformierten sich in der modernen Zeit als Teile der serbischen bzw. kroatischen Nation.

Die nationale Entwicklung in BH war von Ungleichmässigkeit und von Unvollständigkeit in einigen Teilen der Bevölkerung gekennzeichnet. Das Besondere dieser Entwicklung ist der Umstand, dass die konfessionelle Teilung mit der Zeit auch die nationale Zugehörigkeit determiniert hat. Anders als im

grösseren Teil Europas konnte in BH, wie übrigens auch im ganzen sogenannten serbokroatischen Sprachgebiet, wegen den besonderen historischen Umständen keine nationale Integration auf Grundlage der Sprachengemeinschaft verwirklicht werden, obwohl auch hier solche Tendenzen vorhanden waren.

Der Autor berührte unter anderem auch die Frage des Bosniakentums, das sich als eine moderne nationale Ideologie weder bei den Cristlich-Orthodoxen und Katholiken noch bei den Moslimen am Übergang vom 19. zum 20. Jahrhundert durchsetzen konnte. Deswegen war die ethnische, kulturelle und politische Individualität der bosnischen Muslime vom Mangel an einem modernen Nationalbewusstsein geprägt. Dies wurde durch ihre damalige soziale Struktur sowie durch ihre religiöse und staatliche Tradition, die mit dem ottomanischen Reich verbunden war, bedingt. Obwohl sich die "Politik der nationalen Selbstbestimmung" der Muslime als verfehlt herausstellte, trug die muslimische Inteligenzia, die sich ihrerzeit für eine serbische oder kroatische nationale Orientierung einsetzte, zur Überwindung der Abgeschirmtheit der muslimischen Gemeinschaft in Bosnien-Herzegowina bei und spielte bei der Annahme der Eigenschaften der europäischen Kultur seitens der Muslime eine Rolle.

Matko Kovačević

STRADANJA U RATU – NASTAVAK U MIRU

U proteklom teškom i preteškom vremenu ukupnog stradanja svega što je ljudsko i civilizacijsko, kakvo naša duga i bogata povijest gotovo da nije zabilježila, golema razaranja, oštećenja i uništenja zadesila su i arhivske institucije Bosne i Hercegovine i neprocjenjivo kulturno i povijesno blago koje one štite i čuvaju. Još težu sudbinu doživjele su registrature – građa u nastajanju, naročito njihova operativna dokumentacija. Ukupne posljedice su takve da ćemo još dugo morati živjeti s njima.

Poučeni besprimjnim razaranjima i uništavanjem kulturnih dobara, posebice stradanjem arhivske građe tokom rata u Hrvatskoj, arhivska služba Bosne i Hercegovine nije bila zatečena, niti nespremno dočekala početak rata.

Arhiv Bosne i Hercegovine i Društvo arhivskih radnika naše zemlje su znatno ranije, još sredinom 1991. godine intenzivirali aktivnost na pojačanoj zaštiti građe za slučaj ratne opasnosti i poduzeli gotovo sve raspoložive mjere zaštite u arhivu i na terenu, podsjećajući i upozoravajući dopisima u više navrata¹ sve arhive i evidentirane registrature na mjere i načine zaštite svoje građe u vremenu neposredne opasnosti i otvorenih ratnih sukoba pred kojima smo stajali. Nažalost, mnogi su se oglušili o naša upozorenja i preporuke i prošli su kako su prošli. Oni pak koji su uvažavali naše sugestije prema datim uputama i time izvršavali svoje zakonske obaveze, manje su stradali i u znatnoj mjeri sačuvali svoju vrijedniju dokumentaciju.

Želim naglasiti, da se takva i tolika destrukcija koja nas je zadesila nije mogla predvidjeti, pa naravno niti odgovarajući preduprijeti njene posljedice. Pred takvom silinom i strahotama razaranja i uništenja bili smo užasnuti i nemoćni, jer kako aktivirati i osigurati funkcije elektrosignalizacije i električne uređaje kada nema struje?!; kako gasiti požare kada nema vode?!; kako spašavati građu i kuda s njom kada je svaki kutak ugrožen, svaki radnik snajperska meta i

¹ Dopisi su upućeni u devetom i jedanaestom mjesecu 1991. godine i drugom mjesecu 1992. godine. Posljednje cirkularno pismo posredno je otposlano na cca 8000 adresa, a apeli objavljeni u štampi i emitirani na RTV više puta.

potencijalna žrtva, jer se neprekidno puca?!; kako preživjeti u totalnoj blokadi, kada se masovno gine u redovima za kruh kada ponekad dođe i voda kada je ima?!; kako oživjeti nadu i vjerovati u bolje, kada su i sahrane i dječija igra mete granata, a oznake Haške konvencije na objektima kulture ciljevi razaranja i uništenja?!; itd.

Iako je, učinjeno gotovo sve što smo učiniti mogli, naše zbrinjavanje građe i postojeći sistemi njene zaštite, nisu imali nikakve izgledne šanse naspram suvremene tehnologije i razorne ratne tehnike koja nije znala ili nije htjela znati i poštivati međunarodne pravne norme (opća prava i opća društvena dokumenta, a pogotovo akta specifičnih stručnih asocijacija, u našem slučaju ICA-e i njenih organa i tijela) usvojene i ratificirane na najvišem nivou organizacije međunarodne zajednice. Naše iskustvo je pokazalo da čak ni takva međunarodna organizacija kakva je UNESCO, odnosno UN, nema odgovarajući pravni mehanizam primjene niti pouzdan aparat prinude za prekršitelje zvanično prihvaćenih normi ponašanja u ovakvim prilikama. I ovaj rat je potvrdio te konstatacije, zapravo naše slutnje i bojazan u svrhovitost djelotvornog učinka zbog nesklada utvrđenih normi i nemoći njihove konkretne primjene.

Ratom pričinjena šteta arhivima u Bosni i Hercegovini i arhivskoj djelatnosti u cjelini je ogromna i gotovo nemjerljiva. Posljedice stradanja građe, objekata, odnosno radnog i spremišnog prostora, opreme i precizne tehnike, te ratom nastala kadrovska praznina u arhivima i njihovim registraturama su velike, teško premostive i naše dugoročno breme. O razmjerama ratnog stradanja, govorili smo više puta na nekoliko zvaničnih skupova i pisali u ratnim brojevima *Glasnika, Arhivumu, Atlanti, Slobodnim arhivima*, posebnim publikacijama i drugdje. Ovdje ćemo iznijeti samo bitne činjenice radi podsjećanja, na ta događanja i pouke da se to nikada i nikome više ne dogodi i nigdje ne ponovi²

Iako je Arhiv Hercegovine procentualno najviše stradao³ ipak je najveći stradalnik bio i ostao Arhiv Bosne i Hercegovine i njegove registrature. Zbog ograničenog prostora i vremena neće se elaborirati ukupno stradanje ove djelatnosti u Bosni i Hercegovini, po arhivima, odnosno regijama, nego kroz stanje i stradanje centralne arhivske institucije Arhiva Bosne i Hercegovine i njegovih značajnijih registratura i uz neke opće pokazatelje, pokušati predstaviti, zapravo dati slika strahota koje su u većoj ili manjoj mjeri zadesile većinu arhivskih institucija prvenstveno u Federaciji Bosne i Hercegovine.

Od četiri zgrade u kojima je bio smješten Arhiv (cca 2.500 m²) jedna je potpuno uništena (Orijentalni institut) gdje smo koristili cca 220 m² prostora, dok je zgrada gorila i sa brda odjekivali topovi brzom intervencijom radnika

² Vidi prilog 2a i 2b

³ Oštećeno je ili uništeno skoro 10% arhivske građe, a zgrada i oprema razoreni su u visokom postotku. Uz pomoć međunarodne zajednice po završetku rata izvršena je djelomična sanacija.

Arhiva građa je u cjelosti spašena, iako se radilo o filmskom fondu kinoteke koji je inače najosjetljiviji materijal; smještajni prostor od cca 900 m² u Pravosudnoj palači je tako devastiran da je i danas, samo jedna trećina tog prostora u funkciji prinudnog smještaja (bez prirodnog svjetla, ventilacije, grijanja, vode i sanitarija i sa improviziranim dovodom struje); centralni objekat (zgrada Predsjedništva) sa cca 1500 m² smještajnog, radnog i radioničkog prostora, od čega preko tri četvrtine depoa, su ispod minimuma normi i standarda odgovarajućeg smještaja, a skoro dvije trećine radnog prostora još uvijek koriste zajedničke službe državnih organa. Jedino depo sa dvije prostorije u površini od cca 100 m² u zgradi bivšeg CK je sa manjim oštećenjima, ali i bez radnih prostorija koje smo imali prije rata.

Nije mnogo bolje stanje smještaja ni u još nekim arhivama prvenstveno Arhivu središnje Bosne u Travniku, Arhivu Unsko-sanskog kantona – županije u Bijaču, Istorijskom arhivu Sarajevo, zatim dijelu centralnog objekta Arhiva Republike Srpske u Banjoj Luci i Regionalnom arhivu u Doboju. Za prijem u arhive zakonski već dospjele građe i građe ugašenih registratura nedostaje od 40 do 60% predratnog prostora, odnosno još daleko više od sada postojećeg korisnog smještajnog prostora koji je još uvijek van funkcije u površini od skoro 30%.

Slično i još drastičnije stanje smještaja građe je u registraturama.⁴ Iz podataka slijedi da je građa u arhivima i naročito u registraturama u nedostatnim i sigurnosno ne uvjetnim prostorima i može se s puno sigurnosti ustvrditi da je njen najveći dio u velikom postotku, čak u dosta slučajeva stopostotno i danas ugrožen od propadanja, uništenja i nestajanja djelovanjem kemijskih, bioloških i fizičkih oštećenja i drugih napasnika i posebno nemara i neodgovornog odnosa osnivača, odnosno pravnih i drugih subjekata.

Sudbina građe uglavnom odražava navedena stradanja i ukupno stanje smještaja kako u ratu tako i dosadašnjem poraću. Kao ilustraciju stradanja arhivske građe i građe u registraturama na području Federacije Bosne i Hercegovine, posebno Arhiva Bosne i Hercegovine, navešćemo samo neke pokazatelje kao primjere strahota kroz koje smo prošli i kakve su nam posljedice u ovom domenu ostale.

Već na samom početku izravnim pogocima topovskim granatama 155 mm kroz prozorske otvore pogođeni su u više navrata naša dva depoa u blizini

⁴ Iz ankete Arhiva BiH koja je urađena prošle godine u skoro 450 registratura Arhiva BiH, Arhiva FBiH, Arhiva Bijača i Arhiva Tuzle stanje smještaja je iskazano: 5% ispitanika je zaokružilo rubriku odličan i vrlo dobar; oko 30% dobar i zadovoljava; a skoro 2/3 je dalo ocjenu loš ili jako loš. Mislimo da ovi podaci sa puno vjerodostojnosti mogu biti relevantni za cijelu Bosnu i Hercegovinu.

glavnog ulaza Predsjedništva, pri čemu su stradali dijelovi naših najznačajnijih fondova.⁵

Samo tom prilikom potpuno je uništeno cca 50 fascikli i kutija građe, a teško je oštećeno 820 kutija prvorazredne arhivske građe i 86 arhivskih knjiga (imenski i tematski registri), te na stotine dužnih metara polica i desetine metalnih voodootpornih i protivpožarnih kontejnera od čega preko dvije trećine polica i kontejnera potpuno uništeno kao i svi mjerni instrumenti u tim depoima.

Veća ili manja stradanja i djelimična oštećenja pretrpjeli su i dijelovi fondova koji su se nalazili u drugim dijelovima centralne zgrade i Pravosudne palače.⁶

Prema dosta preciznim i vjerodostojnim podacima na osnovu Pilot projekta istraživanja stradanja i stanja u registraturama u nadležnosti Arhiva BiH,⁷ kojega je uz finansijsku pomoć ICA-e i stručnu superviziju g-dina Đorđa Mekenzija realizirao Arhiv BiH 1997. i 1998. godine, arhivska građa i registritumi materijal u registraturama pretrpio je mnogo veću štetu. Posebno je mnogo stradala operativna dokumentacija čiji postotak se kreće i do 90% uništenja, naročito Vlade i Skupštine kada su im zgrade među prvim granatirane i zapaljene. Preko polovinu ispitanika navodi da je građa stradala u visokom postotku, a znatan broj i da je potpuno uništena⁸, te da i ono što je sačuvano u većini slučajeva je manje ili više ugroženo zbog neodgovarajućeg tretmana, odnosno loših uvjeta rada, smještaja i kadrova.

Uzroci stradanja građe u registraturama na teritoriji Bosne i Hercegovine su različiti zavisno od područja, lokacije i intenziteta ratnih sukoba. Od ukupno oko 480.000 m¹ stradale arhivske građe i registraturnog materijala ili preko 51% ukupne građe u registraturama najveći postotak otpada na direktne štete granatiranja (skoro 35%); pratećih pojava razaranja (požari, poplave i sl. oko 30%); nedovoljne brige i nemara registratura (preko 24%) i ostalo što proističe iz karaktera ratnog sukoba (oko 11%).

Od ustanova u Sarajevu čiji su arhivski fondovi i zbirke u nadležnosti Arhiva BiH najveća stradanja doživjeli su Orijentalni institut i Narodna i univerzitetska biblioteka (NUB), popularna Vijećnica.

⁵ *Zemaljska Vlada za BiH (1878-1918); Zajedničko ministarstvo financija-Odjeljenje za BiH (1878-1918); Okružni sudovi Banja Luka i Sarajevo (sudski procesi), Izvršno vijeće SRBiH (povjerljivi spisi); Trgovačke kuće (1719-1908)*

⁶ Vidi prilog pod brojem 6a

⁷ Istraživanje je obavljeno u 80 registratura (oko 20%) koje posjeduju preko 50% ukupne građe svih registratura u nadležnosti Arhiva BiH iz osam oblasti: državna administracija-uprava 15%, visoko obrazovanje 20%, privreda 13%, zdravstvo (klinike, fakulteti, instituti, zavodi) 12%; vjerske zajednice 12%, kulturne i naučne ustanove 10%, sudstvo 10% i ostalo (katastar, humanitarne organizacije, osiguranje, udruženja 8%)

⁸ Analiza o stanju i stradanju građe pokazuje da je preko 55% obuhvaćenih registratura građa stradala u obimu od 30 do 90%, a cca 20% potpuno uništena.

Arhivski fond Orijentalnog instituta u Sarajevu činile su četiri zasebne cjeline i u cjelosti je stradao. Zbirka *Manuscripta turcica* brojala je 7.156 dokumenata iz perioda od 16. do 19. stoljeća. Zbirka *Sidžila*⁹ (dokumenti sudske vlasti), imala je 66 prvorazrednih izvora za izučavanje istorije iz vremena od 17. do 19. stoljeća (1631-1878). Najbrojniji fond čini *Vilajetski arhiv* sa preko 200.000 raznih dokumenata (fermana, berata, bujurldija, sidžila, tapija, izvještaja i sl.), koji obuhvataju građu zadnja tri desetljeća turske vladavine u BiH (1852-1878). Četvrta zbirka originalne građe su *Tapije* – zvanični dokumenti o posjedovanju zemljišta iz druge polovine 19. stoljeća.

Osim ove originalne građe, stradalo je i na desetine hiljada fotokopija i mikrofilmova snimljene građe u drugim arhivima širom svijeta; među kojima su posebno bile važne zbirke *Deftera*¹⁰ iz perioda od 15. do 17. stoljeća (142 rolne mikrofilma) i *Zbirka Variae* iz istog perioda i u gotovo istoj količini (141 rolna). Osim arhivskog fonda Orijentalnog instituta stradale su i neprocjenjivo vrijedna *Rukopisna zbirka* (fond od 5.236 kodeksa) i *Biblioteka* s cca 10.000 bibliotečkih jedinica; te zgrada (doba secesije) od koje su dugo bile samo zjapeće zidine, a sada je renovirana i ima drugu namjenu. Prema evidenciji statističara svega 1% cjelokupnog blaga ove ugledne institucije je ostalo u životu.

Sličnu sudbinu doživjela je i NUB (Vijećnica). Osim ogromnog milionskog bibliotečkog fonda, stradala je i vrijedna arhivska i rukopisna građa, od koje su ostali uglavnom samo fragmenti ili manje cjeline oštećene građe¹¹

Nešto bolje su prošli ali uz oštećenja, manja ili veća, arhivski fond Gazi Husref-begove biblioteke sa zbirnama sidžila i vakufnama iz perioda 1556-1852, te zbirka raznih arhivskih dokumenata (fermani, hudžeti, fetve, pisma i sl.) iz perioda 1558. – polovina 20. stoljeća, kao i zbirka rukopisnih djela sa cca 9.000 inventarnih jedinica.

Stradanja, uništenja ili djelimična oštećenja pretrpjeli su i vrijedni arhivski fondovi franjevačkih samostana, koji čuvaju na desetine hiljada dokumenata iz perioda srednjovjekovne bosanske države, turske uprave i austro-ugarske vladavine, zatim pojedini fondovi Islamskije turske zajednice i stare pravoslavne crkve, te dokumentarna odjeljenja Akademije nauka i umjetnosti BiH, Zemaljskog muzeja, većeg broja fakulteta i drugih republičkih ustanova i privrednih preduzeća (Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnog naslijeđa BiH, Elektroprivreda BiH, Energoinvest, Univerzitetско-medicinski centar i dr.)

Zajedno sa objektima i građom stradala je oprema i procesna tehnika. Kao najranjiviji inventar u arhivskoj oblasti rada, ona je doživjela najtežu sudbinu u stradalim arhivima – uništena je gotovo u cjelosti.

⁹ Vidi u prilogu pod 9a

¹⁰ Vidi u prilogu pod 10a

¹¹ Vidi u prilogu pod 11a

Da bi se spasila oštećena, sačuvala ugrožena i obnovila uništena arhivska građa, trebalo bi, čim prije, opremiti arhive sa odgovarajućom opremom i procesnom tehnikom bez čega nema valjane zaštite, liječenja, reprodukcije, jednom rječju suvremenog čuvanja, dostupnosti građe i njenog korištenja.

Zbog toga je potreba za zaštitnom opremom i procesnom tehnikom, posebno radionicama za liječenje i konzervaciju i laboratorijama za mikrofilmiranje bar u državnim i entitetskim arhivama veoma akutna, neophodna i urgentna, kako ogromni naponi i veliki trud arhivskih radnika u ratu, ne bi bio uzaludan. Nažalost, ni do danas na tom planu praktično nije urađeno ništa, izuzev kraće edukacije dva radnika u arhivima Hrvatske i Slovenije, mada je obećanja sa mnogih strana bilo i na pretek. Dakle, ni četiri godine nakon rata nijedan arhiv u cijeloj Bosni i Hercegovini nema niti jednu laboratoriju, radionicu, komoru za oprašivanje, aparate za absorpciju vlage i sl., a građa propada i nestaje progresivno svakodnevno.

Slično je i još teže stanje i na ovom planu u ogromnoj većini registratura. To najbolje potvrđuje analiza seminara održanih za registrature Arhiva BiH, Arhiva Federacije BiH, arhiva Bihaća i arhiva Tuzle. Rezultati ankete provedene tom prilikom mogu biti relevantan pokazatelj stanja u ovom domenu i na području cijele naše zemlje, koje je, nažalost, još poraznije nego smo očekivali¹²

Gotovo u istoj ravni ukupnog stradanja arhiva i registratura jeste gubitak kadrova. Arhivi su ostali bez velikog broja primjernih profesionalaca prosječno u obimu od 25 do 50%, u Arhivu BiH čak i preko 90%, a u registraturama je stanje još nepovoljnije.

Navodimo primjer Arhiva Bosne i Hercegovine koji, ako nije tipičan onda je karakterističan, i zorno pokazuje svu dramatičnost situacije koja se i u ovom segmentu nastavlja. Tokom rata Arhiv je napustilo 30 radnika ili skoro dvije trećine od predratnog broja, a do sada se vratilo svega dvoje i nema puno izgleda da ih se vrati još. Dio radnika je otišao u druge zemlje, jedan broj ih je promijenilo mjesto boravka, dio ih radi unosnije poslove, manji broj je otišao u mirovinu, a bilo je i smrtnih slučajeva u izbjeglištvu ili raseljeništvu. U međuvremenu je primljeno 10 novih radnika, da bi se novom organizacijom Dejtonske Bosne polovinom 1997. godine formirao Arhiv Federacije BiH, u koji zbog neizvjesnosti statusa prelaze svi radnici Arhiva BiH izuzev direktora, kasnije zamjenika i tehničkog sekretara. Dakle, Arhiva BiH danas broji samo tri radnika, odnosno svega 6,5% od predratnog broja koji još uvijek nemaju riješen status niti egzistencijalne uvijete života i rada!?!.

¹² Svega 5,5% ispitanika smatra da je stanje opreme i tehnike odlično ili vrlo dobro; 22,5% ocjenjuje stanje dobro i zadovoljava, a preko 2/3 odnosno 72% daje ocjenu stanja loše, jako loše ili "nikakvo".

U oba entiteta, dakle u cijeloj Bosni i Hercegovini danas četiri godine po okončanju rata, u arhivima radi skoro (jedna trećina) radnika manje nego prije rata (rekli smo u kakvim uvjetima), a zadataka i obaveza nikada nije bilo više.

Kadrovska problematika u registraturama je, gledano u cjelini, daleko složenija i mnogo teža. Radi ilustracije i bez komentara treba navesti samo podatke iz već spominjane analize održanih seminara i istraživačkog Pilot projekta. Od ukupno 450 anketiranih radnika u registraturama svega njih 1,2% ima stručno arhivsko obrazovanje, oko 5% je i ranije prisustvovalo *Savjetovanjima*; njih 2/3 ima dosta radnog iskustva (između 7 i 30 pa i više godina) ali uglavnom na drugim poslovima (i oni su dakle početnici); više od polovine anketiranih radi uz ove i druge uglavnom „važnije poslove“ u svojim firmama, preduzećima ili ustanovama. Sve ovo govori o tretmanu ovog posla i ljudima koji ga obavljaju ali isto tako nas upućuje i opredjeljuje pravce naše aktivnosti posebno na planu osposobljavanja ovih ljudi, prvih u lancu ukupne brige za buduću arhivsku građu koja bi jednog dana trebala stići u Arhiv.

Ovi pokazatelji mogu biti relevantan reprezent arhivske problematike u registraturama u Federaciji Bosne i Hercegovine, a vjerujem u znatnoj mjeri i cijeloj Bosni i Hercegovini.

S obzirom na ukupno stanje kadrova i njihov značaj može se sa sigurnošću ustvrditi da su oni najvažniji, ali i najkritičniji resursi arhivske djelatnosti naše zemlje i naša golema briga.

Iz svega rečenog očito je da predstoji teška borba sa posljedicama ratnog razaranja i ukupnog stradanja te jednako tako i protiv daljeg zaostajanja za našim kolegama u svijetu.

Preživljavajući strahote ratnih stradanja i živeći sa njihovim teškim posljedicama, uvjereni smo, sada više nego ikada, da samo stvarno, a ne deklarativno uvažavanje međunarodnih deklaracija o zaštiti i poštivanju ljudskih prava i dobara može osigurati budućnost arhivske službe u cjelim i arhivskih djelatnika na ovim našim entitetskim i ukupnim bosanskohercegovačkim prostorima.

Na kraju umjesto zaključka neophodno je podsjetiti da živimo u vremenu kada ništa i nigdje nije isključeno i zato ozbiljnost trenutka, pouke iz ovog rata i predostrožnost svih nas i posebno međunarodne zajednice znače mirniju sadašnjost i izvjesniju budućnost. Zbog toga predlažemo sljedeće:

- inovirati postojeće ili donijeti nove sisteme mjera primjerene vremenu i dosljednije sprovoditi međunarodne konvencije i rezolucije ICA-e o zaštiti kulturne baštine, posebno arhivske građe kao njenog najosjetljivijeg dijela;
- decidno utvrditi pravne i druge standarde i adekvatan mehanizam primjene te pouzdan aparat prinude za prekršitelje oficijelno prihvaćenih normi ponašanja;

- zakonski sankcionirati odgovornost za rekviriranje, pljačku i krađu arhivskog i drugog kulturnog blaga u skladu sa Rezolucijom broj 1. stav 3., 7. i 8. i Rezolucijom broj 3. stav 1., 2. i 4 donesenim na XXX zasjedanju CITRA-e u Solunu 1994. godine;
- javno osuditi kulturocidne postupke vinovnika oružanih sukoba i obvezati ih na povrat otuđene arhivske građe i drugih kulturno-umjetničkih dobara, te poštivanje arhivskih i širih civilizacijskih normi ponašanja prema zajedničkim dobrima do završetka sukcesije bivših federalnih država;
- zatražiti od nadležnog tijela ICA-e (Odbor za prevenciju zaštite od prirodni, ratnih i drugih nedaća) da izradi, a organi ICA-e donesu *Uputstvo* za spriječavanje i predupredivanje većih nesreća, havarija, ratnih stradanja i drugih nedaća (zemljotresi, poplave, požari, oružani sukobi, pljačke, krađe i drugi vidovi međunarodnog kriminala u ovoj sferi kulturnog nasljeđa).

Prilog sadržaju teksta

- 2a Samo u prvih pet mjeseci rata u Sarajevu je uništeno ili stradalo (više ili manje) kulturnih dobara nego za sve vrijeme Drugog svjetskog rata u cijeloj ex-Jugoslaviji.
- 2b Uporedimo li ovaj rat (1991-1995) i Drugi svjetski rat kao do tada najstrašniji u povijesti čiji je centar u ex-Jugoslaviji bila Bosna i Hercegovina onda strahote Sarajeva dobivaju pravu dimenziju. Naime, u ovom ratu se u Sarajevu živjelo mjesecima bez vode, struje, grijanja, a preko 1000 dana bez to troje istovremeno i skoro isto toliko i više u gotovo totalnoj blokadi i komunikacijskoj izolaciji. Za vrijeme Drugog svjetskog rata Sarajlije su bile samo dan bez vode, dva dana bez struje, međunarodni željeznički saobraćaj Sarajevo-Brod bio je u prekidu nepuna dva dana, a pošta, telegraf i telefon radili su gotovo neprekidno za svo vrijeme rata. Grijanje također nije bio problem. O žrtvama, ukupnim stradanjima i životu uopće da i ne govorimo.
- 6a *Agrarna direkcija Sarajevo* (1920-1929) 149 kutija, *Građevinska direkcija Sarajevo* (1920-1929), 151 kutija, *Centralna direkcija državnih rudarskih preduzeća* (1938-1940) 31 kutija, *SOUR PTT saobraćaja* (1878-1972) 170 kutija. *Tehnički odjeljak pri sreskom načelstvu Sarajevo* (1929-1941) 176 kutija, *Šerijatska sudačka škola Sarajevo* (1937-1945) 199 kutija, *Viša islamska šerijatsko-teološka škola Sarajevo* (1937-1945) 15 kutija, *Društvo Crveni križ Sarajevo* (1919-1929) 140 fascikli i knjige raznih banaka (1945-1972) oko 900 komada.

- 9a Zbirka se sastojala od 17 sidžila travničkih kadija, 10 sidžila ljubinskih, 9 sidžila mostarskih, 8 sidžila blagajskih, 4 sidžila fojničkih, 3 sidžila zeničkih naiba, po 2 sidžila trebinjskih i duvanjskih kadija, te po jedan sidžil jajačkog, tešanjskog, gračaničkog, prozorskog, prusačkog, skopljaskog, bijeljinskog, ljubuškog kadije i prijedorskog naiba, kao i fragmenti sidžila sarajevskog kadije iz 1775. i 1776. godine, te visočkog kadije iz druge polovine 18. stoljeća.
- 10a Zbirka je imala 25 deftera za bosanski sandžak, 8 za hercegovački, 17 za zvornički, 23 za smederevski, 15 za Pakrac i Požegu, 2 za kliški, 10 za sremski, 6 za segedinski, 7 za kruševački, 2 za niški, zatim 4 za Vidin, 10 za Crnu Goru, 6 za Vučitrn, 2 za Prizren, po 1 za Ohrid i Braničevo, te 10 deftera za ejalet Budin.
- 11a To su latinični, ćirilični i orijentalni razni spisi i isprave (cca 450) iz perioda 16-19. stoljeća, te zbirka orijentalne građe iz 18. i 19. stoljeća (cca 400 inventarnih jedinica), zbirka istorijske građe (memoari, studije, statuti, dekreti, izvještaji, pisma i sl.), iz razdoblja 18-20 stoljeća (cca 200 inventarskih jedinica), te brojne lične i porodične ostavštine u količini od preko 130 svežnjeva, kao i specijalna zbirka geografskih karata (19-20. stoljeća, cca 500 karata), razglednica 60.000 komada), mikrofilmova 8750 rolni), muzikalija i dr.

S u m m a r y

THE SUFFERING DAMAGES IN THE WAR-A CONTINUATION IN PEACE

The archives and archive activity experienced a great terror and suffering in the four years lasting war (1992-95). Almost the same thing happened to the buildings – equipment and the processing technique, collections and staff. But the most difficult consequences of the wartime are met at the archival collections, a part of it was lost for good, the big quantity of collections in the registrar's office has a poor chance ever to reach the archives. Unless the urgent measures in the storing, curing and a complete protection take place.

The reasons of such an amount of suffering are many-sided, but they can be classified as an unparalleled brutality of the culprit of the suffering and the powerless people that suffered on one side, also the unbalanced standards proclaimed by the international community and the national – state system of cultural institutions protection and the practical implementation in the wartime, on the other side. There is an urgent need to make changes in order to get adapted to the new time.

It is evident that we have to face the hard time, the consequences of the war destruction and the complete suffering, we will have no success without a real help by our friends abroad.

We live at the time where anything nowhere can be excluded and certain what makes our attitude to the work more serious. The lesson we were given in the past war, the consequences make a good reason and an impetuous to our behaviour, particularly that of the international community, never to happen to anybody and anywhere.

PRIKAZI, OSVRTI, PROMOCIJE + REVIEWS, PRESENTATIONS

Uz izdanje zbornika: *Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka*, Izdanje Muzeja grada Zenice, Zenica 1999., str. 486.

3 Najnovija publikacija Muzeja grada Zenice predstavlja zbornik referata sa simpozijuma o rudarstvu i metalurgiji kroz prošlost Bosne i Hercegovine, održanog u Zenici novembra 1973. g. Posvećen je nedavno preminulom, Fikretu Ibrahimpašiću - Fići, najznačajnijem neimaru i djelatniku zeničkog muzeja. U zbornik su uvršteni kompletniji rezultati održanog simpozijuma: prateći pozdrav učesnicima, uvodno izlaganje, referati, te zaključna riječ sa skupa. Na kraju je pridodat pogovor izdavača i prikaz rada skupa prema zabilješkama F. Ibrahimpašića. Iako se tematika i hronologija saopćenja u zborniku nije najpreciznije razdvajala, među 28 referata, uočavaju se cjeline s izlaganjima geologa, historičara, arheologa, etnologa i historičara umjetnosti s temama iz rudarske i metalurške prošlosti od najstarijih do modernih vremena. Zbornik nije ostavio tragove diskusije.

3 Svojim izlaganjem Mehmed Ramović je apostrofirao nalazišta ruda s pregledom rudarskih bazena, Nikola Gostiša je načinio pregled istraživanja metalurške tehnologije, a Kemal Kapetanović je predstavio rezultate ispitivanja metalurških uzoraka arheoloških nalaza. Prethistorijsko rudarstvo i metalurgiju pratio je Borivoj Čović, a Đuro Basler rudnike i metalurške pogone rimskog doba kroz prizmu rudarsko-metalurškog područja doline Japre. Rudarska tehnika ranog eneolita na centralnom Balkanu predmet je izlaganja Borislava Jovanovića. Antičko rudarstvo kroz epigrafske i numizmatičke izvore zaokružio je izlaganjem Ivo Bojanovski. Rudarstvu srednjovjekovne Bosne referate su posvetili Desanka Kovačević-Kojić, Ignacij Voje, Marko Vego, Branišlav Đurđev, Pavo Anđelić i Fikret Ibrahimpašić, a za osmansko doba Adem Handžić, Skender Rizaj, Avdo Sućeska, Muhamed Hadžijahić, Ljubomir Bakić i Ahmed Aličić. Svoje izlaganje Vlajko Palavestra posvetio je ispitivanju vjerovanja u jamskog duha "Perkmana", Alija Bejtić metalu u historijskoj arhitekturi Bosne i Hercegovine a Živko Ilić starom načinu rasvjete i rudarskim lampama. Vladimir Dumbović načinio je historijsko-topografski prikaz Kreševa kroz metaluršku proizvodnju, Josip Kličić je obradio rudnik i željezaru Vareš

kroz prošlost, a Ahmet Fetibegović je pratio austrougarski projekat željezare u Prijedoru. Historijatu željezare Zenica pažnju su posvetili Kemal Hrelja i Fikret Ibrahimpašić, a Smail Tihić spomenicima tehnike, njihovom čuvanju i prezentaciji. Pored kraćeg sižea uz referate su dati i rezimeji, pretežno na njemačkom jeziku. Zbornik je kroz pristupe nekolicine autora snabdjeven pratećim ilustracijama, skicama i šemama. Njegova tehnička izvedba je primjerena.

Neuobičajena vremenska razdaljina između podnošenja referata, održanog simpozijuma, i pojave zbornika, u ravno 26 godina, povezana s objavljivanjem najvećim dijelom već poznatih i u nauci afirmiranih radova, predstavlja izdavački kuriozitet. Skup je okupio zavidan broj izlagača i gostiju, naročito historičara, kompetentni izraz struke, a veći broj referata zasnivao se na istraživanjima i predstavljenim rezultatima prevazilazio je razinu prigodnih saopštenja. Većina izlaganja, neka proširena i metodološki modificirana, prije pojave ovog zbornika bila je objavljena i po svojim dometima značajno je ušla u modernu historiografiju. Danas, dodatno, većina tadašnjih referenata više nije među živima. Dilema je ostala u pitanju zašto kvalitetna saopćenja jednog od značajnijih skupova u posljednje vrijeme nisu bila ranije štampana. Tu intrigantnu dimenziju zbornik je, ne donoseći pojašnjenja, tek svojom pojavom pretvorio, kontraverzno i suvremenom izdavaštvu primjereno, u poučnu činjenicu.

Famozni "Radovi VIII" pojavljivali su se u javnosti zadnjih tridesetak godina po fusnotama, naročito medievalista, i ostajali nedodirljivim onima koji su tragali za njima po registrima biblioteka. Kao da je 1978. godine bila povoljna atmosfera za njihovu pojavu. Entuzijazam Fikreta Ibrahimpašića i zeničkog muzeja za objavljivanje zbornika radova s ovoga skupa ipak nije imao dovoljno podrške.¹ Naglašen je utisak da nije bilo materijalnih sredstava za njegovu raniju realizaciju.

Kako se zbornik nije pojavljivao referenti su svoja izlaganja ponudili javnosti, objavljujući ih zasebno u stručnim publikacijama. Razlozi su bili očiti. Objavljeni referati, vezani za period srednjeg vijeka, D. Kovačević-Kojić, I. Vojea, P. Anđelića, B. Hrabaka i A. Handžića, najveći su doprinosi u proučavanju rudarstva u posljednje vrijeme. Među prvima svoj referat, objavio je A. Handžić, proširujući ga i ne napominjući da je bio izlagan na simpozijumu u Zenici.² Svoje izlaganje I. Voje je objavio kao "prezširjen referat", pojašnjavajući, "se mi je zdelo potrebno, da referat čimprej objavim". Voje nije propustio

¹ "Uskoro će iz štampe izaći naša publikacija Radovi VIII - sa referatima sa simpozijuma Istorija rudarstva ...", Ibrahimpašić F., *Ljetopis jednog muzeja (Uz 10-godišnjicu plodnog djelovanja)*, Odjek 30/13-14, Sarajevo 1977., 22.

² Handžić A., *Rudnici u Bosni u drugoj polovini XV. stoljeća*, POF 26 (1976), Sarajevo 1978., 7-42. Nešto kasnije će Handžić referate D. Kovačević-Kojić i B. Đurđeva, koji su podneseni na simpozijumu u Zenici, citirati pod "Radovi VIII, Zenica 1978", Handžić A., *Rudnici u Bosni od druge polovine XV do početka XVII vijeka*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II, Posebna izdanja ANU BiH 79, Odjeljenje društvenih nauka 18, Sarajevo 1987., 5-38, 9, nap. 15.

priliku da navede da "referat bi moral bit tiskan v publikaciji Muzeja grada Zenice v Radovi VII, vender na vprašanje, kdaj namerava revija iziti" u Zenici nije bilo odgovora.³ U "Spisku naučnih radova Marka Vega", objavljenom 1980., zabilježeno je pod rednim brojem 257., da je njegov rad "Rudarstvo u Bosni i Hercegovini od VII do kraja XV stoljeća", "odštampan ovih dana u 'Radovi' VIII, izdanje Muzeja grada Zenice 1978. godine, na osnovu referata na Simpozijumu u Zenici u 1973. godini".⁴ U kapitalnom djelu o gradskim naseljima srednjovjekovne bosanske države D. Kovačević-Kojić je koristila svoj, kao i referate I. Vojea, B. Đurđeva i A. Handžića. Citirane strane su izostale, a svi su navedeni u očekivanim "Radovima VIII, 1978.g."⁵ Svoj referat, uz napomenu da je s navedenog simpozijuma i da je proširen, D. Kovačević-Kojić objavila je 1983.⁶ Kada je svoje izlaganje objavljivao 1983., P. Anđelić nije navodio da je ono bilo prezentirano u Zenici.⁷ Na svoje izlaganje B. Hrabak je struci skrenuo pažnju 1976.⁸ Objavljujući ga nešto kasnije B. Hrabak je dao široko objašnjenje njegove zakašnjele pojave. Objavljeni rad dio je većeg teksta "Izvoz rudarskih proizvoda iz Bosne u prvo doba osmanlijske vlasti", koji je konačno redigiran i predat za štampu krajem 1973., poslije autorovog referata na naučnom skupu u Zenici novembra 1973., a s obzirom da "izdavač nije bio u stanju da pribavi sredstva za objavljivanje velike simpozijumske sveske, rad je 1976. povučen". Dodatno, navodi da je prilog koji objavljuje obogaćen novim arhivskim podacima.⁹ Baveći se temeljitije i duže vremena problemom rudarskog zakona za Novo Brdo, svoje izlaganje Branislav Đurđev je apostrofirao više puta.¹⁰ Rekapitulirajući svoj tematski angažman 1987.g. Đurđev je istakao da je njegovo izlaganje u Zenici 1973.g. predstavljalo prvenac

³ Voje I., *Bosenski svinec v kreditni trgovini srednjeveškega Dubrovnika*, Zgodovinski časopis 32/1-2, Ljubljana 1978., 37-59.

⁴ Po svemu sudeći M. Vego je autor ovog, i inače potrebitim bibliografskim podacima nepreciznog spiska, Vego M., *Iz istorije Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo 1980., 500. Uporedi, L. Fekeža, *Izbor iz bibliografije naučnih radova Marka Vega*, GZM (A) NS 40/41 (1985-1986), Sarajevo 1986., 5-6, 6.

⁵ Kovačević-Kojić D., *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Veselin Masleša, Sarajevo 1978.

⁶ Kovačević-Kojić D., *O rudarskoj proizvodnji u srednjovjekovnoj Bosni*, GDI BiH 34, Sarajevo 1983., 113-122.

⁷ Anđelić P., *Marginalije o tragovima starog rudarstva i metalurgije u srednjoj Bosni*, GZM (A) NS 38, Sarajevo 1983., 145-152.

⁸ Hrabak tada za svoje izlaganje navodi da će biti objavljeno u: "Radovi Muzeja Zenice VI", ..., "Zenica 1974 (u štampi)", Hrabak B., *Prodaja proizvoda bosanskog rudarstva u Veneciji i Mlečanima u Dalmaciji*, GDI BiH 21-27, Sarajevo 1976., 59-72, 59 nap. 2.

⁹ Hrabak B., *Gleta iz Bosne u XV i XVI veku*, Istorijski zbornik 5, Banja Luka 1985., 183-202. Vjerovatno je povlačenje referata i uslovilo da se on i ne pojavi u ovom današnjem zborniku.

¹⁰ Đurđev B., *Kada i kako su nastali despota Stefana zakoni za Novo Brdo*, GDI BiH 20 (1972-1973), Sarajevo 1974., 41-64, 62, nap. 43; Isti, *Turski prevod rudarskog zakona za Novo Brdo despota Stefana Lazarevića*, POF 25 (1975), Sarajevo 1977., 113-131, 116, nap. 15.

u pristupu pitanju kada je i kako nastao Zakonik Novog Brda despota Stefana Lazarevića, da je ono "pisano na brzinu", te da ga u svojoj rekapitulaciji, svojim daljim istraživanjima djelimično potvrđuje i djelimično revidira.¹¹ Đurđev 1987.g. iznosi i konstataciju da zbornik radova sa Simpozija "nije objavljen, iako se nalazio u štampi".¹²

Objavljenim izlaganjem M. Vega upotpunjena je slika poznatih referata medievalista u pristupu srednjovjekovnom rudarstvu i tehnologiji. U posljednje vrijeme izlaganja o rudarstvu ostavila su traga i u obnavljanju diskusije "o počecima rudarstva u srednjovjekovnoj Bosni", prezentiranoj u prepravljenom tekstu Ante Babića, "Srednjovjekovna bosanska država" u Enciklopediji Jugoslavije i njegoj kritici.¹³ Danas bi se mogli pomaknuti od pretjeranih insistiranja na izričitim "počecima rudarstva" i "zlatnom dobu Kulina bana utemeljenog na rudarstvu" koja se uporno ponavljaju.¹⁴ Neospornom bi ostala konstatacija da se o kontinuitetu rudarskog i metalurškog razvoja mora govoriti, ali i da je rudarstvo temeljna grana privrede srednjovjekovne Bosne tek tokom XIV. i u prvoj polovini XV. stoljeća.¹⁵

Iako sa zakašnjenjem i uveliko poznati, rezultati simpozija o rudarstvu i metalurgiji u Bosni i Hercegovini kroz historiju iz 1973. i danas izazivaju interes. Sakupljeni na jednom mjestu olakšavaju pristup rudarsko-metalurškoj tematici i ukazuju na reafirmaciju istraživanja u nauci. Da se na vrijeme pojavio, zbornik bi, kao i Radovi III "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura" (Zenica 1973) kada je u pitanju kulturna historija, danas bio i jedna od poznatijih i citiranih bibliografskih jedinki obzirom na privrednu historiju srednjovjekovne Bosne. Mogu li, dakle, moderno izdavaštvo i suvremena historiografija izvući pouku iz negativnog odnosa prema naporima organizatora i izlagača sa simpozijuma o rudarstvu i metalurgiji i posegnuti za neobjavljenim i javnosti i struci nepoznatim rukopisima, primjera radi, akademika Marka Šunjića, *Narodi i države u ranom srednjem vijeku. Materijalna sredstava...*

Esad Kurtović

¹¹ Đurđev B., *Kada i kako su nastali despota Stefana zakoni za Novo Brdo*, Djela ANU BiH 65, Odjeljenje društvenih nauka 37, Sarajevo 1987., 9.

¹² Isto, 44, nap. 15.

¹³ *Enciklopedije Jugoslavije* II, 2. izdanje, JLZ, Zagreb 1982; *Separat Bosna i Hercegovina*, JLZ, Zagreb 1983; Kovačević-Kojić D., *Primjedbe na tekst "Srednjovjekovna bosanska država", "Istoriografski tekstovi u separatu "Bosna i Hercegovina" - II izdanje Enciklopedije Jugoslavije*", Prilozi XXI/22, Sarajevo 1986., 261-262.

¹⁴ Kovačević-Kojić D., *Kulinova povelja i bosansko-dubrovački odnosi, "Osamsto godina Povelje bana Kulina 1189-1989"*, Posebna izdanja ANU BiH 90, Odjeljenje društvenih nauka 23, Sarajevo 1989., 37-44; Malcolm N., *Povijest Bosne - Kratki pregled*, Erasmus Gilda - Novi liber - Dani, Zagreb 1995., 20; Imamović M., *Historija Bošnjaka, Preporod*, Sarajevo 1997., 32.

¹⁵ Uporedi, Šunjić M., *Mjere, novac, zarade i cijene na dalmatinsko-bosanskom području (XIV. i XV. st.)* - II. dio, Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost V, Sarajevo (1997), 37-64, 42.

Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*. Školska knjiga - Zavod za povijest Filozofskog fakulteta, Zagreb 1997., str. 680.

Posljednjih stotinu godina hrvatsku historiografiju karakterizira više sačinjenih sinteza hrvatske historije srednjega vijeka. Očekivalo se da bi se u tom bogatom i generacijama obilježavanom nizu, u nezahvalnim grubim potezima, njeno najnovije doba moglo, na svakako značajnom kraju 20. stoljeća, oslikati sintezama *doba Nade Klaić*, njihovim preispitivanjima, novim doprinosima B. Stullija, J. Lučića, V. Foretića, S. Antoljaka, L. Margetića, T. Raukara, N. Budaka, I. Goldsteina, Z. Janeković i drugih, u tradicionalno vrlo jakoj, stvaralački plodnoj hrvatskoj medievalistici i u iščekivanju novog generacijskog slijeda... Akademik Tomislav Raukar, profesor na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, ključnoj instituciji u kreiranju sinteza hrvatske prošlosti, takva uopćavanja presijeca novim, svježim sintetičkim pristupom hrvatskom srednjovjekovlju.

Sadržajno bogato, stručno i tehnički kvalitetno opremljeno, višegodišnjim proučavanjima pripremano i primjerenom postavkom osmišljeno Raukarovo djelo omogućuje kretanje kroz hrvatsko srednjovjekovlje dimenzijama životnosti historiografije u punom smislu - od sagledavanja dostignuća mukotrpnih istraživačkih napora, uspješnih mikro sinteza, do otvaranja novih vidika i razgovorom sa suvremenim hrvatskim društvom. Metodološki izraz autor zasniva na temeljima progressa. Otuda konstatira da nema konačnih i nepromjenjenih gledišta koja ne bi mogla biti osporena novim proučavanjima. Opet, s druge strane, pred historičarem, u koraku prema neotkrivenom svijetu protekloga vremena, kao preduvjet svakog napredovanja postavlja se premisom poštivanje dostignuća historiografije. Sve prethodne sinteze nose obilježja izostajanja uzora za buduća pisanja, svojevrsna su zatvaranja, ali ipak one su nezaobilazna podloga daljim prilaznjima. Njihova kritika nije negiranje već nužna etapa u historiografskom rastu na putu ka povijesnoj spoznaji. Hrvatski srednji vijek izazov je novim istraživanjima i drugačijim osvjetljavanjima, a u najtežem zadatku - sintezi, s pravom to predlaže i svojim pristupom dokazuje autor: najjasnije se iskazuje opseg povijesne spoznaje i metodološka zrelost istraživačkog postupka.

U kontroli sagledavanja procesa, činjenica i njihovih zaokruživanja te ponude stručnog aparata dostignućima prethodnika, dominantno Raukarovo izlaganje, raščlanjeno kroz pet krupnih poglavlja i mnoštvom podnaslova, pretvoreno je u riznicu čiji ključ drži ostvarena spoznajna linija okvirne dimenzije društvenog razvoja.

Razvojnu raznorodnost hrvatskog srednjovjekovlja uslovljava osjetljiv geomorfološki i geopolitički smještaj hrvatskih zemalja. Prirodni izgled im je rascjepljen između širokih ravnica u Panoniji i uskog krševitog pojasa položenog

na izduženoj obali istočnog Jadrana. Taj prirodni okvir razvija zasebne prostorne i društvene cjeline, oblikujući individualizirane povijesne pokrajine. Regionalna razdioba Dalmacija - Hrvatska - Slavonija daje pečat hrvatskoj povijesti, a neprekidne mijene između pojava raznorodnosti i procesa spajanja jesu obilježja suštine hrvatskog srednjovjekovlja. Od ranog srednjeg vijeka na površini procesa spajanja je političko širenje hrvatske države prema jadranskom prostoru i panonskoj ravnici. Prva spajanja, poklapanja društvenog približavanja obale i zaleđa su kratkotrajna, osjetljiva, ali ona su početak stoljetnog sazrijevanja do ostvarenja u sredini 11. stoljeća. Na izmaku ranog srednjovjekovlja takvim spajanjem Hrvatska je ugrađena u duhovno ustrojstvo evropskog Zapada u kojem se prepoznaje. U dolasku Arpadovića odbrana savremenosti, kao uzmak nauke, značajno je opteretila prošlost. Upravo u 12. i 13. stoljeću prati se doba sazrijevanja i razvojnog rasta. Prijelomno 14. stoljeće spaja i razdvaja razvijeni srednji vijek i stoljeća društvenog sazrijevanja s kasnim srednjim vijekom i epochom zastoja i sloma. Prostorne mijene u kojima se stvarao politički prostor hrvatske povijesti su uočljiviji aspekt raznorodnosti. Politički prostor je temeljni okvir u kojemu je bitisala glavina hrvatskog naroda, ali društveni prostor ga prevazilazi.

Glavna dva društvena i ekonomska područja hrvatskog srednjovjekovlja su jadransko-mediteransko i kontinentalno. Prvom je na površini grad i gradsko stanovništvo, a drugom zemljišna privreda i feudalno vlastelinstvo. U jedinstvenom sistemu evropsko-mediteranskog srednjovjekovlja najšira integrativna područja hrvatskog srednjovjekovlja sastavnica su kroz ekumenu latinskog jezika i Crkve. Gradska društva su središta rasta i stvaralaštva. Ipak ni jedno ne poprma razvoj integrativnog društvenog središta. Policentričnost i raspršenost prate se od istočnojadranske obale do zaleđa. Ona je nepovoljno uporište budućem razvoju hrvatskog društva.

Od ranog do razvijenog srednjeg vijeka društveni razvoj hrvatskog srednjovjekovlja je više ili manje ravnomjeran. Društvenu zrelost dostiže u dinastičkoj epohi Arpadovića i Anžuvinaca. Državnopravni razvoj je manje izrazit. Državnu i upravnu individualnost Hrvatska čuva unutar Ugarsko-hrvatskog kraljevstva. Kasnosrednjovjekovni zastoj počinje iza 1400. Poremećaji u razvoju društva kreću se pod utjecajem vanjskih sila, Venecije i naročito Osmanlija, dok razgradnju obilježava ciklični niz zbivanja: pustošenje, sužanjstvo, depopulacija, osmansko osvajanje. Niz produbljuje raseljavanje stanovništva. U najtežem razdoblju 1450.-1550., kao dijelu evropskih kretanja, prati se vrhunac umjetničkog i misaonog stvaralaštva s glavnom karakteristikom u prostornoj neujednačenosti.

Iako se vrijeme povijesti u svome trajanju ne poklapa s dinamikom povijesnog razvoja, kvantitativni omjer srednjovjekovlja (devet stoljeća) i novovjekovlja nije bez važnosti. U temeljnoj značajci srednjovjekovlja putanja

pojedince i društvenih zajednica kreće se između sigurnosti i ugroženosti. Hrvatsko društvo unutar sebe razvija se u prožimanju zasebnosti i cjelovitosti, pa doživljava povijesnost kroz moderno hrvatsko društvo. Ključna dostignuća srednjovjekovlja, kao njegova baština postaju dijelom savremenosti.

Geopolitički istočnije, Raukarov zamah, zaustavlja se na rubnom području - srednjovjekovnoj Bosni, u onom obimu koji mu dostupna saznanja dozvoljavaju zaokruživanja, jasno naslonjena evropskom srednjovjekovlju. U njoj prepoznaje i daje konkretne obrise. Unatoč izrazitoj individualizaciji (državnom i dinastičkom samostalnošću) te društvenom i vjerskom zasebnošću, Bosna je u hrvatskom srednjovjekovlju bila važnim područjem društvenog spajanja. Društvena složenost srednjovjekovne Bosne leži u njenom prostornom širenju prema hrvatskom i srpskom prostoru te utjecajima iz tih sredina. Prostorno prožimanje i usmjerenost Bosne ka Jadranu otuda upućuje srednjovjekovnu Bosnu na ekonomsko, narodnosno i misaono komuniciranje s hrvatskim prostorom...

Hrvatsko srednjovjekovlje Tomislava Raukara, izazovno čitaocu i stručnjaku, kao veliki zaokret na putu sinteze hrvatske historije, sasvim sigurno izuzetan je iskorak koji stoji ravnopravno uz dostignuća moderne evropske historiografije. Kroz njega se povijesnim parametrima može prilaziti i bez autorovih ili historiografskih obilježja. U njemu je "nacrt sinteze" obrazovan i pristupačan. Knjiga se lako čita, iščitava i otvara nova razmišljanja. Lakoćom se prevladavaju ogrebotine i zasjeci razvoja historiografije kroz 19. i 20. stoljeće, primarno preuveličane uzajamnim opterećenjima dopuštajući čitaocu da uzdahne nad sunovratnim zatezanjima i dokazivanjima koja zaustavljaju i izoliraju razvoj modernog društva. Vrijednost će mu rasti, otuda i bez autora, s udaljenim proučavanjima hrvatskog srednjovjekovlja.

Esà Kurtović

Đuro Tošić, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, Istorijski institut SANU, Posebna izdanja 30, Beograd 1998., str. 303.

Sadržaj knjige dr. Đure Tošića o Travuniji u srednjem vijeku prepoznaje se putem četiri istaknute cjeline - opisu oblasti, njenom razvoju, privredi i društvu - metodološkom izrazu spoznaje nastale dugotrajnim i uspješno okončanim istraživanjima.

Prilaz ovom tematskom okviru bio je već prisutan u historiografiji. Autor pravi presjek stanja obrade i nivoa dosadašnje istraženosti Travunije u literaturi. Uobičajena uopćavanja saznanja o trebinjskoj oblasti bila su prisutna u radu više autora na širim i krupnijim temama. S druge strane, konkretniji radovi baziraju se na parcijalnim istraživanjima ili na poznatim pokazateljima i ocjenama.

Nedostatak cjelovitog prikaza historijske prošlosti "Travunije ili Trebinjske oblasti" određen je kao novi autorov zadatak. Osnovu za sistematičnije izučavanje autor nalazi u hiljadama vijesti različitog spoznajnog dometa u brojnim serijama dubrovačkog arhiva. Njihova usitnjenost, stereotipnost i neafirmirana pojavna iskričavost, predstavlja startnu vrijednost već generacijama historičara. One dobijaju smisao tek nakon iscrpnog pretraživanja, prikupljanja, sređivanja i osmišljavanja. Hronološku neujednačenost (većina dubrovačke građe se odnosi na XV stoljeće), autor proširuje objavljenim izvorima, zbirkama drugih arhiva i uz registrirano stanje ranih osmanskih popisa uspijeva ostvariti potpuniju sliku prošlosti srednjovjekovne Travunije.

Travunija pripada prvim poznatim teritorijalno-političkim okvirima formiranim po doseljavanju Slavena. Iscrpnom analizom dat je uvodni historijsko-geografsko-topografski izgled Travunije u srednjem vijeku. Šturi pokazatelji ranosrednjovjekovlja uz arhivske podatke kasnijeg vremena omogućavaju zaokružen izgled rasprostranjenosti župe. Historijski razvoj Travunije uokviren je putem nekoliko cjelina, kroz njenu najstariju prošlost, periode vlasti Nemanjića i vrijeme bosanske vlasti, prepoznatljivim fazama koji su ostavili svoj odraz u historiji ove sredine. Na kraju autor završava s razmatranjem njenog pada pod osmansku vlast.

Privredni razvoj područja trebinjske oblasti cjelina je kojoj su izvorni pokazatelji i autorovo osmišljavanje omogućili kvalitetno raščlanjivanje u historiografiji bosanskog srednjovjekovlja nekoliko rijetko istraživanih segmenata prošlosti (zemljoradnja i stočarstvo prije svega, a u ovom poglavlju je obrađena i trgovina i zanatstvo ovog područja). U poglavlju o društvu, zanimljivoj feudalnoj raslojenosti područja, pored dubrovačkih izvora, uvrštena su i saznanja koja pružaju rani osmanski defteri. Na kraju je obrađena uprava i sudstvo. Pojačana društvena diferencijacija i proizvodnja za tržište usloveli su odvajanje agrarnih od neagrarnih grana privređivanja u razvijenom feudalizmu i zahvatila trebinjski kraj kao opšti proces. Privreda, društvo i uprava nisu podložni uobičajenim periodizacijama, bez obzira na porijeklo i karakter vlasti koji se u njoj ispoljava. Tim značajkama prošlosti s dugotrajnim i povijesnim elementima autor nudi obradu u cjelini. To je segment zanemarene dimenzije u proučavanju trebinjskog kraja.

Nizom radova u stručnoj periodici, autor je u posljednje vrijeme predočio javnosti dio rezultata svojih istraživanja Travunije u srednjem vijeku. Ona su sastavnica knjige koja se pojavljuje kao primjerno ukomponirana cjelina. Ne može se a ne podsjetiti da su ona i podrazumjevala seriozno zaokruživanje (*Rana prošlost Travunije*, Godišnjak Društva istoričara BiH 39, Sarajevo 1988., 42-49; *Srednjovjekovna župa Trebinje (istorijsko-geografsko-topografski osvrt)*, Prilozi Instituta za istoriju XXIV/25-26, Sarajevo 1990., 65-101; *Zemljoradnja u srednjovjekovnoj župi Trebinje*, GDI BiH 40-41 (1989-1990), Sarajevo 1990..

42-58; *Trebinjski kraj u sklopu nemanjičke Srbije*, Kalendar Prosvjeta za 1992. g., Sarajevo 1991., 103-117; *Stočarstvo u srednjovekovnoj trebinjskoj oblasti*, Istorijski glasnik 1-2, Beograd 1995., 37-50; *Uprava i sudstvo u srednjovekovnoj župi Trebinje*, Istorijski glasnik 1-2, Beograd 1996., 7-18.)

Razvoj trebinjske župe pod bosanskom vlašću i njen pad pod osmansku vlast, te dijelovi o privredi i društvu, u novom su ruhu struci nepoznati rezultati autorovih istraživanja. Pored struke koja je djelimično stizala da ostvari uvid u ranija istraživanja, Tošićeva knjiga, sada kao cjelina, predstavlja se kao potpuno zaokruženo izvorno djelo o Travuniji u srednjem vijeku. Dostupni materijal omogućio je predstavljanje niza interesantnih dešavanja u trebinjskoj oblasti koje čine knjigu zanimljivim štivom i širem krugu čitalaca.

Autor je preduzeo zavidan istraživački napor u sabiranju i sređivanju ogromne građe o Travuniji u srednjem vijeku. Prepoznatljiva temeljitost i akribičnost dovela je do širokog okvira sagledavanja i premijernog prezentiranja na neobjavljenoj građi detaljnije obrađenog privrednog i društvenog života jedne regije. Iskazano kvalitetno proučavanje otvara mogućnost uopštavanja, pravljenje uporedbi, paralela i definiranja šire sredine i epohe uopšte. Takvim izazovnim segmentima autor nije ponudio brzoplete zaključke, niti nerealna zatvaranja pojedinih problema. Naizgled oprezni, po tome su autori napori od izuzetne vrijednosti kao metodološki obrazac i ishodište daljim istraživanjima. U tom pravcu autorova ponuda je već rezultirala produbljenjem vlastitih istraživanja radom o srednjovjekovnom životu u župi Trebinje, kao feudalnoj sredini (*Srednjovjekovni život u trebinjskoj oblasti. Feudalna sredina na primjeru jedne regije*, "Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena", SANU, Istorijski institut, Zbornik radova 12, Beograd 1995., 77-85).

Sadržajno nedokučivi tematski okviri dubljih istraživanja bosanskog srednjovjekovlja, knjigom Đure Tošića, konačno su dobili svoja stabilna ostvarenja u kojima nema preispitivanja. Ona je po svemu značajan moderni obrazac proučavanja srednjovjekovlja uopšte. Knjiga je i još jedan pokazatelj da se dugoročni program Društvenog cilja XIII/2, u realizaciji medievalista pokazao plodnim, za buduća planiranja i poučnim angažmanom. U okviru projekta više urađenih cjelina predstavlja doprinose u proučavanju bosanskog srednjovjekovlja, potvrdu stasalog i značajnu afirmaciju mlađeg kadra.

Esad Kurtović

Salih Jalimam, *Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni*, IPP "Hamidović", Biblioteka posebnih izdanja, Tuzla 1999., str. 198.

Knjiga Saliha Jalimama *Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni* predstavlja doktorsku tezu odbranjenu krajem 1998. na Filozofskom fa-

kultetu Univerziteta u Tuzli, a proističe iz autorovog učešća u projektu Društvenog cilja XIII/2. Osnovni tekst raspoređen je u osam poglavlja (sa zaključkom), deveto poglavlje predstavlja rezime na talijanskom a deseto je imponzantan pregled korištenih izvora i literature (do 1991). Nepaginirana su, na početku knjige, mišljenja B. Nilevića i S. Ćirkovića o autorovim rukopisima te, na kraju knjige, predgovor/pogovor autora ("Napomena").

O dominikancima (red sv. Dominika kojeg je osnovao španski klerik Dominik Guzman između 1215. i 1218.) pamtila se tamnija strana njihovog djelovanja kroz opise krstaških ratova, progone, inkviziciju, beskompromisno zastupanje i propovjedanje principa katoličke crkve i borbu protiv *hereze* u Bosni. U uvodnom poglavlju autor pravi iscrpan pregled stanja istraženosti i elaboracije dominikanaca u literaturi te predstavlja izgrađeno očitovanje da neiskorištena arhivska građa i moderniji metodološki pristup omogućuju adekvatnu postavku djelovanja dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni, (*Uvod u izvore i literaturu o dominikancima u srednjovjekovnoj Bosni*, 1-11). Novija literatura ističe se kvalitetnijim pristupom (J. Šidak, F. Šanjek, S. Krasić), ali s izostajanjem obrade ukupne djelatnosti postavljene na modernim metodološkim osnovama. Uvidom u arhive Dalmacije, prije svih Zadra i Dubrovnika te Venecije, autor konstatira da su podaci o dominikancima i njihovoj vezi s Bosnom prilično usitnjeni i razbacani ali po mnogo čemu značajni i upotrebljivi za sagledavanje djelatnosti dominikanaca u Bosni u srednjem vijeku.

U poglavlju *Opšti podaci o dominikancima* (13-35), sagledan je nastanak, razvoj i ustrojstvo dominikanskog reda te njihovo mjesto i uloga u srednjovjekovnom društvu. Osnovni elementi djelatnosti dominikanaca određeni su njihovim konstitucijama i regulama. U njima se prepoznaje hijerarhija reda u cjelini ali se kompetencije te hijerarhijske ljestvice ne mogu smatrati u potpunosti poznatim. Autor prati rad osnivača "Reda braće propovjednika" D. Guzmana u njegovom nastanku i ustrojstvu. "Red" se ubraja u prosjačke redove 1220. Osnovni zadatak redovnika je propovjed, naročito protiv heretika. Prvo-bitna djelatnost redovnika odvijala se u gradskim sredinama, u masi vjernika, što je novina koja nije krasila ostale katoličke redove i koja je dominikancima određivala drugačiju dimenziju u srednjovjekovnom društvu. Na čelu reda je *Magister generalis*, general reda sa četiri vijećnika. Organizacijski, red se dijelio na provincije s provincijalom na čelu. Zakonodavnu vlast činili su kaptuli reda u čiji sastav ulaze predstavnici provincija. Broj članova reda rastao je tokom srednjeg vijeka. Na početku XIV. st. dominikanci se prostiru na 12 provincija sa 560 samostana. Autor prati osnovne djelatnosti redovnika, njihov način života, funkcije poznatih u hijerarhiji reda, odijevanje, život i rad u samostanu, kao i aktivnosti čisto svjetovne prirode u kojima se dominikanci pojavljuju. U djelatnosti dominikanaca na južnoslavenskom području u srednjem vijeku razlikuju se dva izrazita perioda kojima je razmeđe XIV. st. Prvo, karakterizira prev-

ladavanje dominikanaca sa prostora Italije, Francuske i Njemačke, a u drugom tu ulogu imaju "domaći redovnici".

Dolazak dominikanaca u srednjovjekovnu Bosnu autor smješta u šire okvire u kojima se fragmentarni pomeni u razvoju vjerskih prilika u srednjovjekovnoj Bosni metodološki dovode u određeni historijski kontekst. (*Dolazak i početna djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni*, 37-64). Slabljenje katoličke djelatnosti u pojedinim krajevima pokušavalo se nadomjestiti, između ostalog i, misionarstvom pojedinih redova. Tome je doprinosilo i prisustvo "bosanskih bogomila". U zapadnoevropskom civilizacijskom okruženju sa sjevera, zapada i juga, u blizini, i u srednjovjekovnoj Bosni susreću se benediktinci, templari, ivanovci, augustinovci, cisterciti, a onda i dominikanci i franjevci. Teškim se smatra iznalaženje odgovora na pitanje tačnog određivanja godine dolaska dominikanaca u pojedine krajeve. Formom organiziranosti prema srednjovjekovnoj Bosni do 1380. bitnim se smatra dominikanska provincija u Budimpešti, a iza te godine dominikanska provincija Dalmacija. Nesređenost vjerskih odnosa i pojava "bosanskih bogomila" drži vjerovatnim razlog dolaska dominikanaca u većem broju na južnoslavenski prostor jer oni su već imali određenih rezultata u Francuskoj u borbi protiv albižana. Djelatnost u srednjovjekovnoj Bosni dominikanci su započeli tridesetih godina XIII. st. Tada dobijaju i pravo na inkviziciju, a izgleda da se i organizirana "Crkva bosanska" tada pojavljuje. Iznoseći i suprotstavljajući različita mišljenja o samom činu dolaska dominikanaca u Bosnu, u kojima se 1233. ističe prvim pomenom redovnika dominikanaca u Bosni, autor ističe da dilema ostaje u procjeni da bi to mogla biti i potvrda već postojeće prisutnosti. Početni period njihovog djelovanja smješten je u vrijeme političke, vojne, "crkvene najezde mađarskih velikaša i kraljeva", pripremanja i vođenja krstaških ratova. Djelovanje protiv "hereze" se proširuje s dolaskom dominikanaca, na što ukazuju i "pokušaji dijaloga" s "hereticima".

U četvrtom poglavlju autor prati dominikance na vrlo značajnom mjestu, kao bosanske biskupe. (*Dominikanci - bosanski biskupi*, 65-93). U kronotaksi bosanskih biskupa autor ističe period "narodnih bosanskih biskupa (ili biskupa iz redova domaćeg stanovništva)" i "vrijeme katoličkih biskupa koji su redovito stranci". Opet, razlikuju se s druge strane vrijeme "kada su biskupi stolovali negdje u srednjovjekovnoj Bosni i vrijeme kada su bili odsutni i stolovali izvan nje". Detaljna analiza posvećena je praćenju prvih stranaca na mjestu bosanskog biskupa, dominikanaca Johanesa Wildeshausena i njegovog nasljednika Ponce, te prelasku bosanske biskupije u sastav nadbiskupije u Kaloči. U prvoj polovini XIII. st. autor ističe problem nestalne politike rimske kurije prema bosanskoj biskupiji kao manifestaciju krize aktivnosti katoličke crkve u srednjovjekovnoj Bosni. Otuda su aktivnosti katoličke crkve, dominikanaca i biskupa bile akcije kratkog daha s porazima i gubljenjem ostvarenih pozicija. Metod borbe bio je

uglavnom nasilan, preko krstaških ratova i crkvene desetine, a nasuprot tada već organiziranih "bogomila". I u Đakovu na mjesto bosanskog biskupa birani su, i dalje većinom, dominikanci. Teško se može utvrditi koliko su dominikanci kao bosanski biskupi djelovali na razrješenje crkvenih i vjerskih pitanja, ali je neosporno da je preko njih, a i ostalih, katolička crkva riješavala u Bosni, a i uopšte, problematiku katoličke crkve u cjelini. Nalazeći se na mjestima bosanskog biskupa, s manjim ili većim pauzama, iskazivali su jedan od oblika svojih djelatnosti.

Peto poglavlje autor posvećuje sporu dominikanaca i franjevaca, (*Spor dominikanaca i franjevaca u srednjovjekovnoj Bosni*, 95-111). Krajem XIII. i početkom XIV. st. u izvornim predstavama, kao odraz novog stanja, dominikance potiskuju franjevci. Autor predlaže odaganu, moguću, hipotezu da su ova dva reda u prvo vrijeme djelovali zajedno prema "bogomilima". Podudaranje interesa i način borbe doveo je do spora među njima. Dominikanci su se pokušali održati isticanjem stečenih privilegija, povlastica i ostvarenih rezultata u očuvanju jedinstva katoličke crkve. Pravo na inkviziciju, prelaskom u ruke franjevaca nije okončalo spor ali je značilo kraj prvog perioda djelovanja dominikanaca u Bosni. Utjecaj dominikanaca sve više slabi: "*Zao glas o njima proširio se dalje zbog njihovog skoro fanatičnog vezivanja za inkviziciju, pa će ona biti jedan dio njihove žalosne sudbine*". Spor franjevaca i dominikanaca bio je neminovan i u drugim evropskim sredinama, a u Bosni je, zbog idealnih uslova za izbijanje, samo malo šire odjeknuo. Po svemu je predodredio aktivnosti kako dominikanaca, tako i franjevaca i "bogomila" u srednjovjekovnoj Bosni.

Dugom vremenskom periodu djelatnosti dominikanaca u Bosni (1331.-1463.) autor posvećuje naredno poglavlje, (*Dominikanci u XIV. i XV. stoljeću*). Karakterizira ga izostanak organiziranih oblika djelovanja u korist pojedinačnih akcija redovnika. S druge strane tokom XV. st. za djelatnost u Bosni "regrutiraju se" dominikanci iz Dalmacije. U izmjenjenim okolnostima, pojedinačno, uz afirmirane franjevece, s drugačijim, "lagodnijim" pristupom, dominikanci i dalje djeluju zadržavajući svoj utjecaj na vjerski život srednjovjekovne Bosne. Osim na crkvenom planu dominikanci se javljaju u političkim i diplomatskim misijama. Ističu se Ivan Stojković, Ivan Uljarević, Nikola Barbući, Vlaho Kostadini i Toma Tomasini koje autor kroz različite akcije detaljnije prati. Proučenoj materiji, obradom i nominiranjem autor afirmira i ističe potrebu njihove monografske obrade.

U sedmom poglavlju autor prati dominikance na poziciji trebinjsko-mrkanjskog biskupa, (*Dominikanci - trebinjsko-mrkanjski biskupi*, 151-163). Od 1391. dominikanci imaju istaknuto mjesto na toj poziciji, koju autor s nivoom dostupnih vrela značajno prezentira kroz djelovanje dominikanaca. Osmo poglavlje predstavlja rezimirana zaključna apostrofiranja razmatranog djelovanja dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni.

Predano i marljivo obrađena djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni u svome pojavnom obliku, knjizi, obradom "IPP Hamidović", doima se brzom i nedovoljno pažljivom tehničkom izvedbom u kojoj izdavač nije u dovoljnoj mjeri prepoznao autorove napore i kvalitetne rezultate kao i samim intrigirajućim naslovom zainteresirane čitaoce, (štamparske greške, naročito u iscrpnom pregledu korištenih izvora i literature; lektoriranje; nepotrebno navođenje cjelina "mišljenja" o rukopisima iz različitih vremenskih perioda uz izostanak isticanja autorovog potrebitog, relevantnog i zasluženog predgovora). Autorovi napori u nominiranju, postavci i rezultatima, uz istaknuta stručna mišljenja koja apostrofiraju kvalitet ostvarenog doprinosa zaslužili su primjereniju prateću tehničku izvedbu. Razlog više može da bude i prezentiranje djela bosanskohercegovačke historiografije širim čitalačkim i stručnim okvirima jer se interes izdavača i struke za dominikance u posljednje vrijeme može smatrati pojačanim, (William A. Hinnebusch, *Dominikanci. Kratka povijest Reda Hrvatska dominikanska provincija*, Globus, Zagreb 1997; Krasić Stjepan, *Generalno učilište Dominikanskog reda u Zadru ili "Universitas Jadretina" (1396-1807)*, Filozofski fakultet, Zadar 1996; Krasić Stjepan, *Dominikanci. Povijest Reda u hrvatskim krajevima*, Hrvatska dominikanska provincija, Globus, Zagreb 1997).

Djelatnošću dominikanaca dr. Salih Jalimama bosanskohercegovačka historiografija dobila je značajan noviji metodološki zahvat i kvalitetan rezultat u razumijevanju vjerskih prilika i historije srednjovjekovne Bosne. Kao ostvarena produktivna osnova i kvalitetno polazište budućim istraživanjima srednjovjekovne Bosne pripada istaknutim, u posljednje vrijeme rijetkim, stvaralačkim naporima koji zaslužuju pažnju struke i ljubitelja starine.

Esad Kurtović

Kako misliti srednjovjekovnu historiju?/Sima M. Ćirković: *Rabotnici, Vojnici, Duhovnici*, Beograd 1997., str. 516, ćir/.

Parafrazirajući i aktuelizirajući naslov knjige Edgara Morina, knjiga koju preporučujemo čitaocima, svojim sveobuhvatnim zahvatima temama, je istraživački i naučni napor ali i dovoljno jasan putokaz koji historičara predstavlja i kao mislećeg djelatnika koji govori o historiji na jedan moderan i neuobičajen način. Prije svega valja reći da se radi o zbirci tekstova, rasprava, studija i eseja koji po svim metodskim pretpostavkama i datostima historijske evidencije spada u red vrhunskih dostignuća evropske historije o srednjem vijeku.

Historičari su, prema E. Hobsbwamu, istraživači koji se bave kompleksnim i promjenjivim cjelinama "te njihova najposebnija i najuža definirana pitanja imaju smisla u okvirima te promjenjivosti". Posljednju riječ treba posebno potcrtati jer se u zanimljivom i neobičnom kontekstu može i treba tumačiti ali se bezmalo nameće i kao vjekovni problem, posebno oko toga šta je konzistentnije, prošlost čovjeka ili historija ljudi, te ekskursa o kontinuitetu pamćenja ili i "prava" na zaborav.

Da bi se dilema s početka ovog teksta bliže stavila u ravan znanja i poznavanja prošlosti i historije, poslužiti ćemo se objašnjenjem najuticajnijeg mediaveliste XX vijeka Luciena Febvrea: "Ljudi su i objekt historije-historije koju ne zanima neki apstraktni čovjek, vječan i potpuno nepromjenljiv, neprekidno sličan samom sebi, dakle, ljudi su uvijek zatečeni u slici društva čiji su članovi, ljudi članova ovih društava ukrašenim različitim funkcijama raznoradnim djelovanjima, zanimanjima i sposobnostima, koji se miješaju među sobom, spotiču se u međusobnom suprostavljanju, nalazeći na kraju mir u kompromisu i to je modus vivendi što se zove život".

Ideologizacija, posebno karakteristična na prostorima jugoistoka Evrope u drugoj polovini XX vijeka, dnevopolitička upotreba mnogih historijskih pojava te i same historije kao nauke, uticala je na to da često, konzumenti napisanog i objavljenog, posebno historijskog dijela, nemaju povjerenja i sumnjaju u tvrdnje autora i historičara. Sigurno da je jedan od razloga i to da sveopća destrukcija ima snažan uticaj na ključne postavke na kojima se temelji nauka i prošlost i historija naroda društva, države, kulture i civilizacije.

Visokomoralan pristup srednjovjekovnoj historiji

Nasuprot sveopštoj destrukciji evidentni su naučnici-historičari koji su, zahvaljujući visokomoralnom pristupu historijskoj nauci izbjegli sve zamke "službe" vremenu i vlastima te njihovo djelo, naučno i stručno, govori samo za sebe, posebno kada, bez ikakvog rizika, publikuju svoje "sabrano" mišljenje u posljednjih dvadeset i pet godina kao što je to uradio akademik Sima M. Ćirković u knjizi: *Rabotnici, Vojnici, Duhovnici, Društvo srednjovekovnog Balkana*, koja sadrži trideset studija i rasprava iz historije država i naroda srednjovjekovnog Balkana, napisanih i objavljenih u vremenskom intervalu od 1971. do 1995. godine.

Radi se o istraživaču koji na moderan način promišlja i uobličava dostignuća historijske nauke u oblasti privredne i društvene historije srednjeg vijeka, a posebno pažnju posvećuje proučavanju rudarstva, trgovine, zanatstva, tehnike, institucija, društvenih slojeva i grupa, urbanizacije i kulture. Već je u literaturi konstatovano da akademik Sima M. Ćirković pored mnoštva novih uvida i zapažanja koji umnogome mogu izmijeniti predstave i interesovanja o ta-

janstvenim vezama i nitima srednjovjekovnog društva, evidentno, u globalnom pogledu, zbir ovih studija i rasprava sadrži i dragocjene podsticaje preispitivanju i modernizaciji konceptualnog aparata i pojmovnih kategorija kojima se služe mediavelisti, čak i filozofi historije, zatim, tematskom bogaćenju, traženju odgovora na pitanja koja ranije nisu ni postavljana, kao i proširivanju kritičnosti, osposobljavanju i domašaju postupaka kojima se kao historičari služe.

U ovoj godini /1999.g./ akademik Sima M. Ćirković puni sedamdeset godina života, a u više od četrdeset i pet godina djelatne prisutnosti u historiografiji, ostvario je iznimno naučno djelo, sastavljeno od prinosa srednjovjekovnoj historiji, kulturi, vjeri, civilizaciji, ali i privredi, ekonomiji, društvu i državi, samoj nauci kao cjelini, uvijek nov, interesantan i moderan u tumačenju i komentarisanju historijskih procesa i promjena. U vrlo obimnoj bibliografiji, preko tri stotine publikovanih knjiga, publikacija, studija, rasprava, eseja, prikaza, ocjena, ali i redaktorskog i uredničkog posla, profesor Sima M. Ćirković se nije nikada udaljivao od osnovne oblasti svog naučnog istraživanja, srednjovjekovne historije balkanskih naroda i država. Istraživanja mu se odlikuju tematskom raznovrsnošću, metodološkom inovacijom, kritičnošću i težnjom za sintezom. Kompleksno shvaćanje i poimanje historijskog zanata zasnovano je, prije svega, na dugogodišnjim arhivskim istraživanjima u arhivama Dubrovnika, Venecije, Hilandara i Budimpešte.

U knjizi: *Rabotnici, Vojnici, Duhovnici. Društvo srednjevekovnog Balkana* evidentne su mnoge mijene u shvatanju historije društva i države srednjovjekovnog Balkana, kroz brojne primjere. U uvodnom dijelu je studija: *Reč autora: Pred nasleđem srpske mediavelistike sredinom XX veka*, kojom autor kroz svojevrsnu inventuru znanja i iskustva evidentira pomake u shvatanju historije srednjeg vijeka u dugom historijskom razvoju /XVII-XX vijek/. Radi se o istraživačkom radu koji tačno i precizno ukazuje na sve vrijedne doprinose u istraživanju postavljenog problema, ali tu je i određeni hommage svim onim koji su uznapredovali znanja o srednjovjekovnoj historiji /Jovan Rajić, Ilarion Ruvarac, Stojan Novaković, Konstantin Jireček, Stanoje Stanojević, Jovan Radonić, Aleksa Ivić, Nikola Radojčić, Vladimir Ćorović, Gregor Čremošnik, Mihailo Dinić itd/. Prema autoru evidentan je linearan, nezaustavljiv proces kojim se ne samo uvećava fond poznatih stvari nego se i ukupno znanje kvalitetno mijenja.

Materijalna struktura: kontinuitet i promjena

U prvom shematskom dijelu ove knjige nalaze se sljedeće studije i rasprave: Razvoj i zaostalost na Balkanskom poluostrvu između XIII i XVI stoleća, Naturalna privreda i tržišna proizvodnja između XIII i XV stoleća, Dubrovnik i zaleđe u srednjem veku, Proizvodnja, zanat i tehnika u Srbiji srednjeg veka, Proizvodnja zlata, srebra i bakra u centralnim oblastima Balkana do

početka novog veka, Dva zakasnela poleta u balkanskom rudarstvu: XV i XVI vek, Dubrovčani kao poduzetnici u rudarstvu Srbije i Bosne i Merenje i mere u srednjovekovnoj Srbiji.

Opšta karakteristika ovog, prvog dijela knjige: *Rabotnici, Vojnici, Duhovnici*, je da autor dr. Sima M. Ćirković prilazi temeljnim naučnim istraživanjima materijalne strukture srednjovjekovnih balkanskih država i društava, prije svega, kroz razvoj privrednih odnosa te njihove refleksije u društvene strukture, kroz dva moderna historijska pravca: kontinuitet i promjene. Sigurno je da se na primjerima balkanskih srednjovjekovnih gradova mogu u potpunosti identifikovati sve bitne promjene koje se dešavaju u vremenskom intervalu od XII do XVI vijeka.

Već u prvim studijama evidentan je napor akademika Sime M. Ćirkovića da poveže historijsko-društvenom metodom buran razvoj balkanskog i mediteranskog srednjovjekovlja, što se samo u daljem slijedu prenosi i na sve ostale aspekte historijskog razvoja.

Temeljnomo analizom razvoja privrednih odnosa u srednjovjekovnim balkanskim društvima autor ukazuje i na niz popratnih procesa kao npr. demografske promjene, unutrašnja ekspanzija, nagao razvoj prirodne privrede, pojačana primjena tropskog sistema itd., koji nam jasnije definišu određene karakteristike "nove historije" čiji je sljedbenikom i autor ove zanimljive knjige.

Društveni modeli i društvena stvarnost

U drugom dijelu ove nadasve interesantne knjige obuhvaćene su sljedeće studije i rasprave: Udeo srednjeg veka u formiranju etničke karte Balkana, Kontinuitet i prekid među hijerarhijama: primorski gradovi i njihovo zaleđe u srednjem veku, Pravoslavna crkva u srpskoj državi, Dualistička heterodoksija u ulozi zemaljske crkve: Bosanska crkva, Katoličke parohije u srednjovekovnoj Srbiji, Neostvorena autonomija: gradsko društvo u Srbiji i Bosni, Sugubi venac, Prilog istoriji kraljevstva u Bosni, "Verna služba" i "vjera gospodska", Veza lične zavisnosti bosanskoj državi, Sbor, Prilog istoriji staleških skupština kod Južnih Slovena, Seoska opština kod Srba u srednjem veku i Rat i društvo: najamnici i njihova cena.

Već u prvim raspravama iz ovog dijela knjige jasno definišu namjeru profesora Sime Ćirkovića: naučno-istraživačkom metodom uz temeljna arhivistička istraživanja dati sintezu društveno-državnog razvoja kroz sve opšte i posebne karakteristike srednjovjekovne balkanske historije. Prepoznaju se dijelovi srednjovjekovnog društva, opet u odnosu i komparaciji sjever-Balkansko poluostrvo i jug, mediteranski zaljev, što je po svemu svom određenju kontinuitet i niz različitosti koje su i dio društvene stvarnosti. Neke studije u ovom dijelu knjige bave se i temeljnim pitanjima srednjeg vijeka: odnos društva prema

državnim institucijama, tako npr. u srednjovjekovnoj bosanskoj državi ovo je prepoznatljivo /kroz odnos države prema rusagu, sboru i saboru/ ali i sve reperkusije koje neminovno iz svega toga proizilaze.

Poglavlje: *Društveni modeli i društvene stvarnosti*, s pravom se može nazvati i pojmovnikom srednjovjekovne historije države i naroda Balkanskog poluostrva pošto cijelim svojim obimom prati, pored ostalog, razvoj ideja srednjeg vijeka od X do XVI vijeka. Posebno se ističu refleksije o burnom razvoju u srednjovjekovnim društvima bosanske i srpske države koji su imali svoj neobičan odraz i na mnoge druge, popratne procese u srednjem vijeku.

Posebne studije autor je posvetio historijskom, vjerskom, društvenom i političkom razvoju i djelatnosti bosanskih bogomila i njihove Crkve bosanske, koji su, inače predmetom dugotrajnih, može se reći viševjekovnih sporova u svim bitnim pitanjima ove zanimljive i neobične srednjovjekovne pojave. Formirajući svoja shvatanja o posebnosti Crkve bosanskih bogomila još šesdesetih godina, sada pred kraj ovog vijeka profesor Sima M. Ćirković jasno i bez ijedne dileme potvrđuje historijski kontinuitet i dualistički temelj bosanskih bogomila, njihov poseban, neobičan i historijski dokazan život na prostorima srednjovjekovne bosanske države.

Kulturni obrasci društva u sazrijevanju

U trećem dijelu knjige: *Rabotnici, Vojnici, Duhovnici*, nalaze se sljedeće studije i rasprave: Susreti velikih civilizacija oko 1300. Istok i Zapad u jugoistočnoj Evropi, Srednjovekovna Srbija između Zapada i Istoka, Srbi u hrišćanskoj ekumeni srednjeg veka, Pismenost i obrazovanje u Srbiji /XIII-XV vek/, Dvor srpskih vladara: od utvrđenja do gradskih naselja, Dvor i kultura u bosanskoj državi, Odjeci ritersko-dvorjanske kulture u Bosni, Ćiriličko štamparstvo i kultura balkanskih Slovena i Srba i rani protestantizam.

U ovom dijelu knjige profesor Ćirković se, pored ostalog, bavi i interpretacijom historijskih dokumenata u cjelini, njihovoj kulturno-civilizacijskoj komparaciji, mada se i tu često susreću i opšti problemi metode historijske nauke u sklopu evropskih srednjovjekovnih društava. Tu se jasno prepoznaju bogato znanje i vrijedno iskustvo autora iz niza naučnih struka i disciplina koje povezuju srednjovjekovnu civilizaciju uz izuzetno poznavanje neobjavljenih i objavljenih historijskih izvora iz niza arhivskih institucija, prije svih dubrovačke arhivske građe, što uz jasnoću izlaganja daju značajan doprinos historijskoj nauci u cjelini.

Dominantne su dvije opšte karakteristike i u ovom dijelu ove vrijedne knjige, a to su susreti srednjovjekovnih civilizacija i dijalog među njima, znači unošenje "nove osjećajnosti" u zamršene historijske procese, što samo još više i potpunije približava akademika Ćirkovića modernim evropskim metodološkim

tokovima u razumjevanju historijskog procesa. Treba napomenuti radi se o bitnim pretpostavkama za prepoznavanje historijskog procesa i njegovog tumačenja što samo po sebi daje poseban kvalitet i autoru i njegovoj knjizi.

U ovoj knjizi profesor Ćirković određuje srednji vijek kao epohu kulturno-civilizacijskih pomaka, u kojoj se, ipak, radi o posebnom društveno-političkom, kulturno-državnom, vjersko-ideologijskom i ekonomsko-privrednom stanju koje nije imobilno ni u prostoru niti u vremenu. Autor posebno ističe prostornu pokretljivost srednjovjekovnog perioda života, što je nadomjestilo njegovu stanovitu inertnost u vremenu u kojoj ugledni mediavelist Mark Bloh prepoznaje ravnodušnost prema vremenu.

Moguće je naći dosta zanimljivog, posebnog i neobičnog u knjizi: *Rabotnici, Vojnici, Duhovnici*, profesora Sime Ćirkovića, sigurno da ovaj osvrt, svojim ukazivanjem na neke probleme otvara niz novih mogućnosti ka mišljenju srednjeg vijeka kako to radi ovaj autor. Sretno spajajući bogato znanje i iskustvo, zanimljiv način izlaganja, ubjedljivost u historijskim dokazima, snažnu i vrijednu argumentaciju ova knjiga kada se čita ne ostavlja čitaoca ravnodušnim.

Knjiga: *Rabotnici, Vojnici, Duhovnici*, akademika Sime Ćirkovića spada u red prvorazrednih knjiga iz historije države i društva srednjovjekovnog Balkana, koja se s pravom smatra pojmovnikom opšteg i posebnog znanja iz historije ovog teškog i zagonetnog perioda. Taksativno nizanje onoga što knjiga otvara, o čemu uvaženi autor kazuje, tumači i interpretira, prevazilazi ovako zamišljen prikaz, te se naglašava, veliki broj pitanja i problema ovom knjigom mogu se smatrati istraženim prema načelima moderne evropske historiografije i za buduće generacije okončanim.

Treba posebno ukazati da akademik Sima Ćirković slojevito, interesantno i moderno interpretativno niže probleme i pitanja iz historije srednjovjekovnog Balkana, te se u pojedinim studijama i raspravama iz ove knjige jasno prepoznaju fenomenološko seciranje i studijsko identificiranje svega onoga što je bitno i značajno iz srednjovjekovne prošlosti balkanskih naroda i država. Riječ je, dakle, o obimnom broju pitanja nerazjašnjenih do današnjih dana koja su jasnim, naučno-metodoškim zahvatom identifikovana, historijskim dokumentima potvrđena, a modernom interpretacijom razjašnjena.

Na kraju treba ukazati i na činjenicu da ova knjiga profesora Sime Ćirkovića naslanja se na ranije knjige i studije, isto tako identificira mnoge procese srednjovjekovnih društava Balkanskog poluostrva, tumači i objašnjava njihovu historijsku bitnost te koristi sav dostupni historiografski materijal. Ovom knjigom profesor Sima Ćirković svrstava se u moderne evropske historičare koji znaju i mogu misliti historijski zanat, posebno srednjovjekovno razdoblje, a najbolja potvrda svemu tome je knjiga: *Rabotnici, Vojnici, Duhovnici*.

Engleska interpretacija srednjovjekovne historije /Oksfordska istorija srednjevekovne Evrope. Priredio: Džordž Holms, Banja Luka 1998., str. 398/

Među brojnim pitanjima koja su evidentirana u dugoj historiji historiografije srednjeg vijeka sigurno da problem sintetičke obrade i interpretacije plijeni posebnu pažnju, zahtijeva decidnu i svrsishodnu istraživačku notu i "poseban" dar onoga ko se prihvatio takva teška i nezahvalna zadatka. U bogatoj i slojevitoj prošlosti srednjeg vijeka evidentirane su tješnje veze, slojeviti odnosi, što se, na žalost, rasuđenim i malim brojem historijskih izvora teško može provjeriti i potvrditi, te se skoro sve dosadašnje sinteze srednjovjekovne prošlosti prepoznaju po ideološkoj matrici /npr. ruski udžbenik: *Historija srednjeg veka, I/*, ili forsiranjem "nove" historije /francuski udžbenici/ a neki kroz određene hipoteze i pretpostavke.

Nastajući u suprotstavljanju tradicionalnoj historiografiji, koja je jednostrano usmjerena na bilježenje "zbivanja", uglavnom političkog dešavanja u srednjem vijeku, historičar sada nastoji, u pomanjkanju dokumenata, da proširi dijapazon historijskog, te se metodom interpretacije bavi pitanjima razvoja društva, ekonomije, a posebna pozornost okrenuta je pitanju vjerskih odnosa. Poslije oživljavanja velike trgovine u XI vijeku, procvata gradova kao središta neagrarne privrede, tehničkog i ekonomskog razvoja kvalitetno i kvantitetno se mijenja slika srednjovjekovnog društva te se time ustanovljuju i ciklični zahvati unutar tog društva.

Knjiga o kojoj je ovdje riječ: *Oksfordska istorija srednjevekovne Evrope*, koju je priredio Džordž Holms, "posebnom i specifičnom metodologijom" prati dugi hod historije zapadnoevropske srednjovjekovne civilizacije i to od V do XV vijeka, uz poštovanje skoro svih mišljenja o tzv. progresivnoj historiji. Grupa oksfordskih profesora srednjovjekovne historije proširuje domen svojih interesovanja, te pored već standardnog proučavanja djelatnosti ljudi i čovjeka, oni se bave i mnogim novim segmentima historijskog procesa, vrlo uspješno prodirući istraživanjima u one oblasti koje se često nazivaju područnim, ali bez kojih historijski proces nema onu bitnu sigurnost i valjanost. "Srednji vek pruža nam sliku izuzetne snage i kreativnosti, koja se rađa iz podeljenosti moći i bogatstva među bezbrojnim centrima što su se međusobno nametali i širili u različitim i neočekivanim pravcima" tvrdi priređivač knjige Džordž Holms. Osnovna prednost ove knjige je što govori o odnosu Mediterana i Sjeverne Evrope, koji se istražuje i interpretira kroz sve oblike i načine dodira koristeći se modernom metodologijom istraživanja historijskog procesa. U knjizi se posebno prati preobražaj društva, kao i hvale vrijedne intervencije u standardno tumačenje historije. Isto tako zanimljiva je metodologija historijskog istraživanja te proširenje pojmama historijski izvor.

Knjiga: *Oksfordska istorija srednjevekovne Evrope*, grupe autora, nudi englesku verziju srednjovjekovne historije, koja nije samo verzija, nego zanimljivo nastojanje da se razriješe mnoge dileme iz historije. Autori koriste opća načela "nove" historije, da se istraživač bavi, pored ostalog, historijom čovjekove aktivnosti i razvojem ljudskog društva u kojem se dešava eksplozija stanovništva, tehnička i tehnološka revolucija, promjene u odnosima među vjerama i religijama, te stvaranje pretpostavki za potpunije tumačenje još uvijek, zamršene historije srednjeg vijeka.

U knjizi su sintetički obrađeni ključni segmenti srednjovjekovne historije i civilizacije, dok su pojedini autori naglasak stavili na periode po osobnom afinitetu. U prvom poglavlju Tomas Braun /Thomas Brown/ obrađuje: *Preobražaj rimskog Mediterana*, u vremenskom intervalu od 400. do 900. godine. Riječ je o važnom vremenskom periodu, burnom po nizu paradoksa sa pokretima naroda što se prati kroz društvene, ekonomske i vjerske promjene. Isti vremenski period, samo drugi teritorij: *Severni svet u mračnom srednjem veku*, istražuje Edvard Džejs /Edvard James/ u kojem je prema raspoloživim historijskim izvorima moguće ustanoviti paralelizam mnogobrojnih kraljevina, društava, vjera, migracionih kretanja. Naglasak je na pokušaju franačkog kralja Karla Velikog da iznova uspostavi zapadnoevropsku imperiju, koju će, vikinška osvajanja ponovo razoriti.

Historičar Dejvid Viton /David Whitton/ bavi se problemom: *Društveno uređenje severne Evrope u srednjem veku*, u vremenskom intervalu od 900. do 1200. godine, posebno izgradnjom feudalnog sistema kao i uticajima na društvo, ekonomiju, kulturu i vjeru. U glavi: *Severna Evropa osvaja Mediteran /900-1200/*, Rozmari Moris /Rosemary Morris/ prati historijski uspon i politički slom Vizantijskog carstva, historiju Arapa, islama i osvajanja. Političke promjene vežu se po principu ekspanzije naroda sa sjevera prema jugu, prije svega kroz križarske ratove, normanska osvajanja Italije i rekonkvistu u Španiji. Piter Denli /Peter Denley/ u glavi: *Mediteran u doba renesanse /1200-1500/*, bavi se pitanjem pape i njihovih neprijatelja, nastankom italijanskih gradova-država, složenim odnosima i kretanjima naroda i država u mediteranskom bazenu u kasnom srednjem vijeku. Važne činjenice toga razdoblja su bogat razvoj pisane riječi, razvoj misli i duha u doba renesanse.

U posljednjoj glavi: *Civilizacija dvorova i gradova na severu /1200-1500/* autor Malkolm Vejl /Malcolm Vale/ prati razvoj evropske historije srednjeg vijeka u periodu razvijenog razdoblja koje karakterišu unutrašnji sukobi i previranja u društvu što je, prema autoru, posljedica stogodišnjeg rata opadanje stanovništva. U ovom periodu evidentan je, pored ostalog, napredak u tehničkom i tehnološkom pogledu te jačanje svjetovne civilizacije.

Ovim kraćim prikazom knjiga: *Oksfordska istorija srednjevekovne Evrope*, se samo približava čitaocu i poštovaocu srednjovjekovne historije, ali njeni

kvaliteti su sigurno jači i puniji kada se detaljno isčita te se s pravom preporučuje naučnoj i stručnoj javnosti, ali i svakom revnosnom čitaocu koji znanja o srednjovjekovnom razdoblju želi da probudi i proširi i da vidi i englesku verziju srednjovjekovne historije.

Salih Jalimam

Vera Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet između prošlosti i sadašnjosti*, Bosanska knjiga, Sarajevo 1997., str.107.

Ova knjiga je u izvorniku na slovenačkom jeziku objavljena u Ljubljani 1996.godine pod naslovom *Bosanska identiteta med preteklostjo in prihodnostjo*, u izdanju autorice Kržišnik-Bukić i Instituta za narodnostna vprašanja iz Ljubljane. Prijevod sa slovenačkog sačinio je Josip Osti te približio ovu knjigu i bosanskohercegovačkoj javnosti.

Autorica polazi od osnovne tvrdnje da je bosanstvo određeni identitet koji se temelji na prošlosti, stoga je napravila kratak prikaz povijesti Bosne i Hercegovine od srednjeg vijeka do najnovijih dana. U uvodnim napomenama potcrtala je kompleksnost bavljenja pitanjem identiteta uopće, a svoju knjigu najavila kao rad o prezentaciji problema, odnosno o mogućoj podlozi na koju bi se moglo osloniti daljnje dugoročno interdisciplinarno istraživanje na ovu temu. Također, u uvodnim napomenama se najavljuje da će historiografija u Bosni i Hercegovini, vjerojatno, sljedećih godina i desetljeća biti postavljena na novim temeljima, te da će iznova biti vrednovano svako razdoblje bosanske historije, ali mitologija neće nestati, samo će stare mitove istisnuti i zamjeniti novim, tj. budućnost neće biti naklonjena "očišćenju" historiografiji.

Nakon kratkog pregleda bosanskog srednjovjekovlja koje je definirano "od naseljavanja Južnih Slavena do pada bosanske države pod Turke", autorica u tom povijesnom razdoblju nalazi čvrste temelje na kojem se srednjovjekovni bosanski identitet snažno oblikovao na četiri bitna stupa, a to su: "na teritorijalno nestabilnom bosanskom području u poriječju rijeke Bosne (1), u jednoetničkoj zajednici južnoslavenskih Bošnjaka (poslije prethodne asimilacije dijelom romaniziranih i dijelom neromaniziranih Ilira (2), u feudalno strukturiranoj i pretežno samostalnoj državi (3), u kojoj, na evropskom geopolitičkom sjecištu Istoka i Zapada, niču temelji viševjerske i višestrukturne društvene zajednice (4)". (str.20)

Ulazak Bosne i Hercegovine u Otomanski imperij je za većinu povjesničara historiografska činjenica o gubitku svih karakteristika posebnog identiteta, a za autoricu ovo je vrijeme gubitka bosanske srednjovjekovne državne samostalnosti i nezavisnosti, ali ne i gubitak svih ostalih karakteristika

njenog identiteta. Prema autorici četiristogodišnja osmanska vladavina utjecala je na stvaranje novih obrazaca identiteta, jer se radilo o zemlji i ljudima gdje je nastavilo živjeti bosanstvo u drugačijim uvjetima. Svakako, da bi se došlo do pravog odgovora potrebno je detaljno pojasniti u čemu su bile promjene i diskontinuitet, a u čemu i kako se nastavio kontinuitet bosanskog identiteta. Cijelo razdoblje osmanske vladavine prezentirano je na osam stranica preglednog ukazivanja na najbitnije činjenice razvoja bosanstva, mada je akcent stavljen na uporabu atributa bosanski što je zapravo značilo jedan od elemenata kojim se potvrđuje kontinuitet bosanskog identiteta. "Ali, prodor islama, koji je, svakako, unio raznovrstan diskontinuitet u društveni život Bosne, nije značio i gubitak bosanskog identiteta njenog stanovništva. Bosanci se, po kriteriju vjere, doduše opredjeljuju kao muslimani, pravoslavci i katolici, na taj način se svjesno međusobno razlikujući i svako za sebe čuvajući svoju posebnost". (str.25) Za autoricu Kržišnik-Bukić to nije značio odlučujući element diskontinuiteta, jer je i dalje postojao "zajednički život na istom teritoriju, ekonomska povezanost i međusobna ovisnost, isti jezik, historijsko pamćenje zajedničke prošlosti i predaka, usprkos različite opredjeljenosti i socijalnih razlika koje iz nje proizilaze, omogućili su da se između stanovnika Bosne ipak razviju prikrivene unutrašnje veze, koje su spontano ostvarivale ozračje tolerancije među pripadnicima različitih vjerskih zajednica". (str.26) Zamisao integralnog bošnjaštva nije se ostvarila ni u vremenima Husein-kapetana Gradašćevića, Ivana Frane Jukića, Omer-paše Latasa i Topal Osman-paše, a tomu su, ipak, razlog vjerske i kulturne razlike, te "proces nacionaliziranja bosanskih katolika kao Hrvata i bosanskih pravoslavaca kao Srba". (str.28)

Bosanski identitet u vrijeme vladavine Habsburške monarhije predstavljen je odmah u početku izlaganja ovog povijesnog razdoblja kroz pokušaj rješavanja bosanskog nacionalnog pitanja u konceptualizaciji habsburškog upravitelja Benjamina Kallaya. Konceptom teritorijalne i historijske posebnosti zemlje Bosne i Hercegovine, ali i njenog stanovništva, Kallay je zamišljao i snažno se trudio izgraditi posebnu bosansku naciju. Uvođenjem bosanske zastave, bosanskog grba i zabranom hrvatskog i srpskog imena, Kallay je, bez obzira na to što je bio historičar i uz to dobar poznavalac prilika, pa kao takav postavio bosansko narodno pitanje u središte svoje politike, doživio neuspjeh, jer bosanski višenacionalni milje nije se mogao "odozgo" kreirati u bošnjaštvo. Dalje, autorica je obratila pozornost na obogaćivanje nacionalnog sastava bosanskohercegovačkog stanovništva dolaskom stranaca iz raznih dijelova Monarhije u Bosnu i Hercegovinu vješto sažimajući dosadašnje pozitivno znanje o tomu, ali ostavlja čitatelja bez odgovora u čemu je to austrougarski period, za razliku od ranijih historiografskih razdoblja očuvao brojne izvore koji omogućuju rekonstrukciju veoma različitih vidova bosanskog identiteta, kako sama potcrtava ovaj povijesni period.

Nestankom Austro-Ugarske monarhije sa svjetske političke scene, Bosna i Hercegovina se ponovo našla u višenarodnoj državnoj zajednici, ali ovaj put prve Jugoslavije. Međutim, taj jugoslavenski zagrljaj je otvorio nove probleme za bosanstvo i bosanski identitet. Tzv. "turskim paragrafom" Vidovdanski ustav je zadržao Bosnu i Hercegovinu u tadašnjim granicama, ali samo privremeno, pošto je ideja integralnog jugoslavenstva vrlo brzo za nepunu deceniju razbila bosanskohercegovačku teritorijalnu cjelovitost. Podjelom Jugoslavije na banovine nestalo je muslimanskog većinskog stanovništva u tim novim administrativno-teritorijalnim jedinicama u korist drugih naroda. Daljnje političko nestajanje bosanskog teritorija nastavljeno je stvaranjem Banovine Hrvatske, a zatim Nezavisne države Hrvatske. Ponovno teritorijalno-političko okupljanje bosanskih i hercegovačkih zemalja uz različita, opet podijeljena mišljenja, Bosna i Hercegovina je doživjela u drugoj, Socijalističkoj Jugoslaviji, te zaokružila svoj historijski teritorij. "Naime, ova temeljna i sudbonosna odluka Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a utvrđuje Bosnu i Hercegovinu zemljom i srpskom, i muslimanskom i hrvatskom. Ali, ne utvrđuje je i zemljom + bosanskom! A upravo u toj "površnosti" krije se njen presudni nedostatak". (str.39) No, treba isto tako konstatirati da za takav način razmišljanja o nacionalnom pitanju u Bosni i Hercegovini nitko nije bio raspoložen u središtima političkog odlučivanja. "Pitanja bosanstva, kao državotvorne zajednice ostalo je u Bosni i Hercegovini otvoreno i nekako neaktualno i poslije priznavanja statusa naroda Muslimanima. Ništa nije ukazivalo na to da bi ga htjeli riješiti. Za njega se nisu pretjerano zauzimali ni Muslimani, koji su za to, objektivno, imali najjače razloge". (str.43) U središtu pozornosti bila su neka druga društveno-ekonomska pitanja, a svaki pokušaj otvaranja nacionalnog pitanja, u pravilu, proglašeno je neprijateljskim. Svakako, nemoguće je u prikazu pobrojati sve ideje i pitanja koja autorica knjige iznosi o ovoj problematici, ali ostaje, uglavnom, uvijek na aktualnom pitanju: "Kako uskladiti politički pluralizam u višenarodnoj zajednici, ne zlorabeći ukorijenjene tradicionalne osnove skupnog suživota"?

Tragični događaji devedesetih godina bili su još jednom, najnoviji, napad na tradicionalne osnove skupnog suživota. Agresija na Bosnu i Hercegovinu koja je za dodatnu i najgoru posljedicu imala međuetničke sukobe nastojala je uništiti onaj integrirajući element koji je osjećao Bosnu i Hercegovinu svojom domovinom. Na ratne događaje se odazvala međunarodna zajednica nedjelotvorno i oklijevajući. Međutim, u vremenu bitnog razmimoilaženja u političkim stavovima među članicama međunarodne zajednice, oglasio se papa Ivan Pavle II. koji je od početka bosanske tragedije založio svoj ogroman utjecaj i ugled u obranu svih ugroženih stanovnika na ratom zahvaćenom području. Izričito ekumenski duhovnu usmjerenost prema svijetu, narodima i ljudima, najvjerojatnije, Papa je izgradio i na znanju o višestoljetnoj, viševjerskoj i višecrkvenoj toleranciji na bosanskom tlu. Ovaj inicijalni potez je promjenio i

odnos moćnih svjetskih sila, prije svih SAD-a, koje su se polako stavljale na stranu Bosne s ciljem pomaganja, svakako, predvođene vlastitim političkim interesima kako tijekom rata tako i nakon njega demonstrirajući političku i vojnu strategiju poligonom koji se zove bosanskohercegovačka zemlja. Današnje stanje političke i gospodarske razdijeljenosti Bosne i Hercegovine izgleda samo kao jedna forma diskontinuiteta bosanskog identiteta, jer, čini se, postoje snage koje zagovaraju bosanskohercegovačku cjelovitost. Postavlja se uvijek kroz bosansku povijest pitanje: "Je li suvremeni historijski trenutak samo jedan od mnogih prijelomnih što ih je Bosna u svojoj prošlosti doživjela?"

Autorica Vera Kržišnik-Bukić svojom knjigom nudi mnogobrojna pitanja koja su vrlo aktualna za bosanskohercegovačku historiografiju. Kako je najavila sama na početku knjige da su to polazne osnove za daljnja istraživanja, ova interesantna studija pruža vrlo instruktivne savjete u tom pravcu. Završavajući svoju knjigu, autorica kao da u zadnjem pasusu sažima povijest ove lijepe i vrlo često nesretne zemlje: "Čovjek-pojedinac se ne može nositi historijom. Iznenada se, u nekom trenutku svog života nađe u vrtlogu borbe za očuvanje društvene zajednice kojoj pripada. Ispliva ili se utopi. Više od 200.000 Bosanaca i Hercegovaca je posljednjih godina historija utopila, preko 2.000.000 ih je po cijelom svijetu pokušalo naći pristanište. Ali Bosna je opstala. Preživjeli i u Bosni preostali svijetu poručuju: "Otkad teče i sve dok bude tekla rijeka Bosna, živjeli smo i živjet ćemo, u našoj Bosni, mi njeni Bosanci i Hercegovci". (str.104) Nakon čitanja ove knjige jasnije je zašto Meša Selimović kaže: "Bosna je razlog što su moje ličnosti komplikovane".

Vera Katz

Robert J. Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878. -1914*, izd. naklada Zoro, Zagreb-Sarajevo i Institut za historiju BiH u Sarajevu, Sarajevo 2000., str. 268.

Knjiga američkog historičara Roberta J. Donia pod izazovnim naslovom *Islam Under Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina (1878-1914)*, objavljena je još 1981. u izdanju Univerziteta Columbia u New Yorku. Sada se u prijevodu Tatjane Praštalo pojavljuje, bogato opremljena, i na bosanskom jeziku, postajući dostupna i široj javnosti, kojoj je Robert J. Donia poznat kao koautor (drugi je profesor John V. A. Fine) zapažene knjige *Bosna i Hercegovina: Tradicija koju su izdali* (objavljene 1994. u Londonu na engleskom, pa 1995. u Sarajevu na bosanskom jeziku). Autor je veći dio građe za knjigu *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878. -1914*, prikupio prilikom svojih studijskih boravaka školske 1974-1975. i 1978. godine na Univerzitetu u Sarajevu.

Ovo studiozno djelo nepristrasnog, elokventnog historičara, sa specifičnim uglom promatranja, može u mnogome podnijeti teret vremena, zauzimajući pritom svakako značajno mjesto u historiografiji o Bosni i Hercegovini. Dr. Mustafa Imamović je knjigu ocijenio kao prvu stranu historijsku studiju opsega monografije, posvećenu isključivo političkom razvitku Bošnjaka u vrijeme austro-ugarske uprave. Objavljivanje knjige u izvornom obliku autor principijelno tumači time da je ona *"u mnogočem proizvod svoga vremena u terminologiji, metodologiji i u duhu kada sam istraživao i pisao. Velika revizija knjige, nadam se, mogla bi pridonijeti knjizi, ali i nametnuti suvremeni duh posve drukčiji od izvornika"*.

Knjiga čija je koncepcija dijelom hronološka, a dijelom analitička, pisana prijemčivim stilom, svojom sadržinom pripada tematici socijalne historije. Ona ima uvod, sedam poglavlja, sa zaključkom, napomenama i iscrpnom bibliografijom domaće i inozemne literature. Uvodni tekst je posvećen predmetu i metodi istraživanja. Predmet ove studije su elite bosanskih Muslimana, tj. Bošnjaka. Bošnjačka elita se dijelila na tri podgrupe: vjerske funkcionere, trgovačke poduzetnike i zemljoposjednike: *"Zapravo, tri su frakcije pomalo zasjenjivale jedna drugu, a mnogi Muslimani pripadali su u dvije, pa čak i tri podgrupe elite... Ključ u koheziji muslimanske elite, ako je bila jedinstvena, bila je veza sa šerijatskim pravom, islamskom tradicijom, turskim zemljišnim zakonima o očuvanju višestrukih izvora moći i prestiža"*. Sastav muslimanske elite varirao je od grada do grada u Bosni, a autor je pisao o nastajanju lokalne moći u pojedinim gradovima: *"Muslimanske elite bile su okupljene u većim gradovima Bosne i Hercegovine, a u osnovi su se razlikovale po svome društvenom sastavu i svrstavanju u frakcije, obujmu urbanizacije, političkoj tradiciji i odnosu prema elitama u obližnjim općinama. One su na razne načine i u razna vremena doživljavale pritisak austrijske vlasti pa je prirodno da su i različito djelovale"*.

Autor piše kako je za njegovu analizu muslimanskih elita bio presudan pojam *"mreže osobnih veza"* (koncept antropologa Jeremy Boissevain koji prikazuje mreže kao *"društvene veze u koje je upleten svaki pojedinac"*) iznoseći da je većina ljudi duboko upletena u složenu mrežu ljudskih odnosa pa da Bošnjaci u austrijsko doba zasigurno nisu bili izuzetak: *"Njihovi su horizonti rijetko prelazili granice lokalnih zajednica, a prijateljske i rodbinske mreže činile su tkivo njihova društva... Muslimanske su vođe smatrali kako je neposredan krug odnosa važniji za njihove odluke nego bilo koje široke društvene promjene, pa čak i prethodna politička stajališta. Jednostavno rečeno, mnogi su Muslimani činili za svoje prijatelje, rođake i poslovne suradnike ono što su odbijali učiniti za strance ili poslovne konkurente"*. Uvodeći u analizu pojam neformalne mreže osobnih kontakata, Donia ustvrđuje da su neformalne grupe značile glavne političke faktore u Bosni, odbacujući pritom ona tumačenja koja su bošnjačku političku akciju dovodila u vezu sa navodnim muslimanskim fanatizmom, što su snažno zastupali austrijski promatrači i neki suvremenici, odnosno psihičkom otuđenošću. On zaključuje da su muslimanske elite pažljivo inzistirale na pri-

matu vjerskih i kulturnih tema, ali da nijedna od kolektivnih akcija nije bila "fanatična" u smislu da je bila "motivirana iracionalnim, vjerskim ciljevima".

Prvo poglavlje knjige (*Tko su bosanski Muslimani*) pruža osnovne informacije o etnogenezi i društvenoj strukturi Bošnjaka. Autor se slaže sa znanstvenicima da je primanje islama bio mirni proces. Kao posljedica toga "Bosna je bila multireligijsko društvo u toku turske vladavine, a ne samo muslimansko društvo". Drugo poglavlje (*Habsburški kolonijalizam i bosanski odgovor*) posvećeno je istraživanju porijekla i prirode austrougarske uprave u BiH, gdje je, s obzirom da je BiH bila jedini austrijski kolonijalni posjed administracija velikodušno nastojala pokazati humanost i djelotvornost moćne habsburške države - "katoličke sile civilizacijskog značaja", kako su je nazvali neki historičari. Evropa je, piše E. Moren, od samog početka gajila prezir prema drugim kulturama. Po prirodi konzervativna, austrijska politika uređenja, dopirala je u sve segmente društva. Stvoren je složeni birokratski aparat da "zamijeni istrošenu otomansku administraciju". Autor dalje analizira način bošnjačke reakcije na habsburšku upravu i njene inovacije - preko oružanih pobuna, ili mirnim putem (pa ipak ilegalno) i sinhroniziranih, kolektivnih protesta. Treće (*Traženje konsenzusa*), četvrto (*Travnik: ogorčene frakcije*) i peto poglavlje (*Mostar: mobilizirane frakcije*) odnose se na društvene sadržaje i političku povijest Sarajeva, Travnika i Mostara, gradova u kojima su se bošnjački protesti dosljedno provodili. Po istraživanjima ovog autora, bošnjačka elita u Sarajevu, glavnom gradu procvale habsburške birokracije, centru "zahtjeva za konsenzusom", uživala je u prosperitetu, političkom pristupu Austrijancima i prilično velikom stupnju urbanizacije, dok su mostarski i travnički Bošnjaci, kao gubitnici u procesu centralizacije, imali ograničen pristup ključnim austrijskim službenicima, a njihov politički uticaj je bio beznačajan, pa su u ovim gradovima pokazivali tendencije ka organiziranju kolektivne akcije radi pritiska, prijetnje ili ulagivanja vladi kako bi prihvatila njihove zahtjeve. Mostarski Bošnjaci su bili prvi u BiH koji su se uspješno mobilizirali i podržali političku akciju. Šesto poglavlje (*Politika ujedinjenja: stvaranje stranačkog ustroja*) istražuje nastanak prvih političkih institucija u BiH: "Zapaženo je da su Muslimani stvorili političku strukturu na razini zemlje za manje od godine - od veljače do prosinca 1900. godine. Krajem 1900. godine udareni su osnovni temelji muslimanskom sudjelovanju u politici za idućih četrdeset godina". Sedmo poglavlje (*Doba stranačke politike*) je posvećeno raspravama i zahtjevima Bošnjaka za značajnijom ulogom u doba stranačke politike 1901-1914. godine. Od 1900. do 1914. bošnjačke vođe suočile su se s novim, ne samo lokalnim, već složenim izazovima na razini cijele Bosne. Boreći se da razriješe ili bar umanje razlike u društvenim slojevima unutar sopstvenih redova, iznalazili su sofisticirane metode pritiska na vladu da im učini stanovite ustupke: "Muslimanske vođe zaslužuju mnogo više reputaciju feudalaca koji su zadržavali zastarjelo društveno uređenje, ali kao političari imali su zasluga jer su bili inteligentni i ustrajni u traženju pouzdanih koalicionih partnera".

U zaključku autor razmatra procese političkog djelovanja Bošnjaka, iznoseći tezu da je njihova najznačajnija promjena, usprkos nastojanju austrijskih birokrata da zaustave pojavu političkih pokreta u BiH, bila u prirodi i organizaciji bošnjačkog političkog izraza: *"Muslimani su bili djelotvorni, mobilizirali su ljude za političku akciju na razini cijele zemlje"*.

Od pojave ove knjige na engleskom jeziku 1981. pa do njenog bosanskog izdanja 2000. objavljeni su i brojni zapaženi historiografski radovi iz ove oblasti, desile su se velike, tektonske promjene u BiH. Rat i agresija na ovu zemlju, piše njen autor, prouzročili su velike patnje, mnogo smrti i golema raseljavanja ljudi: *"Isto je tako došlo do promjene u mnogih Bosanaca u odnosu prema sebi i svojoj povijesti"*. Robert J. Donia se i ovom knjigom još jednom afirmirao kao vrstan i nezaobilazni poznavalac novije bosanske historije. Njegova knjiga postaje svakako obavezno štivo za sve ozbiljnije istraživače višeslojne prošlosti Bosne i Hercegovine.

Sadašnjost se svakako i ne može shvatiti bez poznavanja prošlosti. Po francuskom historičaru Fernanu Brodelu *"treba mobilizirati čitavu historiju da bi se shvatila sadašnjost"*. Historija je duboko utkana u ovu zbilju. Raspad jugoslavenske državne zajednice neminovno je doveo do kritičkog preispitivanja i reinterpretacije povijesti svih naroda, odnosno zemalja iz kojih je bila sastavljena i koje su iz nje proišle. Noviji period prošlosti prostora te nekadašnje državne zajednice izaziva stanovitu pažnju jer su gotovo sva historijska pitanja reaktuelizirana i u procesu revizije, što može biti od bitnoga značaja, ukoliko se da suvremeniji i novi metodološki osnov. Mnogobrojna pitanja sa svojim *"bijelim mrljama"*, ma koliko ona bila delikatna, kao i sva druga, čekaju na svoje studiozne istraživače, radi objektivnijeg i potpunijeg sagledavanja prošlosti, temeljitog preispitivanja i otvorenog suočavanja sa ogledalom historije. Nije dovoljno, kaže Lisjen Fevr, da historičar prosto rijeda činjenice, on mora da razumije i da učini razumljivim historijska zbivanja, mora znati da ih objasni.

Saznavanje racionalnije slike prošlosti, u sukobu sa predrasudama i instrumentaliziranim predstavama, na osnovu istraživanja arhivske građe, upoređivanja i kritičkog vrednovanja izvora i historiografije, oslobada čovjeka za slobodno djelovanje, smanjuje mogućnosti manipulacije, demagogije i iracionalnog emocionalnog opredjeljivanja, omogućavajući da se odgovori na pitanja koja postavlja budućnost. Nema historijskog naroda bez prošlosti. U narodima u kojima se ne razvija historijsko saznanje, historijska svijest se degenerira.

✶ Safet Bandžović

Dževad Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910.-1914.)*, ANUBiH, Djela, knjiga LXXIII/42, Sarajevo 1999., str. 255.

Razdoblje od donošenja Zemaljskog ustava za Bosnu i Hercegovinu i početka rada Sabora, pa do izbijanja Prvog svjetskog rata u historiji Bosne i Hercegovine predstavljalo je veoma važnu etapu u razvitku nacionalno-političkih odnosa u zemlji. I pored svoje nesumnjive važnosti, problematika ovog perioda u postojećoj literaturi nije bila dovoljno obrađena. Radu Sabora i političkim odnosima u ustavnom periodu posvećivana je određena pažnja kroz historiografske priloge i preglede, ali je o tome bosanskohercegovačka historiografija bila bez ijedne potpunije monografije. Knjiga akademika Dževada Juzbašića *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-14)*, koja se pojavila u izdanju ANUBiH, mogla bi popuniti ovu prazninu. U njoj profesor Juzbašić posebnu pažnju posvećuje nacionalno-političkim odnosima u bosanskohercegovačkom Saboru, koji su veoma često bili usko povezani sa tretmanom nacionalnog, a posebno jezičkog pitanja u Bosni i Hercegovini.

Sadržaj knjige čine uvod, devet glava osnovnog teksta, 17 strana priloga¹, obimniji, veoma koristan sažetak na engleskom jeziku (235-246), popis kratica (247-248), te registar imena (249-255). Autor svoje analize i zaključke temelji na iskorištenim primarnim izvorima sarajevskih i bečkih arhiva, savremene štampe i relevantne literature. Djelo, koje je uredio akademik Avdo Sućeska, pojavilo se u tiražu od 1.000 primjeraka.

Na samom početku monografije autor je interesantnim citatom ilustrovao jednu od značajnijih karakteristika historije BiH austro-ugarskog perioda, ili čak i ukupne naše prošlosti.² Riječi M. Đurđevića upućuju na međunacionalne ne-

¹ Previšnje rješenje od 17. februara 1910. o uvođenju ustavnih uredaba, Zakon o uređivanju zvaničnog i nastavnog jezika u Bosni i Hercegovini, Osnova naredbe Zemaljske vlade za BiH od 1914. i Revizija pravopisa srpsko-hrvatskog jezika.

² "Kad je baron Jovanović već svu Hercegovinu umirio i red uspostavio, najaviše njegov povratak u Mostar. Cijeli se grad uze pripremati, da ga sjajno dočeka, jedni od iskrena veselja, a drugi, jer im nije moglo biti drukčije. Za doček je valjalo postaviti slavluk na Velikoj Tepi. Kad su stali kititi ovaj slavluk raznim barjacima, nastade veliki metež među građanima radi barjaka i natpisa: jedni su htjeli, da se metnu samo srpski barjaci i natpis ćirilicom, a drugi opet htjedoše metnuti hrvatske barjake i natpis latinicom. Napokon se Srbi i Hrvati pogodije na pola, ali s uvjetom da na frontu bude latinica među srpskim barjacima. Kad Turci (t.j. Muslimani, nap. Dž. J.) opaziše tu nesuglasicu odijeliše se i napraviše drugi slavluk u sasvim turskoj formi, od skupocjena platna i kadife, a sve to vezeno zlatom i s turskim natpisom na Suhodolini pred konakom. Jevreja Španjolaca bijaše onda u Mostaru samo četiri obitelji sa 19 duša. i oni napraviše slavluk na Luci i nakitiše tevatima i srebrenim ćiracima". Martin Đurđević, *Memoari sa Balkana (1858-1878)*, Sarajevo 1910., str. 186-187.

suglasice na bosanskohercegovačkim prostorima, koje su i u ustavnom periodu bile gotovo stalna pojava.

U uvodnim razmatranjima i prvoj glavi (7-38) autor se bavi pitanjima jezika, pisma i nacionalnih odnosa u periodu koji je prethodio otvaranju Bosanskohercegovačkog sabora. Nakon austro-ugarske okupacije BiH jezičko pitanje se ubrzo pojavilo kao politički problem. Prije svega, oko naziva jezika kojim se služilo domaće stanovništvo i upotrebe pisama (ćirilice i latinice) u školama i saobraćanju zvaničnih organa ukoliko se ono odvijalo na narodnom jeziku. Kasnije je jezičko pitanje dobilo i svoju socijalnu komponentu. Tada su domaće političke vođe nastojale da narodnom jeziku obezbijede privilegij jednog zvaničnog jezika. Mada se jezičko pitanje povremeno javljalo kao dominantan politički problem ono je "često bilo samo katalizator u političkim previranjima koja su imala svoju dublju socijalnu, kulturnu i političku pozadinu" (7). Preko njega su se prelamali problemi državnopravnog položaja BiH i agrarnih odnosa, a koalicije pojedinih političkih grupacija u Bosanskohercegovačkom saboru u svojim dogovorima neizostavno su imale i jezičku komponentu.

Naziv narodnog jezika i prvenstvo upotrebe jednog od pisama imali su neobičnu važnost za nacionalne pokrete u BiH, koji su se borbom za uvođenje preferiranog naziva jezika ili vrste pisma borili za afirmiranje svoje nacije, ili je pak na taj način dokazivano nacionalno postojanje. Profesor Juzbašić podvlači specifičnost u nacionalnom razvitku bosanskohercegovačkog stanovništva, konstatujući da je vjerska pripadnost vremenom determinisala i nacionalnu pripadnost. Pored toga, Bosna i Hercegovina je bila područje uticaja susjednih nacionalizama čiji su se velikodržavni interesi prelamali preko njenog teritorija i stanovništva. Neravnomjernost u nacionalnom razvitku bosanskohercegovačkih naroda bila je činjenica koja je činila bosanskohercegovačko tlo plodnijim za širenje srpske ili hrvatske nacionalne ideje. Razmatrajući pitanje razvoja nacionalne svijesti autor zaključuje da je "u doba austro-ugarske okupacije u Bosni i Hercegovini proces formiranja srpske nacionalne svijesti bio (je) kod pravoslavnog stanovništva uglavnom završen", dok je kod katoličkog stanovništva bio u toku, a kod Muslimana je taj proces imao izražene osobenosti (9). Autor konstatuje da su se bosanski Muslimani identificirali kao Bošnjaci ili Bosanci u odnosu na druge muslimanske narode, a da ta nominacija nije važila u unutarbosanskim relacijama. Na prelasku XIX u XX stoljeće oni su koristili religioznu nominaciju za identifikaciju svoje posebnosti, a sve njihove organizacije i institucije tada nose muslimanski predznak (9-10). Što se tiče interkonfesionalnog bošnjaštva ono nije dobilo značajniji politički izraz. Autonomističke težnje begovskog muslimanskog sloja u doba osmanske vladavine nisu imale značajniju podršku nemuslimanskog stanovništva. fratarsko bošnjaštvo ostalo je nerazvijeno i nestalo u hrvatstvu, a kod bosanskohercegovačkih pravoslavnih nije ni bilo pokušaja njegove afirmacije.

Promjena državnog okvira 1878. godine odrazila se i u sferi jezika. Njemački jezik je dobio primat u unutrašnjem službenom saobraćaju, a jezik bosanskog stanovništva preovladavao je u saobraćaju sa strankama. Nakon okupacije službeni naziv jezika kojim je govorilo stanovništvo nije bio ustaljen (bosanski, bosanski-zemaljski, hrvatski, srpsko-hrvatski, hrvatsko-srpski), da bi u Kállayevoj eri propagiranja interkonfesionalnog bošnjaštva naziv bosanski zemaljski ili samo bosanski jezik potisnuo sve ostale. Na uvriježenost tog naziva kod bosanskih Muslimana ukazuje i činjenica da oni svoj jezik nazivaju bosanskim i nakon 1907. godine, kada oficijelni naziv jezika postaje srpsko-hrvatski. Promjena naziva jezika shvaćena je u vodećim krugovima Muslimana kao mjera preduzeta u korist njihovog srbiziranja i kroatiziranja. Članovi Egzekutivnog odbora MNO preuzimali su dio krivice za promjenu naziva jezika jer se "za bošnjaštvo nijesu zauzimali", ali se, kao ni do sada ni "u buduću neće osjećati Srbstvom ni Hrvatstvom"(29). Inače, treba primijetiti da je kod najvećeg dijela muslimanskog stanovništva u BiH kroz cijelo XX stoljeće stalna pojava neprihvatanje srpske ili hrvatske nacionalne ideje, što znakovito ukazuje na postojanje visokog stepena svijesti o nacionalnoj posebnosti. Razlog zašto se bošnjaštvo u tom periodu nije afirmisalo kao moderna nacionalna ideologija, autor s pravom traži u strukturi vodećeg sloja bosanskohercegovačkih Muslimana, zaključujući da begovski sloj nije mogao biti predvodnik modernog nacionalnog pokreta. Taj sloj je u vrh liste svojih prioriteta stavio zadržavanje postojećih agrarnih odnosa, a ne promoviranje nacionalne ideje.

Profesor Juzbašić je u ovoj monografiji značajan prostor (glave II-VI, str. 39-141.) posvetio karakteru Sabora, političkoj i socijalnoj strukturi izabranih poslanika, te brojnim aktivnostima u, i izvan poslaničkih klupa. Posebna vrijednost ovog dijela knjige leži u činjenici da autor izlazi iz okvira praćenja Sabora sa stanovišta ustavnih odredaba, analizirajući njegov rad kroz konkretne aktivnosti. Nakon provedenih istraživanja i njemu svojstvene temeljite analize akademik Juzbašić zaključuje da je Sabor, i pored svih nametnutih ograničenja "bio politička pozornica, koja se našla u centru pažnje javnosti, pa Austro-Ugarska nije bila indiferentna prema tome kako će biti političko držanje Sabora" (54).

Paragrafom II Zemaljskog ustava iz 1910. zagarantovano je svim zemaljskim pripadnicima čuvanje narodne osobine i jezika. Ustav ne donosi nikakvu odredbu o pismu, niti pominje naziv jezika kojim govori stanovništvo Bosne i Hercegovine. Nakon otpočinjanja rada Sabora korištenje srpskohrvatskog jezika u praksi je značajno prošireno. Sa porastom broja kvalifikovanih kandidata za javne službe iz reda domaćeg stanovništva jezičko pitanje se javlja i kao važan socijalni problem. Kao značajan problem na početku saborskih aktivnosti javiće se definisanje kompetencija Sabora u regulisanju jezičkog pitanja. Domaći politički akteri nastoje srpsko-hrvatskom jeziku obezbijediti privilegiju jedinog zvaničnog jezika, što bi neizostavno vodilo potiskivanju stranog činovništva.

Socijalna komponenta jezičkog pitanja najjače je došla do izražaja na željeznici usljed činjenice da je na njoj bilo zaposleno malo domaćih ljudi, koji su uz to po pravilu zauzimali najniža mjesta.

Na početku rada Sabora (otvoren 15. juna 1910. godine) vladala je relativno dobra klima među nacionalno-političkim grupama, ali pozitivan trend je bio uskoro prekinut i otpočinju stranačko-nacionalni sukobi, stranačka koaliciranja i prestrojavanja. Trajnija međustranačka koalicija formirana je u Saboru u vezi sa pokretanjem agrarnog pitanja. Preliminarni sporazum Srpskog poslaničkog kluba i Hrvatske narodne zajednice nije mogao biti ostvaren zbog nepremostivih suprotnosti između srpske i hrvatske nacionalne politike. Obje su imale za krajnji cilj prisajedinjenje Bosne i Hercegovine Srbiji, odnosno Hrvatskoj. Ni srpsko-muslimanski blok nije dolazio u obzir zbog činjenice da je muslimansko vodstvo od svog potencijalnog koalicionog partnera očekivalo podršku u sferi agrarnog pitanja, koju srpski klub nije mogao dati, prvenstveno zbog svog biračkog tijela. Tako je ostao otvoren samo prostor za formiranje hrvatsko-muslimanskog bloka, koji će u Saboru djelovati kao vladina većina. Sporazumom s kraja marta 1911. godine između hrvatskih političkih grupa, s jedne, i Muslimanskog saborskog kluba s druge strane, muslimanski poslanici su obećali dati podršku osnovi jezičkog zakona koju su izradili Hrvati (po tom prijedlogu naziv hrvatski se nalazio ispred srpskog, a latinica ispred ćirilice), a Hrvati da će podržati fakultativni otkup kmetskih selišta (čitluka). Srpski poslanici su odbijali hrvatski prijedlog aludirajući da on asocira na hrvatski karakter Bosne i Hercegovine (69).

Nevelika, ali uticajna grupa muslimanskih poslanika predvođena Dervišbegom Miralemom nije potpisala pakt sa Hrvatima, već je istupila iz Kluba nastavljajući saradnju sa Srbima. Oni su bili na stanovištu da naziv jezika treba da riješe Hrvati i Srbi međusobnim sporazumom. Razmatrajući ova mišljenja u Muslimanskom klubu autor zaključuje da se "razlika između Miralemove grupe i većine u Muslimanskom klubu odnosila (se) prvenstveno na političku strategiju i taktiku i izbor saveznika, a ne na problem "nacionalnog opredjeljenja" Muslimana niti na agrarno pitanje" (90).

Koliko je i Hrvatima i Srbima bilo stalo pridobiti Muslimane jasno pokazuje situacija oko zahtjeva muslimanskih poslanika za ravnopravan tretman trećeg, arapskog pisma. I jedni i drugi su bili spremni da se za oznake na putevima upotrebljava i arapsko pismo, iako su uviđali nepraktičnost takve mjere. Muslimanski poslanici su tražili ravnopravnost arapskog pisma kako bi se i na tom polju izjednačili sa druga dva naroda u Bosni i Hercegovini. Miralem je izjavio da je suština ovog prijedloga u ostvarenju cilja Muslimana da "nacionalno ne postanu ni Srbi ni Hrvati, jer je njihova deviza: Bosna Bosancima"(107). Tako je u ovoj epizodi izgradnje nacionalnog identiteta Muslimana arapskom pismu ustupljeno mjesto koje ono stvarno nije moglo imati u nacionalnoj afir-

maciji Muslimana. Konačno, 1912. godine došlo je do sporazuma oko jezičkog pitanja nakon popuštanja Hrvata, koji su prihvatili da se jezik zvanično nazove srpsko-hrvatski.

Autor se u ovoj monografiji osvrnuo i na tretman vladinih strateških investicionih programa u bosanskohercegovačkom Saboru, čije su izglasavanje poslanici nastojali povezati sa rješavanjem niza svojih zahtjeva. U vezi sa izglasavanjem zakona o gradnji novih željeznica (novembar 1912.) sve saborske grupe su zahtijevale da se srpsko-hrvatski prethodno ozakoni kao vanjski i unutrašnji službeni jezik željeznica. Iako je zakon o gradnji željeznica izglasan zahvaljujući glasovima "radne većine", Sabor je votiranje vladinog prijedloga budžeta za 1913. godinu uslovio zahtjevom da srpsko-hrvatski postane jedini zvanični jezik. Kada su austro-ugarske vlasti uvidjele da Sabor neće votirati budžet za 1913. bez rješenja jezičkog pitanja u duhu zahtjeva poslanika prekinuto je zasjedanje Sabora (18. decembra), koji će biti ponovo sazvan tek poslije godinu dana.

Profesor Juzbašić s pravom posebnu pažnju posvećuje nacionalnim odnosima u BiH i politici austro-ugarskih organa vlasti u doba balkanskih ratova (glava VII, str. 143-160). Rat balkanskih saveznika i Otomanskog carstva uveliko je pogoršao odnose između muslimanskog i srpskog stanovništva u BiH i prouzrokovao nestabilnost u zemlji. Ni Sabor nije mogao ostati imun na ova dešavanja. Srpski poslanici pokrenuli su pitanje revidiranja rješenja agrarnih odnosa. Njihov prijedlog obligatornog otkupa kmetskih selišta (čifluka) nije bio ništa novo, ali je nova bila agresivnost u nastupu predlagача što je doprinosilo povećanju zategnutosti među grupacijama u Saboru.

U posljednje dvije glave (str. 161-215.) autor je obradio pokušaje reformisanja državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine u Monarhiji, obrazovanje saborske radne većine, izglasavanje jezičkog zakona, kao i saborsku aktivnost do raspuštanja Sabora. Nakon što su prevazidjeni problemi u formiranju radne većine, u ljeto 1913. godine, dolazi do postizanja kompromisa o Zakonu o zvaničnom i nastavnom jeziku. Nova vladina koalicija (Muslimanski i Hrvatski saborski klub i srpska grupa Danila Dimovića) i Zemaljska vlada sporazumjeli su se da se u BiH omogući upotreba srpsko-hrvatskog jezika i u unutrašnjoj službi na željeznicama, koliko to dopuštaju vojni interesi. S druge strane, Zemaljska vlada je pripremila posebnu Naredbu koja je djelomično dolazila u suprotnost sa pomenutim dogovorom, a ticala se upotrebe njemačkog i madarskog jezika. Poslije dobijanja saglasnosti od strane ugarske i austrijske vlade da će jezički zakon biti prihvaćen, provladina saborska većina ga je izglasala odmah po otvaranju Sabora, 30. decembra 1913. godine (198). Sankcionisanjem ovog zakona srpskohrvatski jezik je uveden u sve organe uprave u Bosni i Hercegovini uz određena ograničenja na zemaljskim željeznicama, gdje zbog vojno-strategijskih razloga njemački jezik zadržava primat.

Autor nastavlja pratiti rad Sabora i nakon izglasavanja jezičkog zakona, analizirajući ga do kraja njegove djelatnosti. U prvoj polovini 1914. došlo je do usvajanja nekoliko važnih zakonskih prijedloga o investicijama. U tom periodu dolazi do previranja u vladinoj saborskoj većini, unutar sve tri nacionalne grupe. Ubrzo nakon atentata, 9. jula 1914. formalno je zaključeno IV saborsko zasjedanje, a 15. februara 1915. Car je raspustio bosanskohercegovački Sabor. Događaji koji su uslijedili nakon atentata onemogućili su sankcionisanje nekih usvojenih zakona u Saboru, kao i ostvarenje donesenih, za koja su čak bila prijavljena novčana sredstva.

Profesor Juzbašić se i u ovom djelu dokazao kao majstor analize i zastupnik pravca u historiografiji čiji pobornici ostaju vjerni primarnom izvoru, nazivajući pojave imenom kakvim ih dokument nominira. On je krajnje oprezan u preuzimanju terminologije iz sadašnjeg vremena, ne koristeći takvu mogućnost, čak i kada se ona učini realnom. Autor je izvanrednom akribičnošću prikazao djelatnost Sabora, nacionalno-socijalnu strukturu poslanika i saborske aktivnosti, kao i proces izrastanja nacionalnih političkih organizacija u pravcu modernih političkih stranaka, koje su se profilirale kroz rad Sabora. Posebna vrijednost ove monografije je u činjenici da je autor akcent stavio na proučavanje unutrašnje-političkih kretanja i međunacionalnih odnosa u BiH u ustavnom periodu, koji su uvijek aktuelni u našoj zemlji i nikada dovoljno proučeni.

Knjiga profesora Juzbašića napisana je jasnim jezikom iskusnog naučnika. Ona je integralni dio autorovog opusa, koji duboko ponire u austro-ugarski period u Bosni i Hercegovini. Ovom knjigom akademik Juzbašić dodaje još jedno djelo koje ga afirmiše i svrstava među najbolje poznavaoce ovog perioda naše historije.

Edin Radušić

NOVE STUDIJE O HISTORIJII BOŠNJAKA I BOSNE I HERCEGOVINE*:

Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sejtarija, Sarajevo 1998., 398. pp + indeks;

Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*. Preporod, Sarajevo 1997., 592 pp. + indeks;

Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832.* Orientalni institut, Sarajevo 1996., 418 pp. + indeks;

Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva*, Svjetlost, Sarajevo, 1996., 260. pp.

Nova bošnjačka historija stvarana je u iskušenjima rata. Nasilje iz 1990-tih godina duboko je djelovalo na naučnike i mnoge je povelo da šire istražuju svoje nacionalne i historijske korijene i suvremeni identitet. Autori studija o kojima se ovdje raspravlja živjeli su i pisali u Sarajevu u vrijeme opsade grada, mada su im djela objavljena nakon rata, mnoge njihove inspiracije i pripreme nastale su u burnom ratnom periodu, 1992-1995. ili ranije.

Knjige koje su ovdje recenzirane su različita individualna djela, koja su objavile razne štamparije u Sarajevu. Djela se razlikuju po kvaliteti, stilu i temi. Iako su ove studije temeljene na nekoliko propozicija, koje su zastupali bošnjački naučnici u 1960-tim i 1970-tim, djela odražavaju veliko dodatno istraživanje, a karakteristika im je originalnost, hrabrost i zanimanje za ono što je bošnjačkom identitetu predhodilo. Zbog toga su ta djela veliki doprinos novoj bošnjačkoj historiji, što bi se moglo definirati kao recentna djela bošnjačkih autora o bošnjačkoj prošlosti.

Termin "Bošnjak", sam po sebi, iziskuje objašnjenje. U septembru 1993. godine lideri bosanskih Muslimana su se okupili na saboru u opkoljenom Sarajevu i izglasali termin "Bošnjak" za svoju nacionalnost. Promjena imena eliminirala je zagonetku, koja je ranije donosila velike nevolje njenim pripadnicima a konfuziju ljudima sa strane: ranija oznaka "bosanski Musliman" implicirala je da se radilo o vjerskoj zajednici, a ne potpuno razvijenoj svjetovnoj nacionalnosti jednakoj drugim južnoslavenskim nacijama. Većina Bošnjaka je ovo doživjela kao povratak tradicionalnom korištenju imena i kao afirmaciju njihove bliske historijske veze sa bosanskom državom. Iako međunarodna zajednica, sada, rutinski koristi oznaku "Bošnjak" u zvaničnim dokumentima, kritičari tvrde da se bošnjački nacionalisti bave jezičnom manipulacijom da unaprijede transformaciju Bosne i Hercegovine iz multietničkog društva u nacionalnu bošnjačku državu. Termin "Bošnjak", koji se odnosi na pripadnika ove nacionalnosti lako se može pobrkati sa riječi

* Objavljeno u *Nationalites Papers*, vol. 28, N 2, 2000.

“Bosanac” (širi koncept, koji se odnosi na sve stanovnike teritorije Bosne i Hercegovine). Tako, mnogi Srbi, Hrvati i Jevreji koji su u Bosni živjeli bojali su se da bi njihov politički značaj u Bosni i Hercegovini bio marginaliziran putem terminološke smutnje.

Porijeklo. Većina Bošnjaka prihvata jedan mit o porijeklu, koji vodi u njihovu etnogenezu u srednjem vijeku. Popularna legenda je jednostavna, privlačna i nedvosmislena. Nakon doseljavanja na Balkanski poluotok u šestom i sedmom stoljeću, priča kaže, da su stanovnike Bosne koji su govorili slavenskim jezikom, pokrstili kršćanski misionari iz Rima na zapadu i Konstantinopola na istoku. Bosanci, koji nisu htjeli pripasti pod katolike ili pravoslavne, stvorili su svoju crkvu i mnogi su vjernici prihvatili dualističku herezu, poznatu kao *bogumilstvo*. Srednjovjekovna bosanska država pod vodstvom Kulina bana (vladao od 1180-1204) i kralja Tvrtka (vladao 1353-91) zauzimala je velika prostranstva. Ona je stvorila sigurno uporište za Crkvu bosansku i bogumilske heretike. Nakon osmanskog osvajanja Bosne (završeno 1463), bogumili i plemstvo srednjovjekovne Bosne je en masse primilo islam i postali su bosanski Muslimani, pripadnici grupe, koja je danas poznata kao Bošnjaci.

U *Historiji Bošnjaka* Mustafa I m a m o v i ć zauzima nešto drukčiji stav o bošnjačkoj etnogenzi i ne negira popularni mit. On citira brojne (recentne studije o Crkvi bosanskoj i zaključuje da se malo zna o doktrinama, ostavljajući otvorenim pitanje, da li je crkva bila uporište bogumilske hereze. Više se zna o hijerarhiji i strukturi Crkve bosanske i Imamović tvrdi da je crkvena organizacija podržavala etnopolitički razvoj srednjovjekovne bosanske države.

Imamović je primanje islama u Bosni ocrtao kao duži proces (a nije bio brz) i sa malim izuzetcima bio je dobrovoljan. On citira mnoge recentne studije, koje se osnivaju na osmanskim dokumentima popisivanja stanovništva i izvještajima katoličkih vizitatora, da pokaže kako se primanje islama odvijalo postepeno, od 1450-tih do početka sedamnaestog stoljeća. Nadalje, oni koji su primili islam dolazili su iz sve tri kršćanske vjeroispovijesti: katoličanstva, pravoslavlja i Crkve bosanske. On je odbacio spoznaju da je bosansko srednjovjekovno plemstvo *en masse* primilo islam, da sačuva svoje posjede i privilegije, on tvrdi, da je sultan davao zemlju samo onima koji su u bitkama služili Carstvu. On ne hvali hipoteze o rapidnom i prisilnom primanju islama, što su neki historičari zastupali i izjavljuje, da se ovim želi diskreditirati autentičnost bošnjačke nacionalnosti.

U srednjovjekovnom bosanskom kraljevstvu, tradiciji i državnosti Imamović nalazi najubjedljivije utjelovljenje historijskog kontinuiteta. On kaže da je bosanska država bila najstarija među ranim južnoslavenskim feudalnim državama. U nekoliko stoljeća, ona je bila čvrsto postavljena u jednoj geografskoj regiji, dolini Sarajeva/Visoko/Zenica, za razliku od nekih drugih srednjovjekovnih kraljevstava u ovoj regiji, koja su svoje teritorije pomicala dok

su postojala. Suprotno optužbama da su Bošnjaci izdali ostale južne Slavene kapitulacijom i pasivnosti prema osmanskim osvajačima u petnaestom stoljeću, Imamović raspravlja da se bosanska država snažno oduprla osmanskim napredovanjima. Imamović je povukao paralele sa susjednim državama i zapazio, da su Srbija i Bosna opstale u nekoliko desetljeća-Bosansko kraljevstvo 77. godina, Srpsko carstvo 88. godina od početka dolazka snaga Osmanskog carstva. Kada su Turci zavladaali nestala je srpska država sve do devetnaestog stoljeća, dok je bosansko društvo opstalo kao geopolitički koncept u Osmanskom carstvu.

Imamović istražuje nastanak Bošnjaka, kao zasebne grupe u prva dva stoljeća osmanske vladavine. Relativna nepokretljivost bosanskog slavenskog stanovništva u srednjem vijeku, doprinijela je nastanku domaćih muslimana, koji govore slavenskim jezikom, te je nastalo domaće, muslimansko plemstvo sa slavenskim jezikom, a djelovalo kao politička klasa. Osmanskim dekretom iz 1516. godine utvrđeno je da samo lokalni stanovnici mogu dobiti zemlju u posjed u zamjenu za službu u vojsci. Ovim dekretom je reafirmirana domaća klasa ratnika, Muslimani u Bosni stvorili su svoju vlastitu, domaću elitu prije nego što se isto dogodilo negdje u Evropi. U sedamnaestom stoljeću su zemljišni posjedi velikim dijelom postali nasljedni, što je ojačalo tendenciju vojnog plemstva da se približi plemstvu van Bosne. Ovaj razvoj, islamska vjera i kultura su doprinijeli definiciji posebne bošnjačke nacije, vlastite ideologije i jedinstvene kulture. Tako su Bošnjaci razvijali svoj interes i aspiracije o kulturnom porijeklu, koje ih je razlikovalo od ostalih muslimana u Osmanskom carstvu.

Zlatno doba Sarajeva Behije Zlatar odnosi se na historijat bosanskog vodećeg grada, od nastanka (oko 1462) do kraja šesnaestog stoljeća. Ona govori o vezi izrastanja Sarajeva i postepene islamizacije grada i obližnjih sela. Na temelju dokumenata iz osmanskog vremena, ona ne sumnja da je velika većina stanovništva Sarajeva u šesnaestom stoljeću govorila slavenskim jezikom, a koje je došlo iz okolnih sela ili drugih krajeva Bosne i Hercegovine. Sarajevo je postalo muslimansko, preko 90%, kombinacijom primanja islama i doseljavanja iz obližnjih sela, jer se primanje islama odigravalo i u seoskim sredinama, i cijela regija se sastojala od muslimana koji su se služili slavenskim jezikom, a koji su prešli na islam iz jedne od kršćanskih vjeroispovijesti. Zlatarova na osnovu svojih ranijih radova tvrdi, da je bilo mnogo slučajeva da je srednjovjekovno bosansko plemstvo primilo islam i zadržalo svoje posjede ali zapaža, da su konvertiti bili iz raznih vjeroispovijesti. Kao i mnogi drugi naučnici, koji se bave ovim fenomenom, ona smatra, da je primanje islama nastalo iz mnogih razloga, koji se ne mogu reducirati na jedno obično objašnjenje. Više od drugih djela privlačno i slikovito pripovijeda o nastanku Sarajeva i njegovom ranom usponu kao glavnim centrom vjere, kulture, znanosti i privrednog prosperiteta bosanskih Muslimana.

Razvitak. U periodu opadanja osmanske vladavine od sedamnaestog do devetnaestog stoljeća, stvoren je poseban izazov bošnjačkim historičarima. Bošnjački vojni, zemljoposjednički i vjerski prvaci ovog vremena su opisani, tipično, kao vjerski fanatici i ultra-reakcionarni branioци arhaičnih privilegija. U *Pokretu za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Ahmed Aličić napada konvencionalnu razboritost u ambicioznom zalaganju rehabilitacije, veoma loših Bošnjaka sa početka devetnaestog stoljeća.

Aličić daje veoma detaljnu, ali, relativno, blagu sliku složenih društvenih odnosa u osmanskoj Bosni, u osnovi raspravlja da kršćanski seljaci nisu gore prošli od muslimana prema osmanskom sistemu zemljišnih zakona. Bosna je bila zaštićena od općeg propadanja Osmanskog carstva u osamnaestom stoljeću, krizama, jer su njene primarne društvene grupe bile u "ekvilibriumu". Aličić ne nalazi feudalce, organizirane vjerske fanatike i niti jednu dominantnu zemljoposjedničku porodicu u Bosni. On zaključuje da su Bošnjaci upravljali svojim vlastitim poslovima u toku stoljeća ili duže, prije nego što je nastao pokret iz 1830-tih i uvijek su služili sultanovu vojsku. Jedini značajni sukob u Bosni, on tvrdi, iskrsnuo je zbog nastojanja osmanskih namjesnika u Bosni da unište, de facto, bosansku samoupravu i da se suprotstave raznim društvenim slojevima.

Gradaševićev pokret (1831-1832) je predstavljen kao široki, jedinstveni pokret svih Bošnjaka, bez obzira na vjeru ili društveni status. Aličić citira osmanske zvanične izvještaje i njemačkog historičara devetnaestog stoljeća, Leopold von Ranke-a, pa karakterizira pokret u potpunosti kao nacionalni ustanak, kao što su bili pokreti u Srbiji, Grčkoj i Egiptu tog vremena. Njegovi lideri su bili iz svih društvenih slojeva, a bili su izabrani, jer su bili "najugledniji i najpoštovaniji" ljudi u njihovim društvima. Oni su se odmah zanimali za odluku Sultana (pod ruskim pritiskom) da ustupi bosansku zemlju istočno od Drine novostvorenoj srpskoj državi i njihovoj želji za autonomnim entitetom pod sultanovom vlasti. Pokret je bio jedinstven, napredan, uključivao je sve vjeroispovijesti i društvene slojeve i nije bio, ni u kojem slučaju, izraz grupe feudalaca ili klasnih interesa. Aličić tvrdi, Bošnjaci koji su podržavali sultana opisani su kao usamljeni disidenti i izdajice, koji su se zalagali samo za svoje lične interese.

Nadalje, u raspravi Gradaševićevog pokreta Aličić žustro izlaže svoj pogled na bošnjačku nacionalnu historiju. Bošnjaci, on insistira, su nesumnjivo bili "nacionalnost" početkom Srednjeg vijeka, a osmanski osvajači su ih konzistentno smatrali nacijom. Vjerska pripadnost je imala male posljedice u stvaranju bošnjačkog "etnosa", te smatra, da ljudi koji su primali islam, a ranije bili bogumili ili katolici, nije od posebnog značaja. U ovom svjetonazoru o bošnjačkoj etnogenezi on je po strani od široko popularnog "bogumilskog" mita o porijeklu i pogleda većine bošnjačkih islamskih vjerskih prvaka.

Ali, kao i većina ostalih naučnika Aličić smatra da je veliki dio kršćana slavenskog jezika ili primio islam ili napustio zemlju u početnim godinama os-

manske vlasti, te je u Bosni šesnaestog stoljeća muslimansko stanovništvo bilo apsolutno u većini. Tek, u sedamnaestom i osamnaestom stoljeću poslije rata i bolesti nastala je depopulacija u bosanskoj zemlji, pa je u Bosnu stigao veliki broj kršćana (posebno pravoslavne vjere). Njihovo ulaženje u bosanski osmanski zemljišni sistem, prema tome, uslijedilo je kasnije i posve dobrovoljno. Tek, onda, kada su pravoslavni i katolički Bošnjaci došli pod uticaj nacionalne propagande iz Srbije i Hrvatske, kršćani su prihvatili srpsku ili hrvatsku orijentaciju. On tvrdi, da je stvaranje nacije kod bosanskih kršćana uslijedilo, odmah, nakon gušenja Gradašćevićevog pokreta. Njegovo tumačenje marginalizira ulogu Srba i Hrvata u glavnim tokovima bosanske historije.

Aličićeva ocjena Gradašćevićevog pokreta čini se, koliko duguje njegovoj filozofiji bošnjačke historije, toliko i plodovima njegovog istraživanja. On uspješno izlaže da su se vođe pokreta osjetile ugroženim, postojali su izgledi da će izgubiti preko-drinske teritorije, koje bi pripale Srbiji, te su oni za Bosnu tražili potpunu autonomiju. Ali, ovakva interpretacija pokreta, kao naprednog izraza bošnjačke nacionalnosti, velikim dijelom počiva na seriji definicija, usko i striktno konstruiranih, u Bosni nije bilo "feudalaca", pa ni pokret nije bio pokušaj obrane feudalnih privilegija. On se oštro suprotstavlja, skoro, svim historičarima, koji su se ranije bavili ovim pokretom, odbacuje njihove zaključke i tvrdi da su kategorije njihovih analiza bez naučne osnove.

Aličićev cilj u odnosu na Gradašćevićev pokret onemogućava drukčiju interpretaciju. On tretira klasne interese i nacionalne ciljeve Bošnjaka, kao oprečne polove i tako je previdio, da su bošnjačke elite u autonomnoj državnoj strukturi vidjele najbolje institucionalne garancije svojih tradicionalnih prerogativa. U njegovim opisima se nalazi jednodušna podrška propoziciji, da su prvaci pokreta naizmjenično bili tradicionalisti i nacionalisti. Obrana njihovih "historijskih prava" i tradicionalnih privilegija podsjeća na evropska plemstva, koja su stoljećima tražila autonomiju, a da nisu bili žigosani kao anatema. Ironija je, da ova naučna i detaljna studija završava sumnjom u vrijednost autorove interpretacije zbog nepažljivog oduševljenja Gradašćevićevim pokretom.

Politički razvoj je doživio radikalne promjene poslije 1878. godine kada je Berlinski kongres Bosnu i Hercegovinu dao Austro-Ugarskoj. Imamović je primijetio da su Bošnjaci došli pod vlast jedne sile, koju su smatrali nevjernihom (tj. kršćanskom) i njemačkom. Bošnjaci su, preko noći, izgubili beneficije i učešće u jedinstvenom islamskom kulturnom i političkom entitetu. Značajan broj Bošnjaka se iselio u druge dijelove Osmanskog carstva, u valovima, u doba austro-ugarske vladavine (1878-1918). Na čelu sa zemljoposjedničkom elitom Bošnjaci su pokrenuli zahtjev za kulturnom i obrazovnom autonomijom, koja je bila paralelna sa srpskim aktivistima. Iako je pokret uspio sa svojim ciljem, otkrio je, da su Bošnjaci bili slabiji od hrvatske ili srpske nacionalne zajednice u Bosni u njihovom političkom, kulturnom i ekonomskom razvoju.

Šaćir Filandra u svom pionirskom djelu *Bošnjačka politika u 20. stoljeću* je preokupiran bošnjačkom sociopolitičkom nerazvijenosti u poređenju sa Srbima i Hrvatima. On navodi dva faktora koja su bila uzrok da su Bošnjaci ušli u dvadeseto stoljeće, bez "nacionalne svijesti". Prvi je, što nisu imali građanske srednje klase i nacionalne inteligencije kao kičme nacionalnog buđenja. K tome su srpski i hrvatski nacionalisti posebno vršili pritisak na Bošnjake da im pristupe, što je dovelo do toga, da su se neki bošnjački politički prvaci izjašnjavali kao "Srbijci" ili "Hrvatijci" po nacionalnosti.

Ovakva izjašnjavanja su bila usamljeni i efemerni fenomen prema autorovoj interpretaciji, ali srpsko i hrvatsko zaplašivanje spriječilo je nastanak bošnjačkog političkog prostora u kojem bi napredovala vlastita svijest.

Filandra vidi bošnjačku nacionalnu historiju dvadesetog stoljeća, prvenstveno, kao borbu za intelektualni i kulturni izraz. On identificira tri pokreta za "nacionalnim buđenjem" u tom stoljeću. Tek u protekla dva desetljeća, zadnji od ovih pokreta, koji je promovirala bošnjačka politička stranka i njen lider Alija Izetbegović, postigla je stvaranje bošnjačke nacionalne svijesti. Filandra je dao potpuni fascinantan opis debata o jeziku, nacionalnom priznanju i historiju borbi koje su bjesnile u partiji i kulturnim institucijama Bosne i Hercegovine u posljednja tri desetljeća socijalističke vlasti. Kada su Bošnjaci iskazali svoj nacionalni identitet (od 1960-tih do 1980-tih) srpski i hrvatski nacionalisti su započeli sa napadima i institucionalnim subverzijama da negiraju bošnjačku naciju. Neuspjeh ovih neprijateljskih inicijativa je, na kraju, doveo srpske i hrvatske nacionaliste da preuzmu kompenzatorsku kampanju, da osvoje Bosnu silom oružja i istrijebe Bošnjake kao naciju. Ove borbe sule dio dugog bošnjačkog putovanja od vjerske različitosti do punih političkih prava. Agresija na Bošnjake u 1990-tim, drugim riječima, bila je kulminacija dugotrajne srpske i hrvatske kampanje da poraze kulturu i identitet bošnjačke nacije.

Filandrino pripovijanje bogato detaljima, mnogi događaji i preokreti u stoljeću – Drugi svjetski rat, na primjer – su imali manje značaja za Bošnjake nego za ostale nacionalnosti. Bošnjake su, često, ignorirali ili stavljali na sporedni kolosjek nacije koje su imale razvijenu društvenu strukturu. U istraživanju pokreta za vjersku i obrazovnu autonomiju pod Austro-Ugarskom Filandra je uočio da su bošnjački lideri ovisili o advokatima i savjetnicima Srbima da im urade peticije i molbe. U godinama završetka Prvog svjetskog rata, Bošnjake se isključilo iz pregovora, koji su prethodili stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine. Bošnjački lideri su bili zaobidjeni kada su srpski i hrvatski lideri zaključili pakt Cvetković-Maček, 1939. I "Bošnjaci nisu učestvovali u Drugom svjetskom ratu", htio je reći da bošnjačka nacija nije imala vitalnih interesa u riziku sukoba, mada su mnogi pojedinci Bošnjaci učestvovali u raznim političkim pokretima i oružanim formacijama na svim stranama rata.

Zahtjev za kontinuitetom. Nove bošnjačke historije afirmiraju ogroman značaj države i političke tradicije svoje nacionalnosti. Srednjovjekovna bosanska država je prva utjelovila ovo naslijeđe. Bosanska nezavisnost je bila definitivno završena osmanskim osvajanjem 1463. i nije se ponovo rodila, sve do 1992. godine. Međutim, u stoljećima između ovih događaja, Bosna je postojala kao koncept i politička realnost, stvarajući kontinuitet iz srednjeg vijeka do danas. Bošnjački historičari se međusobno ne slažu o pravnom karakteru bosanskog društva u toku ovih pet stoljeća. Neki raspravljaju da je Bosna imala kontinuirano postojanje, kao "država", dok drugi, smatraju da status Bosne u Osmansko doba, pod Austro-Ugarskom i u jugoslavenskim državama, nije imala attribute suverenosti i može se tačnije karakterizirati kao administrativno. U svakom slučaju je Bosna postojala kao "društvo" - moguće da engleska riječ "polity" najbolje odgovara promjenama njenog statusa u toku, skoro 1.000 godina.

Vjeru u pravni kontinuitet Bosne dijeli većina naučnika Hrvata i Srba, koji Bosnu smatraju svojom domovinom. Neki naučnici i oni koji su popularizirali svoje ideje iz ovih nacija (uključujući pokojnog hrvatskog predsjednika Franju Tuđmana) su govorili da je pogodovala stranim vladarima da otupi sukobe srpske i hrvatske ambicije u srcu Balkana. Iako nema razloga da se povjeruje da će ova propaganda nestati, historijsko postojanje stoljećima dugog pravno-političkog bosanskog društva, sada bi se moglo smatrati, da je ustanovljeno.

S druge strane, popularno vjerovanje da su bogumili bili izravni pretci Bošnjaka nema naučne potvrde u djelima bogumili i njihove doktrine pokazale su se historijski nesigurnim. Bošnjački naučnici su prije odbili nego potvrdili hipoteze o ubrzanom *en masse*, prelazu bogumila ili pripadnika Crkve bosanske, na islam. Ali su iste studije potvrdile da Bošnjaci vode porijeklo od nekoliko kršćanskih grupa, koje su se služile slavenskim jezikom, uključujući katolike i pravoslavne, pripadnike Crkve bosanske i moguće, bogumilske heretike. Dokazi pobijaju hipotezu da su Bošnjaci po porijeklu etnički Turci ili neki drugi neslavenski narod.

Kao što su utvrdili bošnjački historičari, politički lideri grupe su uporno slijedili jedan politički cilj u toku prošla dva stoljeća: autonomiju ili nezavisnost države Bosne i Hercegovine. Želja za autonomijom bio je motiv Gradašćevičeve bune iz 1831-1832. godine, bila je to i ambicija bošnjačkih lidera pod austro-ugarskom vlasti; javila se kao glavni politički cilj u Kraljevini Jugoslaviji, bio je to i cilj sa raznim saveznicima u Drugom svjetskom ratu i na kraju je postala stvarnost kada se raspala socijalistička Jugoslavija početkom 1990-tih godina.

Bošnjački zahtjev za autonomnom Bosnom i Hercegovinom, ne bi trebalo miješati sa kampanjom za priznavanje Bošnjaka kao nacije. Bošnjačka nacionalna svijest, žali se Filandra, da je nastala tek u proteklim desetljećima.

Prije toga, bošnjački lideri su bili uporni u tvrdnji da se radi o vjerskoj zajednici a ne nacionalnosti, nasuprot Aličićevom čvrstom insistiranju, da su Bošnjaci stvorili svoju nacionalnost u prošlom mileniju. S druge strane, historija Bošnjaka obiluje dokazima jedne dobro razvijene grupne svijesti. Zajednička kultura, kohezivni politički programi, zajedničke političke i razne kulturne organizacije ukazuju da su se Bošnjaci ponašali kao kohezivna grupa već nekoliko stoljeća prije nego što su zatražili priznavanje svoje nacionalnosti 1960-tih.

U svom zahtjevu za historijskim kontinuitetom bošnjački historičari su izdržali beskonačne prijetnje svojih susjeda. Tokom stoljeća priroda prijetnji se mijenjala. U Srednjem vijeku su bile vjerske konverzije i križarski pohodi, koje su podržavali Rim ili Konstantinopol, bili su glavni izvor strahovanja. U devetnaestom i dvadesetom stoljeću srpski i hrvatski nacionalisti su željeli kooptirati Bošnjake, Bosnu osvojiti ili je između sebe podijeliti. Većina Bošnjaka dijeli ovo naučno mišljenje i u to je ubijedena, da su animoznosti Srba i Hrvata u odnosu na njih dugotrajne, duboko usađene, a da to nije epizodna karakteristika iz 1990-tih.

Trajne antipatije prema Bošnjacima su rezultirale u genocidu protiv njih. Bošnjački historičari ukazuju, ne samo na nepobitno užasne događaje u 1992-1995. godinama nego i na niz "genocida", prvi je bio krajem sedamnaestog stoljeća. Mada su genocid počinili razni zločinci pod raznim okolnostima, incidenti su imali zajedničko, svoje žrtve, Bošnjake, zbog njihove vjere i nacionalnosti. Smatra se da je genocid nad Bošnjacima bio motiviran vjerskom mržnjom, teritorijalnim ambicijama i bijesom, što su Bošnjaci odbili prihvatiti njihovo "pravo" porijeklo, Hrvata ili Srba.

Genocid se ponavljao u historiografiji mnogih balkanskih nacionalnosti u proteklom desetljećima. Iako su bošnjački naučnici mogli opravdano ukazivati na brojne epizode anti-bošnjačkog nasilja, ali su bili posljednji da se pridruže grupnim protuoptužbama. Nema jedinstvene definicije "genocida", što stvara poseban problem u ovim i drugim historijskim tekstovima. Termin se može prilagoditi u korištenju. U oslikavanju historijskog platna epizode mogu biti opisane sa iskrivljenim činjenicama o incidentima nasilja malog ili velikog prema svojoj grupi, ali izbaciti one epizode, što su počinili pripadnici vlastite grupe prema drugima. Nacionalni historičari imaju lošu tendenciju karakterizirati počinitelje u svojoj vlastitoj grupi, kao otpadnike koji su činili usamljene slučajeve, ali počinitelji rivalskih grupa su prikazani, da djeluju zbog historijskog htijenja svoje nacije. Bez konsenzusa historičara o definiciji "genocida", ova će tema, vjerovatno, potpaljivati nacionalne strasti i zakriti historijske percepcije u regiji prije nego što će ih rasvijetliti.

Nad novom bošnjačkom historijom lebdi akutna spoznaja o srpskim i hrvatskim aspiracijama nacionalista da se Bošnjaci, kao nacija, izbrišu i podijeli država Bosna i Hercegovina. Kada se govori o srpskim i hrvatskim nacionalnim

pokretima, bošnjački naučnici osuđuju njihove periodične ekscese. Ali, pomenuta dva nacionalna pokreta su, uglavnom, jedine tačke da se ukaže i poredi iskustvo Bošnjaka, koje se navodi u ovim historijama. U vremenu kada se mnogi zapadni naučnici slažu da se tradiciju može *izmisliti*, da je nacionalizam *konstruirani* identitet i da se nacionalne zajednice mogu *zamisliti* na razne načine, bošnjački naučnici će, vjerovatno, u budućnosti, preispitati svoje vlastito iskustvo da osvijetle šire poređenje u historijskoj analizi.

Godine 1990-te bile su i najbolje i najgore doba za Bošnjake. Oni su podnijeli velika stradanja kao nacija, ali su u istom desetljeću definitivno afirmirali svoj identitet i politički položaj na Balkanu. Nova bošnjačka historija se može promatrati, kao zahtjev za prethodnim i kao elemente kontinuiteta, koji je grupu definirao u toku prošlog milenija. Kao što je s historijom i drugdje, ona služi i kao prozor da se vide prošli događaji, ali i ogledalo na kojem se odražava i vidi suvremeni identitet. Zsigurno će uslijediti mnoge rasprave i nove ocjene, temelji bošnjačke historije su postavljeni na najčudniji način u najtežim prilikama

Robert J. Donia

Prevela s engleskog jezika dr. Tatjana Praštalo

Josip Stadler – Život i djelo, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo 1999., str. 963.

Knjiga *Josip Stadler-život i djelo* je, po mnogo čemu neobična. Po tome kako je nastala, po svom sadržaju, obimu, dometima, propustima, zanimljivostima i ponajviše, poruci. Njene 963 strane sadržavaju priloge sa dva međunarodna znanstvena skupa održana 1998. godine, prvi u Sarajevu (21.-24. rujna) i drugi u Zagrebu (12. studenog), njih ukupno 36. Kao što su i organizatori zamislili njen sadržaj je obuhvatio, gotovo, sve aspekte života i najpretežnji dio veoma bogatog i raznovrsno sadržajnog nadbiskupovog rada.

Za prosuđivanje svega što se nalazi između korica knjige prevažne su dvije činjenice međusobno duboko i neraskidivo povezane. Jedna iz druge proizilazi. Apstrahiranjem ili minimiziranjem jedne ili druge ne bi se mogao ni objasniti, a niti razumjeti Stadlerov život i cjelokupni opus. Prva je sadržana u konstataciji da je Katolička crkva u Bosni i Hercegovini, od uspostave redovite crkvene (katoličke) hijerarhije (1881.) u decenijama što su slijedile, bila, slobodno se može reći, aktivnija nego ikad u svojoj povijesti, a druga da se nadbiskupovanje Josipa Stadlera, prvog katoličkog pastira na ovim prostorima toga ranga, vremenski apsolutno podudaralo sa svim njenim iskušenjima, usponima i dosezima (od 1882. do 1918.). Ne ulazeći u pobude organizatora

pomenutih skupova (priprema za pokretanje procesa proglašenja prvog vrhbosanskog nadbiskupa blaženim) njegova ličnost, život i djelo poodavno su nametali potrebu poduzimanja jedne takve ili slične manifestacije. Tko je imalo upućen u sve predvidive i, još više, nepredvidive teškoće uspješnih priprema i organiziranja tako zamašnog zadatka može samo tek naslutiti što se krije iza svakog reda, stranice ove obimne knjige. Zasižno je svaki od 34 autora (sa Vrhbosanske katoličke teologije u Sarajevu angažiralo se njih 14, iz drugih katoličkih bogoslovnih institucija i ustanova — Splita, Zagreba, Đakova, također 14, te 7 znanstvenika i profesora i drugih dužnosnika iz Sarajeva, Mostara, Augsburga, kao i njen priređivač dr. Pavo Jurišić) na svoj način, bio zaokupljen željom da u odabranom tematu što potpunije i nadasve, istinitije predstavi tako kompleksnu, u nekim segmentima života i rada do danas kontroverznu ličnost. Preambiciozno bi bilo i zamisliti da se u jednom ovakvom, prije svega, informativnom prikazu može dati cjelovitija i znanstvena prosudba nadbiskupovog djela. Inicijatori, organizatori i posebno, priređivač, neprijeporno mogu biti zadovoljni da su svakom onom koji bude posegnuo za čitanjem ovog zbornika omogućili da život i djelo Josipa Stadlera sagledaju i spoznaju i dožive u svoj njegovoj punini prateći ga od djetinjstva, školovanja do posljednje godine života, smrti. Ne samo referencije autora (čak 24 doktora znanosti i 8 magistara-tj. 32 od ukupno 34!) nego čak 40 stranica ispisanih i citiranih primarnih izvora i iz desetina domaćih i stranih arhiva, odnosno spiskova dokumenata, zakonika, naredaba, uputa, pastoralnih pisama, okružnica, katekizama, tiskovina, rječnika, leksikona, priručnika, članaka, priloga, objavljenih i neobjavljenih djela i skripti — čine prebogatiju građu na kojoj su temeljili svoja viđenja Stadlerovog djela.

Letimičan pogled na izbor obrađenih tematskih cjelina navodi na zaključak da su organizatori skupova, u najvećoj mjeri, uspjeli da prate sve faze Stadlerovog života i rada i sveukupnoj javnosti predstave veličinu njegove ličnosti, odnosno njegovo mjesto i ulogu ne samo za Katoličku crkvu općenito, Vrhbosansku nadbiskupiju posebno, nego i za opće društvene i političke i kulturne prilike vremena posljednje dvije decenije XIX i prva dva desetljeća minulog XX stoljeća.

Utisak koji se čitatelju nameće kada zaklopi stranice knjige je, možebitno, trostruk. S obzirom da se po osobinama koje je J. Stadler ispoljavao radi o, nesumnjivo, polivalentnoj ličnosti, dvije od tri dimenzije su neupitne, a treća je *BILA*, po mišljenju dobrog dijela učesnika, čak i većine autora priloga koji se odnose na nju i danas *JESTE*, a čini se, da će u nekim svojim elementima *OSTATI* — upitna. Prva, koja bi se, uvjetno, mogla definirati kao pastoralna je najbolje upotpunila saznanja o dijelovima Stadlerovog života od rođenja, školovanja u Rimu, pogledima na mjesto i ulogu crkve u njegovom životu i društvu, periodu profesure na zagrebačkoj nadbiskupiji, imenovanju i intronizaciji, odnosu prema Sv. Stolicu, biskupima sufraganima, hrvatskom episkopatu, biskupi-

jama (Bosansko-Đakovačkoj i Srijemskoj), hrvatstvu, Hrvatskom katoličkom pokretu franjevcima, pitanju župa, redovnicama, Stadleru kao utemeljitelju Družbe sestara služavki Maloga Isusa itd. U priložima iz te prve grupe spomenuo bih nekoliko autora koji su se sustavno pozabavili elaboriranjem raznih područja aktivnosti J. Stadlera od rođenja pa do posljednjih godina života, odnosno smrti (Zorana Grijka, Josipa Balabana, Tomu Kneževića, Ratka Perića, Antu Brajka, Juraja Kolarića, Andriju Šuljka, Velimira Blaževića, Matu Drlju, Elviru Tadić, Manetu Mijoč). Druga je (na nju je u raspravama na skupu ukazao dr. Ratko Perić) apsolutno deficitarna. Naime, u ovoj knjizi ne postoji niti jedan rad o doprinosu Stadlera o zaista, koliko bogatoj, toliko značajnoj graditeljskoj djelatnosti za vrijeme dok je bio nadbiskup (izgradnja prvostolnice-katedrale, Bogoslovije, Betlehema, Josiphineuma, Augustineuma, Viteza, Doloroze itd.). Treću dimenziju nadbiskupove djelatnosti obrađivalo je nekoliko autora, a njima uz bok idu priopćenja koja su, također povijesnog karaktera, ali se ne tiču direktno nadbiskupove osobnosti nego veoma dobro služe da se i ličnost i djelo njegovo lakše inkorporiraju u određeno specifično vrijeme prisustva austrougarske vlasti pa time lakše i bolje objasne i shvate.

Ako bi se iz većine tekstova, koji po svom karakteru spadaju u ovu treću grupu radova (mr. Grijka, dr. Goluže, Zovke, dr. Matijevića, dr. Topića, dr. Vrankića i, posebno, dr. Krište) izvlačile one najkarakterističnije riječi ili pojmovi koji bi definirali Stadlerova politička opredjeljenja onda bi to bile ove: konzervativizam, "furtimaštvo", liberalizam, nacionalizam, i najčešće, klerikalizam. Od njihove analize i ocjena zavisili bi sudovi o opravdanosti ili neopravdanosti, prihvatljivosti ili neprihvatljivosti Stadlerovog *raison d'être* stavova i opredjeljenja, čina u svakom konkretnom slučaju, u krajnjoj liniji afirmacije ili kritike, nekad sa razlozima nekad bez njih.

Tri su mi crtice svaka za sebe i sve tri zajedno toliko paradigmatične, kada je riječ o prosudbi ove treće – vanpastoralne dimenzije Stadlerovog djelovanja da bi ih naveo zbog relativiziranja onoga što slijedi. S. Kustura završava svoje priopćenje citatom iz dnevnika Ivana Merza: "Umro je Stadler... omraženi nadbiskup. Imao je mnogo protivnika. Zvali su ga austrofil, bogataš, trgovac... Mora da je bio izvanredan čovjek kada su ga toliko progonili". Dr. F. Topić se sjeća kada je pisao svoj prilog da mu je upao čovjek i rekao: "Stadler-austrijski čovjek" što je po profesoru Topiću dokaz da je to "postalo opće prihvaćeno mišljenje".

Prilog Zorana Grijka, *Porijeklo, djetinjstvo i školovanje J. Stadlera* je izvanredan primjer kako svaku ličnost, događaj, problem treba nužno pratiti kroz sve faze, a ne izdvojeno, u kontekstu. Autor objašnjava od kakvog je značaja bila činjenica da se 20-godišnji Stadler u toku školovanja u Rimu našao u središtu katoličkog svijeta i bio u mogućnosti da na izvoru događanja prati zaoštavanje odnosa Pape Pija IX i europskih liberalnih vlada proisteklih nakon

objave enciklike Sv. Oca *Quanta cura* i dodatka *Syllabus* – 1864. g. Veza ovih sedam sveučilišnih godina (1862-1869) i onih zrelih Stadlerovih godina presudna je za objašnjenje nadbiskupovih političkih opredjeljenja, ne samo kao čovjeka crkve, nego i hrvatskog rodoljuba, i te kako, upitanog ne samo za duhovne nego i socijalne uvjete života katolika, i Hrvatske i Bosne. Njegova reagiranja na “ugrožavanje...hrvatskog kulturnog i nacionalnog identiteta i političkog integriteta u Monarhiji” bila su promptna i rezultirala su u zagovaranju trijalističkog preustroja Monarhije. Period školovanja bitan je i za razumijevanje, objašnjenje beskompromisnog odbacivanja liberalne politike ideologije.

Dr. Božo Goluža autor je priloga pod naslovom *Austrougarska okupacija pokrajina BiH* u kojem je sažeto, ali dokumentirano prikazao pripreme, tijekom okupacije BiH (koje se tek od ovog vremena navode u ovom nazivu), te osnovne karakteristike, po njemu, neuspješne vladavine. Rad se doima kao zanimljiv i neophodan ram za situiranje ličnosti J. Stadlera koji je u njegovim okvirima ispunjavao svoju bogatu djelatnost. Neobično je da autor u *SVOM* zaključku koristi *TUĐE* ocjene (ovdje je to Allan John Percival Taylor). Apsolutno je pravo autora da koristi izvore, ali ako navedeni podaci ostavljaju utisak naglašene subjektivnosti ili čak, pristranosti onda su, blago rečeno, dvojbeni. Jako Baltić, kako ga dr. Goluža citira, je očito doživio sudbinu Preradovićevog “Putnika”. Em je u Sarajevo došao noću, em ga je kiša iznenadila, a još ulice nisu bile popločane, a niti se plinske svjetiljke upalile. A “turski je vakat” pa ga je iznenadila i “divljačina turska” za koju se (Jako) pita kada će joj “traga nestati”. Neki drugi koji su pohodili ove krajeve (u turski vakat) opisivali su Sarajevo kao grad bašči i česama. Veleposlanik Zeno (1550.g.) zapisao je da sarajevski krajolici po svojoj ljepoti nisu nimalo zaostajali za onim u Padovi! U vrijeme Jakine posjete moglo se birati od karavan seraja, prenoćišta, kavana “a la turca” ili “a la franca”. Austrougarska vlast je od već pomalo dekadentnog šehera velikom graditeljskom djelatnošću napravila europski grad. Ipak, jednom nobelovcu (Ivi Andriću) nije se sviđala ni ta arhitektura, jer je to bila “arhitektonska nedonoščad Centralne Evrope sa uskim ulicama, neveselim kućama i mračnim hodnicima”. Ni dandanas, istina, nije lako nekim ugoditi pa se žale što su uklonjeni jablanovi koji su krasili Miljacku, a umjesto njih Austrija podigla “kiklopske zidove” (Nijazija Koštović, *Sarajevo između dobrotvorstva i zla*, str. 112) Ili *De gustibus non disputandum est* ili su u pitanju različite interpretacije izvora?

Povijesno – političkim dimenzijama pojavnosti nadbiskupa dr. J. Stadlera ili sintagmom *Stadler i politika* (kako je jednostavno i efektno u stilu *in media res* svoj rad naslovio prof. F. Topić) bavio se na skupu veći broj poznatih i priznatih povjesničara: dr. Zlatko Matijević pod naslovom *Od “Svibanjske deklaracije” do “Izjave” nadbiskup Stadlera – dva viđenja rješenja “južnoslaven-*

skog pitanja" (1917), dr. Petar Vrankić, privatni docent Katoličkog teološkog sveučilišta u Augsburgu – *Hrvatstvo u političkoj narodnoj i crkvenoj viziji J. Stadlera*, dr. Tomo Vukšić, *Nadbiskup Stadler i Srbi*, dr. Franjo Topić sa drugim naslovom – *Stadler i muslimani*.

Između povijesnih radova, koliko zanimljivih, toliko i korisnih, po osobnom sudu, apostrofirao bih onaj dr. Jure Krišto koji po svom pristupu, analizi i zaključcima pruža nove dokaze za bolje razumijevanje brojnih kontroverzi koje su išle uz nadbiskupovu ličnost i djelovanje. Manirom iskusnog, kritički opredijeljenog istraživača, povjesničara koji istražuje i analizira *sine ira et studio* dr. Krišto se koristio jedino mogućim pristupom – znanstvenim. Da bi u startu otklonio bilo kakve sumnje u svoj zaključak odredio je sebi cilj: precizirati suštinu pojma klerikalizma i usredotočiti ga na Stadlera. Ne samo cilj nego su mu hvalevrijedni i metoda i sredstva. Opredijelio se za originalno istraživanje – ne protuvjerskih i protukatoličkih pojedinaca i grupa, nego istaknutih *katoličkih* predstavnika – laika i franjevac, točnije narodnjaka, Stadlerovih najgorljivijih napadača okupljenih oko lista *Hrvatski pokret*. Autor je pokazao kakve su bile posljedice po J. Stadlera i stvaranje sveukupne slike o njemu kao biskupu XIX stoljeća koji je došao u Bosnu u kojoj se do biskupa nije držalo (mada je put i doček bio u sjajnom ozračju), zemlju "u kojoj je nacionalnost bila daleko od definiranosti", katolištvo "slabašna biljka". Sredina u kojoj je katolički puk bio prilično zapušten, krug inteligencije preuzak, nadbiskup je autoritativnošću, koja se graničila i sa rigidnošću, jer je "ponekad i takt zanemarivao", znao stvarati, zaključuje dr. Krišto, neprijatelje "gdje ih nije morao stvarati".

Na kraju prikazivač se ne može oteti utisku da će svi oni koji pročitaju veći dio ovog Zbornika radova međunarodnih skupova o dr. Josipu Stadleru održanih prigodom 80-te obljetnice njegove smrti promijeniti mnoge svoje dosadašnje predstave o životu i radu prvog nadbiskupa vrhbosanskog, a iščitavanjem gotovo 900 stranica pisanog teksta zasigurno steći cjelovitiju sliku o svim dimenzijama jedne, posebno za Katoličku crkvu, vjernike katolike, hrvatski put Bosne i Hercegovine, pa i šire, izuzetne ličnosti.

Tomislav Išek

Vera Kržišnik-Bukić, *Cazinska buna 1950*, Svjetlost, Biblioteka Refleksi, Sarajevo 1991., str. 526

Ima veoma važnih povijesnih događaja koji, bez obzira na njihov značaj, u naučnoj elaboraciji i eksplikaciji, publicistici ili relevantnom javnom dijalogu, ostaju marginalizirani iz raznoraznih razloga, a prvenstveno usljed uspostavljenih ukupnih odnosa u jednom konkretnom društvu, odnosno konkretnoj državi. Taj specifikum društvene zbilje posebno je bio izražen u bivšoj

SFRJ. Niz je razloga što je to tako bilo u toj državi, ali osnovni je u tome što su u meritumu opstojnosti te zemlje bivstvovala dva generalna, ali nedodirljiva principa: prvo, ne smije se dovesti u pitanje kontinuitet revolucije i na bilo koji način izraziti sumnja u suštinu i kvalitet te revolucije i drugo, *DRŽAVA i PARTIJA* su nepogrešive. Bez obzira koliko je u ex SFRJ bila i uspostavljena tendencija izvjesnog razvoja demokracije, odnosno koliko je bio izražen trend demokratizacije poglavito od sedamdesetih godina prošlog stoljeća, ova dva principa nisu mogla (smjela) biti dovodena u pitanje jer je i demokratizacija podvođena pod zasluge *PARTIJE* kao maltene njen izum (kao i radničko samoupravljanje, zatim parola zemlja seljacima, fabrike radnicima i dr.), odnosno, prema oficijelnom ideološkom stajalištu, demokratizacija i jeste rezultat spomenutog kontinuiteta revolucije. Međutim, prije bi se moglo govoriti o instrumentaliziranoj revolucionarnoj praksi, u krajnjoj konsekvenci o revolucionarnoj tiraniji koja, istina, nije imala sva obilježja kao u nekim drugim zemljama sa socijalističkim društvenim uređenjem, ali je ipak bila svojevrсна tiranija, čiji je osnovni cilj bio očuvanje tekovina revolucije, a na toj osnovi, u suštini, očuvanje pozicija vladajuće partije i njenih kadrova. I, dakle, proučavanjem društvene zbilje u tako uređenoj državi, odnosno događaja koji nisu na matrici revolucije i njenog kontinuiteta, nije bilo baš uputno (istina, nije bilo transparentno zabranjeno) iz najmanje dva razloga. Prvi je što je objektivno prikazivanje, a to je nesporni zadatak nauke, za sobom povlačilo upadanje naučnika (prikazivača) u rizik od ideološkog i javnog pogromašenja i isfabriciranog osuđivanja javnosti. Drugi razlog je taj što bi analiza i proučavanje jedne pojave u kojoj se *DRŽAVA/PARTIJA* (partija/država) nisu dobro snalazile ili su činile stanovite greške, a opet ukoliko je društvena pojava rezultat upravo nesposobnosti ili grešaka *DRŽAVE/PARTIJE* (partije/države), tendirali ka obrani digniteta države/partije, tada bi nauka bila uskraćena za objektivnost i istinitost, na šta ozbiljni naučnici ili drugi analitičari društvene zbilje ne bi nikako mogli pristati. Iz tih razloga mnogi događaji iz povijesti bivše SFRJ nisu dovoljno izučavani i naučno relevantno tretirani i obznanjivani. Naravno, to ne znači da nije bilo kritičkog promatranja te iste društvene zbilje, ali svakako nije bilo dovoljno, a pogotovo ako su pojedine teme eksplicite ili implicite bile tretirane kao *tabu teme* (baš iz razloga da se ne nanese bilo kakva šteta imidžu revolucije u trajanju). No, za istinski naučnoistraživački rad u oblasti "socijalističke zbilje" u SFRJ, uz obavezu pridržavanja postulata moralnog i intelektualnog digniteta, trebalo je dosta lične hrabrosti. Upravo takvim putem krenula je istaknuta i već prononsirana povjesničarka Vera Kržišnik-Bukić, odlučivši se da istraži jednu od *tabu tema* iz povijesti SFRJ, a to su događaji u Cazinskoj krajini, SR Bosna i Hercegovina, SFRJ, maja 1950. godine, koji su općepoznati kao *Cazinska buna*. U tom smislu nastala je i obimna studija pod naslovom *Cazinska buna 1950*, a rezultat je sedmogodišnjeg sveobuhvatnog naučnoistraživačkog angažmana navedene autorke.

Vera Kržišnik-Bukić *Cazinskoj buni* nije pristupila kao jednom događaju iz povijesti bivše SFRJ, a napose Bosne i Hercegovine i njenih naroda, koji se zbio u nekoliko dana, sa suprotstavljenim akterima, gdje je jedan od aktera izišao kao pobjednik (u ovom slučaju država/partija), i kao pobjednik stavio tačku na zbivanja, insistirajući na tome da nema potrebe to više ni spominjati, a kamo li istraživati. Kržišnikova s pravom tvrdi suprotno, naglasivši i zaključivši da je "cazinski ustanak bio i ostao po obimu najveći i po sadržaju najjasniji primjer nemirenja seljaštva sa okovima teške eksploatacije koju mu je namijenila i provodila jugoslovenska, makar i socijalistička država. Jugoslovenska socijalistička država koja je bila glavni krivac i uzročima i posljedicama Cazinske bune. Đurđevdanski ustanak krajiških seljaka bio je čin koji daje seljaštvu kao takvom dignitet suverenog političkog subjekta, bio je čin koji je objektivno težio održanju ljudskog dostojanstva seljaka. Sa aspekta globalno-jugoslovenskih prilika i seljaštva u socijalizmu općenito, Cazinska buna je istorijski događaj od velikog značaja i dubokog smisla"¹.

Ovaj "istorijski događaj od velikog značaja i dubokog smisla", Kržišnik-ova je, kako smo već naveli, istraživala puuih sedam godina, da bi, na kraju, to istraživanje svjetlo dana ugledalo 1991. godine. Studija je izložena kroz uvod, tri dijela razvrstana u 19 glava i zaključna razmatranja.

U uvodu je dat osvrt na izvore i literaturu.

Prvi dio tretira *Jugoslovenske i krajiške prilike prije bune* kroz tri glave: *Jugoslovenski društveno-ekonomski i politički kontekst u prvom poslijeratnom periodu kao podloga socijalnih nemira na selu* (prva glava); *Istorijsko nasljeđe Cazinske krajine i slunjskog područja* (druga glava) i glava treća *Opšte prilike pred Bunu*.

Drugi dio je naslovljen sa *Ustanak* i predstavljen je od četvrte do jedanaeste glave: *Sazrijevanje ideje o ustanku, Organizacione pripreme za ustanak; (Ne)reagiranje države; Đurđevdan-Jurjev na krajini i likvidacija ustanka; 'Neprijateljski ispad' ili 'neprijateljska akcija' kao ocjena državnih organa; Pozadina pobune s posebnim osvrtom na dimenziju izvanjskog uticaja u svjedočenjima četiri decenije kasnije; Kontekst slučajeva i Cazinska buna u svjetlu zapadnih izvora*.

Treći dio nosi naslov *Kažnjavanje i posljedice* i od dvanaeste do devetnaeste glave tretira pitanja *Istraga i kažnjavanje pobunjenika u dva čina; Vojno suđenje u Cazinu i Slunju; Prekršajno kažnjavanje; Kažnjavanje po partijskoj i drugim državnim linijama; Protjerivanje porodica osuđenih u Srbac; Sudbina osuđenika; Život na Krajini nakon ustanka i Izabrana sjećanja, svjedočenja, pisma*.

¹ Vera Kržišnik-Bukić, *Cazinska buna 1950*, Svjetlost, Sarajevo 1991. str. 526.

Na kraju, u jedanaest tačaka, sa nekoliko podtačaka, izložena su *Zaključna razmatranja*.

Ovom prilikom nećemo se baviti doslovnom analizom sadržaja navedene studije, jer to i nije moguće u jednom prikazu, ali ćemo dati osnovne naznake o njenom značaju. U tom smislu, odmah treba konstatirati da je studija u višeslojnom smislu značajna za ukupno naučno obzorje, a poglavito za analitičko i sintetičko proučavanje povijesti, ali i ukupnosti društvenih odnosa na području bivše Jugoslavije (SFRJ), a napose u Bosni i Hercegovini kao poprištu i čvorištu odvijanja raznovrsnih procesa koji su bili i ostali puni i tragike, ali tragike koja nije dovoljno izučavana u uzročno-posljedičnom smislu, niti su njena (tragike) ukolilju promatramo kao posljedicu, izvorišta na relevantan, objektivan i nepristrasan način osvjetljavana i elaborirana. Kržišnikova nije samo "odškrinula vrata" proučavanju bosanskohercegovačke (i jugoslovenske) netom minule zbiljnosti, nego je ta "vrata širom otvorila". To konstatiramo i tvrdimo iz jednostavnog razloga – jedna zaista *tabu tema*, koju je takvom činila partijsko-državna struktura navedene države, prestala je to biti, postala je općejavna svojina i, kao takva, nezaobilazan reper u analizi sličnih ili drugih pojava i događaja koji su značili realan a ne fiktivno-ideologiziran život i čiji su uzroci i posljedice objektivna datost longitudinalnog karaktera, "jer, tema Cazinske bune u suštini nije samo događaj od 6. maja te godine, već u svom uzročno-posljedičnom kontekstu jedna pojava – događaj mnogo dužeg trajanja"².

Kržišnikova je, analizirajući događaje koji su prethodili *Cazinskoj buni*, načinu (načinima) na koji je ta buna likvidirana te posljedicama i bune i načina likvidacije, dala anatomsku sliku odnosa u jednoj državi u posmatranom periodu, demistificirala odnos proklamacija i retoričke aparature vladajuće Partije u unipartijskoj državi organiziranoj na rigidnom monopartizmu naspram stvarne (pa i surove) životne stvarnosti jednog dijela podanika te države. "Karakter događaja: Da li to što se desilo krstiti imenom koji su koristili glavni protagonisti događaja: 'ustanak', 'buna' ili nazivom 'neprijateljska akcija', 'neprijateljski ispad', koji su koristili oni koji su radili na tome da se on što prije i što radikalnije eliminiira? Ni jedna ozbiljna historiografska obrada ove teme (ili sličnih u istoriji) ne može zaobići ovo direktno pitanje. Problem je međutim, u tome što odgovor nije jednostavan. Objektivno se, naime, radi o dvoglavoj društvenoj pojavi, o istini sa dva lica, o dvjema istinama. To je objektivno bila i seljačka buna i neprijateljska akcija. Sa stanovišta seljaštva i u uobičajenom smislu 'narod' općenito, to je bila narodna buna, ustanak seljaka. Sa stanovišta države radilo se o neprijateljskoj akciji, neprijateljskom ispadu"³. U toj

² Ibidem, str. 507.

³ Ibidem, str. 508.

anatomskoj slici koju je po našem sudu dala povjesničarka Kržišnik, mi bismo izvukli mogući zaključak da je realni, stvarni život u bivšoj SFRJ i SR BiH do šezdesetih godina išao *drumom*, a država/partija išla *šumom*, odnosno da je postojala gotovo provalijska diskrepanca između "umišljenosti" države/partije da je "revolucijom u trajanju" usređivala svoje podanike s jedne strane, i, s druge, egzistencijalnog statusa dobrog dijela stanovništva, napose seoskog i poluradničkog i to egzistencijalnog statusa u višeznačnom smislu – materijalnom, duhovnom, vjerskom, kulturalnom, tradicijskom etc. Zbog toga, valjda, sve ono što je bilo u vezi sa provalom narodnog bunta u Cazinskoj krajini i na slunjskom području protiv raznovrsnih mjera Države i Partije (prvenstveno u ekonomskoj sferi – prinudni otkup) "ni vlastima nije bilo tada a ni kasnije sve jasno"⁴.

Da bi ostvarila svoj zadati naučno-istraživački naum, Vera Kržišnik – Bukić je postupila metodološki veoma složeno. Međutim, osnovna dva pravca u istraživanju bazirana su na pronalaženju i izučavanju arhivske građe državnih i partijskih organa i institucija te pravljenje intervjua (usmenih i pismenih) sa veoma velikim brojem lica koja su bila involvirana u događaje u i oko Cazinske bune (učesnici bune, potomci učesnika bune, partijski, državnički, vojni, pravosudni, policijski, zatvorski i drugi djelatnici). Naravno, koristila je i druge izvore, kao što su objavljivani radovi koji problematiziraju istu tematiku, kao i opservacije ove teme nekih diplomatskih krugova, prvenstveno Zapada. Da se, na nivou opštosti, osvrnemo na izvore i literaturu.

Mada je Kržišnikova koristila zaista obimne izvore (i skromnu, do tada objavljenu zapisivačku građu), nije im pristupila po principu konsultiraj-apliciraj-publiciraj, nego je to činila sa punom kritičkom odgovornošću. Kada je riječ o arhivskoj građi, treba odmah pripomenuti, da je, ma koliko se to doimalo nelogičnim, arhivska građa u bivšoj Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini, prilično nesređena, a napose nedovoljno arhivski obrađena i sistematizirana. Za to postoje mnogi razlozi, koje ovom prilikom nećemo elaborirati, ali je jedno u ovom slučaju važno – autorica studije je iskoristila sve dopuštene mogućnosti da makar i do takve građe dođe. Naravno, nailazila je i na benevolenciju i na otpore. Očigledno je da su otpori, mada nevjesto zamaskirani (kao u slučaju Ministarstva unutrašnjih poslova – Službe državne bezbjednosti BiH⁵) proizilazili iz toga što su o buni postojale "dvije istine" (u ovom slučaju ne u onom smislu kako smo naveli Kržišnikovo tretiranje događaja oko bune). Naime, dokumentacija koja je kasnije pronađena u Agenciji za istraživanje i dokumentaciju (AID) BiH, kao pravne nasljednice SDB RSUP SRBiH, govori o

⁴ Ibidem. Predgovor, str. VIII

⁵ Ibidem, str. 158. fusnota 66.

tome da je ona dakle postojala⁶, ali je Kržišnikovoj data u ekstremno reduciranom smislu. Ta dokumentacija u mnogome dovodi u pitanje vjerodostojnost izjava mnogih, prvenstveno policijskih i partijskih dužnosnika SRBiH o njihovoj ulozi u Cazinskoj buni⁷, a koje su dali autorici studije i koje je ona uvrstila u svoju elaboraciju. Naravno, to ni u kom slučaju ne umanjuje ni vrijednost studije niti može biti usmjereno prema naučnom dignitetu Vere Kržišnik – Bukić. Jer, Kržišnikova je kompletnoj građi pristupila sa krajnjom objektivnošću, uključujući u to posebno izjave mnogobrojnih intervjuiranih osoba, pa i partijskih i državnih djelatnika toga doba. K tome, osobno je davala svoj komentar mnogih tih izjava, uočavajući eventualne i stvarne kontradikcije, netačnosti ili nepreciznosti u njima, dakle ne uzimajući ih zdravo za gotovo⁸. Zapravo, očigledno je bila veoma svjesna potvrđenog pravila da izjave, ma koliko mogu sadržavati tačnih podataka o nečemu ili nekome, istovremeno mogu biti i subjektivne, usmjerene na umanjivanje ili uveličavanje ili uljepšavanje vlastite uloge u nekom događaju, zatim mogu biti nedostatne zbog želje i/ili nastojanja da se minuli događaji u kojima je bio neko akter prikažu iz vizure sadašnjeg, novog vremena, pogotovo ako to vrijeme nije pozitivno i kurentno kompatibilno sa prošlim vremenom (a to u monoideologiziranim društvenim zajednicama nije rijetkost) te, naprosto, iz razloga što je sjećanje ishlapljivo i nerijetko sklono i elementarnom brkanju događaja, činjenica i aktera. Ostala građa, u smislu objavljenih naučnih ili publicističkih radova na temu Cazinske bune, mada ne nekorisna (jer ni jedna knjiga ne može biti toliko loša, a da u njoj nema bar jedna stranica dobra), nije dovoljno i potpuno relevantna, prvenstveno iz razloga što je rađena ili amaterski (u naučnom smislu) ili je pisana sa svojevrsnom ostrašćenošću ili je subjektivno, prvenstveno ideologijski gamirana. No, Kržišnikova je i tu građu konsultirala sa dužnom pažnjom, izvlačeći i naglašavajući potvrdivu objektivnost, a zanemarujući subjektiviziranu ili ideologiziranu kolateralu.

Posebna vrijednost studije Vere Kržišnik–Bukić je u tome što je njenom pojavom u naučnoj i drugoj javnosti otvoren jedan novi proces proučavanja i promišljanja bliže društvene stvarnosti ovog geopolitičkog područja, a koji sugerira da prava nauka, napose historijska i uopće društvena, mora i može da ne bude u funkciji jedne ideološke opcije, vladavine bilo koje oligarhije, a posebno ne u ime nečijih uskogrudih interesa bilo koje provenijencije ili vokacije koji se definiraju kao “interesi naroda” (nažalost “uime naroda” pale su mnoge nevine žrtve, a mnogi događaji predstavljeni u potpuno pogrešnom pa i lažnom smislu,

⁶ Vidi: Mirsad D. Abazović, *Kadrovski rat za BiH*, Savez logoraša BiH i AID BiH, Sarajevo, 1999.

⁷ Uglješa Danilović, Vojo Čolović, Slobodan Šakota, Mićo Carević i dr.

⁸ Egzemplaran za sve izjave je primjer jedne od izjava Hajre Kapetanovića u navedenoj studiji Kržišnik – Bukić, str.154.

što je izazivalo a i danas izaziva negativne posljedice kako po pojedince u ovom društvu tako i po društvo u cjelini). Ova studija je, u tom smislu, da je bilo moguće, trebala biti načinjena i obnarodovana mnogo prije no što je to učinjeno. Naravno, ovo nije nikakva kritika autorice studije, naprotiv. Jer, njena je tolika vrijednost da bi ona sama, ili svojim primjerom, moguće je bitno utjecala na neke od društvenih procesa koji su se ovdje dešavali (a neki elementi njihovog dešavanja još traju). Pokušat ćemo to dokazati baš na primjeru Cazinske bune.

Sve do pojave ove studije, a to vremenski ubližu korespondira i sa raspadom bivše SFRJ, događaj koji se imenuje kao Cazinska buna, od oficijelnih državnih i političkih, pa i znanstvenopublicističkih struktura, bio je tretiran jednoznačno, onako kako je tim strukturama odgovaralo u skladu sa njihovim vlastodržačkim habitusom. Ilustrirat ćemo to sa dva primjera, jednim javne naravi, a drugim sve doskora tajnog karaktera. Poznato je, naime, da su u bivšoj Jugoslaviji pa, dakle, i u Bosni i Hercegovini, partijske, političke i državne strukture bile u potpuno simbiotičkom odnosu, što uključuje kadrove policije, vojske i veoma razuđenog sistema općenarodne obrane i društvene samozaštite (kadrovi u tim strukturama su popularno nazivani "vojnici partije" i "udami odredi partije"). U tom smislu je, na obvezatno edukativnom nivou, bio i jedini važeći *Leksikon bezbednosti*, autora dr. Obrena Đorđevića. U tom leksikonu, objavljenom 1986. godine, tridesetšest godina poslije događaja u Cazinskoj krajini i slunjskom kraju, o Cazinskoj buni navedeno je, pored ostalog, i slijedeće: "Cazinska kontrarevolucionarna pobuna – Na području bivših srezova Cazin i Velika Kladuša, organizovana je kontrarevolucionarna pobuna 5. V 1950. od reakcionarnih neprijateljskih elemenata i katoličkog klera, u sprezi sa odmetničkom bandom radi rušenja društveno-političkog sistema FNRJ, tekovina revolucije i onemogućavanja izgradnje socijalizma.... U kontrarevolucionarnoj pobuni učestvovalo je oko 600 lica.... Većina učesnika u toku rata pripadali su kvislinškim oružanim formacijama – ustašama, ustaškoj miliciji, SS trupama, zelenom kadru, a bilo je pojedinaca koji su pripadali NOP-u, KPJ i odbornika mesnih narodnih odbora i narodne milicije".⁹ Ovo navodimo ne da bismo u istu ravan dovodili jedan leksikon i jednu ozbiljnu naučnu studiju. Cilj je sasvim drugi. Vidjeli smo ko je sve obavezan bio koristiti "istine" navedene u leksikonu (sva jugoslovenska policija, i javna i tajna, vojni bezbjednjaci i nosioci sigurnosnih poslova u sistemu ONO i DSZ, kao i drugi "sv(j)esni građani). Naravno, riječ je o samo jednoj istini, "istini" koju je u gotovo cjelokupnu društvenu strukturu instalirala partija/država. E, upravo tu istinu, jednu stranu istine demistificira, demaskira pa i elementarno opovrgava Vera Kržišnik u studiji *Cazinska buna*. Istovremeno, ova studija to čini i prema jednoj drugoj dokumentiranoj, takođe policijsko-partijskoj "istini". Dokument sa tom

⁹ Dr. Obren Đorđević, *Leksikon bezbednosti*, Partizanska knjiga, Beograd, 1986., str. 35.

jednostranom "istinom" pronađen je u arhivi AID BiH, a iz fundusa je arhivske grade SDB RSUP SRBiH. "Na traženje druga podsekretara J. Bradvice sačinjen je ovaj presjek 11. 7. 1983. godine. U toku aprila i početkom maja 1950. godine na nekim područjima bivšeg cazinskog i velikokladuškog sreza organizovan je kontrarevolucionarni neprijateljski ispad – pobuna od strane neprijateljski raspoloženih lica, mahom imućnijih seljaka i dijela reakcionarnog klera, čiji je cilj bio rušenje društveno-političkog sistema SFRJ, tekovina revolucije i onemogućavanje izgradnje socijalizma u našoj zemlji. Ohrabreni situacijom u svijetu i pod uticajem informbiroa pokušali su da vrata buržoasko kapitalistički poredak, da prekinu tok revolucije i socijalističke izgradnje. Parole za pobunu vršene su pod parolama 'sve što se može mobilisati protiv otkupa, obaveza i drugih mjera narodne vlasti na selu, protiv socijalističke izgradnje naše zemlje'... Među pobunjenicima bilo je preko 75 odsto onih koji su u toku rata učestvovali u neprijateljskim vojnim formacijama (ustaše, ustaška milicija, SS trupe, zeleni kadar). Među njima je bio i jedan manji broj učesnika NOP-a, članova KPJ i mjesnih odbora te pripadnika milicije..."¹⁰ (više nego očigledna sličnost sa već navedenim *Leksikonom bezbednosti*). Podsjećamo da je ovaj dokument nastao u vrijeme suđenja "muslimanskim nacionalistima i fundamentalistima" u Sarajevu, da je u tom procesu istražne radnje vršila SDB RSUP SRBiH, da je Jerko Bradvica bio rukovodilac te službe za Bosnu i Hercegovinu, a kasnije je ta ista osoba bila izvršni sekretar u Predsjedništvu CK SKIH, na poslovima ONO i DSZ. Reminiscencije se same nameću.

Rekli smo da je fenomen Cazinske bune u naučnoj, javnoj ili unutarpolitičkoj elaboraciji fungirao kao svojevrsna tabu tema. Od toga je krenula i Vera Kržišnik – Bukić. Nauka inače ima zadatak da postavlja pitanja i daje adekvatne, relevantne odgovore. Zašto je onda ovaj događaj bio tabu tema? Po našem mišljenju, a to implicite i eksplicite proizilazi i iz analize naučnice Kržišnik -Bukić, za to ima više razloga, ali svi nemaju istu težinu. Navest ćemo najbitnije.

Jedan od razloga je taj što država/partija, u svom "revolucionarnom zanosu", a ustvari u vlastodržačkoj opsesivnosti, nije mogla shvatiti da se neko može pobuniti protiv njenih aktivnosti koje su isključivo usmjerene na "narodno usrećiteljstvo" (dakle, elementarno nekorespondentan odnos partijsko-državnih vlasti i određenih struktura naroda). Drugi razlog bi mogao biti u tome što je, u vezi sa samim događajem i u vezi sa njegovim odvijanjem, u odnosima suprotstavljenih snaga i po aktivnostima i po mogućnostima sile i represije i po brutalnosti, šteta bila ekstremno na strani naroda, a državopartijska struktura je vremenom postala svjesna činjenice da se sve moglo, i to na relativno miran način, završiti. Dakle, bolje šutjeti nego otvarati mogućnosti kritike. Nadalje,

¹⁰ Arhiv AID BiH, dosje "Cazinski ispad"

partijskopržavna struktura, a posebno njen establišment, trebali su zatajnost oko događaja koji ima "dvije istine", kako bi ga uvijek mogla upotrijebiti kao argument zaštite "ciljeva i kontinuiteta revolucije" naspram svakog onoga ko bi pokušao učiniti neku radnju koja je tim ciljevima i tom kontinuitetu kontrapunkt (uostalom, cazinski i velikokladuški seljaci su taj događaj nazivali "buna" ili "ustanak", a država/partija mu je dala slijedeće atribute: "neprijateljski ispad", "neprijateljska akcija", "oružana akcija", "terorističko-diverzantski akt", "kulačko-informbirovska zavjera", "cazinska kontrarevolucionarna pobuna", a pobunjeni seljaci (narod) su nazivani "ustaško-zelenokadrovska banda", "odumirući ostaci starog kapitalističkog društva" i dr.). Budući da je partija/država imala unilaterarno ekskluzivno pravo na propagandno-kontrapropagandnu funkciju, kao i svu strukturu i infrastrukturu za materijalizaciju te funkcije, tabuiziranjem ove teme ipak je za sebe ostavljala prostor i diskreciono pravo da u za nju potrebnom i poželjnom trenutku prva reagira sa do tada "neoborivim činjenicama" i da te "činjenice" rabi kako i prema kome to njoj odgovara.

Međutim, najvažnije u svemu ovome je jedno pitanje koje je Vera Kržišnik-Bukić gotovo temeljito istražila, kritički opservirala, dala javnosti na upotrebu i tako događaj i sve u vezi s njim detabuizirala. Radi se o jednoj mjeri koju je država/partija poduzela prema pobunjenom stanovništvu. Riječ je o mjeri odmazde, a to je raseljavanje cjelokupnog stanovništva sa jednog područja na potpuno drugu destinaciju i konfiskovanju njihove imovine, odnosno, progon cjelokupnog stanovništva jednog dijela Cazinske krajine zahvaćenog pobunom, na područje Srpcra. To je mjera kolektivnog kažnjavanja koja ni prije ni poslije nije primijenjena i zabilježena u bivšoj Jugoslaviji, a bila je identična staljinističkim metodama u SSSR-u prema "neposlušnim" ili nepoćudnim narodima. Ta mjera je poduzeta u vrijeme kada je u tadašnjoj Jugoslaviji uvedeno radničko samoupravljanje radi "daljne demokratizacije društvenog života", ali i u vrijeme kada je tadašnja Jugoslavija bila potpisnik Povelje o osnivanju OUN, čime je postala njen ravnopravan član i obveznik u provođenju određenih međunarodno priznatih normi ponašanja u oblasti ljudskih prava. Mjeru kolektivnog progona naroda dijela Cazinske krajine, Kržišnikova dovodi u usku vezu s moguće izvršenim genocidom, pozivajući se na Konvenciju o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida (a zločinom genocida se smatra, između ostalog, djelo počinjeno sa namjerom da se djelimično ili potpuno uništi neka nacionalno etnička, vjerska ili rasna grupa i to putem.... teške povrede fizičkog ili duševnog integriteta članova grupe), koja je postala punovažeća 1950. godine, a koju je ratificirala i bivša Jugoslavija. U tom smislu Kržišnikova kaže: "Odredbe pomenute konvencije čak ni u ovom, 1950. godine po Jugoslaviju najtežem mogućem vidu njihove primjene na odnos države prema raseljenom stanovništvu Krajine, vlast u Jugoslaviji još ne okrivljuju, dakle, tim

odredbama ne bi se mogao direktno odrediti baš genocidni odnos Države. Ali da se je njen postupak raseljavanja tim odredbama približavao, pa i graničio s njima, prilično je izvjesno¹¹. Nedvojbeno, po našem sudu, ovaj dio studije *Cazinska buna 1950*¹² spada u red najvećih doprinosa demistificiranju, ali i demaskiranju, svega onoga šta se dešavalo maja i oko maja 1950. godine na područjima Cazina, Velike Kladuše i dijela Slunja, kao i onoga kako se ponašala država/partija SFRJ i SRBiH, uključujući i spekulacije njenih meritornih struktura i institucija sve do njenog raspada.

Da zaključimo. Namjera nam je bila prvenstveno da damo opći prikaz jedne iznimno značajne studije koju je uradila i priredila Vera Kržišnik – Bukić, s namjerom da je preporučimo kao nezaobilazan naučni produkt i doprinos za potpunije, egzaktnije i relevantnije poimanje, shvatanje, opserviranje i izučavanje naše novije povijesti. Drugo, pokušali smo ovu studiju promatrati djelimično i u kontekstualnom smislu (koliko je to u jednom prikazu moguće) ali to ne bi bilo izvodivo da studija ne predstavlja već sada nezaobilazan naučno utemeljen produkt za nova istraživanja bliže i dalje povijesti ovih krajeva i naroda koji tu žive. To i iz razloga što je stvarana i urađena tako da je uspješno izveden interdisciplinarni zahvat, a to opet otvara prostore naučnim i drugim javnim radnicima, da baš zarad te interdisciplinarnosti, nastave sa istraživanjem ove (Cazinske bune), ali i drugih društvenih pojava iz bliže ili dalje povijesti, koje su u vezi s njom ili su pak neovisni. Kržišnikova se ovom studijom iznova potvrdila kao nepristrasan, objektivan, sistematičan i metodičan naučnik, a drugim naučnim radnicima ponudila šlagvort i human izazov za dalja istraživanja ovdášnje sveukupne zbiljske prošlosti.

Napomene radi, ovo je opservacija jednog sociologa ili sociološki uklon o pisanju o nekom društvenom fenomenu, u ovom slučaju konkretnoj pojavi. Naravno, povjesničari mogu imati druge prosudbe, ali ni oni ne mogu ostati ravnodušni naspram studije Vere Kržišnik–Bukić *Cazinska buna 1950*, studije velikog i višeslojnog značaja.

Mirsad D. Abazović

Đorđe Stanković, Ljubodrag Dimić, *Istoriografija pod nadzorom*, I-II knjiga, Novinsko-izdavačka ustanova Službeni list SRJ, Beograd 1996., knj.1 - str. 357; hj. 2 – str. 295.

Konačnost ljudskog vijeka svakog pojedinca, svijest o toj vremenskoj ograničenosti ljudskog bitisanja i djelovanja navela je čovjeka da pokuša da pre-

¹¹ Navedena studija V. Kržišnik Bukić, str. 524.

¹² Ibidem, str. 383-410, zatim 522-525, ali i u drugim poglavljima.

vaziđe, na ljudski način da otrgne od neumitne prolaznosti sopstveni život i djelo, ili ga na neki način zabilježi, ostavi traga i zbog sebe i zbog budućih generacija. Želja da se ovdjekovječi sopstveno bitisanje potreba je za prevazilaženjem smrti, te neosporno krajnje, esencijalne karakteristike ljudskog života. Učiniti bliskijom vlastitu smrt i prihvatiti je kao sastavni dio egzistencije čini se da je vodilo religioznosti, tom olakšavajućem stanju svijesti koji nudi čovjeku uprošćenu, idiličnu sliku nestanka i na zavidan način pruža utjehu o životnoj, sasvim atomiziranoj ulozi pojedinca i toj krajnjoj graničnoj tački života i čini je lako premostivom, prirodnom, logičnom i čak ponekad i poželjnom. Granica bivstvovanja i nebivstvovanja se ukida, religiozan čovjek je bezvremen, slobodan. On je apsolutno spreman da svoje djelo posmatra kao dokaz svog postojanja, ali u jednom neograničenom vemenskom toku. Ljudska "sloboda" koju nudi mit, religija, ideologija, te sve društvene kategorije nužno proizašle iz organizacije života zajednice, društva, države, ljudsko su djelo u istoj mjeri u kojoj je ljudska potreba da se sve one racionalno spoznaju, obrazlože i prihvate, te da se smjeste u jednu nadljudsku kategoriju – vrijeme. "Obuzdavanje" vremena, racionalno njegovo prihvatanje, spoznaja njegovog značaja jeste i najzahtjevniji ljudski poduhvat, čiji rezultati još uvijek nisu u potpunosti dokučivi, baš iz razloga što navedene kategorije koje nude "slobodu" nude i različite stepene nadzora.

Istoriografi u svim vremenima, društvenim sistemima i kulturnim klimama, pozvani po zakonima struke da na najracionalniji način saznavaju prošlost, objašnjavaju je i govore o njenim zakonima i poukama, te njihova djela bili su predmet nadzora, koji je istovremeno i ponekad bio poticaj da se od njega otrgnu. Ta borba istoriografa za dosezanjem vlastitih racionalnih dometa i promovisanjem znanja i dosegnute istine, utopljena u kontekst vremenskog toka, naslovljena *Od mita do nauke*, pregledno je data u prvom dijelu dvotomnog djela - *Istoriografija pod nadzorom*, autorā Đorđa Stankovića i Ljubodraga Dimića. Jednostavnost u kazivanju, do koje se dolazi dugim radom, i ovaj put je pokazala svoje najbolje kvalitete u uspješnom i temeljitom razlaganju tog procesa čija se mnogostruka bit ni u kom slučaju nije izgubila, već je poticajna za čitaoca i prezentovana na način zaslužan za pribavljanje interesa šireg od univerzitetskog, mada je navedeno da su to "osvježena" predavanja iz predmeta *Uvod u istorijsku nauku*. Po kazivanju autora ovaj dio je temelj za razumjevanje drugog djela knjige – *Od ideologije do nauke (Radanje istoriografije o Jugoslaviji 1945–1965.)* – kako je nastajala i razvijala se istoriografija u prve dvije decenije socijalističkog društva u kojoj se nadzor očitovao u svoj svojoj snazi i moći i gdje se govor o metodi ne ispoljava samo kao podtekst već je bio borba za goli opstanak i dostojanstvo profesije, borba za osnovnim smislom koji se često gubio nedjelovanjem. Ovaj dio knjige će za mnoge čitaoce biti šokantna slika, možda i stoga što se to vrijeme može sinatrati savremenim i što su njegove posljedice još toliko prisutne, iako dosad nedovoljno puta definisane, i što će

prisutne, iako dosad nedovoljno puta definisane, i što će njihovo prevazilaženje zbog te šutnje biti dugotrajno. Ono iziskuje napor da se nanovo valorizuju i interpretiraju mnogi procesi i događaji iz prošlosti i da se na postulatima nauke izgradi nova percepcija koja će ponuditi pretpostavku za otklanjanje stereotipa i uspostavljanje novog sistema mišljenja. Sve sistematski razložene komponente poslijeratnog perioda i njihove karakteristike oslikavaju jednu ograničavajuću bit naspram razvojne linije istorijske svijesti društva, te statusa i društveno pragmatične uloge historičara. U poslijeratnim podjelama – pobjedničkoj, blokovskoj, ideološkoj, ekonomskoj, socijalnoj, nacionalnoj kao jedina snaga koja će ih u cilju bolje, svjetlije budućnosti nivelisati pojavljuje se jedno-partijski i u cilju pravednosti samoprozvani sistem, koji osnovni izlaz iz protivrječnosti vidi u kolektivnom zaboravu i apsolutnoj privrženosti i odanosti pojedinca. Kontrolisana istorijska svijest zaživljavala je partijskim tumačenjem prošlosti, predočenim parolama i emocijama nabijenim stereotipima, te izgrađivanim kultom ličnosti. Partija, vođstvo ustanka 1941., narodna revolucija, poslijeratni preobražaj i razvoj glorifikovan je prilikom svakog društvenog okupljanja, proslave i manifestovana je sreća i uspon društva u cjelini i kao i svakog pojedinca. Partija je još uvijek bila nespremna da se oslobodi apsolutne arbitraže nad istorijom. Već zaživjelo nipodaštavanje i nekontrolisano uništavanje arhivske građe – političkim obrtom zaustavljeno je i u tim odbačenim materijalima počela se tražiti potvrda vlastite ispravnosti i osnaživati pobjednička slika. Međutim, vrlo dugo je veliki broj fondova po arhivama bio nepoznat i nedostupan historičarima, čija se društvena angažovanost, nakon zagovarajućeg prevaspitanja zdušno očekivala i zahtjevala, a sve na osnovama dijalektičkog materijalizma. Neutralni, oni koji su se pokušali ogrnuti plaštom i pravilima svoje struke odbacivani su, jer se pomoć u osnaživanju stereotipa tražila od odabranih, patriota bez drugih predznaka. Sljedstveno tome, suženih vidokruga i u iracionalnom okruženju, kod historičara pravila struke vrlo često su bila podređena ideološkim. Strah od društvene, stručne, pa i potpune izolacije u slučaju neposlušna mogao je biti prevaziden samo vlastitim rizikom, koji je bio gotovo nepoznanica u jugoslovenskim okvirima. Kroz mrežu instituta koja je okupljala historičare nastavljen je nadzor, mada se razlike u viđenjima prošlosti kako u političkoj sferi, tako i među historičarima nisu mogle više prenebjegnute. Politička podobnost je šezdesetih godina bila nadopunjavana postepeno i stručnom, teror fotografije se umanjivao, što je nanovo bio rezultat i diktat politike, ali je time bila data šansa da se osnaži racionalni pristup prošlom. Još uvijek je u znanju historičara viđena opasnost i ona se pritiskom oblikovala u prednost za partiju ili isključenjem historičara ili organizujući ga pri republičkim strogo nadziranim institutima nudeći mu već zadatu koncepciju, svrhu i cilj proučavanja prošlosti. Politička decentralizacija sedamdesetih godina karakteristična je i u narastanju provincijskih interesa i u ovoj sferi, što je dovelo do atomizacije istorije, gub-

ljenja opšteg na račun lokalnog i u krajnjoj liniji favorizovanja nacionalnog. Mada je bavljenje istorijom bio samo jedan od objekata ideološkog i političkog nadzora, njegova funkcija bila je neosporno neizbježna u građenju istorijskog mišljenja društva, a čije su se karakteristike odslikavale i klimom u kojoj je nastajala historiografija o Jugoslaviji, državi čiji se nastanak gubio u svijesti građana. Predstava o prošlosti bila je modelirana kao i svjetlo viđenje budućnosti. "Jugoslovensku državu kao oblik svoje vlasti revolucionarni subjekat nije stekao, već je tu državu nasledio...Onaj koji nije programski razvijao ideju jugoslovenstva niti je imao istorijsku odgovornost za stvaranje jugoslovenske države, nije posedovao elementarni osećaj za *državnu ideju*, nije imalo ni potrebu da stiče znanja o njoj, njenim korenima i značaju za narode koji su je sačinjavali. Da ne govorimo o karakteru društva kao celovitom problemu istorijskog proučavanja."¹

Čitava koncepcija knjige i mnoge nenametljivo provučene misli, stav su angažovanih autora o potrebi ponovnog uspostavljanja kategorijalnog aparata, sa racionalnim i profesionalnim polazištem koji će u budućem proučavanju prošlosti voditi novoj istorijskoj svijesti, time i slobodi, tolerantnoj i otvorenoj za saradnju i etičkom liku istoričara neopterećenog prije svega svojim pristrasnostima i cenzurom vlastite svijesti. Razvoj historiografije u nauku zahtijeva puno toga.

Drugi tom ovog djela je hrestomatija u izboru profesora Đorđa Stankovića, čija je zadaća da zabilježi značajne momente u razvojnoj liniji jugoslovenske historiografije i njene metodologije na području bivše Jugoslavije. Ona u potpunosti opravdava svoj naslov nudeći uzorne, tekstove, znanja, teorijske postavke, stajališta i smjernice čija je efektivnost i valjanost upotrebljiva i stimulativna za sve zainteresovane za prošlost. U prvoj, od tri tematski uokvirene cjeline, pod naslovom *Jugoslovenska društva i časopisi*, doajeni jugoslovenske historiografije Stanoje Stanojević, Viktor Novak, Bogo Grafenauer, svojim tekstovima govore o hronici *Jugoslovenskog istorijskog društva* (1928), *Jugoslovenskom istorijskom časopisu* (1935), *Koordinacionom odboru istorijskog društva FNRJ* (1950-1954). Prezentovana je dokumentacija sa Prvog Kongresa istoričara FNRJ (Beograd, 5-8. maj 1954) koja pruža sliku tadašnjih dosegâ historiografije, ali i racionalnosti kojom se bilježio Kongres, u čijem prilogu nalazimo Pravila Saveza istorijskih društava FNRJ, kao i ključne tačke, i danas aktuelne, oko kojih se Kongres bavio – arhivska građa, pitanje naučne organizacije i problem nastave istorije.

U drugoj cjelini hrestomatije, nazvanoj *Vrednovanje baštine* nalazimo tekstove dr. Dragoslava Stranjakovića, Vikora Novaka, i dr. Dragoslava Jankovića o počecima historiografije o Jugoslaviji, njenim zadacima i radovima o

¹ Đ. Stanković, Lj. Dimić, *Istoriografija pod nadzorom*, knj. I, str. 14.

stvaranju jugoslovenske države, objavljenim između dva svjetska rata. Treća cjelina hrestomatije – *Određivanje smernica* izbor je tekstova Jovana Marjanovića, dr. Vase Čubrilovića, Branka Petranovića, Bogumila Hrabaka i Dimitrija Sergejeva koji pokušavaju sveobuhvatno da izlože probleme savremene jugoslovenske historiografije razmatrajući metodološke postavke, postavljajući teze, sugerišući organizaciju rada, interdisciplinarnu saradnju i razvojne pravce naučnoj historiografiji, u cilju postizanja pouzdanog znanja i racionalnog stava.

Zbog temeljnih pitanja koja postavljaju, kao i zbog njihovih inspirativnih karakteristika, prvenstveno u sagledavanju vlastitih dosega, kao i zbog stimulativnosti koju jednostavno i nesebično pružaju, autori ovog djela se pojavljuju kao tvorci figuracije u koju unose svoja iskustva, s neospornom vještinom kazivanja, tako da bude podjednako interesantna i profesionalcima i svim onim čitaocima okupiranim prošlošću, a koji osjećaju taj užitak pisanja i darivanja znanja.

Sonja Dujmović

Deseti kongres istoričara Jugoslavije (15. – 17. januar 1998.), Savez istoričara Jugoslavije, Zbornik radova, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1998., str. 862.

U vremenu kad se kritičkom valorizacijom društvenih tokova i dešavanja, postojećih etičkih normi i stanja svijesti, kako u društvu u cjelini tako kod pojednica, dođe do tačke u kojoj se sve stavlja pod znak pitanja, pa i smisao vlastite profesije, svaki znak pozitivnog djelovanja sa te strane ohrabruje i biva poticaj za vlastito angažovanje.

U tom smislu je vjerovatno Deseti kongres istoričara Jugla vije, održan od 15. do 17. januara 1998. godine bio spiritus movens za sve one učesnike, njih oko šest stotina, koji su osjetili svu nužnost angažovanosti i smisao vlastite vokacije, pa su u tom broju pratili rad Kongresa koji se odvijao u dvije plenarne sjednice i tri sekcije. Tom prilikom uokvirene su tri tematske cjeline:

- I Migracije u formiranju balkanskih društava
- II Žena u istorijskom razvoju društva od antike do danas
- III Nastava istorije u savremenim uslovima

Izbor ovih tematskih cjelina ukazuje na svu aktuelnost zadate problematike, koja je kao takva prisutna i u zapadnoevropskim krugovima istoričara i još jednom potvrđuje da praćenje historiografskih tokova u ovim, širim okvirima ima svoj odjek i na prostoru Balkana.

Radu Kongresa, u svojstvu referenata prisustvovali su istoričari Saveza društava istoričara Srbije, Društva istoričara Crne Gore i Društva istoričara

Republike Srpske i ponudili 86 saopštenja. Oni su imali priliku i da prate predstavljanje zbornika radova – *Drugi svjetski rat – 50 godina kasnije* i *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, prvi broj.

Problematika migracija, pojave univerzalnog društvenoistorijskog, ekonomskog, sociološkog, kulturološkog značaja, nezobilazna je konstanta historiografskog bavljenja, te posljedica i uzrok procesa sa dalekosežnim dometima i stoga neiscrpan izvor istraživanja i odgovora na pitanja koja savremenost postavlja. Brojnost ponuđenih referata (12 od 25), koji se tiču demografskih pomjeranja na jugu Srbije, Crne Gore, Makedonije naglašava taj momenat aktuelnosti u ovom vremenu i intervenciju istoričara, pozvanih da objasne savremenost, jasno se ogleda. Bosna i Hercegovina je posebno tretirana u jednom radu – *Emigracije u Bosni i Hercegovini posle Drugog svetskog rata*, autora dr. Drage Borovčanina, kao i usputno, u drugim referatima, uglavnom koji se tiču perioda 1941 – 1945. Etnička pomjeranja, migracije, društvena pokretljivost, mobilnost, izbjeglištvo, deportacija, emigracija, seoba, kolonizacije, demografski potres, raseljavanje – samo su termini upotrebljeni u pokušaju da se ovaj složeni fenomen dovede u vezu sa antropološkim bićem istorije i društva, te balkanski prostor i proces formiranja balkanskih društava učini shvatljivijim. Susreti civilizacija, religija, kultura, te njihovi sukobi nisu ostali samo na nivou ovog prostora, nego su se njihove posljedice osjetile mnogo šire. Globalizacija ovih procesa imala je i još uvijek ima za posledicu stalni nadzor velikih sila nad ovim procesima i njihovo konstantno uplitanje i prisutnost, motivisanu usmjeravanjem u njima željenom pravcu. Složenost problema migracija dovela je do potrebe prevazilaženja tradicionalnog pristupa i uključila prvenstveno sociologe, pa politikologe, kao i druge društveno profilisane naučne radnike u rad na konstruktivnoj analizi i pružanju novih podataka kao i poticaju za nova proučavanja ovih etničkih, demografskih, etnoloških i geopolitičkih promjena.

Drugi tematski blok ovog naučnog skupa, a prezentovan u Zborniku, dat je pod naslovom *Žena u istorijskom razvoju društva od antike do danas*. Njime se, u zadnjih nekoliko godina, još jednom artikuliše, a sada po prvi put pred ovim skupom, potreba izučavanja uloge žene i njenog (ne)ograničenog dometa u formiranju, usmjeravanju društvenih tokova. Ovako i vremenski i tematski, već u naslovu, široko postavljena problematika rezultirala je šarolikošću i nedovoljnom profilisanošću referata (njih 20), čiji naslovi, ne ulazeći u pojedinačnu valorizaciju, ne nude utisak jasno postavljenog problema. Vjerovatno su i sami organizatori, svjesno ovaj put, samo ukazali na nužnost proučavanja ove teme, te otvorili mogućnost da se ona izvuče sa marginalija i društvenog i naučnog interesa, te da postane trajno prisutna kao faktor u razrješavanju problema mnogih društvenih pojava, sa ekonomskog, sociološkog, etičkog, kulturološkog, psihološkog stajališta. Ovaj imperativ je neophodno

shvatiti na pravi način ukoliko se želi priznati da se bez većinske populacije ne može izgrađivati društvo i kreirati uslovi novog života koje će voditi i novom, demokratskijem, humanijem društvenom poretku i sistemu vrijednosti, inkorporiranom u njemu. I sam razvoj tehnologije, globalna komunikacija - od ekonomske do ekološke razine, aktivira da se uvriježene predstave o dihotomiji interesa polova preispituju i ponovno valorizuju na osnovu novih kriterija. Spoznaja o različitom iskustvu žene u prošlosti s obzirom na njenu klasnu, religijsku, obrazovnu, etničku, generacijsku pripadnost, takođe ukazuje na nužnost interdisciplinarnog pristupa i uvođenja jasno definisanih terminoloških obrazaca koji su prvi korak u razotkrivanju postojećeg problema i predstavljaju se kao temelj daljim istraživanjima. Shvatajući da istorijska nauka u razvijenim društvima ulaže napor u ovom smislu, organizatori su učinili pokušaj da skrenu "pažnju naučnicima da je krajnje vreme da se učini nešto svrsishodno i na planu istraživanja ovog segmenta društvene istorije." Priključujući se "zrelim historiografijama", druga sekcija je otvorila svu "lepezu složenih istorijskih struktura balkanske istorije", u okviru koje nalazimo i rad *Ponašanje bosanske kraljice Mare (Jelene) u izbjeglištvu*, autora prof. dr. Đure Tošića.. Predloženo je u zaključku rada druge sekcije i da se osnuje asocijacija za pisanje istorije žena Balkana, kao i da se napiše sinteza istorije žena Balkana, što je poticajno i za istraživače sa prostora Bosne i Hercegovine.

Rad treće sekcije je obilježio najveći broj referata - njih 34, što uz tradicionalnu orijentaciju, pokazuje povećan interes da se progovori o udžbeničkoj literaturi u nastavi istorije, o planovima i programima - da li oni prate razvoj historiografije, u kojoj su mjeri ideološki usmjereni, o potrebi njihovog mjenjanja, o nuždi unapređenja nastave istorije, te procesu formiranja istorijske svijesti kroz nastavu istorije. Procesu dezintegracije jugoslovenskog prostora, minuli rat, sa nesrećama koje je donio, uveliko otežavaju racionalan pristup istorijskim događajima i procesima i stvaraju konfuziju kod istoričara, nastavnika i profesora, u naporu za pronalaženjem ispravne metode rada, razlaganja i objašnjenja prošlosti u nastavnom procesu, i u naporu da postignu svrsishodan minimum u unapređenju nastave sa svim didaktičkim i pedagoškim zahtjevima koji se postavljaju. Progovoreno je o udžbenicima istorije u nastavi osnovne i srednje škole, iskustvu u radu u učiteljskim školama, na univerzitetima, o specifičnostima programa u Crnoj Gori, Makedoniji i u Hrvatskoj, kao i o nastavi vojne istorije u vojnim visokoškolskim ustanovama. Ovaj složeni kompleks problema nastave istorije još dugo će ostati vrlo aktuelan i izazov za novu reformu koja treba odgovoriti svim zahtjevima i istorijske nauke, potrebi dezideologizacije i potrebi modernizacije nastave. U radu ove sekcije učestvovalo je 300 istoričara., a Zbornik Desetog kongresa istoričara Jugoslavije u sedam tačaka donosi i rezoluciju koja se odnosi na prijedloge ove sekcije, a u cilju davanja smjernica za dalji rad na unapređenju nastave istorije.

Zbornik je zabilježio i promocije dva druga zbornika. *Drugi svjetski rat – 50 godina kasnije*, rezultat je skupa održanog pod istim imenom 20.–22. septembra 1995. godine u Podgorici, u organizaciji Crnogorske akademije nauka i umjetnosti i Srpske akademije nauka i umjetnosti, a povodom obilježavanja pedesetogodišnjice završetka Drugog svjetskog rata, u kojem je objavljeno 99 saopštenja.

Promocija Zbornika radova *Iz istorije Bosne i Hercegovine*, br. 1 nije, nažalost, zabilježena, mada je u sadržaju najavljena.

Sadržaj zbornika obuhvata još, uz uvodne napomene, otvaranje kongresa sa pozdravnim riječima i telegramima, sadržaj rada prve i druge plenarne sjednice, te radove sve tri sekcije, rezoluciju i završnu riječ, te i adresar učesnika kongresa.

Energija utrošena na izradi saopštenja, pojedinih referata i ovog Zbornika poticajna je za svakog historičara, zaslužuje njegovu pažnju i nivelise ignoranciju.

Sonja Dujmović

*Historians of the Future: Workshop 13-19. March 2000, University College London, School of Slavonic and East European Studies, Centre for South-East European Studies, London**

Nije tačna pretpostavka da upotreba termina podrazumijeva i njegovo potpuno poznavanje. Pogotovo, ukoliko je taj termin uvriježen, gotovo pomodan u određenom trenutku. Pozitivna strana je ta, što vokacijom i profesionalnom etikom odlikovani historičari uvijek nanovo pokušavaju da definišu određeni pojam. U ovom slučaju riječ je o Jugoistočnoj Evropi. Politizacijom i ratom intonirani prostor ponovno je, i to naglašeno, u centru pažnje stručnjaka svih profila. Historičari, pozvani po ko zna koji put da naukom osnaže određene političke pretpostavke i smjernice, opet nemaju pravi odgovor koji bi zadovoljio javnost. Ali, i ne odustaju, bez obzira što nema definitivnog stava o tome šta je Jugoistočna Evropa i koji su to kriteriji koji bi zadovoljili već sve dosada ponuđene zahtjeve pri definisanju ovog prostora. Jedan od najčešćih kriterija identifikacije Jugoistočne Evrope je njeno posmatranje kao regionalne jedinice u relaciji sa Zapadnom Evropom. Vrijeme i događaji očito pokazuju da pristalice ove teze duboko osjećaju nedostatke svoje postavke, te da se, ignorišući cjelinu evropskog prostora, njegove zajedničke odlike i unutrašnje veze, još uvijek bore sa pokušajima da poreknu zajedništvo prostora, u biti šire i dublje, nego što to žele priznati.

* U radu je korišten izvještaj organizatora (CSEES), upućen Britanskom Savjetu

U sklopu pobuđenog interesa za ovaj prostor i debata koje se vode na svim nivoima, u Londonu je između 14. i 17. marta ove godine Centre for South-East European Studies (CSEES) pri The School of Slavonic and East European Studies, University College London organizovao seriju okruglih stolova za istoričare iz Jugoistočne Evrope, finansiranih od strane Britanskog Savjeta. Organizacija okruglih stolova je bila inspirisana ubjeđenjem da istorija i istorijska profesija igra centralnu ulogu u politici i ideologiji Jugoistočne Evrope i da je vrlo važno da istoričari Jugoistočne Evrope zajedno sa kolegama sa Zapada ocrtaju probleme i razmjene iskustva. Dakle, ciljeve ovog okupljanja organizator je definisao na sljedeći način:

- da se podstakne razmjena ideja među ključnim članovima nove generacije istoričara u Jugoistočnoj Evropi, kako među njima, tako i sa njihovim kolegama sa Zapada u vjeri da bi ovaj dijalog, uz napredovanje uzajamnog razumjevanja, mogao pridonijeti naporima da se osigura mirna budućnost u regionu;

- da se olakša otvorena diskusija oko ključnih stajališta u historiografskoj produkciji u regionu, u cilju da se prevaziđu skućene definicije "prihvatljive" istorije;

- da ohrabri slobodnu razmjenu pogleda učesnika oko istraživačkih metoda i prakse podučavanja;

- takođe, dijalog bi uključivao i sljedeća pitanja: kako ocrtati okvire u kojima bi istorija bila pisana i promišljena u Jugoistočnoj Evropi; kako akademska istorija otvara javne debate i kakva je javna uloga istoričara u društvu; u kojoj mjeri je zajednička istorija u regionu moguća i koliko željena; te, u kojoj mjeri istoričari Jugoistočne Evrope nude naznačene probleme i rješenja Zapadnoj Evropi, a i svojoj sredini.

Pozvani i stalno prisutni su bili istoričari iz Albanije, Bosne i Hercegovine, Bugarske, Grčke, Hrvatske, Jugoslavije, uključujući Kosovo, Makedonije, Rumunije, a posjećivali su okrugle stolove studenti sa CSEES-a i drugih britanskih univerziteta, kao i istraživači i postdiplomci iz regiona, koji trenutno rade u Britaniji. Sve u svemu, oko 40 istoričara je uzelo učešće u radu tokom sedmice. Šarolikost problematike i perioda istorije kojom se bave, kao i mješavina dobi i profesionalnog statusa, kao i ustanova u kojima rade su bili preduslovi da učesnici lakše ponude perspektive rješenja ponuđenih spornih pitanja.

Problematika je fokusirana oko četiri široke teme:

1. Institucionalni okviri rada na istoriji;
2. Prostori za debate: istorija u javnoj sferi;
3. Zajednička istorija u regionu?
4. Šire historiografske debate.

Kraj sedmice je bio rezervisan za jednodnevnu konferenciju, nazvanu: Post-Kosovski Balkan: perspektive pomirenja, u organizaciji Dejana Đokića i Stephanie Schwandner-Sieveres sa CSEES-a.

U okviru prvog dana rada učesnici su pozvani da upoznaju prisutne sa uslovima rada u svojoj sredini, te je ovako široko postavljena diskusija ponudila razumjevanje onoga kako institucionalni kontekst formira ono što nazivamo istorijom Jugoistočne Evrope, kako ta infrastruktura discipline nudi pojedincu, istoričaru izbor u odabiru svoga rada, razlike u istraživačnom radu i podučavanju, te pritiscima koji determinišu rad istoričara. Između ostalog, učesnici su naglasili često konzervativni institucionalni okvir u kom rade, a koji ograničava mogućnosti za mlade istraživače.

Jedan od problema se pojavljuje i generacijski, profesionalni sukob po pitanju metodologije rada, izbora tema, načina i stila prezentacije izvršenog istraživanja. Zatvorenost kruga, nepromjenjiva politika i mentalitet stare generacije su još uvijek prisutni, te onemogućavaju napredovanje mladih istraživača. Uz nedovoljno uvažavanje njihovog rada i bez finansijske podrške, mlada generacija vrlo brzo napušta naučni rad, jer gubi motivaciju za ovu disciplinu. Uz to, istraživači su često prinuđeni da svoj program rada prilagođavaju ili postojećim političkim potrebama ili potrebama stranih organizacija koji podupiru istraživački rad, s tim, da je ta podrška uvijek kratkoročna i vrlo često van okvira akademskog, oficijelnog programa. Još je dodatno otežavajuće, što uključivanjem u rad nevladinih organizacija, istraživači gube podršku oficijelnog profesionalnog "kora".

Već otežanu komunikaciju na svim poljima dodatno opterećuju i jezički "sukobi" u regionu.

Drugi okrugli sto se ticao odnosa između akademske istorije i dnevne politike. Zbog prirode politike, naročito zbog specifičnog karaktera političke sfere u Jugoistočnoj Evropi tokom ovog stoljeća, istoričari su igrali centralnu ulogu u političkim debatama u regionu. Ali tenzije između akademske javnosti i političara bi se mogle posmatrati kao problem u kome se nalaze svi istoričari, ma gdje radili. Diskusija se koncentrisala na školske udžbenike kao mjesto gdje se sukobljavaju sve različitosti zainteresovanih, od istoričara, političara, države i roditelja do učenika, kao i na mogućnosti da se eliminišu već osnaženi nacionalni stereotipi, te ohrabri kritička analiza i uvedu nove teme.

Mediji, popularna sjećanja i svjedočenja, Internet, bave se prošlošću, naročito onim spornim i kontraverznim pitanjima, te je ovo javno "pravljenje" istorije vrlo često poligon za političke sukobe. Postoji generalno stanovište da istoričar ima javnu odgovornost u svim visoko politiziranim okruženjima i insistira na argumentima i profesionalnim standardima nasuprot izazovu jasnih i jednostavnih odgovora medija, i to je činjenica, da autoritet istoričara u javnim izjavama o prošlosti nije uvijek bez izazova. S jedne strane nizak nivo

profesionalnih standarda diskredituje ideju o objektivnosti, a sa druge strane akademsko insistiranje na kompleksnosti ostavlja otvoren prostor za demagogiju, politizirane novinare i amatere.

Očito je da politika i političari uvijek imaju jasna rješenja i jasan jezik, prihvatljiviji i prijemčiviji za javnost, nasuprot istoričarima čija nedorečenost i retorika ubija njen interes.

Atmosfera prošlog sistema, čini se da je opstala u jednom od važnijih segmenata discipline, u (ne)postojanju kulture dijaloga. Pod ideološkim pritiscima i opterećeni lokalizmom i konzervativnom sviješću, i stručni krugovi još uvijek nemaju svijesti o potrebi za otvorenim forumom i prednostima koje on pruža.

Učesnici su dozvolili mogućnost da se istorija u regionu vrlo često pisala u cilju kompromitovanja drugih istoričara. Mada je uočeno, da je i u bliskoj prošlosti postojala potreba za diskusijom među istoričarima, i to u smislu razvijanja kulture debate.

Kao posebni gosti ovog okruglog stola pojavila su se tri uvažena profesora (Richard Clogg - Oxford, Richard Crampton - Oxford, Mark Wheeler - Derby) sa svojim predavanjima.

Treći okrugli sto je fokusirao problem zajedničke istorije regiona. Pitanja o kojima se diskutovalo su sljedeća: ko želi zajedničku isiju, osim međunarodnih tijela za podršku nauci; šta se misli da bi se time dobilo; koje bi to bile teme i metodologije s kojima bi se to moglo uraditi; da li bi to bilo usklili rezultat političkog pomirenja i tolerancije; da li bi bilo shvaćeno kao protivteža ili korektiv za neusklađene nacionalne istorije; da li bi se regionalna istorija mogla pisati samo uz savladavanje političkih konflikta i da li je to poželjno; da li bi se specifičnostima i razlikama približili putem komparativnog rada na zajedničkim temama. Učesnici okruglog stola su bili spremni o ona bacanje svjetla na neka od postavljenih pitanja sa kojim su suočeni. Oni su se više složili oko toga da postoje još uvijek crne rupe u historiografiji, koje su primarne za rješavanje i oko potrebe da se provedu bazična istraživanja na čitavoj seriji spornih pitanja.

Potreba organizatora da opipa puls učesnika i uvidi količinu spremnosti za zajednički rad naišao je izgleda na zid zbnjenosti, u priliki kada se treba iskazati stepen nemoći pri djelovanju u vlastitoj sredini svakog istoričara, pa bio on predavač ili istraživač. Spremnost prisutnih za zajednički rad nije bila sporna. Ali navedeni primjeri kako se radi u državama ovog regiona ukidaju svaki entuzijazam: svi susjedni narodi su neprijatelji (a najveći Turska, što je u šali navedeno kao zajedničko svima, te da se u tom smislu može uspostaviti saradnja); narod dotične države je imao državu i dok tog naroda u ovom regionu nije ni bilo; nacionalnih manjina gotovo da i nema; granične teritorije susjeda nisu u stvari njihove, već dotične države; islam se priznaje samo kao arapski, ali

ne i naroda u vlastitoj državi; mjenjanje istorijskih fakata na račun susjednih država; produkcija literature u kojoj se veliča vlastita država i narod; etc. U svakom slučaju slika drugih je uvijek loša. Izlaz pojedini istoričari traže u saradnji sa partnerima van regiona, u korištenju literature sa Zapada, što je izazvalo razočarenje kod organizatora.

Na četvrtom okruglom stolu vođena je široka diskusija o istoriografiji, teoriji i istorijskim metodama i politici i istoriji u prehtodnom periodu. Nekoliko učesnika navelo je nastojanja da se nađu načini stajališta o istoriji, koji bi prevazišli državno-političke ili nacionalne okvire (mikro-istorija i socijalna istorija; saradnja između istorije i antropologije; teme o istoriji žena, migracijama, socijalnim pokretima, zakonu, metode korištene u komparativnim projektima, mnogobrojna kršenja istog problema...) Osim ovih ponudena su za razmišljanje i pitanja obrazovanja, vojske uopšte, strukture balkanskih društava, etc. ...

Traženje utočišta u temama koje bi se mogle nazvati marginalnim moglo bi se kritikovati kao težnja za izbjegavanjem politike i konfrontirajućih spornih pitanja koja djele ne samo istoričare već i narode, pa i države - i tu treba naglasiti da je privrženost modernim istoriografskim trendovima naglašeno kod zapadnih stilista čija razmišljanja ne odražavaju realnosti Jugoistočne Evrope. Ali i takva stajališta mogu biti branjena u smislu da nisu neophodno trivijalna ili beznačajna, a takođe koriste analitičke kategorije koje definiše istorija. Oni takođe pronalaze nove crne rupe, dovode ih u fokus interesa i pomažu da se redefinišu, više gradeći nove modele i metode, nego što odbacuju stare.

Učesnici su i dalje naglašavali upliv politike na profesiju u regionu, a potrebu za njenom nezavisnošću; o manipulacijama u profesiji, nepostojanju javnih debata, o potrebi za istorijskom distancom, crnim rupama u istoriografiji i mnogim drugim problemima sa kojim se susreću u svojoj sredini.

Zaključak organizatora je da će istoričari uvijek biti bliski mogućnostima za eksperimentisanje sa novim metodama i različitim tipovima istorije; velika otvorenost drugim disciplinama i teoretski i metodološki je stimulans koji oni podržavaju; potreba da se izgradi kultura debate posebno je izražena naspram posesivnosti ili otporu novom. Sve ove stvari su jednako potrebne za one koji se bave istorijom Jugoistočne Evrope, ali one ne mogu biti dovoljne bez obavezivanja da će se konfrontirati sa kontraverznim i bolnim spornim pitanjima u prošlosti i sadašnjosti regiona. Uočeno je da istoriografski pluralizam nije dovoljan sam po sebi. Prihvatanje korisnoga iz iskustva drugih i nove inicijative su naznačene, kao i zajedničko stajalište da bi se mnogo toga i moglo i trebalo učiniti, a u cilju otvaranja prostora za međusobnu komunikaciju. Kao primjer je navedeno Udruženje za društvenu istoriju iz Beograda (Association for Social History, www.udi.yu.org), pod okriljem prof. Andreja Mitrovića.

Kao pozitivne strane okruglih stolova organizator je naznačio stimulativne debate i slobodnu razmjenu pogleda i informacija, ali je bilo i drugih.

Prije svega to je bila šansa da se uspostave lični kontakti kolega koji rade na sličnim oblastima. To je, uostalom, važan dio svake međunarodne konferencije, ali su se učesnici složili da je mogućnost uspostave mreže specijalno vrijedan aspekt ovog događaja jer je prisutan nedostatak infrastrukture koja bi poduprla komunikaciju među istoričarima koji rade u Jugoistočnoj Evropi. Da li zbog nedostatka sličnih sastanaka ili jezičkih barijera ili zbog oficijelnih barijera podignutih između država u konfliktu, istoričari ovog regiona su imali teškoća oko dobivanja informacija o tokovima u struci u susjednim državama i vrlo često su bili obavješteniji o zapadnoj historiografiji ili preko nje saznavali o dešavanjima u svom okruženju. Ovi okrugli stolovi CSEES-a su bili i šansa za susret kolega u kojem su raspravljani zajednički problemi i interesi i izmjenjene informacije u neformalnoj i neutralnoj atmosferi. Profesionalna komunikacija je prevagnula nad političkim i nacionalnim stajalištima. Važno je napomenuti da su statusne pozicije bile neutralizovane željom za održanjem široke diskusije.

Ponuđeni su i prijedlozi za unapređenje komunikacije među istoričarima Jugoistočne Evrope na posljednjoj sesiji, ali ponuđena su i tri konkretna prijedloga:

1. Mogućnosti za komunikaciju, već ponuđene preko Interneta bi trebalo iskoristiti, u cilju kreiranja jednog elektronskog časopisa u kojem bi se otvorio prostor za abstrakte novih, publikovanih istraživanja, na engleskom jeziku. Prijedlog je podržan, ali to zahtjeva pronalaženje finansijske potpore, kao i angažman na izradi rasporeda učesnika. U kratkom vremenu, procirkulisati će e-mail, a informacija o tome će se moći dobiti na CSEES web stranici (<http://www.ssees.ac.uk>)

2. Iskorištenje prednosti elektronske mreže zavisi u najmanju ruku od minimuma ličnih kontakata. Okupljena grupa je predložila da se sastanci, kao ovaj, redovno održavaju, možda kao baza za novu asocijaciju istoričara iz Jugoistočne Evrope, sa ciljem da se ponudi novi prostor za akademske debate i za konfrontaciju oko nekih spornih pitanja u historiografiji. CSEES i partneri u regionu bi tražili finansijsku podršku za buduća takva dešavanja, sa prijedlogom da se sljedeći održi u regionu, te da bi tematski bio uži, fokusiran na određeni, specifični problem.

3. Personalni kontakti bi se iskoristili u svrhu razmjene iskustava pri praksi predavanja, sačinjavanja školskih planova i programa, te unapređivanja udžbenika. Novi načini korištenja finansija bi dobrodošli, jer su postojeće promjene u regionu uglavnom donijele restrikciju.

Zahvaljujući savršenoj organizaciji, za koju su najviše zaslužni predavači sa CSEES-a Wendy Bracewell, Peter Siani-Davies, Celia Hawkesworth, Alex Drace-Francis, kao i drugi nepomenuti, učesnicima je omogućeno upoznavanje

sa programima finansiranja, posjećivanje Britanskoj biblioteci (The British Library), prisustvovanje "predavanjima" na postdiplomskim studijima na CSEES-u, kao i upoznavanje sa drugim sadržajima Londona, te s tom neočekivanom neformalnošću i rušenje stereotipa o hladnim Britancima.

Uspostavljanje kontakta sa kolegama iz regiona i sa Zapada, razmjena informacija, te viđenje organizacije skupa, uzorno je i neprocjenjivo iskustvo i podsticaj, ako ni u čemu, onda u spoznaji da strukom određeni, vrlo često neshvaćeni, nejasni, pa i dosadni javnosti i društvu iz kojih dolaze, historičari su očigledno razumljivi i bliski jedni drugima, bez obzira na mnogostruke granice koje ih dijele.

Sonja Dujmović

Časopis za suvremenu povijest 33, br. 1, Zagreb 2001., str. 282.

Za duže od tri decenije izlaženja (prvi broj se pojavio 1969.) *Časopis za suvremenu povijest* u Zagrebu se nametnuo kao nezaobilazna historiografska publikacija u Hrvatskoj, na čijim stranicama, uz brojne afirmirane historičare, oštre pera mladi hrvatski (i ne samo hrvatski) povjesničari. Izdavač časopisa je Hrvatski institut za povijest (bivši Institut za historiju radničkoga pokreta) koji je danas sa preko 40 znanstvenika zasigurno najznačajnija historiografska institucija u Republici Hrvatskoj. Premda suočen sa nizom problema, sa kojima se i inače suočavaju slične institucije, i izložen brojnim izazovima, kojima se ponekad i sam teško uspijeva odhrvati, ovaj je Institut, okupljajući mlade historičare, koji se u historiografskoj znanosti afirmiraju kroz raznovrsnu izdavačku djelatnost Instituta, zasigurno ponajviše doprinio, i još uvijek doprinosi, afirmaciji historijske znanosti u ovoj zemlji. Premda na tom putu afirmacije znanosti postoji niz prepreka i slatkorječivih zamki u koje je lahko upasti, Institut je na stranicama *Časopisa za suvremenu povijest* otvarao prostor za iskazivanje različitih znanstvenih pogleda, te je stoga veoma često bio ispunjen polemikama. Uredništvo časopisa, koga čine ne samo historičari sa Instituta, nego i profesori sa Odsjeka za povijest Filozofskoga fakulteta (a ove se dvije institucije u historiografskim krugovima, ali i općenito u hrvatskoj javnosti, sve češće smatraju konkurentskim i čak suprotstavljenim) uspijeva održati časopis na zavidnoj znanstvenoj razini, ali i dinamiku izlaženja koja je na našim prostorima za znanstvene časopise teško zamisliva (časopis izlazi tri puta godišnje). Zamjetno je, ipak, da se u časopisu može pročitati ograda kako "Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim priložima", što je samo dokaz otvorenosti i jednoga usmjerenja ka kritičkome sagledavanju povijesnih zbivanja.

U ovome najnovijem broju objavljeno je 7 izvornih znanstvenih članaka, 8 saopćenje sa Prvoga kongresa hrvatskih povjesničara, 9 prikaza, 2 nekrologija, a u rubrici Novosti govori se o historiografskim događanjima od konca 2000. do sredine februara 2001. godine (predavanja, promocije, znanstveno-stručni skupovi), te donosi popis novih knjiga i časopisa čija je svrha bolja obaviještenost historičara o izdavaštvu.

Medu izvornim znanstvenim radovima prvo nailazimo na raspravu čiji je autor Mate Rupić, *Ljudski gubici u Hrvatskoj u Drugom svjetskom ratu prema popisu iz 1950.* (str. 7 - 18).

U ovom se radu upozorava na Popis žrtava u Hrvatskoj u Drugom svjetskom ratu, što ga je obavio SUBNOR Hrvatske početkom 1950. godine, koji je pri Sekciji za prikupljanje historijskih dokumenata osnovao posebnu Komisiju za popis žrtava NOR-a. Slične su Komisije formirane i pri ostalim Republičkim odborima SUBNOR-a, kao i Savezna komisija pri Saveznom odboru SUBNOR-a. Rezultati ovoga popisa su pokazali da je u Hrvatskoj stradalo preko 150000 ljudi koji su "bili uz NOP". Autor osobito skreće pozornost na ovu činjenicu da se obavljao popis isključivo ovih žrtava koje su bile na strani NOP, a ne svih žrtava, te ukazuje da sačuvani podaci iz ovoga popisa omogućavaju pregled broja stradalih (ubijenih ili nestalih) po načinu stradanja, po narodnosti, po spolu i zanimanju, uz napomenu da broj nastradalih nije jedinstven ako se usporede kategorije stradanja (po načinu stradanja zbir iznosi 155954, po narodnosti 155142, po spolu 155688, a po zanimanju 156226). Mada je popis obavljan dosta temeljito, a za svaku žrtvu je popunjavan obrazac u dva primjerka, čini se da posao ipak nije doveden u cijelosti do kraja, što naprijed izneseni podaci zorno pokazuju, budući da su svakako bile potrebne dodatne provjere, koje nisu izvršene, jer su već ovi rezultati pokazali da je broj nastradali upola manji od predviđenog broja (predviđalo se da će broj nastradalih u Hrvatskoj dostići 300000). No, bez obzira na nedostatak tih dodatnih provjera, podaci koji se ovdje donose i arhivski materijal na kojemu se temelje, ne mogu se zaobilaziti u daljim znanstvenim raspravama o broju žrtava u Drugome svjetskom ratu. Na kraju autor upozorava da su sačuvani sumarni podaci samo za oblasne odbore SUBNOR-a u Hrvatskoj, a ne i pojedinačni obrasci za pojedine žrtve, te iznosi mišljenje da su ti pojedinačni obrasci vjerovatno korišteni kao osnova za popis žrtava koji je obavljen 1964. godine.

Afirmirani historičar dr. ZDENKO RADELIĆ u članku pod naslovom *Vodstvo ustaškog pokreta i križari 1945 - 1948* (str. 19-40) sagledava nastojanje ustaške emigracije nakon 1945. da se poveže sa organizacijama križara s ciljem rušenja komunističke vlasti. U prvome dijelu rada se raspravlja o organizaciji ustaške emigracije, koja se konstituirala u ljeto 1945. godine, prate njezini kontakti s američkim i britanskim obavještajcima, te analiziraju razne verzije ustaških emigrantskih programskih dokumenata do kojih je autor došao u

literaturi i sačuvanom arhivskom gradivu, uglavnom izvješćima i elaboratima nastalim u institucijama Udbe. Na kraju članka autor zaključuje kako su pokušaji ustaške emigracije da razne gerilske skupine koje su pod imenom križara djelovale u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj organizira u Hrvatske oružane snage ostali bez uspjeha, jer su same križarske skupine bile razjedinjene i nepovezane, a i sam utjecaj vodstva ustaškoga pokreta na tako razjedinjene gerilske skupine bio je neznatan.

Na početku rada pod naslovom *Djelovanje Anketne komisije 1945. u Zagrebu, Utvrđivanje zločina kulturnom saradnjom sa neprijateljem* (str. 41-74) ZORAN KANTOLIĆ se osvrće na opći okvir komunizma kao ideje i "ostvarenoga ili djelatnog" komunizma, te s tim u svezi nastoji prezentirati neke primjere represije kojim su bili izloženi Hrvati (ali i ostali narodi) u komunističkome vremenu. Akcenat je stavljen na obračun sa hrvatskim intelektualcima građanskih opredjeljenja i to kroz djelovanje Anketne komisije u Zagrebu, koja je bila samo odjel Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Hrvatskoj. Anketna je komisija započela rad 6. juna 1945. s ciljem da utvrdi zločine koji su kvalificirani kao "kulturna suradnja s neprijateljem" tijekom Drugoga svjetskog rata. Komisija je djelovala od 6.6.1945. do 15.5.1946. i za to je vrijeme donijela 176 odluka o utvrđivanju zločina kulturnom i političkom suradnjom s neprijateljem. Radi se samo o odlukama koje se odnose na pojedince ili institucije koje su djelovale na prostoru grada Zagreba. Osim ove Anketne komisije koja je djelovala u Zagrebu osnovano je još 29 Okružnih Anketnih komisija koje su djelovale u Hrvatskoj. Autor smatra da odluke koje je donosila ova Komisija govore o znatnoj rasprostranjenosti represije kojemu su bili izloženi svi hrvatski intelektualci koji nisu bili članovi NOP-a. Dalje se govori o pojedinačnim "Odlukama o utvrđivanju zločina" (Odluka o splitskom biskupu dr. Kvirinu Klementu Bonifačiću, dr. Ljudevitu Juraku, sveučilišnom profesoru koji je tijekom 1943. kao član Međunarodnoga povjerenstva istraživao masovni pokolj što su ga ruski vojnici 1938 i 1939. načinili u Vinici, u Ukrajini, o novinarima Ivi Bogdanu, Tiasu Mortigijiji i Vatroslavu Murvaru. Dalje se govori o većim ustanovama kojima su upućeni "Upitni arci" u koje je trebalo upisati informacije o djelovanju svih zaposlenih tijekom rata (ovi su upitnici upućeni na 96 adresa u Zagrebu - a najzanimljiviji su odgovori iz nekih škola, poput Državne treće ženske realne gimnazije, Državne centralne obrtničke škole, Filozofskoga fakulteta). Autor ipak prenaglašava značenje ove Komisije i odluka koje je donosila. Na kraju sam konstatira da je ispunjeno "na stotine" upitnika, a da je 176 proglašeno zločincima, te podnesene 54 prijave Javnom tužitelju zbog povrede nacionalne časti. Autor smatra da su upitnici "napravili provjeru svih intelektualaca, stvorili ozračje straha te bili jedna vrsta upozorenja hrvatskim intelektualcima građanskih i demokratskih opredjeljenja". U prilogu ovoga rada navedena su imena svih lica

koje je Komisija proglasila zločincima i popis osoba protiv kojih su podnesene prijave Javnom tužitelju zbog povrede nacionalne časti.

Osobitio zanimljiv i dobro argumentiran je članak mladoga ZLATKA HASANBEGOVIĆA, *O pokušajima donošenja Ustava Islamske vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* (str. 75 - 90). U radu se najprije ocrtava historijat razvoja vjerske samouprave muslimana u BiH od Statuta iz 1909, koji je bio na snazi do 1930, kada su doneseni Zakon o islamskoj vjerskoj zajednici i Ustav Islamske vjerske zajednice. Ovim Zakonom i Ustavom izvršena je unifikacija IVZ u cijeloj Kraljevini Jugoslaviji, ali sa upravno-vjerskom diobom na dva Medžlisa - Sarajevski i Skopski, i jednim reis-ul-ulemom, čije je sjedište iz Sarajeva prneseno u Beograd. Zakonom i Ustavom iz 1936. vraćen je dio samoupravnih prava IVZ-u, a sjedište reisa je ponovo iz Beograda vraćeno u Sarajevo. Nakon ovoga Ustava izvršena je znatna laicizacija islamskih vjerskih ustanova i pojačan je politički utjecaj JMO na IVZ (ukinuta su muftijstva, hodžinska kurija, itd). Nakon toga se počinje odvijati sukob većega dijela uleme i vodstva JMO zbog tih procesa laicizacije, što je kulminiralo 1938. izborom Fehima Spahe za reis-ul-ulemu, nakon čega je dicala me, predvođen društvom El-Hidaje i Mehmedom Handžićem, osporila legitimitet vjerskoj upravi i zatražila promjenu Ustava iz 1936. godine.

Početak Drugoga svjetskog rata i raspadom Jugoslavije ponovo su pokrenute inicijative za promjenu toga Ustava i definiranje položaja IVZ u NDH (početkom rata od IVZ otpalo je područje skopskoga Ulema medžlisa, str. 77, bilješka 11). Već sredinom maja 1941. Glavni odbor El-Hidaje uputio je Ministarstvu bogoštovlja i nastave NDH zahtjev za promjenu Ustava, nakon čega je Hakija Hadžić sazvaio tzv. Prvu sarajevsku anketu koja je okupila protivnike Ustava iz 1936. godine. Anketa je zasjedala od 31.5. do 25.7. 1941. godine, a osnovni joj je cilj bio pokušaj da se otkloni utjecaj JMO na IVZ. Reis Spaho je odbio sudjelovati u radu ove ankete, koja je završena usvajanjem nacrtanovoga Ustava IVZ. Izaslanstvo sa ove ankete, predvođeno Adem-ogom Mešićem, zatražilo je na prijemu kod Pavelića da se ubrza proces usvajanja predloženoga nacrtanovoga Ustava, ali je Pavelić izbjegao izravno intervenirati u rješavanju toga problema, pogotovo što ga je posjetilo i drugo izaslanstvo predvođeno reisom Spahom koje je osporavalo zakonitost sarajevske ankete. Kao je nakon ulaska dr. Džafer-bega Kulenovića u vladu NDH oslabljen utjecaj de m-age Mešića i Hakij H adžića, glavnih pokrovitelja sarajevske ankete, prekinute su i rasprave oko promjene Ustava IVZ.

Te su rasprave obnovljene nakon smrti reisa Fehima Spahe 16.2.1942. godine, koga je u svojstvu naiba zamijenio Salih Safvet Bašić, profesor sarajevske Više islamske šerijatske teološke škole. Od 14. do 30. septembra 1942. u Zagrebu je zasjedala tzv. Druga zagrebačka anketa, kojom je predsjedao Asim Ugljen, a u njoj su sudjelovale obje dotad suprotstavljene grupacije muslimana.

Na ovoj Anketi raspravljalo se o dva prijedloga - onome koji je još u julu 1941. usvojen na sarajevskoj anketi, i novom prijedlogu kojega je izradila zagrebačka grupa oko Džafer-bega Kulenovića. Na kraju je većina usvojila prijedlog sa sarajevske ankete, ali je Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, na intervenciju manjine sa zagrebačke ankete, odbilo usvojiti prijedlog Ustava, čime je "po drugi put propao pokušaj rješavanja islamske vjerske problematike u NDH".

Treća Zagrebačka anketa održana je tijekom maja i juna 1943, a inicirana je boravkom jeruzalemskoga muftije u NDH (boravio od 31.3. do 11.4.1943) i ostavkama Hakije Hadžića na dužnost u Ministarstvu vanjskih poslova, koji je ostavku podnio nezadovoljan izostavljanjem iz delegacije koja je pratila muftiju po njegovu putu po Bosni, i Adem-age Mešića, koji je solidarizirajući se s Hadžićem, a i zbog svoje političke marginalizacije, podnio ostavku na doglavničku dužnost (Pavelić nije prihvatio Mešićevu ostavku). Ova je zagrebačka anketa okupila uzak krug ljudi, a na njoj je usvojen prijedlog Ustava sličan tzv. zagrebačkom laičkom nacrtu manjine sa Druge zagrebačke ankete. Na ovo je reagirala grupa travničkih muslimana i sarajevsko udruženje El-Hidaje, koji su protestirali zbog takvoga prijedloga Ustava. Tako je propao i ovaj pokušaj izrade Ustava IVZ, a "zagovornici suprotstavljenih prijedloga o uređenju islamskih vjerskih poslova nisu se više sastajali do sloma Nezavisne Države Hrvatske" (str. 86). Nakon ovih anketa bilo je još nekih akcija oko uspostave Ustava IVZ, osobito tijekom 1944, ali ozbiljnije rasprave nisu vođene.

Ovaj je rad značajan zbog toga što valjanom argumentacijom pokazuje postojanje "međumuslimanskoga vjersko-političkoga prijevora koji je tekao u pozadini ratnog stradanja muslimanskog pučanstva diljem Bosne i Hercegovine" (str. 88), te kao znanstveno neutemeljeno odbacuje uvjerenje dijela dosadašnje literature o odustajanju vodstva IVZ od rješavanja ustavno-pravnoga položaja zbog "disidentstva" spram ustaškoga režima. Hasanbegović dokazuje da do rješavanja ustavno-pravnoga položaja IVZ nije došlo zbog različitih pogleda na rješavanje toga pitanja unutar različitih muslimanskih vjerskih i političkih krugova, koje su predvodili udruženje El-Hidaje uz podršku Adem-age Mešića, na jednoj, i Džafer-bega Kulenovića, na drugoj strani, a ne zbog navodnog nehtijenja vodstva IVZ da se to desi.

Dr. ANDREJ RAHTEN u članku naslovljenom *Državno-pravne koncepcije Njemačkoga nacionalnog saveza i "jugoslavensko pitanje" u Habsburškoj Monarhiji (1908. - 1918.)* (str. 91 - 104) raspravlja se o državno-pravnim koncepcijama njemačkih građanskih stranaka za rješavanje "južnoslavenskoga pitanja". Njemački nacionalni savez, nastao objedinjavanjem različitih frakcija njemačkih nacionala u Austro-Ugarskoj Monarhiji, zalagao se za dominaciju njemačkoga naroda u Monarhiji tvrdeći da je Austrija "njemačka država". Njemački nacionali su se zalagali za centralističku Monarhiju sa njemačkim nacionalnim obilježjem, koja će biti u uskoj vezi sa Njemačkom, te se zalagali za

sporazum sa mađarskom političkom elitom. Bili su protivnici slavenskih nacionalnih pokreta i veliki protivnici trijalizma, jer su se bojali da bi formiranjem južnoslavenske državne jedinice došao kraj njemačko-mađarskoj dominaciji u Austro-Ugarskoj Monarhiji.

U ovome je radu akcenat na djelovanju njemačkih nacionala iz Štajerske i Koruške, te Češke, i njihovoj borbi protiv trijalizma. Nasuprot ovim njemačkim nacionalima, bilo je njemačkih političara koji su imali razumijevanja za trijalizam, doduše u različitim verzijama ovoga trijalizma (na primjer Ernst Viktor Zenger, dr. Joseph Maria Baernreither, Josef barun Schwegel; Baernreither i Schwegel su se zalagali za suradnju i savezništvo sa Srbima s kojima treba uspostaviti *modus vivendi*, prije svega, na temelju zajedničkih ekonomskih interesa. Baernreither je čak tvrdio da Austro-Ugarska mora podupirati srpski elemenat ako želi ojačati svoj status velike sile na Balkanu. Njegova varijanta trijalizma bi se mogla nazvati "srpskom varijantom trijalizma", jer je on smatrao da bi Srbija mogla zadržati političku suverenost, a na privrednom i kulturnom polju bi bila u uskoj vezi sa Monarhijom. Baernreither se zalagao za pretvorbu sarajevskoga Instituta za proučavanja Balkana u južnoslavenski univerzitet kako bi Sarajevo postalo kulturno središte za sve južne Slavene. Koncem Prvoga svjetskog rata, sa radikalizacijom politike austrougarskih Slavena, izražene kroz Majsku deklaraciju, u redovima Njemačkih nacionala prihvatila se ideja subdualizma, koji je podrazumijevao odvajanje Slovenaca od Hrvata (Hrvatima bi trebalo dopustiti ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i BiH u jedno tijelo u okviru krune Sv. Stjepana). Glavni protagonist ove ideje subdualističkoga rješenje "jugoslavenskoga pitanja" među njemačkim nacionalnima u ovo je vrijeme bio dr. Paul Samassa, koji je do Prvoga svjetskoga rata bio protivnik trijalističkoga rješenja i predlagao realiziranje "velikosrpskoga programa" (u jednoj brošuri 1910. on piše: "Austrija anektira Kraljevinu Srbiju i onda su stvarno svi Srbi zajedno, te posjeduju pristup na more"), ali je za vrijeme Prvoga svjetskog rata dr. Samassa, u strahu da južnoslavenski pokret može ugroziti njemački pristup na Jadransko more i njemačke pozicije na jugu Monarhije, postao "zaštitnik" Hrvata i počeo se zalagati za subdualizam (ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i BiH u Veliku Hrvatsku koja treba stupiti u subdualistički odnos s Ugarskom).

Na kraju se zaključuje da većina njemačkih građanskih stranaka nije bila spremna na radikalnije državno-pravne promjene ustroja Monarhije. Ove su stranke dopuštale jedino djelomičnu federalizaciju države kroz subdualistički status Galicije i Velike Hrvatske. "Slovenskim i hrvatskim političarima, koji su zagovarali državnopravno sjedinjenje južnih Slavena preko dualističkih granica tako ni u jednoj od njemačkih građanskih stranaka Habsburške Monarhije nije uspjelo pronaći prikladan saveznika za svoje federalističke koncepcije" (str. 103).

Još dvije rasprave u ovome broju privlače pozornost čitatelja. NORKA MACHIEDO - MLADINIĆ u raspravi *Djelovanje Ive Tartaglie u Hrvatskoj demokratskoj stranci i Hrvatskoj pučkoj naprednoj stranci* (str. 105 - 128) na temelju novinskih napisa prati osnovne smjernice razvoja Hrvatske pučke napredne stranke (HPNS) u Dalmaciji i doprinos Ive Tartaglie tome razvoju. Tartaglia je tajnik Hrvatske demokratske stranke (HDS) od njezina osnutka u Splitu 1905. do kraja njezina djelovanja 1914. godine. Nakon ujedinjenja s Hrvatskom naprednom strankom iz Zagreba 1906. djelovala je u sastav Hrvatske pučke napredne stranke (HPNS). TIHOMIR RAJČIĆ prati pisanje *Srpskoga lista* o Mihovilu Pavlinoviću u razdoblju od 1880. kada je list pokrenut do 1887. kada je Pavlinović umro (str. 129 - 143). Autor ta pisanja promatra u kontekstu političkih prilika u Dalmaciji toga vremena. Te političke prilike su obilježene počecima otvorenoga sukoba srpske i hrvatske politike, koji je započeo u vezi sa raspravama o pripadnosti Bosne i Hercegovine, izazvanim austrougarskom okupacijom 1878. godine. Taj spor je doveo da samostalnoga srpskog političkog djelovanja u Dalmaciji i osnivanja Srpske stranke i njezina glasila *Srpskoga lista*. U to doba i dalmatinski autonomaši sve više gube na utjecaju u Dalmaciji, što je tijekom 80-ih godina dovelo do suradnje autonomaša i Srpske stranke, koje je ujedinjavalo zajedničko neprijateljstvo prema Narodnoj stranci i odbijanje sjedinjenja Dalmacije sa banskom Hrvatskom.

U ovom se radu upozorava na 65 članaka objavljenih u Srpskome listu u kojima se polemizira ne samo sa stavovima (političkim i vjersko-kulturnim) Mihovila Pavlinovića, nego se napada osobno na don M. Pavlinovića. Autor zaključuje kako se na stranicama *Srpskoga lista* malo analiziraju Pavlinovićeve vjersko-kulturni i politički stavovi, nego se više "pamfletistički" napada na Pavlinovića osobno i političku orijentaciju koju je imala Narodna stranka u Dalmaciji 80-ih godina 19. stoljeća.

U ovom broju časopisa su objavljena priopćenja sa Prvoga kongresa hrvatskih povjesničara održanog 8. - 11. decembra 1999, i to iz sekcije "Povijest i interdisciplinarnost". Saopćenja su vrlo zanimljiva i cilj im je bio razmotriti odnos povijesti i srodnih znanosti, te "potaknuti interdisciplinarnu suradnju". Objavljeno je 8 saopćenja (Suzana Leček: *Usmena povijest - povijest ili etnologija? Mogućnost suradnje povjesničara i etnologa*; Darko Dukovski: "Povijest mentaliteta", metoda "oral history" i teorija kaosa; Branka Migotti: *Interdisciplinarnost u ranokršćanskoj arheologiji*; Darinko Munić: *Quaderne od bira, od straxe, od vina, od xita, jagniaz i kozlich*; Slaven Bertoša: *Matične knjige kao vrelo demografske, etničke, društvene i gospodarske povijesti Pule (1613. - 1815.)*; Ljerka Šimunović: *Problematika proučavanja povijesnih dokumenata na starotalijanskom jeziku*; Ivo Rendić Miočević: *Freud i znanost o povijesti danas*, te Stjepan Sršan: *Povijest i arhivistika*). U svim ovim saopćenjima autori, uglavnom, iznose svoja vlastita iskustva iz primjene

interdisciplinarnih metoda, što ukazuje na nastojanja hrvatske historiografije da prati suvremene evropske i svjetske trendove. Uspješno pratiti svjetske trendove, a uz to znati ponuditi i nešto novoga tim trendovima, nije nimalo lahko, ali jeste jedini način da pojedine male historiografije sa jugoistoka Evrope postanu primjetne na historiografskoj sceni. Vjerujem da *Časopis za suvremenu povijest* ima značajnoga udjela u održavanju hrvatske historiografije na toj sceni.

Husnija Kamberović

S. Courtois - N. Werth - J. Panne - A. Paczkowski - K. Bartosek - J. Margolin, *Crna knjiga komunizma*, izd. Bosančica print, Sarajevo 1999, str. 850.

Historiografija je tokom svog postojanja često bila korišćena izvan svog osnovnog zadatka da stvara dragocjena znanja o nekadašnjem životu ljudi. Historija je, po nekim razmišljanjima, tek vještina da se na osnovu krhotina prošlosti - koje se, nužno deformirane, ogledaju u očuvanim tekstovima iz jednog vremena - isprede jedan novi tekst, koji će zadovoljiti interese vlastitog vremena. Potreba vlastodržaca da historija kazuje samo ono što je njima mило, bila je jednako duga. Historiografija je zato stoljećima bila državna hagiografija. Pisanje o prošlosti je ovisilo od onog koji naručuje historijski rezultat i njime se koristi. Historija historiografije je puna primjera da je prošlost bila samo dokaz, opravdanje, ili oružje za objašnjenje suvremenosti. Što je vremenska distanca manja, dileme su veće, a nepoznanice dublje.

Mirko Đorđević smatra da su i komunisti imali bogatu *školu* svoje prilagodene historije - oni su, na primjer, decenijama čitavu noviju historiju svodili na historiju radničkog pokreta, antifašistički otpor su tumačili samo kao djelo svoje partije, pa su i samu historiju svoje partije, od prilike do prilike, od kongresa do kongresa, prilagođavali bez ikakvog ozbiljnijeg historiografskog kriterija. Najveća nevolja je, smatra on, pak, u tome - što je nešto slično dobilo razmjere kakve se ne sreću ni u davnim vremenima romantičarske historiografije; riječ je o nekakvom posebnom vidu historiografske supkulture koju njeguju neki pisci i publicisti, koja se spušta do grube karikature - u toj *historiografiji* činjenice nemaju skoro nikakvu vrijednost; njene vrijede samo toliko koliko sada i ovdje odgovaraju. Historiografija novijeg razdoblja je zato pred velikim iskušenjima i izazovima. U svom daljem razvitku ona će, uz uvažavanje novih činjenica, morati da revidira brojne ocjene, da historijska zbivanja i procese predstavi kompleksnije i sa više rafiranosti.

Bauk komunizma odavno je prestao da kruži Evropom i svijetom. Svi mi, piše A. Solženjicin, treba da razmišljamo kako se iščupati iz razvalina. U svim postsocijalističkim zemljama, kaže Laslo Vegel, postoji kriza identiteta. Čitave generacije su vaspitavane u komunističkom sistemu i duhu. Sa padom ovog

sistema i slomom komunističke ideologije, ljudi su postali neka vrsta ideoloških izbjeglica. Nastala je kriza identiteta, kada više ne mogu da pronađu sebe, ponašajući se veoma ambivalentno, suočeni na verbalnom nivou sa žestokim antikomunizmom. koji je na neki način *"frustracija koja izvire iz krize identiteta, znak da ljudi još uvek nisu raščistili sami sa sobom"*. Sporo se otvaraju tajni arhivi. KGB je u SSSR-u marljivo ispisivala dosijea, strogo čuvana u Lubjanki *"čudovištu kao iz bajke, koje se glomazno uzdiže u centru Moskve, poput nekog fosilnog monstruma"*. Velika Britanija svojedobno u periodu od 1929. do 1934. nije dozvolila politički azil Lavu Trockom, nakon njegovog razlaza sa Staljinom i odlaska iz Sovjetskog Saveza, pod obrazloženjem da vlada u Londonu nije htjela da kvari odnose sa zvaničnom Moskvom. Međutim, to nisu bili jedini ili čak stvarni razlozi za odbijane azila Trockom. Britanske vlasti su se zapravo plašile da Trocki u Kraljevstvu ne organizira revoluciju, pošto je u njemu imao veliki broj pristalica.

Knjiga *Crna knjiga komunizma* je impresivna studija koja neosporno izaziva nemir kod svojih čitaoca, neumoljivo udara na preostale idealističke predstave i iluzije, ako ih još uopće ima, o tom vremenu pokušaja *izgradnje socijalizma* širom svijeta i visokoj cijeni kojom je to *građenje* podmirivano. Odigrala se ogromna tragedija *"koja nastavlja otežavati živote stotina miliona ljudi i koja će obilježiti ulazak u treći milenij"*. Uz novo viđenje historije, koje se smješta u drugojačije okvire, bespoštedna kritika stereotipa o prošlosti prouzrokuje tajac, pa i izvjesnu nelagodnost.

Svojom intrigantnom sadržinom i iznjetim činjenicama ova knjiga nikoga ne ostavlja ravnodušnim. Njeno objavljivanje 1997. u Francuskoj izazvalo je žestoke kritike u pojedinim ljevičarskim krugovima. Francuski intelektualci lijeve orijentacije su od 1945. do 1953. sporovodili pravi intelektualni teror u francuskoj javnosti: *"Nije se smjelo reći ništa protiv SSSR-a i Staljina a da vas ne proglaše fašistom"* - tvrdi akademik Žan-Mari Ruar.

Knjiga je pokušala dati tabelu *"svih zločinačkih djela počinjenih u komunističkom svijetu, od individualnih ubistava do masovnih masakara"*, nastojeći da odgovori na pitanja da li su komunistički režimi mogli postići svoje ciljeve samo zahvaljujući najekstremnijem nasilju, odnosno da objasni činjenicu kako je komunistička vlast prihvatila i prakticirala zločin kao banalnu, normalnu, uobičajenu mjeru, i to decenijama. Njeni autori ustvrđuju da su komunisti počinili zločine nad oko sto miliona nedužnih građana u raznim zemljama svijeta: u SSSR-u 20 miliona mrtvih; u Kini 65 miliona; u Vijetnamu milion; u Sjevernoj Koreji dva miliona; u Kambodži dva miliona; u Istočnoj Evropi milion; u Latinskoj Americi 150.000; u Africi, 1.700.000; Afganistauu 1.500.000 itd. Historija komunističkog terora, po njima, predstavlja jedan od najkrupnijih dijelova evropske historije *koja čvrsto drži oba kraja velikog historiografskog pitanja o totalitarizmu. "Ovaj je upoznao hitlerovsku, ali i lenjinovsku i staljinovsku verziju, i nije zato prihvatljivo elaborirati polovično historiju, zanemarujući komunističku stranu"*. Svaki nacionalni komunizam bio je povezan

pupčanom vrpcom sa ruskom i sovjetskom maticom, doprinoseći da se taj svjetski pokret razvije. Kritičari ovog djela mogu u njemu vidjeti jednostranost. Anna-Luis Strong pisala je svojevremeno o sovjetskoj stvarnosti 30-ih i 40-ih godina ovog stoljeća: *Bila je to jedna od burnih, velikih povijesnih epoha, možda i najveća... Dala je milijune heroja, ali i dosta zločinaca*. Kritizirajući evropske predrasude koje kulminiraju Čerčilovom patetičnom izjavom da je Rusija *zagonetka umotana u misteriju unutar jedne enigme*. Martin Edward Malia je sovjetski period ocijenio samo kao jednu veliku *"abercaciju"* u razvoju Rusije. Povijest kao i svaka druga znanost, kažu historičari (R. Medvedev), ima pravo na apstrakciju. Samo iz sveukupnih studija koje razmatraju različite strane djelovanja može se doći do opće slike prošlosti. U povijesti, međutim, nema košare za otpatke (V. Hugo).

Knjiga ima pet dijelova. Prvi dio (*Država protiv svog naroda*) posvećen je analizi zbivanja u Rusiji, prvoj zemlji komunizma i motora svjetskog komunističkog sustava. Boljševici su razvili klasnu, široku teorijsku analizu koja nije u biti poznavala duboko nacionalnu, ako ne i nacionalističku dimenziju konflikta. Drugi dio (*Svjetska revolucija, građanski rat i teror*) govori o *izvozu revolucije*, ulozu i zadacima Kominterne: *"Lenjin je zasnovao Kominternu kao subverzivni međunarodni instrument, a između ostalih - Crvene armije, diplomacije, špijunaže itd"*. Treći dio (*Druga Evropa - žrtva komunizma*) govori o odnosu SSSR-a prema Poljacima, zbivanjima u centralnoj i jugoistočnoj Evropi. Četvrti dio (*Komunizmi Azije: između 'redukacije' i masakra*) posvećen je zbivanjima u Kini, Sjevernoj Koreji, Vijetnamu, Laosu, Kambodži. Autori ustvrđuju kako je velika originalnost azijskih komunizama u tome što su uspješno prenijeli sa partije preideologizaciju i voluntarizam na cijelo društvo, stvarajući u jednom trenutku duboko holistička društva. Peti dio (*Treći svijet*) govori o Latinskoj Americi, Kubi, Nikaragvi, afrokomunizmu i komunizmu u Afganistanu.

U SSSR-u je nakon Drugog svjetskog rata primjenjivana taktika *"zlom protiv zla"* u borbi protiv *unutrašnjih neprijatelja*. Iz sovjetske republike Litvanije je od 1944. do 1953. preko 350.000 Litvanaca stočnim vagonima prevezeno u Sibir. U istom razdoblju je preko 15.000 ljudi osuninjčđenih za *anti-sovjetski rad* dovedeno u zgradu NKVD u Viljnsu, glavnom gradu Litvanije, na slta i šanje. Više od 700 je ubijeno, a ostaci tijela za koje se pretpostavlja da su njihova, dočnije su pronadena u masovnoj grobnici par kilometara van grada. Mučenje nesanicom je bio omiljen način za iznudiivanje priznanja. U posebno izoliranim ćelijama zatvorenici su morali da stoje na betonskom pragu iznad poda preplavljenog ledenom vodom. Zaspati je značilo pad u vodu i grubo buđenje. Dnevno sljedovanje hrane od 300 grama hljeba i pola litra vode ubacivano je kroz prorez na vratima ćelija. Jedan od tadašnjih zatvorenika, bio je i dočniji izraelski premijer Menahem Begin, koji je uhapšen u Viljnsu septembra 1940. kao vođa omladinske cionističke organizacije. Deportiran je u Sibir, što mu je vjerovatno i spasilo život. Tu je bilo zatočeno i više litvanskih svećenika.

U vrijeme velikih moskovskih procesa, državni tužilac Višinski, upuštao se u tokove "animalizacije optuženih": "*Smrt hjesnim psima! Smrt ovoj bandi koja pred narodom krije svoje očnjake, zube zvjeri!* - grmio je on. Pretvaranje optuženih političkih krivaca u životinje davalo je psihološku podlogu i objašnjenje za zločine, koji su pravljani u ime ideologije, istaći će docnije historičari. Ovoj floskuli *nasjeli su* i mnogi intelektualci lijeve orijentacije. U doba montiranih procesa *Liga za prava čovjeka* poslala je u Moskvu protest, koji su, između ostalih, potpisali Ajnštajn i Tomas Man. Njima je otvorenim pismom odgovorio književnik Maksim Gorki: "*Smatram da su ova pogubljenja savršeno legitimna. Sasvim je prirodno što radnička i seljačka vlast uništava svoje neprijatelje kao vaške*". "*Nacisti su bili nehumani* navodi Edgar Moren, *jer je njihova doktrina bila nehumana, a staljinisti su bili nehumani iako je njihova doktrina bila humana*".

U Rumuniji su procesi koji su vođeni protiv bivših komunističkih istomišljenika *obogatili* umnogome historiju represije u zemljama centralne i istočne Evrope. Rumunija je bila vjerovatno prva zemlja koja je u Evropu uvela *metode prevaspitanja, pranjem mozгова*, koje su koristili komunisti u azijskim zemljama. Cilj ovih metoda je bio da navedu zatvorenike da se uzajmano tuku i optužuju. Ovaj *izum* prvi put je oprobano u zatvoru u Piteštiju. Sve moguće vrste sadizma bile su isprobane na logorašima: gašenje cigareta na raznim dijelovima tijela, batinjanje dok ne otpočinu otpadati komadi mesa, kao kod leproznih. Zatvorenici su bili prisiljavani da gutaju svoj izmet, a kada su povraćali, vraćano im je ono isprovraćano u grlo.

Autori knjige posvećuju relativno malo pažnje mjestu komunista u nekadašnjoj Jugoslaviji. Dijelom opisuju čistke unutar redova jugoslavenskih komunista između dva rata u SSSR-u, zaključujući: "*Sredinom 60-ih godina KP Jugoslavije rehabilitirala je stotinjak žrtava represije, ali nije bila preduzeta nikakva sistematska istraga. Istina, otvaranje takve istrage postavilo bi indirektno pitanje žrtava represije koja se vodila protiv pristalica SSSR-a u Jugoslaviji nakon razdvajanja 1948. I naročito, takva istraga podvukla bi kako je dolazak Josipa Broza Tita uslijedio nakon posebno krvave čistke. Činjenica da se Tito 1949. digao protiv Staljina ne umanjuje njegove odgovornosti u čistki sprovedenoj 30-ih godina*". Valorizirajući zbivanja u toku Drugog svjetskog rata oni iznose kako su sve strane počinile brojne masakre "*jer je svaka nastojala istrijebiti direktne protivnike i nametnuti svoju vlast narodu*". U tom kontekstu oni navode primjere obračuna komunista sa pripadnicima poraženih snaga. Autori dalje ocjenjuju da progon jugoslovenskih komunista - pristalica SSSR-a, koji je počeo 1948-1949. "*vjerovatno čini dio najmasovnijih proganjanja koje je Evropa upoznala do tada*", nakon zbivanja u SSSR-u između dva rata, u Njemačkoj, i represiju nad komunistima u toku nacističke okupacije.

Autori pišu da u ljudskom sjećanju ostaje samo zločin protiv ličnosti, koji čini suštinu fenomena zvanog teror: "*Svi zločini se podvode pod jednu zajedničku nomenklaturu, premda je u praksi neki od njih jače izražen, zavisno*

od režima: pogubljenje, vješanje, davljenje, batinjanje; zatim usmrćivanje gladu (namjerno izazvana glad ili odbijanje da se ona spriječi); deportacija - smrt do koje dolazi tokom transporta (pješačenje ili prevoz u vagonima za stoku); smrt koja je posljedica prinudnih radova - iscrpljenost, bolest, glad, smrzavanje. Kada je riječ o periodima koji se nazivaju "građanski ratovi", sve je mnogo složenije; nije lako razlučiti koje su smrti posljedica borbe vlasti sa pobunjenicima, a šta spada u masakr civilnog stanovništva".

Ova knjiga predstavlja izazov za brojne suvremene istraživače u zemljama u kojima su komunisti vladali ili su se borili za vlast, da još više istraže fenomen komunizma, kao i dugotrajne posljedice u individualnoj i kolektivnoj svijesti, da inauguriraju široko gradilište istrage i refleksije.

Safet Bandžović

Samuel P. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*,
izd. Izvori, Zagreb 1998.

Historičari znanjima o prošlosti doprinose reljefnijem sagledavanju, kao i tumačenju vremena u kojem stvaraju, iznoseći pritom i oprečna stajališta. Do izmjene historijske slike dolazi sa studioznim istraživanjima koja rezultiraju pouzdanim saznanjima u sukobu sa aktualnom slikom historije i njenim konačnim istinama. Poznati teoretičar kraja historije Francis Fukuyama misli da je historija konačno dostigla svoj cilj pobjedom najbolje države, one liberalne, da više neće biti napetosti, i da će nastati vrijeme u kojima će ljudske sposobnosti zakržljati. U knjizi *Veliki prelom: ljudska priroda i rekonstitucija društvenog poretka* on ustvrđuje da se civilizacija nalazi usred revolucije ravnoj promjenama koje su pratile prijelaz u industrijsko društvo, glorificirajući postindustrijsku eru, "gdje informacija i znanje sačinjavaju bazu ekonomskog života", izvodeći zaključak da je "ljudska priroda takva da uvijek rekonstituiše društvo u održive i funkcionalne oblike". Paul Kennedy piše u knjizi *Priprema za dvadeset prvi vijek*, da će historije biti dok je ljudi, da čovjek pred sobom ipak vidi "planetu opterećenu problemima i rascjepkanu".

Krajem devedesetih godina u nekim krugovima na Zapadu i na Balkanu zapažen odjek imala je intrigantna civilizacijska paradigma, polemična teorija harvardskog profesora Samuela Huntingtona o shvaćanju suvremenog svijeta u kontekstu konfiguracije različitih civilizacija, o sukobu civilizacija, čija je bit sadržana u tezi da "nejasne linije između civilizacija u budućnosti će postati bojno polje. Konflikt između civilizacija će biti posljednja faza u evoluciji konfliktata u savremenom svijetu", predskazujući da će zbog sukoba civilizacija, sa lica zemlje, zbog svoje geostrateške pozicije, nestati Bosne i Izraela, pošto ne mogu preživjeti u okruženju drugojačijih i neprijateljskih civilizacija. John All-

cock, sa Univerziteta u Bradfordu (V. Britanija) smatra, međutim, da ovo djelo ne uzima u obzir teoriju globalizacije, te da u globalizirajućem svijetu ne može više biti civilizacija u smislu u kojem se taj termin ustaljeno shvaća. Teorija globalizacije naglašava značaj lokalnih procesa izgradnje identiteta. Ovi procesi i transformacija sistema države ne brišu lokalne identitete: "*oni im daju dodatnu važnost koja je ljudima potrebna da se 'ponovo ukotve', uz pomoć tradicije, unutar proširenog prostorno-vremenskog poretka njihovog svijeta*".

Po Huntingtonu Evropa završava ondje gdje završava zapadno kršćanstvo, *te počinju islam i pravoslavlje*. Proliferacija etničkih sukoba, koja za svoj ekstremni primjer ima *etničko čišćenje* nije bila sasvim slučajna: *najčešća je i najgrublja među grupama koje pripadaju različitim civilizacijama*. On definiše civilizaciju kao najviši oblik kulturnog grupisanja ljudi i najširu ravan kulturnog identiteta koji ljudi imaju, što razlikuje ljudsku vrstu od drugih vrsta: "*Demokratija se sukobljava s pozapadnjačenjem, a demokratija u svojoj biti nije proces koji vodi kozmopolitizaciji nego zatvaranju u zajednicu*".

Moderna civilizacija ima itekako mrlja na svojoj savjesti. Naglašeno *pozapadnjačenje (Genije Zapada)*, poprima prijeteći ton, pogotovo u pogledu prepotentnog ponašanja moćnih s jedne, i samoodbrambene reakcije nepoćudnih, fokusiranih država, njihovih sistema i mjerila vrijednosti, s druge strane, koje to nazivaju otporom *novom svjetskom poretku*. Za jedne je globalizacija jedinstvena i historijska prilika za čovječanstvo, dok je oponenti vide kao silu dezintegracije društava i stvaranja još većih nejednakosti među zemljama. Dr Milorad Ekmečić, pod dojmom sveopćih urota u historiji, kaže da bi uspješna odbrana od "*pogubnog saveza Amerike i islamizma*" bilo ujedinjenje Evrope od Atlantika do Urala, odnosno do Tihog oceana, za šta je potrebno da "*evropska demokratija savlada katolički klerikalizam*."

Huntington zastupa mišljenje da su od vremena Francuske buržoaske revolucije osnovne linije sukoba predstavljale nacije, a ne vladari: *prestali su ratovi kraljeva, počinju ratovi naroda* ustvrđujući da je ovaj model XIX stoljeća trajao sve do konca Prvog svjetskog rata. Tada je kao rezultat Ruske revolucije i reakcije na nju, sukob naroda prerastao u sukob ideologija, potencirajući tezu da će sljedeći "*rat ako ga bude bilo, biće rat između civilizacija*". Najočitiiji, najupadljiviji i najmoćniji uzrok svjetskog vjerskog buđenja upravo je, po njemu, ono što je trebalo izazvati smrt religija: procesi društvene, gospodarske i kulturne modernizacije koji su preplavili svijet: "*Narodi i zemlje sličnih kultura zbližavaju se. Narodi i zemlje različitih kultura razilaze se*". Opominjuće djeluju konstatacije pojedinih mislioca da bez mira među religijama nema ni mira među narodima.

Istraumatizirani Balkan je nanovo, po Huntingtonu, balkaniziran duž vjerskih crta, promatrajući religije kao geografske entitete, a ne političke ili kulturne, zapažajući da, ako se kultura i geografija ne poklapaju, onda se poklapanje može nametnuti genocidom ili prisilnom migracijom. Na Balkanu, podesnom za takve nacionalno-vjerske pokuse, historijski dugo već dominiraju kaos i nasilje, nekro-

filski odnos prema historiji, očuvane paganske sklonosti (osveta, klanje, prinošenje žrtvi, traženje i oživljavanje herojskih predaka po nacionalnim kosturnicama), posrnulost i gubitništvo praćeno moralnim deformiranjem. Plemenski nacionalizam je doista izrastao iz faze neukorijenosti. Patološko slavljenje poraza, apologija smrti i kult žrtve formirali su morbidni mentalitet, smatra dr. Jelena Đorđević, koji razara životne potencijale i države, jer *"kada je jedan narod izabran, nijedan život, nijedan pojedinac nema značaja"*. Inklinacija vjerovanja u sudbinu je također obilježje paganske svijesti. Svako može imati svoju istinu, kažu pisci, revitalizirajući mitske verzije nacionalne historije.

Za neke istraživače Balkan je prostor gdje je registriran fenomen začaranog kruga ponavljanja uvijek loše historije. To osjećanje tragičnosti balkanskog prostora izraziće Emil Sioran: *"Neosporno je da balkanski narodi imaju vitalnosti ali je poraz njihova sudbina"*. Balkanska okrutnost uvijek se povezivala sa Istokom. Poređenje sa Istokom *"pojačavalo je osećaj stranog i istaklo orijentalnu prirodu Balkana"*. Dr. Andrej Mitrović u tekstu o Leopoldu Rankeu, zapaža kako je osnova osobitosti istočnog i zapadnog razvitka nastala iz *dveju velikih razlika*. Obe su proizašle iz ratova. Prva je bila posljedica borbi Germana i Slavena protiv već na Istok i Zapad izdijeljenog Rimskog carstva, druga iz ratova sa islamskim narodima, započetim još u VII stoljeću i dugim više od hiljadu godina. Ishod ovih borbi za ova plemena bio je različit, sa dalekosežnim posljedicama. Istok i Zapad su postali između sebe duboko, *"mada nikako i fatalno, razdvojena i suprotstavljena, istorijska pojma"*. Dinamična historijska stvarnost bila je majstor graditelj.

Multietnički kolorit Balkana pokazao se, po Mariji Todorovoj, kao najveći problem, jer je oduvijek kvario račune prostim kategorizacijama, uzimajući u obzir i složeri sukob između otomanske demografske zaostavštine i historijska prava na teritorije koje su polagale novostvorene države. Najproblematičnije je utvrditi neke biološke i antropološke pojave, kao što su: koliko ima turske krvi u srpskoj krvi, koliko su karakternih crta međusobom razmjenili srpski i turski tip - piše dr. Radoš Ljušić. *"Poštena"* nacionalna historija pretpostavlja sposobnost da se zaboravi sve što joj ne ide u prilog. Velike greške u historiji, piše Pavle Ivić, su utoliko fatalnije što nisu učinjene slučajno, već *"najčešće proizilaze iz konteksta okolnosti, neretko s neumitnom logikom moranja"*.

Sukob sa Turskom nije imao samo obilježja rata sa drugom državom, već je djelovao i kao ideološki sukob kršćanstva i islama. Na razvalinama multikulturalne Otomanske imperije nastajale su jednokulturalne nacionalne balkanske države. Proces njihovog stvaranja vodio je preko etničkih čišćenja pri čemu su predstavnici drugačijih kulturnih i etničkih grupacija tretirani kao prijetnja sopstvenoj stabilnosti i samostalnosti. Trend ka demografskoj deosmanlizaciji, ili, brutalnije rečeno, protjerivanju muslimana, prisutan je u cijeloj historiji balkanskih nacionalnih država u XIX, ali neće biti zaboravljen ni u XX stoljeću. Simon Vejl je u studiji *Potreba za korenima* jasno pokazala da su rasni i etnički projekti, koji dovode do masovnog izbjeglištva, u osnovi

usmjereni na slamanje čovjeka, ljudske duše. Ona kaže da su potrebe duše, njena prava, neodvojivi od ideje postojanja. Ne postoji samo ljudski život kao takav, on uvijek podrazumijeva određen okvir da bi imao smisla. Izbjegništvo je jedan od najsnažnijih načina da se taj okvir ukine i čovjek slomi, jer kako ona navodi: "*Imati korjene je možda najvažnija i najmanje shvaćena potreba ljudske duše*".

Rat u Bosni i Hercegovini je po poimanjima Huntingtona bio tipični rat suprostavljenih civilizacija: "*tri primarna sudionika potjecala su iz različitih civilizacija i ispovijedala različite vjere*". Ovakva i druga slična gledišta biće instrumentalizirana i korišćena u demagoškim i kvazinaučnim tumačenjima uzroka sukoba u BiH (dr. F. Tuđman). Francuski filozof Pascal Bruckner je, pak, analizirajući taj rat istakao da su sve laži oko njega pravljene tako da su se brisale razlike između krvnika i žrtve, na načelu ekvidistance: svi su jednaki, i Srbi, i Hrvati, i Bošnjaci: "*Svi su barbari, što je bio način da Europljani operu ruke od odgovornosti za barbarstvo... Zna se dobro tko je počeo rat, tko je šta osvojio, tko je počinio zločine*".

Zanimljive su i Huntingtonove opservacije o islamu, prema kome ima izuzetno kritičan odnos (*granice islama doista su krvave, a takva je i njegova utroba*), i ulozi Otomanskog carstva u historiji, brzo prihvaćene u antislamskim krugovima. On smatra da je islam jedina civilizacija koja je dovela u pitanje opstanak Zapada i to nekoliko puta. Izraz *la querra fria* (hladni rat) iskovali su u XIII stoljeću Španci kako bi opisali svoj "*nelagodni suživot*" sa muslimanima u Sredozemlju. U XV stoljeću su muslimani bilo mnogo tolerantniji prema hrišćanima nego zapadni hrišćani jedni prema drugima za reformacije i u XVII stoljeću. To što su zapadnjaci u XVI stoljeću pošli u osvajanje svijeta bilo je jednako toliko za Boga koliko i za zlato. Volter je napadao Turke kao neprijatelje *grčke i latinske crkve*, ali i kao Azijate, pozivajući na njihov progon iz Evrope.

Huntington smatra da je veliki dio razdoblja Osmansko carstvo držalo i do jedne četvrtine onoga što obično nazivamo Evropom, ali se ono nije smatralo članom evropskog međunarodnog sustava. Ataturk je, po sudu ovog autora, od Turske napravio *podvojenju zemlju* društvo koje je po vjeri, nasljeđu, običajima i institucijama bilo muslimansko, "*ali sa vladajućom elitom odlučnom da ga učini suvremenim, zapadnjačkim i sukladnim sa Zapadom*". Evropske zemlje, ističe dalje autor, imaju, međutim, osjećaj da Turska kulturno ne pripada Evropi, stavljajući na znanje da ne žele Tursku u Evropskoj uniji "*i nisu nimalo oduševljene time da imaju drugu muslimansku državu, Bosnu, na evropskom kontinentu*". Sudbina i budućnost Bosne će još zadugo biti inspiracija za raznovrsna viđenja i prognoze.

Huntingtonove teze djelujući na oblikovanje shvatanja o karakteru sukoba na prostoru nekadašnje jugoslavenske državne zajednice, izazivajući brojne reakcije, neosporno nailaze na plodno tlo u pojedinim političkim i naučnim krugovima koji žele da na sličan način objasne pozadinu međudržavnih i međunarodnih nesporazuma i konflikata. Čitaocce svakako ne ostavljaju

ravnodušnim, kao ni istraživače koji se ne moraju u biti slagati sa njima, ali ih, s obzirom na njihovu ambicioznost i svojevrsnu nekritičku prijemčivost, svakako moraju imati u vidu u svojim promišljanjima.

Safet Bandžović

Prikaz dvije sveske *Godišnjaka Centra za balkanološka ispitivanja*, izdatih u periodu 1997.-2000. godine

Dvije godine nakon prestanka rata u Bosni i Hercegovini Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka Bosne i Hercegovine izdao je, uz znatne napore i nedaće, prvu svesku *Godišnjaka* (Knjiga 28, 1992-1997). Do kraja 2000. godine izašla je i druga sveska (Knjiga 29, 2000), što znači da su za pet godina, ukupno sastavljene i izdate dvije knjige. Po opremi, kao i po izboru članaka očite su teškoće sa kojima su se susretali urednik i redakcija ovih svezaka. No, bez obzira na to, svakako treba pozdraviti nastojanje da se ovaj naučni časopis održi i nastavi sa izlaženjem. Pored *Glasnika Zemaljskog muzeja*, to je drugi časopis koji pruža mogućnost objavljivanja usko stručnih i naučnih članaka iz domena arheologije, etnologije, i nadam se prema prijeratnom profilu, iz još nekih grana društvenih nauka. Iz izbora objavljenih radova očito je da su se naučnici koji su se angažirali za nastavljjanje rada Centra za balkanološka ispitivanja i njegove tradicije, u koju se ubrajao i veoma kvalitetan časopis, našli u dosta teškoj situaciji. Pomenute dvije sveske *Godišnjaka* razlikuju se međusobno, prvenstveno prema kvaliteti naučnih priloga, što je posljedica rata u Bosni i Hercegovini (1992-1995) i poslijeratnih prilika. Ova posljednja opaska odnosi se prvenstveno na stanje kadrova i njihove potencijale.

Prva izdata sveska, *Godišnjak ANUBiH*, Knjiga XXX. Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 28 (1992-1997), sastavljena je uglavnom, prema navodima u Predgovoru iz pera glavnog urednika sveske dr. Zdravka Marića, od sačuvanih i poslije rata nađenih naučnih radova koji su bili prikupljeni tokom 1900-1991. za *Godišnjak CBI*, a povodom 65-te godišnjice života akademika Borivoja Čovića. Tu su zastupljeni stalni suradnici Centra iz starije generacije, Fanule Papazoglu, Milutina Garašanina i Ratka Vasića iz Beograda, Idriza Ajetija i Zefa Mirdita iz Prištine, autori srednje generacije arheologa, Brunislava Marijanovića i Branka Kirigina iz Splita, te autora iz Sarajeva, arheologa Zdravka Marića i suradnika Petra Oreča, te etnologa Vlajka Palavestre i Astride Bugarski.

U drugoj izdatoj svesci *Godišnjaka*, knjiga XXXI, CBI, knjiga 29, (2000), objavljeni su radovi autora Zdravka Marića i Veljka Paškvalina iz Sarajeva, Ante Škegre iz Zagreba, te preveden, 1963. godine objavljen članak u njemačkom časopisu, Milenka Filipovića. Prema koncepciji, člancima i zastupljenim autorima očita je bila nemogućnost redakcije da prikupi radove autora i iz drugih centara, bilo bosanskih bilo iz susjednih krajeva. Ipak, koncepcija časopisa je sačuvana, iako je izbor radova i tema zavisio od trenutne situacije, što se uglavnom odnosi na drugu izdatu svesku. Sve te nedaće odrazile su se i na kvaliteti štampe, uređivanju svezaka, a naročito na grafičkim i likovnim prilogima. Tiraž sveske izdate 1997. godine je vrlo mali 200, dok je druge, izdate 2000. godine 400 komada.

Prva sveska *Godišnjaka CBI* izašla 1997. godine, mada u smanjenom obimu u odnosu na predratne sveske, sačuvala je u potpunosti koncepciju, tj. u njoj su objavljeni radovi koji se dotiču raznih aspekata balkanoloških istraživanja: arheologije, etnogeneze, socijalne strukture, paleolingvistike, usmenih predanja i etnologije. Podjeljena je na poglavlja Radovi, Kronika i In memoriam.

Pošto je ova sveska posvećena 65-godišnjici života Borivoja Čovića, Ante Škegro, tadašnji stalni saradnik Centra je vrlo sistematično sastavio bibliografiju radova (134 naslova) slavljenika, koji nažalost, nije doživio proslavu godišnjice, ili barem da vidi izdanje ove sveske. Ostali radovi su poredani kronološki, prema periodima zastupljene problematike koja je u njima obrađena.

U radu Brunislava Marijanovića *Vučedolska kultura na istočnoj jadranskoj obali*, koji se temelji na rezultatima novijih istraživanja, autor jasno, metodološki dobro postavljeno i sveobuhvatno razmatra tezu S. Dimitrijevića, postavljenu negdje 80-tih godina prošlog stoljeća, da "prisutnost vučedolske kulture sugerira kasnija jaka prisutnost ljubljanske kulture, odnosno njezinog jadranskog tipa". Marijanović prisutnost vučedolske kulture na datom području rješava u okviru ukupne problematike istočnojadranskog eneolitika. Polazeći od saznanja o posebnosti i samosvojnosti ovog područja, koje ne predstavlja periferiju drugih kulturnih kompleksa, i da razvojni procesi između ovog područja u komparaciji sa susjednim područjima nisu jednaki, nizom datih novijih činjenica, pobija raniju tezu i daje drugačije rješenje. Naime, danas je evidentna prisutnost vučedolske kulture na datom području, ali su, kao što se iz izlaganja vidi "krajnje su ograničene mogućnosti" dokazivanja njenog rasprostiranja. Zato, autor nudi drugo rješenje kroz pokušaj interpretiranja mehanizma koji dovodi "vučedolsko stanovništvo" na jadransko područje. To je potraga za ležištima bakarne rude, jer je metalurgija u ekonomici vučedolske kulture imala važan značaj, i koja je, između ostalog, bitno utjecala na veliku rasprostranjenost i širenje te kulture. Stoga su poduzimane predhodne ekspedicije na neosvojena područja da bi na njima istražili postojanje ležišta te rude. Autor, prema brojnosti i kontekstu u kojima se pojavljuje vučedolska kultura na ovom području.

iznosi shvaćanje da se mali broj takvih skupina mogao i zadržati u novom životnom okruženju, u ovom slučaju na istočnojadranskom području, doprinoseći bogatstvu i raznovrsnosti kulturnog izraza, a nikako kao faktor koji snagom nameće svoj način života.

Petar Oreč, dugogodišnji vjerni i neumorni saradnik arheologa dao je još jedan prilog pod naslovom *Nova saznanja o prapovijesnim gradinskim naseljima iz Hercegovine*. Rad se bazira na velikom iskustvu i poznavanju kraja i prirode lokaliteta koje je autor rekognoscirao. Podaci površinskih pregleda odnose se na trideset lokaliteta sa protoilirskim i ilirskim utvrđenim naseljima oko Mostara, Stoca, Nevesinja, Čapljine, Gruda, Čitluka, Širokog Brijega, Ljubuškog i Tomislavgrada. Vremenski su obuhvaćeni lokaliteti iz bronzanog i starijeg željeznog doba. Posebnu pažnju privlače podaci o četiri lokaliteta sa vjerojatnim svetištima, o kojima ima vrlo malo podataka iz prethistorijskog doba i o kojima se tako malo zna.

Rad Ratka Vasića *Bronzani mačevi sa punolivenom drškom sa ušća Morave* daje novu interpretaciju četiri objavljena mača nađena u ostavama na teritoriji oko ušća rijeke Morave u Dunav, na području sjevernog Balkana. Opća karakteristika navedenih praistorijskih mačeva iz Saraoraca, Orašja kod Dubrvice, na Dunavu kod Kovinskog grada i iz samog Dunava, je njihova posebnost u ornamentu ili oblikovnom detalju u odnosu na osnovne tipove ovih mačeva izrađivanih od XIII do X stoljeća u srednjoj Evropi. Vjerojatno se radi o lokalnim radionicama koje su varirale i stvarale svoje proizvode.

Milutin Garašanin, se u prilogu *Značenje funeralnih maski u bogatim (kneževskim) grobovima Makedonije* zadržava posebno na pitanju, da li se upotreba funeralnih maski može vezati za etničku pripadnost pokojnika ili se radi o jednom staleškom obilježju, statusnom znaku? Kao polazišnu osnovu autor se priklanja drugom gledištu, tj. da se radi o statusnom znaku, jer je očito da nekropole u kojima su nađene funeralne maske (Trebenište, Sindos kod Soluna i Borancima u Pelagonskoj ravnici) pripadaju raznim etničkim grupacijama. Međutim, nedovoljno objavljena dokumentacija, prvenstveno o rasporedu grobova, kao i praznina koju bi ispunila antropološka istraživanja, ostavljaju mnoga pitanja otvorenim. Moderna arheologija pri ovakvim nalazima, postavlja pitanja koja bi mogla dati detaljnije podatke, kao što su: da li se radi o dvije grane kraljevske loze u Trebeništu, koji su grobovi vodećih ratnika, družina ili članova istog roda, u kakvom su srodstvu ženski grobovi u istoj grupi grobova itd. Antropološki podaci bi riješili starost i pitanje srodstva sahranjenih. Kako i sam autor podvlači, svi predloženi zaključci ostaju hipotetični. Djelomično su tome doprinijele praznine ranijih istraživanja i nedostatak interdisciplinarnih proučavanja.

Branko Kirigin, jedan od istraživača bogatih nekropola iz helenističkog vremena, u radu *Issejske helenističke funerarne amfore* obrađuje pet, po prvi

puta objavljenih amfora iz Arheološkog muzeja u Splitu, za koje se zna da potiču sa otoka Visa, lokaliteta Mrtvilo. Samo za jednu se zna da je bila kao prilog u grobu. Za ostale nema podataka o nalazu. Pretpostavlja se da su sve napravljene za istu svrhu. Međutim, taj nalaz iz više razloga pobuđuje zanimanje. Prvo, na viškim nekropolama, za razliku od ostalog helenističkog svijeta, amfora je vrlo rijedak prilog pokojniku. Drugo, ove amfore nisu izrađene u poznatim standardnim radionicama sa pečatima i određenim veličinama bilo da su služile za transport vina ili ulja, bilo da su nalažene kao prilozi u grobovima. Izdvaja ih i njihova izrada, kao i pomanjkanje pečata. Znači, radi se o proizvodu nekog lokalnog zanatlije koji ih je izrađivao samo za ove svrhe. Sve to je navelo autora na dublja proučavanja pogrebnog ritusa tog perioda, a posebno stavljanja amfora u grobove. Međutim, kao što i sam autor navodi to je još dosta nerazjašnjena pojava. Na kraju je sačinjen i katalog pet nađenih amfora, koji može dobro poslužiti za eventualne slične, netipične nalaze ove vrste.

Zdravko Marić, koji je već objavio dva velika rada o rezultatima iskopavanja grada Daorsona, centra plemena Daorsa u prilogu *Unutrašnja vrata akropole ilirskog grada Daorsona (Ošanići, Stolac)* objavljuje nov detalj sa akropole u Ošanićima. Na izuzetno iscrpan način daje sve relevantne podatke u jednoj od kapija u bedemima akropole, datiranih od III stoljeća do polovine I stoljeća p.n.e. Ovaj rad je dopuna saznanjima o lokalitetu, na kojem sigurno još stoje neotkriveni mnogi detalji.

Fanula Papazoglu je dala jezgrovit prilog *O zavisnom seljaštvu kod Ardijejaca i Dardanaca*, koji osvjetljava pored navedenog problema u naslovu, već i ekonomsku moć ovih plemena u odnosu na još moćnije ekonomske zajednice. U prvom dijelu rada, autorica je kroz detaljnu analizu dva historijska izvora pokazala koliki su trud, akribičnost i znanje potrebni da bi se došlo do suštine rješenja ove vrste problema. Analiza tih izvora je obuhvatila razmatranje svih podataka, ocjenu njihove vjerodostojnosti, povezivanje sa relevantnim podacima drugih antičkih autora, kao i analizu njihovog poimanja i interpretacije. U drugom sloju istraživanja obuhvaćena je analiza i diskusija o rješenjima do kojih su došli drugi istraživači koji su se bavili istim ili sličnim problemima.

Tek u drugoj polovini rada, autorica rasvjetljava postavljeni zadatak, tj. daje analizu svih aspekata društvenog položaja zavisnog seljaštva "prospelata" kod Ardijejaca i "duloa" kod njihovih susjeda Dardanaca. Pri tome daje slijedeće mišljenje: da su oba plemena regrutirala zavisno seljaštvo od pokorenog stanovništva sa osvojenih teritorija, što znači, da se kod tih plemena u status zavisnog seljaka nije došlo unutarnjim ekonomskim razvojem.

Razlika u statusu ovog sloja stanovništva kod oba plemena je različita. Kako autorica navodi, izgleda da su Ardijejci, osvajajući neku teritoriju, podjarmili cijelo stanovništvo ili pleme koje je kao cjelina plaćalo dadžbine i

išlo u rat. Prema tome, u njih nema individualne zavisnosti koja je pak bila izražena kod Dardanača. Kod ovih potonjih su pojedini članovi plemenskog roda raspolagali određenim brojem potčinjenih zavisnih stanovnika, od kojih su ubirali plodove zemljoradnje ili su ih u ratno doba regrutirali. Iz svega proizilazi da se ne radi o klasičnim robovskim odnosima, što autorica posebno podvlači, jer se kroz naučnu literaturu provlače i takva mišljenja.

U prilogu Zefa Mirdite *Encore une fois sur le probleme d'ethnogenese des Dardaniens* pokazuju se sve teškoće na koje se nailazi pri razmatranju otvorenih pitanja etnogeneze, u ovom slučaju plemena Dardanača. Na početku autor razmatra pitanje sadržaja termina "etnogeneza" kao i, koliko pri proučavanju ovog problema mogu pomoći arheologija, komparativna indoevropska lingvistika i podaci antičkih pisaca. Odmah na ta pitanja i odgovara, uz davanje mnogih primjera, da arheologija može malo pomoći, tj. jer se pomoću nje ne može etnički identificirati arheološki materijal-barem ne u prehistoriji. Lingvistika također, prema metodi koju upotrebljava ne može dati doprinos rješenu problema etnogeneze. Drugo postavljeno pitanje je koliko svi dosadašnji rezultati dobijeni arheološkim i paleolingvističkim istraživanjima odražavaju etnogenetske procese. Pošto postoji razmimoilaženje između genealoškog stabla i pravih etnogenetskih linija, autor se pita, kako riješiti taj fundamentalni problem.

Nakon razmatranja nekih od dosadašnjih rezultata, nameću se pitanja poput: da li se mogu vezati Dardanci sa etnoilirskom kulturnom grupom. Ako te dvije grupe dovedemo u vezu, koji je zajednički faktor u etnogenetskom procesu Dardanača, i koji je stvaran dio u glavnom etnogenetskom procesu, ili ćemo ga samo uzeti kao jedan aspekt faktora "ilirizacije". Odgovor autora je, da je još rano za rješnje etničke strukture teritorije koju su naseljavali Dardanci, tj. njene "ilirizacije" u predrimskoj epohi. Ipak, poslije analize historijskih izvora, tj. podataka koje daju antički pisci, arheoloških izvora, geopoložaja Dardanača, plemenske organizacije, dolazi do zaključka da su Dardanci rezultat etnogenetskog procesa u kojem su izraženi elementi mediteranskog supstrata (Pelazga), a adstrata kao refleksa u kontaktnoj zoni, kao i superstrata u pojedinim političkim prilikama. Iako se sve to reflektiralo na njihov individualitet i različitost od drugih ilirskih plemena, njihova etnička pripadnost je neosporno ilirska. To potvrđuju i rezultati arheoloških i lingvistička proučavanja.

Vlajko Palavestra je dao dva priloga. Mada su različita po sizerima koje obrađuju, zajednička crta ih veže za stare kamene nadgrobne spomenike. U prilogu *Svatovska groblja*-problem istraživanja, izlaganje se odnosi na temu susreta svatova koji su se pobili i izginuli kod navedenih spomenika. Analiza ovih predanja pokazala je da se to najčešće odnosi na nekropole ili pojedinačne spomenike, srednjovjekovne spomenike-stečke iz XIV i XV stoljeća, i na manja muslimanska groblja iz raznih perioda osmanske vladavine. Takva predanja su rasprostranjena u BiH, Crnoj Gori, Kosovu, Makedoniji i dijelovima Hrvatske.

Ima ih i u epskim pjesmama, posebno muslimanskim. Za neka predanja bi se mogli naći i historijski podaci, ali građa je još neistražena.

Istražujući ovu temu, autor konstatira nekoliko činjenica: da je fond raspoloživih podataka o predanjima o svatovskim grobljima do danas relativno oskudan i razbacan po objavljenim ili arhivskim zapisima i da fenomen "svatovskih grobalja" u našoj nauci nije rasvijetljen. Stoga daje određene pravce za izučavanje tog materijala: da se prikupi nova građa-na terenu, u arhivima, iz literature kako bi se sakupio zadovoljavajući fond građe; da se prouče svi do sada prikupljene podaci, ocijene dostignuti rezultati, te utvrde pravci budućeg rada na osvjetljavanju problema *Svatovskih grobalja* i usmenih predanja o njima. Posebno, ističe rad na književno-historijskom pravcu istraživanja, pod pretpostavkom da su usmena predanja izazvana postojanjem starih nadgrobni spomenika iz kasnog srednjeg vijeka ili osmanskog perioda, kojima među živima nema pametnika u stanovništvu. Takva istraživanja bi mogla rasvijetliti genezu usmenih predanja i doprinijeti istraživanju geneze usmenih predanja u usmenoj književnosti uopšte. Uz to ide istraživanje eventualnih historijskih podataka o realnim sukobima svatova u prošlosti, te izvršiti kartiranje svih relevantnih lokaliteta, tj. raspored usmenih predanja i usmene epske poezije o "svatovskim grobljima". Kao dopunu, treba istražiti etnološke podatke koji se odnose na običaje, pravo i običajno ponašanje svatovskih povorki na konjima. U obzir treba uzeti i pretpostavke da su predanja mogla nastati na osnovu realnih događaja u prošlosti, koji su se održali u historijskoj svijesti naroda, kao i na osnovu sjećanja na drevna tradicijska uvjerenja o otmicama djevojaka i o sukobima suparničkih strana, te oružanih sukoba između svatova. Sve to bi moglo biti paleobalkansko nasljeđe dublje starine. To su predanja koja predstavljaju refleks arhaičnih paleobalkanskih običaja.

Drugi prilog Vljaka Palavestre je *Usmeno predanje o prehistorijskom tumulusu u Umčarima*. Ovo predanje mu je bilo povod za analizu rasprostranjenih priča o zakopanom blagu i pokušaju njegovog prisvajanja. Prva konstatacija je, da je tradicijsko predanje o zakopanom blagu u raznim varijetama rasprostranjeno u usmenoj tradiciji naših i drugih naroda. Tih priča može se čuti u nekoliko sižejnih verzija, čijih nekoliko sličnih varijanata autor navodi. Zajedničke sižejne čestice o zakopanom blagu su: traženje blaga; čuvari blaga-nevrijeme, mitska povorka vojske; obaveza apsolutne šutnje; bijeg prekršitelja tabua; doživljaji u susretu sa onostranim fantastičnim svijetom. Autor navodi brojne i višeznačne paralele iz narodnih vjerovanja u mitska bića, što je po njemu potvrda drevnih predodžbi, ali i dokaz prilagodljivosti tradicijskih modela usmene komunikacije aktuelnoj konkretnoj situaciji (pojava austrougarskih vojnika koji su često po Bosni tražili blago na arheološkim lokalitetima). U istinski memoratski sadržaj pripovjedači upliću tradicijsko znanje o mitskim i fantastičnim bićima i pojavama. Na kraju se vraća usmenom predanju o tumulusu u Umčarima kod Čaj-

niča, koje ga je potaklo na analizu ove vrste predanju, jer u sebi sadrži sve drevne mitske predstave o svijetu mrtvih u koje se sve manje i rjeđe vjeruje, što samo dokazuje da su te predstave univerzalne i vanvremenske, a usmena tradicija žilava i sposobna da se prilagodi svakom dobu i stvarnim situacijama.

U radu Astride Bugarski *Kamene kuće Livanjskog polja i njihovi graditelji. - Prilog proučavanju bosanskohercegovačke graditeljske baštine*, autorica je pošla od slijedećeg pitanja: da li se u kontaktnoj zoni sa prodorom novog građevinskog materijala počinju graditi kuće novih arhitektonskih karakteristika za tu sredinu, ili i te kuće zadržavaju od ranije uobičajen oblik, prostornu strukturu i druga arhitektonska obilježja? Analiza materijala i prezentiranje činjenica potkrepljuju zaključak da je primjena novog materijala dovela do širenja kuća novih oblika, a u tom procesu, prema zaključku autorice veliku ulogu imalo je i doseljeno dalmatinsko stanovništvo. Polazni nedostatak za širu elaboraciju materijala je nedostatak podataka i komparativnog materijala iz okolnih krajeva, tj. unutarnje zone dinarskog krša (Cetinska i Vrlička krajina, Duvanjsko polje i Posušje), tako da se i odgovori na neka pitanja u vezi kamenih kuća u livanjskom području još ne mogu dati (lokalne karakteristike, zajednički elementi kuća na cijelom području i sl.) što je i autorica i naglasila. Ipak je na kraju dala kratak osvrt na uporedne pojave i rasprostiranje gradnje kamenih kuća na drugim područjima. Podaci ovakvih proučavanja su tim vrijedniji jer kamene kuće, koje su donedavno bile toliko karakteristične za cijelu zonu dinarskog krša brzo nestaju pred najezdom jeftinije gradnje industrijskim građevinskim materijalom. Međutim, istim procesom zamjenio je kamen kao prirodan građevinski materijal u južnim zonama BiH drveni i zemljani građevinski materijal. Zona pomjeranja gradnje kamenih kuća proširila se krajem XIX. i početkom XX stoljeća, kada se širi od jadranskog zaleđa ka unutrašnjosti. U Livanjskom kraju, kontaktnoj zoni, paralelno se do polovine XX stoljeća, i to u sjeverozapadnom području zadržala i brvnara. Kuće na drugim područjima Livanjskog kraja, čiji su zidovi građeni od kamena, nisu pokrивane kamenim pločama nego ostalim prirodnim materijalom i crijepom.

Drugi dio rada posvećen je razmatranjima o socijalnim uslovima širenja kamenih kuća. U osmansko vrijeme gradile su se od kamena samo begovske kule. Promjenom političke i društvene situacije, po dolasku austrougarske vlasti, kada se ukida kmetstvo i kada je bio siguran ostanak stanovništva na zemlji počinje dosta intenzivna izgradnja kamenih kuća. Gradnja ovakvih kuća je naročito uzela maha između dva rata, da bi poslije Drugog svjetskog rata jeftiniji industrijski građevinski materijal počeo zamjenjivati gradnju kamenom.

U trećem dijelu je dat detaljan opis klesarske obrade kamena i gradnje, stereotipne kamene kuće u livanjskom kraju, "kuće na dva boja", njenog položaja, unutrašnjeg rasporeda, opis otvorenog ognjišta i njegov smještaj u kućama različitog tipa, te razne pregradnje unutarnjeg prostora: tokom vremena,

a najčešće uzrokovane porodičnim uslovima. Uz analizu oblikovanja kuće i unutaršnjeg prostora, daje se i geneza primarnog oblika kamene kuće na dinarskom području, nastala od pravokutne brvnare, dok je u zaleđu brvnara bila kvadratne osnove: razvoj oblika krova na kućama u Livanjskom kraju gdje vrlo brzo počinju promjene, od primarnog četveroslavnog, dolazi do dvoslivnog krova sa blažim nagibom. U zadnjoj fazi razvoja livanjske kamene kuće zapaža se znatno udaljavanje od dinarskih korijena, što je i uslovljeno tipom zadružnog domaćinstva, koja su se uglavnom opredjeljivala za gradnju takvih kuća. Zaključak autorice, poslije detaljnih opisa i analize materijala na terenu je da je prihvatanje kamena u prvo vrijeme dovelo do pojave modificiranog oblika autohtone kuće, a za kratko vrijeme došlo je do ekspanzije kuća novih arhitektonskih karakteristika. Cijelom, ubrzanom procesu gradnje i oblikovanja kamenih kuća na ovom području doprinijela je i migracija stanovništva iz zaleđa jadranske obale, koje je bilo vično ovakvoj gradnji.

U rubrici "Kronika" objavljen je prilog Idriza Ajetija pod naslovom *Na stogodišnjicu smrti Franca Miklošića*. Namjera autora je prikaz Miklošićevog doprinosa balkanističkim proučavanjima, sa naročitim osvrtom na njegov rad kao utemeljitelja albanističkih nauka. Pri tome se osvrnuo i na metode onovremenih lingvističkih proučavanja i njihov nedostatak sa današnjeg aspekta razvoja metoda u tom domenu. Prema Ajetiju, Miklošić predstavlja cijelu epohu u slovenskoj filološkoj i lingvističkoj nauci, koju je postavio na nove temelje, kroz projekat *Studije slovenskih jezika*. Balkanološke studije je shvatao sveobuhvatno, kroz uzajamno proučavanje historije, jezika i kulture balkanskih naroda. Unutar toga bavio se ispitivanjem leksičkog fonda i proučavanjem albanskog jezika. Međutim, primjenom onovremene metode unutrašnja struktura i zakonitosti albanskog jezika su zapostavljeni. Metoda provedena u etimološkim studijama, također, je danas pretrpjela kritiku, jer je naučnike udaljavala od područja albanskog jezika. Miklošić je posebnu pažnju posvećivao posudenom dijelu u leksičkom fondu albanskog jezika. Udario je čvrste temelje nauci o balkanologiji i albanologiji, i utvrdio je uzajamne odnose među balkanskim jezicima. U tim odnosima ističe se važna uloga albanskog jezika u kojem se čuva obilje paleobalkanskih jezičkih crta. Na kraju se autor Ajeti osvrnuo i na Miklošićevo mišljenje o bitnim fonetskim pojavama u albanskom jeziku.

Na kraju ovog broja je rubrika In memoriam, sa sjećanjima koja je napisao Zdravko Marić za oba barda bosanskohercegovačke arheologije u periodu između ratova od 1945. do 1992. godine, oba akademika Alojza Benca i Borivoja Čovića.

Kao prvi u dosta kratkom nizu autora priloga druge poslijeratne sveske *Godišnjaka* (1997-2000) preveden je i štampan već objavljen rad na njemačkom jeziku u "Südost Forschungen", München 1963., *Baština srednjevjekovnih rudara Sasa u južnoslavenskim zemljama*, od Milenka Filipovića. Iako je tekst star, sa

navedenom starijom već odavno poznatom i iskorištenom literaturom, redakcija se odlučila da ga objavi na bosanskom jeziku, procjenivši da je vrijedan i potreban našoj naučnoj javnosti. Boljem poznavaoču problematike srednjovjekovnog rudarstva, u Srbiji, Makedoniji, Bosni i Bugarskoj, nažalost, ovaj rad neće pomoći, ali bi neki rezultati terenskih istraživanja autora mogli pomoći etnologima. Jedna od komponenata proučavanja nekih aspekata bosanskog srednjovjekovlja (na pr. rudarstva, društveno-političkih jedinica i njihov opseg) je svakako i paleoetnologija na koju sve više ukazuju naši naučnici. Međutim, u Bosni Hercegovini se na tom polju još nije učinilo skoro ništa. Osnovna namjera pisanja ovog rada je bila da se pokažu uticaji i elementi koje su svojim boravkom ovdje Sasi unijeli u narodni život. Međutim, stiče se utisak da je to bio vrlo težak zadatak iz niza objektivnih razloga. Dva od njih su bitna: a/ o tome nisu vršena dovoljna istraživanja, b/ burne promjene stanovništva. Poznavajući dobro srednju Bosnu, sugerira da proučavanja ovog problema treba poduzeti u rudarskim bazenima srednje i sjeverozapadne Bosne. Stoga, Ilićević, upotrebljavajući objavljene historijske i druge podatke, kao vrstan stručnjak iznosi, u najvećem broju pitanja svoje mišljenje (a ne zaključke) o nekim pojavama i suprotstavlja se mišljenjima autoriteta kao što su Dinić, Radonić, Jireček i dr. Ovdje bih izdvojila neka od njih koja će biti važna za dalja proučavanja. Metodološki je Filipović prvo uzeo u obzir sve poznate izvore i podatke da bi na kraju po svakom od njih iznio svoja gledišta. Članak je podijelio na poglavlja, ne dajući im naslove ali je očito da idu ovim redom: I Historija, II Etničke grupe III Rasni tipovi, IV Riječi njemačkog porijekla, V Toponimija, VI Gradsko stanovništvo, VII Nošnja, VIII Običaji i IX Vjerovanja. Ovdje će biti navedeni samo neki primjeri koji bi mogli ukazati na pravce daljeg promišljanja u rješavanju nekih pitanja, u ovom slučaju iz srednjovjekovnog rudarstva, a šire gledano i nekih problema i primjenu metoda na određena etnološka pitanja. Radi lakšeg praćenja pišaćemo brojeve poglavlja iz kojih će biti navedeni određeni rezultati ili mišljenja autora.

I. Mišljenje autora koje se odnosi na poslovenjavanje Sasa, se razlikuje od prijašnjih konstatacija, a to je da su se Sasi pretopili u slovensko stanovništvo tek po dolasku Osmanlija u ove krajeve kada je rudarstvo u XVI stoljeću zamrlo, a dio stanovništva je emigrirao. On, za razliku od Dinića, insistira, ne na malobrojnosti Sasa, već na njihovoj pokretljivosti, što se odražava na rasprostranjenosti toponima saskog porijekla. Pretpostavlja da su Dubrovčani bili most u poslovanju Sasa i domaćeg stanovništva (iste su religije i oba etnička elementa su živjela u gradovima) a time i učestvovali u poslovenjavanju Sasa, malobrojnih i istrgutih iz matice.

II. Filipović konstatuje da proučavanja porijekla stanovništva u rudarskim bazenima u kojima su provedena nisu otkrila tragove saskih etničkih elemenata. Možda bi se ono moglo prepoznati u imenu nekog roda: Utmani, Alimanci.

III. S prethodnim poglavljem je u vezi i primjedba Filipovića o postojanju stanovnika naročito u centralnoj Bosni koji imaju karakteristike nordijskog tipa i gdje su katolici i starosjedioci muslimani. Međutim, tu sam sebi protivurječi konstatirajući da se ne zna kojem rasnom tipu su pripadali sami Sasi, a drugo konstatacijom da nisu vršena antropološka ispitivanja, neophodna za donošenje bilo kakvih zaključaka pri rješavanju ovog pitanja.

IV. Riječi njemačkog porijekla, prvenstveno su se zadržale u živoj rudarsko-topioničarskoj i ugljarskoj terminologiji. U četiri Zakona o rudarstvu XVI stoljeća, za vrijeme osmanske vladavine ima oko 70 njemačkih termina vezanih za rudarstvo. Van te djelatnosti u XV stoljeću spominju se šusteri i šnajderi. Danas je ponegdje teško razlučiti koje su riječi njemačkog porijekla ponovo došle austrougarskom vlašću u ove krajeve. Ni u ovom domenu nisu vršena proučavanja narodnog govora.

V. Toponimi kazuju gdje je bilo Sasa, ali ne i u koje vrijeme. Prema Filipovićevim ispitivanjima u mjestima u kojima je rad u rudnicima počeo za vrijeme osmanske vladavine nema takvih toponima ili su rijetki.

Najčešće su toponimi od imena Sas ili Njamac –najpouzdaniji tragovi, ili od rudarskih termina njemačkog porijekla koji su posredan trag, jer su ga mogli davati i domaći rudari.

VI. Prema historijskim izvorima Sasi su bili gradsko stanovništvo sa upravnom i vjerskom autonomijom. O tipu i izgledu naselja ne znamo ništa. Filipović pretpostavlja da bi slijedeće pojave mogli biti tragovi saskog prisustva, a to su ime Placa (od platea) koje se javlja samo u Fojnici Kreševu, zatim kuće u Varešu sa upravno postavljene, tj sa užim zabatom na ulicu, te upotreba gvozdenog tronožca na ognjištu-sadžak u Bosni, na cijelom Balkanu. Iako daje paralele za te pojave, ipak sve to ne djeluje mnogo uvjerljivo.

VII. Što se uticaja Sasa na nošnju tiče sve je u domenu pretpostavke. Autor misli da su vjerovatno Sasi uticali na nošnju domorodaca, ali vremenom i obratno. Iznosi neke primjere iz predjela gdje se stanovništvo bavilo rudarskom djelatnošću. Prema Filipovićevim istraživanjima stanovništvo u srednjoj Bosni, Sloveni, od starine nose varošku odjeću. Navodi i ime jedne vrste pokrivala za glavu kod žena i nošenje šešira kod muškaraca kod katoličkog stanovništva u srednjoj Bosni-Kreševu, Fojnica, Borovica.

VIII. Pri razmatranju običaja Filipović pretpostavlja da je dizanje bakara na Ivanjdan 24.maja u Kreševu i običaj ubadanja lipovih grančica u tek posijane njive na Spasovdan u nekim područjima u Srbiji podsjeća na njemački običaj podizanja majskog drveta (maibaum).

IX. U vjerovanjima stanovništva na Balkanu koje se bavi rudarskim poslom sreće se priča o duhu na dnu rudnika. U nekim krajevima se zvaoo perkman, a u svim vjerovanjima ima izgled patuljka. Od njegovog raspoloženja

zavisi i sreća rudara te ga ne smiju uznemiravati. Filipović piše da su ta vjerovanja "vjerovatno od Sasa" gdje se javlja analogni motiv srebrnog cara.

Zdravko Marić u prilogu *Helenistički uticaji na ilirsko pleme Daorse* dao je skraćenu verziju svojih obimnih proučavanja Daorsa. To se vidi i prema navedenoj literaturi kojom suvereno vlada, a i prema njegovim objavljenim radovima navedenim u fusnotama. U ovom radu je dao jedan segment obrađen čisto arheološkom metodom, tj. nabraja i opisuje lokalitete i materijal sa njih, koji se nalaze na Daorskom području (u okolini Stoca, Čapljine, Neuma). Uz to nabraja nalazišta helenističkog novca. U drugom dijelu rada daje skraćeni opis arheološkog nalazišta Gradina kod Ošanića za koji, kao glavni istraživač, smatra da je bio grad Daoroi, tj. centralno naselje plemena Daorsa. Uz to idu i kratka razmatranja svih relevantnih aspekata vezanih za jedno takvo središte. Za ovaj lokalitet može se reći da je epohalan u okvirima naše arheologije, ali isto tako da je isti autor vrlo uspješno i meritorno već dao niz članaka na tu temu.

Ante Škegro objavljuje, već po drugi puta, u vrlo kratkom periodu iste rezultate u bosanskohercegovačkim časopisima i na istu temu, samo ovaj puta na njemačkom pod naslovom *Bergbau der Römischen Provinz Dalmatien*. Očito da rad tolike dužine i sa tolikim navodima nije pisan specijalno za ovaj *Godišnjak*, kao što je to slučaj sa svim prethodnim radovima objavljivanim u ovom časopisu. Sličan rad je objavljen u *Prilozima* Instituta za istoriju 1999. godine. Redakcija *Godišnjaka* ga je vjerovatno prihvatila radi nedostatka drugih radova. Navedene činjenice ne umanjuju značaj ili kvalitetu samog rada, već suvišnost njegovog objavljivanja. Vrlo sistematizirano autor daje svu poznatu, prikupljenu (historijsku, epigrafsku i arheološku), vrlo bogatu građu koja se odnosi na temu rudarstva u Bosni i Hercegovini u antičko doba. Međutim, kao i svi radovi koji se odnose na rudarstvo i metalurgiju, bilo da tretiraju praistorijski, antički ili srednjovjekovni period, i ovaj rad ne donosi nove terenske rezultate koji se tiču same rudarske tehnologije. To je posljedica pomanjkanja terenskih interdisciplinarnih istraživanja arheologa, paleoetnologa, inženjera rudarstva i geologa.

Rad Veljka Paškvalina *Skulptorske i klesarske radionice u antičkim krajevima u zaleđu Salone i Narone* obrađuje područje unutrašnjosti provincije Dalmacije na kojem nije bilo velikih majstorskih klesarskih radionica kao u većim urbanim centrima blizu granica današnje teritorije Bosne i Hercegovine (Salona, Narona, Siscija i Sirmijum). U municipalnim centrima u zaleđu jadranske obale radile su klesarske radionice za potrebe lokalnog stanovništva. Autor je uzео u obzir dvije vrste podataka za ubiciranje takvih radioničkih centara. Jednu vrstu čine nalazi nedovršenih klesarskih djela. Druga grupa nalaza ne daje tačne podatke o lokaciji radionica već se prema stilskim odlikama ili uticajima iz susjednih većih centara može odrediti područje djelovanja nekih od tih radionica.

Drugi prilog Veljka Paškvalina *Ilirsko pleme Desitijata srednje Bosne u rimsko doba i rekognosciranje njihova područja* je studija. U njoj autor sistematizirano i dokumentirano izlaže građu vezanu za pojedine segmente problematike vezane za panonsko-ilirsko pleme Dezitijata. Već u samom naslovu je jasno da se radi o dva osnovna dijela: prvi dio se odnosi na definiranje kulturno-historijske problematike ovog plemena, a u drugom autor daje rezultate svog terenskog rada u okviru projekta koji je vodio sedamdesetih godina prošlog stoljeća, i koje je većim dijelom objavio. Sintetizirajući sve te podatke, dao je zaokruženu sliku dosadašnjih saznanja o Dezitijatima i riješio neke probleme koji su donedavno bili otvoreni. To se, prije svega, odnosi na zaokruženje teritorije na kojoj je živjelo pleme Dezitijata, na uzroke i uslove koji su doveli do premještanja njihovog političkog centra iz okoline Breze u okolinu Bugojna. Analizirajući kultne i sepulkralne spomenike sa njihovog područja donosi dosta čvrste zaključke o susretanju dviju komponenti upliva na teritoriji centralne Bosne iz Panonije i iz najvećeg antičkog centra Salone. Ista situacija će se ponavljati i kroz period kasne antike i cijeli srednji vijek.

Slobodno se može reći, da je ovaj posljednji i najbolji rad primjeren časopisu kakav je *Godišnjak*. Nadati se da će slijedeći broj *Godišnjaka* opravdati nastojanja naučnika iz Centra za balkanološka ispitivanja, da i pored svekolikih teških, prvo ratnih, zatim materijalnih, a napose kadrovskih uslova održe kvalitet i renome ovog i te kako značajnog časopisa.

Lidija Fekeža

O genezi ideje bosanske, bošnjačke nacije: Nad knjigom i u povodu knjige Envera Redžića

Knjiga s naslovom *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontraverzama istorijske nauke* i podnaslovom *Geneza ideje bosanske, bošnjačke nacije* je stručno i naučno izazovno djelo bosanskohercegovačkog akademika dr. Envera Redžića koje će zbog široke palete predstavljenih saznanja i stanovišta drugih istraživača i iznesenih autorovih tumačenja i ocijena ostati još dugo u dialoškoj žiži među istoričarima i drugim društvenjacima. Ujedno, zaokupljaće pozornost i ostalih za fenomen naciona, naciona povezanog sa geopolitičkim kontekstom Bosne i Hercegovine, zainteresiranih čitalaca. Ni ovih nije mali broj, dapače i više od prvo pomenutih, jer je naprosto teško nailaziti na ljude za tu tematiku nezainteresirane. Stoga, tiraž od 500 primjeraka u kojima je knjiga štampana, sigurno, neće moći udovoljiti svim znatiželjnicima odnosno onima koji bi je htjeli pročitati.

Time već prelazim na skupinu osnovnih podataka odnosno vanjskih pokazatelja o knjizi s kojima se valja odmah uvodno upoznati. Njeni izdavači su Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, te Institut za istoriju, Sarajevo. Izlaženje su finansijski pomogli američki donatori: Univerzitet St. Lawrence-a, »Koerner Foundation« i Fundacija Vakufa Donia iz Kalifornije te Ministarstvo obrazovanja, nauke i informisanja Kantona Sarajevo. Recenzenti knjige su Bosanac akademik prof. dr. Muhamed Filipović i Amerikanac prof. dr. Robert Donia, istoričar i sam odličan poznavalac te autor knjiga o Bosni.

Knjiga je izišla iz štampe krajem 2000. godine u Sarajevu, što u tvrdom, što u mekom povezu i za slična monografska izdanja u uobičajenom formatu te u ukupnom obimu od 220 stranica. Ne računajući Predgovor i zaključno razmatranje *Na pravcu sinteze* knjiga sadrži petnaest poglavlja i bibliografiju radova koje je autor u knjizi analizirao ili se na njih oslanjao. Osnovni tekst prati 187 fusnota. Engleski sažetak, začudo, ne daje prijevoda glavnog naslova knjige već započinje podnaslovom koji sam, ne slučajno, u ovdašnjem osvrtu inače i sama izabrala kao temeljno opredjeljujuće jezgro. Na samom kraju knjige nalazi se čitaocu uvijek dobrodošao *Registar imena*. Toliko kao nužna informacija; informacija kojom o samoj knjizi, njezinom sadržaju nije zapravo kazano još skoro pa ništa.

O knjizi, međutim, govoriti nije lako. U pomoć zato, najprije, pozivam neke činjenice povezane sa njenim autorom. Ličnost Envera Redžića je na početku 21. stoljeća moguće i potrebno sagledavati kroz bar trodimenzionalnu prizmu. Najprije, radi se o čovjeku koji je, objektivno, već praktično osam decenija osviještenim svjedokom svoga vremena, uže mu domovine Bosne i Hercegovine, i, doskora, šire mu domovine Jugoslavije. Zatim, to je čovjek koji je bio u datom okruženju većinu toga vremena akterom tekućih društvenih zbivanja, aktivni učesnik u donošenju političkih odluka na svim razinama, od lokalnih do republičkih i federalnih (makar nikad u najužem vlastodržaćkom krugu), u toku Drugog svjetskog rata i borac – vojnik svjetske pobjedničke antifašističke koalicije na tlu Jugoslavije odnosno Bosne i Hercegovine. I najzad, te možda ponajviše i prije svega, Enver Redžić je istoričar.

Sve pomenute tri dimenzije se u Redžićevoj ličnosti neminovno i neodvojivo prepliću. Tek faktičkim uvažavanjem njih sviju tri u cijelini moguće je relevantno odnositi se prema njegovom historiografskom djelu općenito, pa možda i posebice prema njegovoj, za sada, pretposljednjoj, 16. knjizi po redu, knjizi koja ovdje zaokuplja bližu pozornost. Posebice kažem zato, jer je knjiga *Sto godina muslimanske politike* djelo koje, po jednoj strani, odslikava intelektualnu produkciju mnogih drugih autora, u pretežnoj mjeri nastalu za Redžićeva života, te sadrži, posredno i neposredno, po drugoj strani, također znatnu autobiografsku notu. (U međuvremenu, u svojoj 87. godini, je već objavio svoju 17. knjigu, o

akademiku i istoričaru Anti Babiću, priprema narednu, o akademiku i istoričaru Branislavu Đurđevu...)

Većina Redžićevih knjiga je iz oblasti istoriografije i pretežno se odnose na istoriju Bosne i Hercegovine. Većina njih se, opet, neposredno dotiče nacionalne problematike, neke su joj, ne slučajno, i u cjelosti posvećene. Ovaj zadnji podatak upućuje na slijedeće dvije činjenice: nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini je središnja društvena problematika ove zemlje u 20. stoljeću, dok je istoričar Enver Redžić već niz decenija njen uporni istraživač i, prema tome, nesumnjivo veliki poznavalac. Imajući u vidu do sada kazano postaje jasnije od kud i kako knjiga s naslovom *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontraverzama istorijske nauke*. Kad tome dodamo, da je Enver Redžić po svom etničkom izvoru i etničkoj samoidentifikaciji Bošnjak, da je u najšire shvaćenom filozofskom obzoru humanista i u novim egzistencijalnim društvenopolitičkim okolnostima po nacionalnopolitičkoj pripadnosti Bosanac (kao što je bio u ranijim okolnostima odnosno, većinu svog politički osviještenog životnog puta Jugosloven) gotovo je upotpunjen sklop za nastanak ove knjige opredjeljujućih razloga.

Odlučujuću motoričku snagu Redžićevom pisanju ove knjige je, uz uvažavanje već pomenutog, udahnula pak kataklizma koja je uraganom trećeg svjetskog rata stigla Bosnu i Hercegovinu, njezine ljude i narode, te među ovima posebice njegov, bošnjački. S obzirom na ukupni dotadašnji kontekst njegovog života, za Redžićev duhovni ustroj, bila je to svestrana i totalna katastrofa. Uzgredna mala asocijacija otkriva jednu istorijskom sudbinom proizvedenu zanimljivu koicidenciju: situacija praktički trećeg svjetskog rata u Bosni, na pragu trećeg milenijuma, u Redžićevo treće životno doba. Rođen još u Austro-Ugarskoj, u vrijeme Prvog svjetskog rata, da bi većinu svog života proživio u jugoslavenskoj državnoj zajednici i sam aktivno učestvujući u Drugom svjetskom ratu i društvenim događanjima, prije i posebice nakon njega, dočekavši zatim, slobodno možemo reći, za Bosnu treći svjetski rat, Redžić ne samo nadživljava tu najnoviju i ujedno najstrašnju agresiju na Bosnu, ostajući "na površini" (Churchill: "Tito afloat", 1949), već "nesnosnom lakoćom" intelektualnog stvaranja kao da ulazi u neku novu mladost. Pri tome žuri, jako žuri, kao da mu savjest ili podsvijest ne daju mira.

Izvjestan autorov nemir pažljiviji i kritičniji čitalac može prozreti i kroz sami tekst knjige. Razlozi za taj nemir su prema ovdašnjoj procijeni ipak nešto drugačije prirode i, kao što ću pokušati malo kasnije naznačiti, kompleksniji. Tiču se, naravno, Bosne, njene kompliciranosti koje su bili odavno svijesni književnici, društveni istraživači, političari. I da se sada vratim njoj, knjizi, njenom sadržaju i načinu na koji je on izložen.

Autor je koristio komplementarni metodološki pristup izlaganja, predstavljajući saznanja i poglede drugih autora i odgovarajuća svoja zapažanja i

komentare o tematici tako što je istorijska zbivanja i etno-nacionalne pojave pratio, uglavnom, koliko je to bilo moguće, hronološkim redom, ujedno promišljajući je kroz pojedine problemske blokove (srednjovjekovni Bošnjani, islamizacija, bošnjaštvo, pokret Bošnjaka, nacionalno pitanje Muslimana, "muslimanska nacija", "Islamska deklaracija", turska i austrijska teza o bosanskoj naciji, srpsko i hrvatsko velikodravlje, te Bosna i Muslimani do Drugog svjetskog rata, u njemu i poslije njega sve do njihove ponovne bošnjačke nominacije u zadnjoj deceniji 20. stoljeća, sintetički promišljajni napor o Bošnjacima i bosanskoj naciji) da pomenem najvažnije. Na taj način uspijeva provesti čitaoca kroz knjigu tako, da ovaj može slijediti, pojedinim istorijskim etapama razvoja tretiranu tematiku i stvarati svoju predstavu o njoj.

Nije smisleno sadržaj knjige prepričavati već i zato što ona po obimu nije velika te ju zato naprosto treba pročitati. Prepričavanje bilo bi, sa druge strane, i rizično, pošto bi podrazumijevalo nekritičko preuzimanje Redžićevog prikaza i tumačenja radova drugih autora. Redžićevo citiranje pojedinih autora pretpostavljalo je njegovo studiranje njihovih djela, a to je posao koji međutim nije moguće tek tako, usput obaviti. Ali, upravo, taj bi studijski napor trebao proći onaj koji bi htio načiniti posve relevantni osvrt na Redžićevu knjigu. Problem je utoliko kompleksniji, što sam Redžić za naslovnu tematiku svoje knjige ne koristi jedan broj stručnih radova, kako domaćih kao i stranih autora, koji su se ipak trebali naći na njegovom spisku, bolje reći, u postupku prikaza i/ili analize u knjizi sa tim naslovom.

Naime, već u datoj fazi historiografske (i šire društvene) obrade »naših« fenomenata je odgovarajuća produkcija tolika, da je u jednom kritičkom naletu teško može obuhvatiti a pogotovo savladati jedan istraživač, pa bio to istoričar čak Redžićevog autorskog profila. Mada bi tako naslovljeno djelo već moglo ili trebalo biti stvar timskog naučnoistraživačkog projekta – s obzirom na vlastito naučnoistraživačko iskustvo, sama, naravno, ne mogu da ne dodam multi-, ko- i interdisciplinarnog - ipak jedan pionirski pothvat, kakav je Redžićev, izrazito je koristan i pomenutom potrebnom projektu dobrodošao putokaz. Zašto čak projekat? Zato, jer je etničko/nacionalno pitanje u Bosni, od ranog srednjeg vijeka do početka 21. stoljeća, bilo i biće to u još bar naredno dogledno vrijeme, sidrište kroz koje se prelamaju gotovo svi aspekti njene istorije, od klasično političkih, vjersko-duhovnih, vjersko-institucijskih, demografskih, etnoloških, socijalno-privrednih, pravnih, kulturoloških, sociolingvističkih, socijalno-psiholoških do antropoloških i psiholoških, a sigurno nisam pobrojala sve. Drugim riječima, to je ili bi bio projekat koji u dužinu, širinu i dubinu zahvaća/bi zahvatao transtemporalni društveni organizam i kontekstualnost Bosne (Bosne i Hercegovine), projekat daleko obimniji i svestraniji od, na primjer, onog koji je na temu nacionalne problematike Muslimana, uz deklarirani interdisciplinarni pristup, urađen u Sarajevu prije tri decenije.

Na temu koju obrađuje Redžićeva knjiga je, naime, u drugoj polovici 60-ih godina provedeno jedno timsko politološko-historiografsko istraživanje, koje je 1970. godine rezultiralo studijskim izvještajem *Stav Muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjeljenja* i još nešto ranije odgovarajućom bibliografijom od oko 700 jedinica. Izvještaj tog projekta Redžić, sada, pretjerano oštro kritikuje, pogotovo, jer se ne radi o pretežnom arhivskom istraživanju odnosno o primarnom historiografskom metodološkom pristupu. Za vrijeme kada je nastalo, to je ipak bilo značajno djelo koje je, pored analize tematske literature, zatim štampe, statističke evidencije, nešto memoarske i arhivske građe primjenilo i postupak anketiranja.

Ali, to je bilo i vrijeme kada je, gotovo paralelno i nezavisno, svoje intelektualno stanovište o muslimanskoj naciji, koju je 1968. godine pod imenom Muslimani promovirao Centralni komitet Saveza komunista BiH, objavio i istoričar Enver Redžić. U javnom izlaganju na naučnom skupu jugoslavenskih istoričara (Makedonija, 1969), objavljenom 1970. godine pod naslovom *O posebnosti bosanskih Muslimana* te, zatim, i u svojoj knjizi *Tokovi i otpori* (str. 117), Redžić, uz jaku argumentaciju, iznosi da »u etničkom i nacionalnom pogledu nije bilo i nema muslimanskog naroda« (podc. R.), ističući kako »iako je u procesu formiranja etničke zajednice bosanskih muslimana »zasluga« i uloga islama neosporna, sama ta zajednica u etničkom smislu nije muslimanska, već je ona kako po svome etničko-istorijskom porijeklu, tako i po svome etničko-istorijskom razvitku, bosanska« (podc. R.).

Sada, tri decenije kasnije, Redžić podsjeća na silnu kritiku kojoj je bio na različite javne načine, i mahom iz redova muslimanske inteligencije, onda izložen zbog svog bosanstva odnosno neprihvatanja promoviranja »muslimanske nacije« od strane rukovodstva SK BiH, ocjenjujući, ujedno, Izvještaj o pomenutom projektu tadašnjom političkom apologetikom. Redžić sa dužnom pažnjom, prije svog slučaja, predstavlja u knjizi i usamljeni intelektualni istup Muhameda Filipovića koji se, još par godina ranije (1967), esejistički založio za narodni duh Bosne nakon čega mu je partijski režim predbacio bošnjački nacionalizam i posljedično ga izolovao, spasavajući »kurs srpsko-hrvatske konverzije Muslimana« (R., str. 79).

S obzirom na vremensku podudarnost političke odluke o proglašavanju muslimana Muslimanima i rezultata projekta kojima je, prema Redžiću, trebalo naučno argumentirati koncepciju »muslimanske nacije«, ta je veza neosporna. No, u domenu nacionalne problematike inteligencija je išla i ide i kod drugih naroda ruku pod ruku sa politikom ako, odnosno, kad procjenjuje da su pripremajuće političke odluke u datom istorijskom trenutku napredak u pogledu dotičnog pitanja. Mislim, da se i u slučaju ovog projekta radi o tome da su, dakle, učesnici projekta svoj rad istraživački izveli i okončali, utvrđujući i potvrđujući društvenu potrebu posebnog, odjeljujućeg zvaničnog imenovanja

etničke zajednice bosanskohercegovačkog stanovništva kojoj je u širem društvenom okruženju u toku 20. stoljeća uglavnom i pridavana, kako govorno tako i pisano, muslimanska imenska konotacija. Time je, tada, trebalo ispostaviti definitivnu jednakopravnost sa preostale dvije bosanskohercegovačke konstitutivne etničke grupacije i u formalno-pravnom pogledu. Suviše banalno, a mislim i objektivno neadekvatno, bilo bi ovome projektu pridavati funkciju puke sluškinje oficijelne politike. Međutim, projekat je, ipak, pratila tada (bar) jedna tamna sjena, krupna nejasnoća. Zašto, naime, tako važno istraživanje nije bilo kadrovski jače zastupljeno, zašto u rad na projektu nije pozvan na primjer Enver Redžić, autor već više naučnih radova pa i knjige posvećene nacionalnom pitanju, posebice onome u Bosni i Hercegovini, tada i prvi čovjek Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu. Ili je pak zaobiđen on, i još tko, baš zato što je ocjenjeno da se ne bi uklapao u eventualno zadatu koncepciju; s tim u vezi mogla bi se dovesti i činjenica da se Redžić već od 1972. nalazi u mirovini (što je ispalo dobro za bosanskohercegovačku historiografiju jer on naredne tri decenije radi punom parom, više nego uspješno odrađuje drugi radni vijek).

Ovim, dakako nedopustivim, spekulacijama pribjegli sam uslovno, zbog svog nedovoljnog poznavanja stvari, na jednoj strani, ali i, na drugoj, zbog pretjerano nipodaštavajućeg Redžićevog odnosa prema tom projektu, pri čemu je sebi dozvolio i poneko eklektičko navođenje. Na primjer, ono u vezi sa "sumnjivom argumentacijom" (R., str. 93) koju Redžić kao da pripisuje stavu projekta prema kome "da je muslimansko i hrvatsko stanovništvo međusobno bliže po psihološko-moralnim karakteristikama, po zajedničkim somatskim osobinama, pigmentaciji kose i očiju". Upravo suprotno, kritikujući kako srpsku tako i hrvatsku propagandu za pridobijanje Muslimana, *Studijski izvještaj* (M. Hadžijahić) ističe, da je moguće pridavati naučnu vrijednost pojedinim iznošenim etnografskim, kulturološkim i drugim razlozima »u toliko u koliko su se oslanjali na pojedine elemente o zajedničkom ili bliskom etničkom porijeklu, ali ne samo Hrvata i Muslimana nego i Srba« (str. 89). Složenost posla koji je sebi zadao Redžić u knjizi *Sto godina muslimanske politike* je, međutim, vjerovatno tolika da je teško izbjeći određene nepreciznosti i greške kojima, kad su u pitanju štamparske, knjiga obiluje, pa nije moguće posve tvrditi da nisu možda ove umješane i u pomenuti sporni kontekst. Ovaj konkretni primjer iznijela sam jer se radi o ipak bitnom sadržajnom pitanju koje je, po mom mišljenju, iziskivalo nužan komentar, što ne znači da dužnog osvrtu ili kritičkog odgovora ne povlače i neka druga mjesta u knjizi.

Međutim, sama bih se radije ovdje kratko zadržala na problemu narodnosne nominacije koji je, posebice u drugoj polovici 60-ih i početkom 70-ih godina 20. stoljeća, dakle očito, jako teretio redove muslimanskih/bošnjačkih intelektualaca, razdvajajući ih i slabeći njihovu snagu da u širem društvenom okruženju kompleksnije promišljaju sadržajnu suštinu nacionalnog pitanja u

BiH. U tu suštinu svakako spada i pitanje etničke nominacije Muslimana/Bošnjaka. Ali, to bih željela ovdje istaći, potrebno je prisustvo osviještenosti da je ono tek jedan od nekoliko bitnih aspekata nacionalne problematike u BiH koja je, uz to, kao što ću pokušati (i ja) ustvrditi, u Bosni opšta i nedjeljiva.

Moglo bi se reći da je bilo pitanje etničkog (samo) nominiranja Muslimana/ Bošnjaka kroz razdoblje zadnja dva stoljeća ovisno od njihovog općedruštvenog statusnog karaktera, od toga šta je u datom istorijskom presjeku ugroženo: nekada su to pretežno imovinski, socijalno slojni ili prosto kolektivno-životni interesi koji zahvaćaju ukupan bosanski teritorijalni okvir, nekada su to islamski vjersko-kulturološki aspekti. U vrijeme Gradašćevićevog autonomnog pokreta protiv centralne vlasti istovjerske osmansko-turske države u prvom planu bila je Bosna u svom geografsko-teritorijalnom sadržaju, čiji nominalni etnikum su bili ili su trebali biti, dakle, *Bošnjaci*. Kršćanska, katolička četrdesetgodišnja austrougarska vladavina u BiH zbog ugroženosti vjersko-kulturnog identiteta muslimana proizvede *Muslimane* kao u Bosni faktički kolektivni individuum. Događanja u Drugom svjetskom ratu su bosanske *Muslimane* nominalno definitivno potvrdila. Ateistička Titova Jugoslavija također, čak i *oficijelno*. Slom i nestanak Socijalističke federativne republike Jugoslavije smrtno je ugrozio bosanskohercegovačke *Muslimane* koji, da bi sačuvali svoju narodnosnu čak fizičku egzistenciju, vežu, svjesno, svoj kolektivni identitet opet na usudno ime zemlje svog postanka, proglašavajući se *Bošnjacima*.

Problem nominiranja bosanskih muslimana u etničkom pogledu je zbog svoje kompliciranosti u zadnjem stoljeću posve zasjenio drugu stranu medalje u tretiranju nacionalne problematike u BiH. Nije se bilo, bar ne dovoljno, svjesno, ni u samoj Bosni, ni u širem jugoslavenskom okruženju, pri čemu automatski isključujem neposredno srpsko-hrvatsko susjedstvo, da je zapravo upitno riješeno, možda čak bolje reći neriješeno, pitanje narodnosne nominiranosti preostalog autohtonog stanovništva BiH (Srba/pravoslavaca, Hrvata/katolika). S obzirom da akt etničkog nominiranja služi kao sredstvo međusobnog razlikovanja (pripadnika) Jednih od (pripadnika) Drugih (u Bosni i od Trećih i čak Četvrtih) odnosno prepoznavanja (pripadnika) Istih, to je u okolnostima izrazite etničke izmiješanosti i premješanosti etničkih kolektiviteta unutar Bosne kao matične domovine njih Sviju, ipak objektivno nastajala izvjesna i zajednička identifikacija.

Mada su za nju postojali i postoje i faktički uslovi i nesporni argumenti, spontani proces te identifikacije nije izdržao probu istorijskog vremena ustuknuvši pred jačim, inače svojim stalnim pratiocem i protivnikom, velikosrpskim i velikohrvatskim nacionalizmom koji su se, očekivano, razvili do neslućene mjere uoči te, u vrijeme samog rasapa zajedničke jugoslavenske

države, mirišući plijen u vidu razdiobe BiH. Kontekst događanja koji je uslijedio pokazao je svu moć manipulacije emocionalnim nabojem etničke pripadnosti. Zajedničko bosansko (bosanskohercegovačko) zemaljsko teritorijalno obilježje koliko – toliko subjektivizirano i u samim bosanskim Srbima i bosanskim Hrvatima, bar na simboličnoj ravni i sa njihove strane usvojeno, tada je u njima uveliko razoreno posredstvom šireće se agresivne etno-nacionalne homogenizacije, iz Bosni i Hercegovini, susjednih nastajajućih samostalnih država Srbije/reducirane Jugoslavije i Hrvatske. Bosanskim Srbima i bosanskim Hrvatima nametnut je imperativ etničko-identitetske lojalnosti sa “Svojima”, Sve-Srbima i Sve-Hrvatima, što je ujedno značilo, uostalom, i bilo usmjereno ka što jačem odjeljivanju među etničkim kolektivitetima unutar BiH. Da je u nekoj mjeri procesu međuetničkog udaljavanja pogodio, inače legitimni, akt samoproglasa Muslimana Bošnjacima, također, vjerovatno nije sporno. Konkretno istorijske političke okolnosti na prijelomu 20. i 21. stoljeća koje su bile, dakle, izrazito nenaklonjene mogućem procesu sve-bosanskog etničkog oblikovanja nisu proizvele, ni u momentu preimenovanja Muslimana u Bošnjake ni u narednim godinama, čak ni pokušaja komplementarnog nominiranja Srba i Hrvata u BiH u bosanske Srbe odnosno bosanske Hrvate.

Nemali problem koji se javlja oko »naše« tematike u analizama društvenih nauka, posebice historiografije, na bosanskom, hrvatskom, srpskom/crnogorskom (i ne samo njima) jezičkom području, vezan je na terminološku neujednačenost u pisanom izražavanju. I Redžić u svojoj knjizi koristi za iste pojmovne sadržaje čas atribut etnički, čas nacionalni. Dok se domaća riječ: narodnosni, -a, -o nekako izgubila; svakako je u daleko manjoj upotrebi u odnosu na oba pomenuta inače posve već udomaćena izraza stranog porijekla. Kad je u pitanju sadržajna problematika složenih društvenih zajednica, u čemu BiH drži možda i prvenstvo, terminološki aparat, i u historiografiji, mogao je već imati, a u savremenom trenutku sigurno ima značajnu analitskospoznajnu funkciju, pa čak i neposredni uticaj na društvenu praksu.

Naime, kako stvari terminološki stoje u pogledu bošnjačke nacije, kako u pogledu bosanske nacije? Kako nekad, kako danas? S obzirom da su odgovori ovisni od dogovora onih koji izraze u svom diskursu koriste, to bi, neovisno od toga da nekog značajnijeg konsenza nema u naučnoj literaturi ni na internacionalnom planu, ipak vrijedilo pokušati ga uspostaviti i održavati među onima koji se bave bosanskohercegovačkom nacionalnom problematikom. To već zbog kapitalnog značaja koji upravo ona ima u bosanskohercegovačkom društvu.

Koliko nesporazuma može proisteći, na primjer, već iz redosljeda navođenja nominalnih atributa nacije u podnaslovu Redžićeve knjige koji, dakle, najavljuje raspravu o genezi ideje *bosanske, bošnjačke nacije*. Redžić, kao klasični istoričar, pri tome ne pridaje ipak u savremeno doba neke potrebne pozornosti i terminološkim razgraničenjima tretirane osnovne tematike.

Uvažava, čini se, logiku historijskog etničkog razvoja, etničkog kontinuiteta, u kome je (srednjovjekovni nepodjeljeni) bosanski etnikum (nacion) evoluirao, preko, zna se, različitih stadija, u savremenu bošnjačku naciju. Dakle, bosanska nacija hronološki se razvila, sticajem historijskih okolnosti, ovdje, uslovno, pojednostavljeno (i neprecizno) rečeno, u bošnjačku. Takav polazni koncept svodi pojam nacije na njenu etničku podlogu, njenu etničku suštinu, zapostavljajući onaj ostatak značenja pojma nacija koje sadrži, prema drugačijim shvatanjima, i izrazito neetničku, civilnu komponentu. U slučaju definiranja američke nacije, na primjer, je ta građanska (civilna), državno-identitetna komponenta ne samo osnovni već zapravo i jedini sadržaj pojma nacije. Američki *melting pot* je u dvostoljetnom historijskom procesu uveliko potisnuo značaj etničke komponente, uključujući rasne razlike. Bosna je, kao i većina zemalja Europe, posve drugačiji historijski slučaj, ali opet ne i neka toliko posebna civilizacija, gdje pojam nacije ne bi bio sadržajno napunjen ipak i sličnim obilježjima i trendovima. U eri već nezadrživog svjetskog procesa globalizacije i opštih demokratskih razvojnih tendencija društvenog uređenja državnih zajednica, pojam nacije objektivno sve više poprima obilježja novovremenih, modernih društvenih strujanja i sve više gubi etnički prizvuk. Etnikum kao etnikum u svojim osnovnim sadržajnim dimenzijama (maternji jezik, zajednički teritorij, historijska memorija, sistem običaja itd.) ostaje i dalje, negdje jače, negdje slabije na historijskoj sceni, ali, historijski zakonito, gubi korak sa građanskim principom. Uključivanje Bosne u evropsko i svjetsko okruženje je nezadrživ historijski proces koji, slično kao u slučajevima drugih pojedinačnih zemalja, iziskuje organizaciju državne zajednice kao dotične nacije, dakle, bosanske nacije. O tome kako i zašto je u bosanskom slučaju nužno ne priječiti već po potrebi pomoći neke mehanizme i uspostavljati te, zatim ili ujedno, njegovati oba kolosjeka, etnički odnosno etnonacionalni (puno međusobno uvažavanje Bošnjaka, bosanskih Srba i bosanskih Hrvata) i državnonacionalni (bosanska nacija) i sama sam istraživala i u zadnjih nekoliko godina dosta i pisala što je, djelimično, zabilježeno i u Redžićevoj knjizi.

Historijsko vrijeme proizvodi stalne društvene promjene, manje, veće, prijelomne. Taj tok pokušavaju pratiti društvene nauke i u polju semantike i terminologije. Nesporno je, da je u Bosni bar zadnje stoljeće i po u pogledu etničkog/nacionalnog pitanja nabijeno bezbrojnim historijskim procesima, zbivanjima i događajima koje su tretirali mnogi istraživači, naročito historičari, čije nam poglede Redžić i predstavlja i analizira u knjizi, ne zadržavajući se pri tome, međutim, i na različitim semantičkim nivoima pojma nacije. Na to pitanje se potrebnom širinom, naravno, ne može pokušati odgovarati ni na ovom mjestu, to bi trebala biti stvar posebnog istraživanja, ali bar jedan aspekt, aspekt savremenog historijskog trenutka koji na više mjesta, makar u drugačijem kontekstu, dotiče i Redžić, izrazito iziskuje pomen.

Naime, totalnom promjenom formalnog zemaljskopolitičkog statusa, Bosna i Hercegovina postaje iz zemlje koja je bila kroz duga stoljeća uključena u neko veće imperijalno/državno okruženje, po prvi put u novijoj historiji, zemlja koja je nezavisna, međunarodno priznata država (ako pri tome sada, uslovno, odmislimo konkretnu historijsku događajnost koja je uslijedila i koja traje) te bi time bosanskohercegovački društveni organizam već objektivno poprimio obilježje bosanske nacije, da on – narod/puk te zemlje *svoju* državu zaista i hoće. Jer, po uzoru bar na ovaj dio Europe, semantičko objašnjenje izraza nacija skladno je slijedećoj prostoj jednačini: *narod/puk/populus* (pa i višetničnog sastava, rijetke su etnički homogene zemlje) + *država* (samostalna, nezavisna) = *nacija*. Dok su, tako, *narodi/populi* (pl.) (gotovo) svih zemalja uglavnom jedinstveno htjeli, pa i borili se za svoju nezavisnu, samostalnu državu, postajući njenim osvajanjem nacijama, u BiH takvog narodnog konsenza, konsenza unutar velikovećinskog djela bosanskohercegovačke populacije, ne ulazeći ovdje u razloge, nije bilo i (još) nema.

Bosanska situacija je, i u tom pogledu, međutim, zaista više nego specifična, iznimna. Naime, to što svoju samostalnu, nezavisnu državu Bosnu i Hercegovinu njen velikovećinski dio populacije (kao da) neće, tu činjenicu, opet iz svojih razloga, ne prihvaća globalno europsko i svjetsko društvenopolitičko okruženje, prosto imperativno tražeći, od druge polovice 90-ih godina, političkim i ekonomskim mjerama, presudnu promjenu, preokret u pomenutoj populaciji, njen definitivni zaokret u pravcu voljnog usvajanja bosanskohercegovačke države kao svoje, svoje vlastite (i, naravno, jedine). Da li to okruženje, u pomenutim naporima, postupa optimalno ili ne, posebno je pitanje koje ne može biti stvar ovdašnjeg razmatranja; vrijeme od pet i pol godina nakon nametnutog za Bosnu opšteg mirovnog ugovora ne nudi uvjerljivih dokaza o uspješnosti te politike, što opet ne znači, historijski gledano, da je mogla biti neka druga i drugačija dokazivo bolja. Historijski je pak, dakako, provjereno da se nesamjerivo teže i sporije od politike, i što čega drugog, mijenja svijest, kako individualna, tako i, uslovno rečeno, kolektivna, pa valja, u datim okolnostima vrlo sporog i postepenog društvenog uranjanja demokratskih vrijednosti i procedura, strpljivo čekati da proces sazrijevanja te svijesti konačno proizvede velikovećinski (kognitivni i afektivni) konsenzus u bosanskoj populaciji o potrebi identifikacije sa svojom državom, jedinom koja im zapravo to može biti i jedinom koja im je na volju, sa državom Bosnom i Hercegovinom. Sam proces o kome je riječ ujedinjuje preplićuće se aspekte političke socijalizacije i participacije proizvodeći građansku političku kulturu u vidu savremenog europskog poimanja. Konkretna putanja tog procesa ispoljava se nastajanjem bosanske nacije. *Bosanska nacija* može se, stoga, označiti kao političko-kulturni produkt u samoosviješćenom razvoju bosanskohercegovačke populacije iz statusa nedržavotvornog narodnog/pučkog entiteta u status državotvornog subjekta.

Kompliciranost bosanskog puta je, pri tome, obilježena, dakle, unutarnjim razilaženjima po, dijelom, politički nametnutom kriteriju interesa triju bosanskih konstitutivnih etnoentiteta, dijelom kao prirodna posljedica stanja faktičkih etnorazlika. Oba slučaja, oba ponaosob i oba zajedno, neodvojivi su od (civilnog) procesa nastajanja bosanske nacije. Većinsko populacijsko subjektiviziranje bosanske države odnosno nastajanje i dozrijevanje bosanske nacije jeste i biće uslovljeno sistematskim stvaranjem, održavanjem i reprodukcijom opštedruštvenih okolnosti za jednakopravan status i jednakovrijedan tretman sva tri bosanska konstitutivna etnoentiteta: Bošnjaka, bosanskih Srba, bosanskih Hrvata. Jer, u tom etno pogledu Bosnu i Hercegovinu valja i u savremenom istorijskom trenutku, kao i sto godina i više unazad, uspoređivati sa prirodnom pojavom *veznih sudova*, poznatom iz fizike. Kao što voda ne trpi silovanja te se kako, koliko i gdje god u istu posudu naliješ, automatski uspostavi ukupna nivojska uravnoteženost vodene površine, njezina *vodoravnost*, druge vrste ravnost, *etnoravnost*, nužna je pretpostavka nastanka bosanske nacije, što će reći, i perspektive zemlje Bosne i njenih ljudi. Historiografski konvencionalnijim, a to je ujedno u šire društvenonaučnom pogledu terminološki manje obavezujućim jezikom, Redžić, ipak posve jasno, izriče ovaj osnovni princip održavanja Bosne Bosnom i ovako: "što je politički jači jedan narod u BiH to je slabija BiH, koja može biti stabilna i jaka ukoliko u praksi uspješnije obuzdava i savladava sopstvene nacionalizme. BiH je utoliko jača ukoliko su njeni nacionalizmi slabiji." (str. 194)

Da, tome nas nedvosmisleno uči istorija Bosne. Ovdašnjim uporednim još drugim društvenodisciplinarnim pristupom pokušala sam unekoliko artikulirati naslovnu tematiku zato jer ona, iz razloga razumijevanja i razjašnjavanja, naprosto iziskuje primjenu pomoćnih metoda historiografiji komplementarnih društvenih nauka. Svestrano historiografsko istraživanje narodnosno/nacionalne problematike i njeno historijsko promišljanje u savremenosti ostaju, ipak, osnovica saznavanja i ovog područja stvarnosti. Stoga su knjige, poput Redžićeve, i dalje itekako korisne i potrebne.

Vera Kržišnik – Bukić

* *

*

SMOTRA HRVATSKE POVIJESNE ZNANOSTI: *Prvi kongres hrvatskih povjesničara*, Zagreb 8.12. - 11.12.1999.

Potreba da se zastane, pogleda oko sebe i valorizira rezultate vlastitih istraživanja jednaka je traganju novih puteva za budući razvoj. Hrvatska historiografija, svojim metodološkim usmjerenjima i tematskim okvirima, bez obzira na brojne "kontinuitete i diskontinuitete", već decenijama ide u korak s evropskim historiografijama. Pokazao je to i Prvi kongres hrvatskih povjesničara, održan u Zagrebu od 8. do 12. decembra 1999. godine. Organizatori Kongresa su bili Hrvatski nacionalni odbor za povijesne znanosti, Hrvatski institut za povijest, Odsjek za povijest Filozofskoga fakulteta u Zagrebu i Društvo za hrvatsku povijesnicu. Ovaj je Kongres održan kratko nakon što je početkom novembra 1999. u Sarajevu, u organizaciji Instituta za istoriju, održan međunarodni znanstveni skup o temi *Historiografija o Bosni i Hercegovini (1980-1998)*. Za nekolicinu historičara, koji su bili prisutni na oba skupa, same po sebi su se nametale neke sličnosti i razlike, te dostignuća u ovim dvjema historiografijama. Mada je sarajevski skup bio više usmjeren na inventuru historiografskih spoznaja o historiji BiH, a zagrebački mnogo šire koncipiran, zamišljen ne samo kao inventura dostignuća nego i kao mjesto za prezentiranje vlastitih historiografskih istraživanja, ne možemo se oteti dojmu kako pred bosanskom historiografijom stoji još puno posla da se u kadrovskom, organizacionom, metodološkom i tematskom smislu organizira kako bi se mogla suvereno nositi sa razinom i postulatima suvremenih evropskih historiografija. Svakako, da je Kongres hrvatskih povjesničara bio dobar primjer kako se valja organizirati, pratiti nove metodološke pravce i tematska usmjerenja, kako se uključiti u međunarodne institucije za povijesne znanosti, prije svega Međunarodni odbor za povijesne znanosti (CISH), i kako u skladu s tim kadrovski ojačati bosansku historiografiju. Valja napomenuti da je na Kongresu puno mladih hrvatskih povjesničara izvijestilo o rezultatima svojih znanstvenih istraživanja, a neki od njih su bili moderatori pojedinih sekcija (Natalija Rumenjok, Suzana Leček, Vladimir Geiger), što može poslužiti kao dobar primjer kako se odnositi prema generacijama mladih historičara.

Kongres je radio u plenumu o dvije osnovne teme: *Hrvatski nacionalni i državni identitet i diskontinuitet*, i *Suvremena hrvatska historiografija*, te 14 zasebnih sekcija (Historiografija, Hrvatsko srednjovjekovlje: korijeni identiteta, Povijest žena, Gospodarska povijest, Povijest znanosti, Povijest i interdisciplinarnost, Povijest i demografija, Izgradnja moderne hrvatske ustavnosti i pravnih institucija, Hrvati izvan domovine, Nacija i nacionalizam, Crkva i društvo, Mediji i oblikovanje javnog mnijenja, Slika drugog: etničke skupine na hrvatskim prostorima i Stara povijest hrvatskih zemalja), ali posljednji dan, zbog smrti predsjednika Franje Tuđmana, Kongres nije radio, zbog čega tri posljednje sekcije nisu niti započele svoj rad.

Na Kongresu je u plenarnom dijelu rada rezultate svojih istraživanja saopćilo 17 znanstvenika, dok je za sekcije pripremljeno 171 saopćenje. Dakle, 188 referata o raznim problemima hrvatske povijesti!

Osnovna tema o kojoj je Kongres raspravljao bila je *Hrvatski nacionalni i državni identitet i kontinuitet*. O tome su govorili Nenad Cambi, Radoslav Katičić - professor emeritus Bečkoga sveučilišta, Neven Budak, Tomislav Raukar, Miroslav Bertoša, Mirko Valentić Nikša Stančić, Mirjana Gross - professor emeritus Zagrebačkoga sveučilišta, Marijan Maticka, Hodimir Sirotković i Nada Kisić - Kolanović. Profesor *Nenad Cambi* govoreći o kontinuitetu i diskontinuitetu kasne antike i ranoga srednjeg vijeka na hrvatskim prostorima, zaključio je kako "ne postoji izravni kontinuitet, ali isto tako da nema izrazitoga diskontinuiteta, unatoč znatnim promjenama. (...) Srednji vijek ipak je zasebno razdoblje koje nastaje na antičkom zgarištu". O hrvatskome identitetu u srednjemu vijeku govorili su profesori *Neven Budak* i *Tomislav Raukar*. Osobito je bilo zapaženo saopćenje profesora Budaka o elementima hrvatskoga identiteta (pripadnost kršćanstvu, pripadnost zapadnoj civilizaciji, postojanje države kao garanta kontinuiteta, tropismenost i kroz nju multikulturalnost Hrvata) i njegova tvrdnja kako nije postojao jedan identitet koji bi okupio sve Hrvate, nego više identiteta koji su se u 9. stoljeću integrirali u zajednički identitet. Zanimljiv je bio i dio njegova izlaganja o različitim poredodžbama identiteta općenito, dok je *Miroslav Bertoša*, profesor sa Filozofskoga fakulteta u Puli, analizirajući *hrvatske identitete* u ozračju ranonovovjekovlja, istaknuo značaj prostornog faktora kao važnoga korijena regionalnih identiteta. Profesor Bertoša inzistira na postojanju razlike između etnokulturnoga identiteta prije 19. stoljeća i nacionalnoga identiteta u 19. stoljeću. O nacionalnome identitetu svoja su istraživanja saopćili *Mirko Valentić*, *Nikša Stančić* i *Mirjana Gross*. *Dr. Valentić* je govorio o nosiocima hrvatskoga imena, državno-pravnog kontinuiteta i nacionalnoga identiteta u 17. i 18. stoljeću, osobito na primjeru intelektualnih krugova, a profesor *Stančić* o hrvatskome nacionalnom identitetu u 19. stoljeću. *Dr. Stančić* proces integracije hrvatske nacije sagledava u kontekstu integracije ostalih evropskih nacija ističući različite elemente na kojima se oblikovao osjećaj različitosti od ostalih nacija i pripadnosti hrvatskoj naciji. Profesor *Gross* je govorila o konceptu modernizacije u prevladavanju regionalizama, odnosno o prelasku tradicionalnih hrvatskih društvenih struktura u novo društvo u drugoj polovici 19. stoljeća kao komponenti nacionalne integracije.

O hrvatskome kontinuitetu i diskontinuitetu u 20. stoljeću svoja su saopćenja prezentirali *Marijan Maticka*, *Hodimir Sirotković* i *Nada Kisić - Kolanović*. Referati *M. Maticke* i *H. Sirotkovića* u dobroj mjeri su se podudarali, kako u vremenskom okviru na koji su se odnosili (1918 - 1999), tako i u metodološkom pristupu, dok je *N. Kisić - Kolanović* svoje saopćenje fokusirala na povijesne aspekte hrvatskoga pitanja u razdoblju Drugoga svjetskog rata. *Dr. Maticka* odlično uočava diskontinuitete unutar kontinuiteta traganja za hrvatskom državom tijekom 20. stoljeća, te upozorava na istodobno postojanje konti-

nuiteta i diskontinuiteta (1918. i stvaranje Države SHS jeste diskontinuitet, jer se prekidaju veze sa Ugarskom i Austrijom, što je dotada bio kontinuitet, ali i tada se ostaje na stanovištu kontinuiteta hrvatske državne tradicije; 1943. jeste međunarodni kontinuitet, ali i unutarnji diskontinuitet, osobito s obzirom na vlasničku strukturu; i tako dalje).

Zanimljiv referat je podnio professor emeritus Bečkoga sveučilišta, *Radoslav Katičić*, čije je saopćenje bilo naslovljeno *Pitanje o podrijetlu Hrvata u hrvatskom intelektualnom diskursu danas*. Profesor Katičić ističe kako mit o podrijetlu nikoga ne može legitimirati, zbog čega je ponekad pozivana "znanost" koja je trebalo legitimirati porijeklo. Međutim, "porijeklo nikoga ne legitimira nego prisutnost i djelatnost", zaključio je ugledni akademik.

O drugoj temi Kongresa (*Suvremena hrvatska historiografija*) saopćeno je 5 referata, u kojima je prezentiran razvoj hrvatske historiografije od sredine 19. stoljeća, kada se ona konstituirala kao znanost, do suvremenih dostignuća. *Bruna Kuntić - Makvić* je govorila o dostignućima hrvatske historiografije u proučavanju stare povijesti, počevši od rezultata koje su o tom razdoblju hrvatske povijesti dali Ivan Kukuljević i Franjo Rački, preko doprinosa Šime Ljubića, Tadije Smičiklase, Grge Novaka, do istraživačkih rezultata Mate Suića i Petra Selema. *Neven Budak* je govorio o hrvatskoj historiografiji o srednjem vijeku uočavajući osnovne metodološke uspone i zastoje od Ivana Kukuljevića, Franje Račkoga, Ferde Šišića, Stjepana Antoljaka i Nade Klaić do Tomislava Raukara i generacije mladih hrvatskih medievista, dok je profesor *Drago Roksandić*, govoreći o historiografiji o hrvatskome ranom novom vijeku u europskom kontekstu, prevashodno istaknuo nužnost kritičkoga vrednovanja vlastite baštine. Iscrpan i veoma temeljit referat podnijela je *Božena Vranješ - Šoljan*, koja je napravila odličnu analizu historiografije o hrvatskoj povijesti 19. stoljeća, osobito istaknuvši značaj pokretanja *Historijskoga zbornika* 1948, čiji je urednik bio Jaroslav Šidak, od kada se opseg historiografskih priloga koji osvjetljavaju povijest 19. stoljeća naglo širi.

Hrvoje Matković i *Dušan Bilandžić* govorili su o dosezima hrvatske historiografije o povijesti 20. stoljeća, pri čemu je H. Matković analizirao osnovna dostignuća o povijesti od 1918. do 1945, a D. Bilandžić je, svojim briljantnim nastupom, u nekoliko teza govorio o brojnim predrasudama koje u javnosti, pa i u historiografskim djelima, postoje o ovome razdoblju hrvatske povijesti. Profesor Bilandžić je zastupao stajalište kako je 1945. označila poraz velikosrpskih snaga u Jugoslaviji (od 1912 do 1918. Srbija se 6 puta teritorijalno uvećala, a 1945. Jugoslavija je podijeljena u 6 republika, a sama Srbija u tri dijela; centralizam je uveden radi raslojavanja višepartizma, koji se mogao razviti jedino u Srbiji i Beogradu i tako dalje). Nizom drugih zanimljivih i nadahnutih teorija, o kojima valja razmišljati, Bilandžić je u izvjesnom smislu "poentirao" djelovanje Kongresa u plenumu.

Rad u plenumu nije obilovao značajnijim polemikama. *Petar Vrankić* sa Univerziteta u Augsburgu, pokrenuo je probleme tropismenosti i trojezičnosti u

Hrvata, o čemu su još govorili *Neven Budak* i *Radoslav Katičić*. *Bruna Kuntić Makvić* govorila je o konstantama hrvatske povijesti, a bilo je i onih (profesor iz Zadra *Pavo Živković*) koji su plenarna zasjedanja iskoristili da upozore na organizacijske propuste u pripremi Kongresa. Ovakvi nastupi, međutim, nisu bili znanstvene naravi. *Fra Andrija Nikić* je pokrenuo pitanje proučavanja historije Bosne, na što se kratko osvrnuo *Ibrahim Karabegović*. Od bosanskih historičara u plenumu je još govorio *Tomislav Išek*, koji se založio za pojmovno preciziranje u historiografiji.

Prave rasprave su vođene tek u pojedinim sekcijama, koje su radile istodobno, pa zbog toga kratki prikaz rada po sekcijama donosimo na temelju vlastitoga prisustva pojedinim sekcijama i oslanjajući se na izvanredno pripremljenu *Knjigu sažetaka* koju su organizatori Kongresa tiskali na 189 stranica.

U sekciji *Historiografija*, vođene su žive rasprave, u kojoj je profesor *Ibrahim Karabegović*, direktor Instituta za istoriju iz Sarajeva, izvijestio o historiografiji u BiH danas. Rasprave su ostale su u znanstvenim okvirima, što je odraz dobre organizacije Kongresa, te znatne znanstvene razine koji je hrvatska historiografija dostigla. Potvrdile su to i rasprave u sekciji *Hrvatsko srednjovjekovlje: korijeni identiteta*, koje su očit dokaz da hrvatska historiografija o srednjovjekovnom razdoblju svoje povijesti ima već izrasla imena dostojna svojih utemeljitelja. U sekciji *Vojna povijest* bilo je nekoliko referata koji su zanimljivi i za bosansku historiju. Profesor *Nenad Moačanin* je, primjerice, iznio nekoliko zanimljivih opservacija o razvoju osmanskih kapetanija na hrvatskom prostoru, ukazujući na zablude dosadašnje historiografije koja je vidjela kontinuitet kapetanija od 16. do njihova ukinuća u 19. stoljeću. N. Moačanin smatra da tu ne postoji strogi kontinuitet, jer kapetanije koje u 17. stoljeću nastaju iz odžakluk-timara, a u 18. stoljeću se u cijelosti uobličavaju, nemaju puno zajedničkoga sa starim kapetanijama.

Jedna od sekcija koja je privukla veliku pozornost je *Nacija i nacionalizam*, u kojoj se raspravljalo kako o teorijskim aspektima fenomena nacije i nacionalizma, tako i o pojedinim aspektima procesa integracije hrvatske nacije. Istaknimo samo saopćenja *Zvonka Lerotića*, koji je govorio o problemu suvremenoga hrvatskog etnonacionalizma, te *Mirjane Gross* koja je izvijestila o svojim najnovijim istraživanjima liberalizma i nacionalizma u ideološkom sustavu Ante Starčevića. Ova sekcija nije završila svoj rad zbog prekida Kongresa, ali je bio uočljiv izostanak pojedinih hrvatskih historičara koji se, inače, u svome znanstvenom radu bave ovim pitanjima.

Veoma puno referata (ukupno 14) podneseno je u sekciji *Gospodarska povijest*. Moderator u ovoj sekciji, profesor *Mira Kolar-Dimitrijević*, ukazala je na osnovna dostignuća i probleme pred kojima stoji hrvatska historiografija. Ostala saopćenja u ovoj sekciji su, uglavnom, bila posvećena pojedinim problemima gospodarske povijesti Hrvatske, ali zbog velikoga broja referata nije ostalo vremena za značajnije rasprave. U sekcijama *Crkva i društvo*, i *Hrvati izvan domovine* podneseno je ukupno 26 saopćenja, što je, također, uvjetovalo izostanak

očekivanih rasprava. O izgradnji moderne hrvatske ustavnosti i pravnih institucija raspravljalo se u posebnoj sekciji, dok je veoma zanimljivo bilo u sekcijama *Povijest znanosti*, i *Povijest i interdisciplinarnost*, koje ukazuju na moderne tendencije u hrvatskoj povijesnoj znanosti. Dokaz tomu su i rasprave u sekciji *Povijest žena*, a priopćenja u sekciji *Povijest i demografija*, kretala su se od onih koja govore o povijesnodemografskim metodama i povijesnoj znanosti, do futurističkih opservacija o demografskom stanju hrvatske nacije s obzirom na (de)populaciju u razdoblju od 1961. do 1991. godine. Sekcije *Mediji i oblikovanje javnog mnijenja*, *Slika drugog: etničke skupine na hrvatskim prostorima*, te *Stara povijest hrvatskih zemalja zbog prekida Kongresa* nisu niti započele svoj rad.

Tijekom trajanja Kongresa organizirano je nekoliko predstavljanja najnovijih izdanja hrvatske historiografije, te okrugli sto o položaju historiografskih časopisa u Hrvatskoj, a bilo je planirano i organiziranje javne tribine o nastavi povijesti. Od predstavljenih izdanja izdvajamo *Zbornik Mirjane Gross, Kratka povijest Poljske, Turska Hrvatska*, posebno zanimanje je vladalo za predstavljanje dviju knjiga historičara iz Austrije: *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj (1835 - 1918)*, čiji je autor Arnold Supan, te *Ogledi o modernizaciji u srednjoj Europi*, koja predstavlja izbor iz velikoga opusa bečkog historičara Horsta Haselsteinera. O ovim su knjigama nadahnuto govorili profesori Zagrebačkoga sveučilišta Nikša Stančić i Drago Roksandić.

Na Kongresu je izabran novi Hrvatski nacionalni odbor za povijesne znanosti (HNOFZ), koji ima zadaću poticati razvoj hrvatske historiografije i organizirati naredni Kongres. Za predsjednika Odbora izabran je profesor Neven Budak. Sudeći po rezultatima koji su prezentirani na ovome skupu možemo na kraju zaključiti da je hrvatska historioafija "uspjela održati određenu razinu za koju se godinama mukotrpno borila", kako je to ocijenila profesor Mirjana Gross, koja je u stanovitoj mjeri doprinijela takvome stanju hrvatske historiografije.

Husnija Kamberović

Međunarodna konferencija o nacionalnim manjinama. Gödölö-Budimpešta, 17.-18. XI 2000. godine.

*Siromašna je zemlja koja ima samo
jedan narod - nepoznati autor*

Nadomak Budimpešte, u pitoresknom i mirnom mjestu Gödölö (Gedele), kojeg su, ne bez razloga, Marija Terezija-carica Austrije i kraljica Mađarske, dugovječni car Franjo Josip i nasljednik mu Karlo IV odabrali da u njemu i baroknom dvorcu Grasalkovič provode ugodni i lagodni odmor, okupilo se pedesetak učesnika Međunarodne konferencije o europskim nacionalnim manjinama. Ovaj skup u okviru projekta *Koegzistencija u Europi -2000.* g. jedan je od nekoliko sličnih koji su se već realizirali ili će se tek održati, a bio je posvećen temi *Odnos između manjinske zajednice kao kulturne jedinice prema kulturi većine.*

U Europi sa kraja XX stoljeća, Europi sa nizom država odavno uređenih na temeljima konstitucije "Magna carta libertatum" načelima "slobode i jednakosti", duboko i široko instrumentalizirane demokratije, zahvaćenoj idejama i životom bez granica, bilo da su u pitanju gospodarstvo ili kultura u najširem smislu riječi, i dalje je aktuelno pitanje manjina. Usprkos svim integrativnim tendencijama najplemenitijih pobuda apsolutni broj pripadnika manjina se u posljednjih stotinu godina povećao sa 103 na 200 miliona, a broj manjinskih grupa dosegao cifru -307. Stvaranjem niza novih država, reklo bi se, to je pitanje još aktuelnije, jer procesi promjena nisu, za kratko vrijeme, uspjeli prevazići, odnosno riješiti ili barem regulirati ne samo njihov status, a kamoli riješiti njihova egzistencijalna pitanja.

Više od činjenice da je među učesnicima bilo direktora više institucija koje specijalno izučavaju manjinske kulture, pojedinaca istraživača manjinskih pitanja, profesora sveučilišta (jezikoslovaca, etnologa, folklorista, povjesničara), predsjednika i predstavnika nacionalnih manjina, zanimljiv je podatak da su oni svi došli iz: Švicarske, Finske, Estonije, Moldavije, Češke, Španije, Slovenije, Njemačke, Danske, Federacije Bosne i Hercegovine. Od svih najavljenih izostala su samo dva najavljena učesnika: iz Makedonije i predstavnik jevrejske zajednice iz naše Federacije.

Iako bi se po nekoj, opće prihvaćenoj definiciji problem manjina (kao "skupini ljudi koja se od dominantnog, većinskog dijela razlikuje glede gospodarskih, društvenih, etničkih, vjerskih, kulturnih i inih karakteristika") mogao tretirati iz raznih kutova u Gedeleu je, u raznim varijantama, dominirao KULTURNI aspekt. Izbor teme koje su pojedini učesnici elaborirali, logično, bio je determiniran specifičnostima sredina iz kojih su dolazili, ali je bilo dosta onih dodirnih, pa i zajedničkih točaka pristupa. Bez obzira na specifičnost

država ili regija koliko interesantni, toliko i značajni bili su rekonstrukcija, analiza, a posebno zaključci, npr. o stanju, mogućnostima i šansama sistema obrazovanja, a unutar njega, prije svega, položaj jezika kao jednog od najprepoznatljivijih, najvažnijih i najreprezentativnijih elemenata nacionalne samobitnosti. Na temu jezičke problematike, svaki iz svojih rakursa, zapažene priloge dali su: o identitetu i položaju njemačkog jezika u Italiji **R o l a n d A t z** iz južnog Tirola, Nijemaca u Mađarskoj dr. **G e r h a r d S e e w a n** iz Minhena, mađarskog u Rumuniji prof. dr. **E r n ö R a f f a y i**, bosanskog, srpskog i hrvatskog u paralelnim sistemima obrazovanja u Federaciji BiH i Republici Srpskoj dr. **T o m i s l a v I š e k**. Ovaj problem potenciran je saznanjem iz izlaganja prof. **C h r i s t o p h a P a n a** iz južnog Tirola da od preko 300 manjinskih grupa doskora 80% nije komuniciralo na svom maternjem jeziku.

Opći je utisak da se manjine, same po sebi i kulturni oblici života manjinskih zajednica zemalja koje su bile zastupljene preko predstavnika na konferenciji, dosta razlikuju po brojnosti – Romi u Mađarskoj čine čak 10% ukupnog stanovništva, mreže i stepena organiziranosti, mogućnosti školovanja mladih – nekima je to osnovno, nekima srednje obrazovanje. Jedan od dobrih primjera, čak modela, predstavljen je u izlaganjima predsjednika i predstavnika manjinskih zajednica Mađarske na Okruglom stolu u okviru rada Konferencije kojom prilikom se moglo čuti mnogo zanimljivih detalja. Govorilo se o zajednicama: Cigana-Roma, Rusina, Slovaka, Nijemaca, Poljaka, Rumuna, Armenaca, Ukrajinaca, Srba. Naročito je dobar položaj srpske manjinske zajednice koja ima najdužu tradiciju života u Mađarskoj. Oni, npr., imaju svoje pozorište, izdaju svoje listove, objavljuju razna književna djela (romane i zbirke pjesama). Ovu produkciju su, čak, imali priliku da predstave na čuvenom Frankfurtskom sajmu knjiga. Većina manjina njeguje glazbeno i, naročito, folklorno stvaralaštvo. Uopće gaje se razni oblici predstavljanja duhovnog stvaralaštva. U tom smislu vrlo su aktivna kulturno-umjetnička društva koja uprizoruju folklorne i horske nastupe obavezno u narodnim nošnjama, priređuju izložbe itd.

Posebnu su pozornost učesnika pobudila izlaganja koja su otkrivala zanimljivosti iz života manjih i manje poznatih, većini prisutnih, gotovo nepoznatih kao što su Saami zajednica u Finskoj, u izlaganju **P e k k a A i k i o**, Udmurtsi **T a t j a n a M i n n i a h m e t o v e** ili, pak artičkih naroda u Estoniji. Iako je vrijeme izlaganja bilo ograničeno na 15-etak minuta moglo se čuti mnogo toga bez obzira da li su bila povjesno intonirana (prof. dr. **I l j a s a H a d ž i b e g o v j e a o** nacionalnim manjinama u BiH za vrijeme Austro-Ugarske ili su se bavila modernijim, suvremenijim ili aktualnim aspektima teme konferencije – o francuskoj i baskijskoj narodnoj kulturi u ruralnom društvu **K e p a F e r n a n d e z a d e L a r r i n o a**, dr. **V e r e K r ž i š n i k - B u k i ć** iz Ljubljane o kulturnim asocijacijama Slovenskih manjina u novoformiranim državama ex. Jugoslavije, prof. dr. **I š e k T o m i s l a v a o** reperkusijama

položaja manjinskih naroda u većinskim sredinama entiteta BH). Dva su pristupa ovoj problematici privukla, također, pozornost učesnika konferencije: fenomen globalizacije u saopćenju *Joseph von Komlossya* o etničkim grupama u nacionalnim državama i problem nacionalnog identiteta u multikulturalnim sredinama autora *Ihora Poshyvaïla* sa Ukrajinskog centra za narodnu kulturu. Opći naš utisak nakon odslušanih saopćenja i izvanredno sadržajne diskusije je da položaj konstitutivnih naroda na bosanskohercegovačkim prostorima (ni na papiru, a niti u stvarnosti) nije ni blizu položaju, baš tako, brojnih nacionalnih manjina o kojima je na konferenciji bilo riječi. Naravno, ne treba ništa idealizirati. U izlaganjima moglo se čuti dosta i kritika i nezadovoljstva, pogotovo kada su u pitanju finansijska sredstva neophodna za bilo kakvu aktivnost, ali ono bitno – njihova PRAVA su zaštićena! Istup *Bojana Brezigara* uvaženog dužnostnika Europske unije iz Brisela “otvorio” je oči svima koji su na traganju pravaca rješenja. Bez apsolutiziranja legislative učlanjenjem svake zemlje u Europsku uniju stubokom se mijenja i položaj svake manjinske zajednice. Član 21. “Povelje o osnovnim pravima” isključuje mogućnost diskriminacije i regulira kulturne, religijske i jezičke razlike. Na ovakve skupove trebalo bi da iz naših krajeva ide bar neko od onih koji o pravima uopće, pa i o manjinama (i “ostalima”) odlučuju tj. političari. Razina njihovog neznanja je previsoka! Da bi se shvatio stepen neznanja i zabluda (a o ovoj je temi riječ i uputno je pogledati prilog “Zaštita prava manjina” u “Oslobođenju” od 2.2.2001. godine, str. 5). Za sada ih spomenuti postojeći dokumenti (“Povelja o osnovnim pravima” i “Europska karta zaštite nacionalne kulture”) ni malo niti interesuju niti obvezuju. Koliko im samo treba vremena da se u život pretoči ustavna odluka o konstitutivnosti naroda? A šta je tek sa pravima nacionalnih manjina i “ostalih”? One zemlje i manjinske zajednice koje su već članice Europske unije ubrzo će, nadati se, poslije ove konferencije dobiti još dva dokumenta koji će, zasigurno, poboljšati instrumentarij legislative i bolju zaštitu manjina. I jedan i drugi, posebno onaj o kulturnoj autonomiji koji neće, bukvalno, dirati nikakve granice (teritorijalne-unutarne, vanjske), ali će modificirati, širiti kulturne, duhovne.

U, inače, vrlo sadržajnoj diskusiji, s naše strane, izražena je nada da će se na mapi 45 jezika Europske unije (pored romanskih, njemačkih, keltskih, albanskog, grčkog, turskog, fino-ugrijenskog (!) među slavenskim (bugarskim, češkim, hrvatskim, srpskim, makedonskim, slovenskim, slovačkim) uskoro naći i bosanski jezik.

Pokazani interes različitih medija za istup naših predstavnika (razgovori uživo na radiju, intervju za vodeći budimpeštanski list *Nepszabadsag*, ponuda da se saopćenja objave u odgovarajućim glasilima) potvrda su opravdanosti i uspješnosti učešća na ovoj konferenciji.

U okviru ove posjete Budimpešti direktor Instituta prof. dr. Ibrahim Karabegović u pratnji dr. Hadžibegovića i dr. Iška učinio je uzvratni posjet Protestantskom univerzitetu *Karoli Gaspar* u Budimpešti kojom prilikom se sa prorektorom i dekanicom Filozofskog fakulteta razgovaralo o oblicima buduće suradnje (pisanja historije mađarskog naroda za potrebe naših studenata i, eventualnom, gostovanju mađarskih profesora koji su spremni za studente Filozofskog fakulteta – grupe historija održati kurs mađarskog jezika.

Domaćini su gostima upriličili posjet trima nacionalnim manjinama (srpskoj u Szenteandre, Slovačkoj u Pilisszentkerestu i Njemačkoj u Schaumaru (Solymar) što je upotpunilo pozitivne utiske svih učesnika konferencije u Gedeleu.

Tomislav Išek

Petar Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina (1878-1918)*. * Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh 1998. XXVI, str. 895.

Ova monografija, s kojom se Vrankić 1995. habilitirao u Augsburgu, ima oblik priručnika. Pri obradi problematike autor se nije zadržao samo na razdoblju naznačenom u naslovu, nego se uz to opširno osvrnuo na vjersku povijest Bosne u srednjem vijeku i osmanskom razdoblju. Djelo je opskrbnjeno dokumentarnim priložima, sažetim glosarijem, s pet kartografskih prikaza i nekoliko brižljivo izrađenih registara

Rasprava je podjeljena u tri poglavlja. Prvo poglavlje posvećeno je austro-ugarskoj administraciji u Bosni od 1878. do 1918. godine kao okviru vjerske politike. U drugom poglavlju obrađen je pravno-politički položaj srpsko-pravoslavne zajednice, a u trećem Rimokatoličke Crkve u Bosni u dotičnom razdoblju.

Mimo očekivanja – polazeći naime od naslova knjige – nisu obrađene ostale bh. vjerske zajednice – islamska, židovska i evangelička. Za njih je autor predvidio posebni svezak (v. str. 7. bilj. 7.).

Monografija je napisana pretežno na temelju arhivske građe Sarajeva, Rima i Beča. To posebno vrijedi za treće poglavlje knjige, koje je posvećeno uvođenju katoličke hijerarhije 1881. u Bosni i djelovanju prvog sarajevskog nadbiskupa Josipa Stadlera (1843-1918). Za austro-ugarsku upravu, bosanske

* Recenzija je objavljena na njemačkom jeziku u časopisu *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 47 (1999), str. 631-632.

franjevce i katoličke liberalne intelektualce Stadler je bio neugodan prelat. U dosadašnjoj historiografiji – s izuzetkom one koja se kreće u tradicionalnom načinu razmišljanja katoličkog svjetovnog klera – Stadleru se pripisuje klerikalna nadutost, nedostatak empatije u bosanske političke i vjerske prilike te trajna konfrontacija s političkim i religijskim ambijentom, u kojemu je djelovao. Takve ocjene Vrankić zabacuje s primjedbom, da su one “refleks etničke, političke i religijske pozadine pojedinih autora” (str.4).

Nažalost, isti se prigovor može uputiti i autoru ove monografije. Umjesto da postavi pitanje karaktera Stadlerova političkog katolicizma, on jednostavno argumentira s crkvenojurističkih pozicija, koje je svojedobno zastupao Stadler. Tako na primjer o “našem klerikalnom programu 20. stoljeća”, koji je 1900. godine navjestio Stadlerov dijecezanski list *Vrhbosna* (br. 14. od 15. srpnja 1900., str. 247) Vrankić ne gubi ni jedne riječi, nego umjesto toga uvodi pojam “franjevački klerikalizam” (str. 569, 732). Pri tome franjevcima pripisuje, da su htjeli zadržati religijski monopol među bosanskim katolicima i nakon uvođenja redovite hijerarhije 1881. Činjenica je da je monopol tražio Stadler za sebe, i to ne samo unutar Crkve, nego i u političkom životu bosanskih katolika odnosno Hrvata (v. str. 709, 733).

Stavljen u europski kontekst, Stadler je pripadao klerikalnom krilu političkog katolicizma. On se, naime, zauzimao za političko etabliranje katolicizma u Bosni prema tradicionalnom modelu, koji je bio neprikladan posebno za multireligijsku Bosnu. Uz ostalo Stadler je bio protivnik međukonfesionalnog zajedničkog političkog djelovanja, na sličan način kao što su se njegovi suvremeni istomišljenici protivili osnivanju zajedničkih međukonfesionalnih sindikata u Njemačkoj i drugim europskim zemljama.

Sažeto rečeno, historiografska vrijednost Vrankićeve monografije ne leži u politološki izbalansiranom interpretiranju zbivanja, nego u brižljivom prezentiranju arhivske građe.

Srećko M. Džaja

“HISTORIJA BOSNE (I HERCEGOVINE)” KOJA TO ZAISTA NIJE

U broju 29. *Priloga*, časopisa Instituta za istoriju u Sarajevu, među objavljenim referatima i diskusijama sa međunarodnog naučnog skupa *Historiografija o Bosni i Hercegovini 1980. - 1998.*, održanog u Sarajevu 4. i 5. novembra 1999. godine, objavljen je na str. 427-434 i prilog dr. Ante Škegre pod naslovom: “*Historija Bosne (i Hercegovine)*” koja to nije. U navedenom prilogu pomenut sam na str. 427 kao jedan od recenzenata oba izdanja (1994. i 1998.g.) navedene publikacije.

Kao glavni i odgovorni urednik prvog izdanja, ne samo recenzent, osjećam potrebu da dr. Anti Škegri odgovorim na neke njegove tvrdnje. Slažem se sa kolegom Škegrom da u ovoj knjizi, kao i u svakoj drugoj, ima nedostataka, nedovoljno argumentiranih stavova, ocjena i drugih propusta. Neupitno je, nadam se, da iza svih tekstova stoje autori, ali i šef redakcije. O eventualnim naučnim promašajima, tezama i kontroverzama će, nadam se, svoj odgovor dati autori naučnih priloga, naravno, ako to oni budu smatrali za potrebno.

Prilog kolege Škegre je, uz svu naučnu argumentaciju i dobronamjernu kritiku na više mjesta netačan, neprecizan pa i ispolitiziran. U nekim svojim razmatranjima potpuno je "zaronio" u našu zajedničku tragičnu prošlost i u politiku, pa je to i glavni razlog mog reagovanja. Nije mi, međutim, namjera da se ovom prilikom upuštam u razmatranje raznih i mnogobrojnih aspekata agresije na Bosnu i Hercegovinu i tragičnih događaja i događanja u periodu 1992.-1995. godine, a na takva nas razmatranja i razmišljanja navodi dio Škegrinog teksta u *Prilozima* br. 29, od 428. do 431. strane. U ovo vrijeme, na početku 21. stoljeća i više od pet godina od mira u Daytonu ne želim i neću da se upuštam u traženje odgovora na pitanja: "Tko su branioci Bosne i Hercegovine", tko su "agresori na vlastitu zemlju", postojili ili ne "višestoljetni (višemilenijski), kontinuitet bosanske državnosti", o tome šta je gospodin Alija Izetbegović rekao u govoru borcima Armije Republike Bosne i Hercegovine koncem 1993. godine, o događanjima oko Vareša i u srednjoj Bosni itd. Mogao bih, naravno, o svemu naprijed rečenom dati svoje mišljenje, svoje viđenje, ali to namjerno ne činim u ovom momentu, jer neću da "dolijevam ulje na vatru", a pripadam onima koji teže da se neke stvari prevaziđu i da se, po mogućnosti, ide naprijed ka saradnji i boljoj budućnosti. Umjesto mog odgovora i komentara preporučujem čitaocima da pročitaju tekst priloga Ante Škegre u *Prilozima* br. 29, Sarajevo 2000. godine i da sami o tome donesu svoj sud.

U naslovu svog priloga, preuzimajući informativno intonirane prosudbe dr. Hadžibegovića i dr. Halilovića, Ante Škegro pravi grešku naslovljavajući publikaciju, na koju se kritički osvrće "*Historija Bosne (i Hercegovine)*" koja to nije. Kao predsjednik Redakcije knjige o kojoj je riječ dijelim mišljenje dr. Škegre da navedena knjiga zaista nije *Historija Bosne i Hercegovine*. Njena redakcija se nije slučajno opredijelila za naslov *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, izbjegavši da je nazove historijom. *Historija* jedne zemlje je daleko ozbiljnija stvar. Za pisanje kompletne i sveobuhvatne historije potrebne su neke druge pretpostavke. Ozbiljan i dobronamjeren čitalac lako će uočiti da je knjiga u kojoj je riječ zbornik priloga iz historije Bosne i Hercegovine od antike do polovine 1945. godine. U većini slučajeva priloge su napisali historičari, specijalisti za određene historijske periode, oni koji su se u to vrijeme zatekli u Sarajevu. Jednostavno rečeno, ne može se kritikovati nešto što ne postoji. Bez obzira na

kritički argumentirane opaske na radove nekih autora, smatram da je projekat *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* solidna i u cjelini gledano, naučno fundirana knjiga koja je naišla na dobar prijem velikog broja čitalaca.

Na početku priloga Ante Škegre (*Prilozi* br. 29, str. 427.- 428.) nailazimo na neuobičajeno ironično predstavljanje rahmetli Ibrahima Tepića, što je vidljivo iz slijedećeg citata: "Redaktor drugog kao i prvog izdanja, (misli se na izdanje knjige *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1994/1998.) visoki je obavještajni oficir Jugoslovenske narodne armije i pukovnik Armije Bosne i Hercegovine (podvukao I. K.) te ujedno i dekan Filozofskog fakulteta u Sarajevu prof. dr. Ibrahim Tepić...". Što se u navedenoj rečenici htjelo reći? Svi smo mi, pa, vjerovatno, i kolega Škegro služili JNA i imali oficirske činove. Ja i rahmetli I. Tepić smo slučajno bili rezervisti u istom divizionu u Lukavici, obojica rezervni kapetani. Rijetki su oni iz reda Bošnjaka i Hrvata koji su u JNA mogli dostići više i visoke oficirske činove. Učešće i uloga I. Tepića u Armiji BiH, kao dekana Filozofskog fakulteta u Sarajevu u ratnim i poratnim uslovima, posebno njegov doprinos u očuvanju i obnovi zgrade fakulteta, veoma je zapažena i to mu može da služi na čast. Ibrahim Tepić je, kao istaknuti historičar, imao i određenu ulogu u nastajanju i objavljivanju knjige o kojoj je riječ. Duboko sam ubjeđen da o njemu "post festum" i kao profesoru i kao naučniku i kao čovjeku treba govoriti s velikim poštovanjem. Ne po onoj – "o mrtvima sve najbolje". Dr. Škegro je dobar dio opsade bio u Sarajevu, ali, ipak ne toliko da bi do kraja mogao znati i procijeniti šta se i kako radilo ovdje, šta su sve pojedinci "preturali preko glave", i kao djelatnici na svojim radnim mjestima i kao ljudi od krvi i mesa. Zašto s ponosom ne istaći da je Ibrahim Tepić bio borac za opstanak Bosne i Hercegovine, da mu je supruga usmrćena četničkom granatom, četiri sina su ostala bez majke, dvadesetak bližih članova rodbine, među kojima i tri brata, izgubio je u Srebrenici. Nije se štedio ni u Armiji Bosne i Hercegovine niti u ulozi dekana u očuvanju i poslijeratnoj obnovi fakulteta. Preveliki naponi bili su uzrok prerane smrti ovog veoma cijenjenog i nezaboravnog kolege i prijatelja.

Na str. 430. (*Prilozi*, br. 29, Sarajevo, 2000.) Ante Škegro kaže: "Da je publikacija *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* bila namijenjena realizovanju ratnih ciljeva 'boraca Armije Republike Bosne i Hercegovine' ukazuje i činjenica angažiranja za njenu izradu prvenstveno podobnih, u znanosti ne uvijek i afirmiranih, znanstvenika. Na stranicama ove knjige, ni u jednom izdanju, ne susreću se imena vodećih bosanskih (sarajevskih) historiografa koji su imali što reći, bez sumnje neophodnoj znanstvenoj monografiji o povijesti Bosne i Hercegovine poput primjerice prof. dr. Veljka Paškvalina, prof. dr. Desanke Kovačević-Kojić, prof. dr. Milana Vasića, prof. dr. Rade Petrovića i dr...". Čovjek se zaista mora upi-

tati: šta na ovo reći. Nešto je, ipak, potrebno nekima više puta ponoviti. Ratni ciljevi boraca Armije Republike Bosne i Hercegovine bili su i ostali odbrana Bosne i Hercegovine od onih koji su izvršili agresiju na Bosnu i Hercegovinu koji su je komadali i koji i danas nastoje da je nestane. Ako je navedena publikacija "in ultima linea" i bila u ulozi odbrane Bosne i Hercegovine mi, koji smo radili na njenom izdavanju možemo biti na to ponosni. U to vrijeme, u opkoljenom Sarajevu mogli su se angažovati samo oni koji su, apsolutno svjesni šta je snašlo narode Bosne i Hercegovine, Sarajevo posebno, oni koji su svjesno i patriotski ostali u svojoj zemlji i svom gradu. Imali smo na raspolaganju među "podobnim" i u znanosti ne uvijek afirmiranim znanstvenicima: dr. Envera Imamovića, redovnog profesora Filozofskog fakulteta u Sarajevu, dr. Borisa Nilevića, direktora Instituta za istoriju u Sarajevu, akademika Marka Šunjića, redovnog profesora Filozofskog fakulteta u Sarajevu, dr. Behiju Zlatar, naučnog savjetnika u Institutu za istoriju, dr. Enesa Pelidiju, vanrednog profesora Filozofskog fakulteta, dr. Ibrahima Tepića, redovnog profesora i dekana Filozofskog fakulteta, dr. Iljasa Hadžibegovića, redovnog profesora Filozofskog fakulteta, dr. Mustafu Imamovića, redovnog profesora Pravnog fakulteta, dr. Tomislava Iška, naučnog savjetnika u Institutu za istoriju i magistre u Institutu za istoriju Seku Brkljaču, Muhidina Pelesića i Husniju Kamberovića. U drugom izdanju ovom timu se pridružio i kolega, sada dr. Dubravko Lovrenović, docent na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Kolega Škegro nam zamjera što nismo angažovali neke druge poznate i priznate naučne radnike: prof. dr. Veljka Paškvalina, prof. dr. Desanku Kovačević-Kojić, prof. dr. Milana Vasića, prof. dr. Radu Petrovića. Uvaženi arheolog dr. Veljko Paškvalin je cijeli rat proveo u Sarajevu, angažovan u realizaciji projekta koji je, u njegovom slučaju (može čudno zazvučati nekome sa strane) prevazilazio fizičke mogućnosti, dobrono vremenog – bez uvrede – dr. Paškvalina. Troje drugih pomenutih profesora još uoči agresije na Bosnu i Hercegovinu ili ubrzo nakon toga našli su se u Beogradu, Banjoj Luci i Rimu. Među njima ima i onih koju su jedva čekali da Bosna i Hercegovina postane srpska i onih koji su godinama, ranije, opstruirali izradu historije Bosne i Hercegovine. Većina naših nekadašnjih kolegica i kolega ostali su za vječita vremena u našem pamćenju kao (vrlo blag izraz) "pobjegulje". Takvi nisu zaslužili ni u onom vremenu (a i danas) da ih se sjetimo. Mi opraštamo ali ne zaboravljamo. Što se tiče opaski dr. Škegre o "podobnosti" i "u znanosti neafirmiranih znanstvenika" najblaže rečeno riječ je o nekorektnom odnosu prema kolegama. Za ovakve "ocjene" su potrebni argumenti, a mišljenja sam da magistar nekad može da napiše bolji i uspješniji tekst od nekog profesora i akademika. Lično ne sumnjam u dobre namjere afirmiranog i u zadnje vrijeme sve prisutnijeg historičara koji sigurno ide uzlaznom linijom naučnog sazrijevanja. Posebno su u našoj sredini zapaženi kritički intonirani napisi o najnovijoj historiografskoj produkciji. Nikad nisam

bio (niti želim da budem) u poziciji da bilo kome dijelim lekcije i savjete. To u našoj struci – historiji, pa i nauci uopšte, složićemo se, nije ni prilično. Ipak, ono što je dr. Škegro napisao u dijelovima svoga teksta na str. 427-431 (dijelovi I-III) nije primjereno naučnom radniku njegovog formata i referenci. Dobro je (u principu, mislim) kada je nauka u pitanju, pokušati izbjeći bilo kakvu politizaciju, imputacije, malicioznosti, diskvalifikacije, a pogotovo osobne dojmove! Historičarima su, i trebalo bi da bude, svete činjenice – “*sine ira et studio*”! Kolega Škegro je primijenio naučnu kritiku, a to je jedino ispravan postupak, samo na tekst prof.dr. E. Imamovića.

Na ovaj djelimičan odgovor Anti Škegri čekao sam dvije godine zbog toga što sam ga želio objaviti u istom časopisu u kojem je objavljen diskusioni prilog kolege Škegre.

Ibrahim Karabegović

“*Pro et contra*” ili “*Audiatur et altera pars*”

Povod pisanju ovih redova je interesantan prilog Sonje Dujmović (S.D.) objavljen u *Prilozima* Instituta za istoriju Sarajevo, br.29., 2000.g., str.449-453. Predmet originalne analize S.D., naglašeno kritički i, nesumnjivo, dobronamjerno intonirane, artikulirane na zavidnoj intelektualnoj razini, je historiografska produkcija međuratnog perioda (1918.-1941.), tj. prosudba iz rakursa pojedinačnih dometa i promašaja, posebno njenih globalnih karakteristika u periodu od 1945. do 1980.g. Svoju analizu S.D. je temeljila na - po sopstvenom izboru - sumarnim ocjenama učesnika *Savjetovanja o istoriografiji BiH 1918.-1945.* koje je održano u Sarajevu 11.-12.2.1982.g., tj. ona nije proizašla iz osobne valorizacije tretirane produkcije, pa su njeni zaključci *eo ipso* indirektni, oposredovani ocjenama drugih (sa kojima se ona slaže). Ovaj sažet i koncizan rad sam sa velikom pažnjom pročitao nakon izlaska *Priloga*, jer ga nisam mogao odslušati kada je podnesen na skupu (u studenom 1999.g.). Logično, interes mi je bio profesionalno motiviran jer sam se problematikom koja je predmet analize S.D. bavio cijeli svoj profesionalni vijek. Nakon što sam ga pročitao kod mene je preovladalo uvjerenje da je prilog S.D. *metodološki* neobično postavljen, pa da su stoga neke od njenih kontatacija i ocjena, blago rečeno, nekonzistentne sa stvarnim stanjem historiografije BiH tretiranog perioda. Dovoljan razlog za reakciju ove vrste, istina, u posljednje vrijeme rijetko sretane. Priznaću, dodatnu motivaciju dala mi je sama autorica prvim dijelom svoga naslova -“*Molimo tišinu...*” (u neka vremena to se govorilo na drugi način -“*Ne talasaj!*”). Naravno ni S.D. (nadam se), a niti potpisnik ovih redova (pretpostaviti je) ne plediraju na “konačnu istinu”, niti vjeruju (za sebe sam siguran) da je o tako kompleksnim i

ozbiljnim pitanjima moguće reći i promisliti onoga što bi trebalo. Isto tako ne treba sumnjati u obostranu dobru volju da u svojim promišljanjima i zaključcima o historiografiji rečenog perioda dođemo približno do kvalitativno sličnih spoznaja. Istinu govoreći ocjene razlika među nama u podbačajima historiografije su, u suštini nebitne, ali ne i zanemarljive. Ipak, zajednički nam je usud poziva za koji smo se kao povjesničari opredijelili - baviti se znanostima koje nisu egzaktne i gdje su razlike normalna stvar. Ali, svi smo obavezni da poštujemo pisana (metodološka) i nepisana (etičko-moralna) pravila koja se podrazumijevaju uz poštovanje *digniteta* i struke i pojedinca - kada jest i nije u pravu. Bez difamiranja, diskvalificiranja, ironiziranja, malicioznosti, "niskih udaraca". To je što se tiče načela, a svaki slučaj je konkretan i priča za sebe. Uzusi struke su pretpostavka i prema onima koji nam pružaju priliku da ih znanstvena kritika znanstveno "sahrani". Istraživački postupak sa primarnim i sekundarnim izvorima vodi nas *sine ira et studio* do povijesne istine koja nije to ako je apriorna, instrumentalizirana, ideologizirana, politizirana. Tko se iole latio ovog i ovakvog posla, često "traženja igle u plastu sijena", svjestan je svekolikih iskušenja dostizanja ciljeva. Pretpostavke za to su nepredvidive. I objektivne i subjektivne.

Često se sjetim i pominjem jednog francuskog povjesničara koji je čekajući karuce da ga odvedu na prijem kod suverena vidio iza zavjese udes - bio je pregažen neki nesretnik. Izašavši iz kuće doživio je od prisutnih "rašomonijadu". Jedni su imali ovakvu, drugi onakvu verziju događaja. Veliki historičar se zapitao: "Šta ja radim? Kako da sudim o nečem što se davno desilo, kada, evo, oni koji su svojim očima vidjeli jedan događaj ne mogu da usaglase viđeno". Ipak, shvatio je da traganje za povijesnom istinom ima smisla. Možda smo na istom tragu naslovljavajući ovaj prilog riječima "*Pro et contra*". Moje *pro* bi se odnosilo na izvanredno pozicioniranu nakanu i *potrebu* kritičkog promišljanja dosega historiografije BiH do 80-ih godina promatranih kroz prizmu autoričinih shvatanja načelne pozicije historioграфа i produkcije u vremenu, njihovog *rada* i njenog *nastajanja*. Po meni su oni trebali da budu podloga i okvir te analize kako ju je autorica najavila razmišljanjima sročenicim na str. 449. Moje *contra* je proizilazilo iz uvjerenja da su "devet od deset" primjera, na kojim je S.D. razvijala svoju tezu i izvodila analizu, ergo postupak na kojem je temeljila zaključke, pa formulirala i prvi dio naslova ("Molimo tišinu") - *contradictio in adiecto* ostvarenom rezultatu. Zašto? Bez imalo kurtoazije S.D. je izvrsno detektirala *conditio sine qua non* svakog osvrta na historiografiju kao relevantne društvene znanosti i postulate koje svaki, iole ozbiljan historioграф ne može ni u primisljima da zatomi i prenebregne, napusti, izda - a to je "*vrijeme*" u kojem su se odigrali i odigravali događaji koja istražuje, lica društvene grupe ili pojave koje prati. Zaista, bez strogog uvažavanja njenih temeljnih postulata (od istraživačkog postupka, kritike izvora do interpretacije - opet "*sine ira et studio*") nije moguće govoriti, ozbiljno i vjerodostojno, o "ulozi, dometima i

smjernicama historiografije, svrsi njenog postojanja i mogućoj ili stvarnoj metamorfozi u istorijsku nauku" (449). Između precizno pozicioniranog zadatka koji je sebi autorica *načelno* postavila u uvodnom dijelu priloga (449.) i njegove *realizacije* ispoljena je nedozvoljena doza nekonzistentnosti, došlo je do izražaja nesuglasje. U čemu se oni ogledaju?

S.D. je vrlo dobro markirala put i način ostvarenja svakog historio-
grafskog (pa i svog) zadatka afirmacijom i opredjeljenjem za "nužno konstruk-
tivno, kritičko, racionalno sagledavanje i ocjenjivanje teorijskih, metodoloških
pristupa i rezultata dosadašnje historiografije i njihovo preispitivanje" (449.) - ne
samo da se ne bi "otkrivala Amerika", "topla voda", nego i dovelo sebe u
zabludu. Zadatak nimalo lak, ni jednostavan. Dapače! Nažalost, između načel-
nog opredjeljenja i praktične realizacije lako je uočljiva - diskrepancija. Podra-
zumjevajuća načela i postulirani zadatak ("kritika historiografije") pret-
postavljali su, po mom skromnom (tačnom-netačnom, prihvatljivom-neprihvat-
ljivom) mišljenju, *osobnu* analizu i prosudbu, a ne preuzimanje tuđih (istina
kompetentnih i relevantnih), ali *odabranih* ocjena koje su isključivo bile u funk-
ciji potkrepljivanja autoričine *apriorno* formirane slike o sveukupnosti dometa i
karaktera historiografije do 1980.g. Nije bitna toliko ni ta, od samih autora
izrečena ocjena propusta, padova, podbačaja historiografije (do 1980.g.) koliko
ton komentara i ocjena S.D. Uopćeno govoreći, tekstovi naših povjesničara (ne
samo tog perioda) su, po mnogima, naglašeno pozitivistički, prepuni činjenica (u
osnovnom tekstu), pa prema tome i poprilično nemaštoviti, bez dovoljno duha,
"suhi", "tvrdi". No, ne bi ih trebalo da "krase" ni ironija, ni sarkazam ili slični
"proizvodi" duha. Jedna dobra zamisao izvrgla se u surogat istine o "prošlosti"
kako su je vidjeli historiografi (u totalu) do 1980.! Dobronamjeran analitičar re-
zultata Savjetovanja historiofografa (11. i 12.2.1980.) i u onako istrgnutim
ocjenama koje su se čule, a S.D. ih citirala na str. 450. (bilj 1, 4 do 8.) lako će
uočiti da vrve od samokritičnosti, nezadovoljstva samih povjesničara - autora tih
historiografskih uradaka, onih koji su "doprinijeli" općoj slici historiografije do
1980.g. Predstavljaju sve samo ne prolegomenu za diskvalifikaciju *jednog vre-
mena* (revolucionarne, komunističke, NOB-eovske, postratne, socijalističke
djelatnosti) historiografije kojoj je mjesto na "smetljištu istorije", kojoj treba
ponuditi "zaborav". Van pameti je i pomisliti da se ta prošlost predstavi kao
savršena. Samo nedobronamjeran ili neupućen bi to mogao *a limine* tvrditi. Ako
se nije (a trebalo je) tražiti objašnjenja za "*događajnu*" prošlost, onda se moglo
pokazati bar malo volje, znanja i sposobnosti za to objašnjenje uvjeta nastanka
djela koja ružičasto predstavljaju veće ili manje dijelove prošlosti. O "poroda-
jnim mukama" te historiografije do 1980.g. autori su nešto rekli na Savjetovanju,
a S.D. - u svom izboru. Evidentno je bilo do 1980.g. (jeste i bit će - ovo je u stilu
S.D., a ja mu se pridružujem) "odsustvo prave i pravovremene naučne kritike".
Korektno je bilo (na Savjetovanju), dakle, u vrijeme jedine KP, mahanja sa

tvrdnjama da je "nacionalno pitanje zauvijek riješeno", hrabro, pa i dalekovidno skrenuti pažnju na "romantičarski nacionalistički talas" (bilj. 4). Bez okolišanja podcrtano je i ukazano na svekoliku štetu po historijsku nauku koja je "ideologizirana i politizirana". Također, bez uvijanja spočitnuto je onima na koje se odnosi koji su svojim pisanjem doprinijeli da "istoriografija naše socijalističke epohe nije lišena raznih ideoloških pritisaka i opterećenja" (bilj. 7). Ovaj naglašeno "samokritički pristup", blago rečeno, je potcjenjen od S.D., a do određene mjere i zloupotrijebljen (posebno na str. 451) reklo bi se (bar se tako doima) da "vrag bude crniji nego što jest". Dalje: Ironizira se 1965.g. i ne pominjanje prve sveske *Priloga*, ali se samozadovoljavajuće "otkriva" podatak da u Savjetu Instituta "sjedi... 9 imenovanih i delegiranih članova iz *ondašnje strukture vlasti*" (bilj. 9 - podvukao T.I.). Očito vlast ostaje vlast, jer danas su to članovi Upravnih odbora, samo što su "oni" radili iz ideala, a "ovi", današnji, najčešće za- apanažu! Za objašnjenje konsekvenci i posljedica po rezultate bh. historiografije u "nekoliko decenija ciljno stvarane kolektivne svijesti diktirane jednopartijskim režimom" trebalo bi napisati, barem, jedan esej. Dozvolioću zato sebi samo jedno sjećanje kao člana kolektiva Instituta od 1960.g., višekratnog člana organa upravljanja i rečenog Savjeta (pa i u funkciji predsjedatelja). Odgovarajuće strukture vlasti znale su koga će birati. Za ovu oblast ponajbolje - ugledne, odgovorne. Izabrani su u pravilu i bez presedana imali povjerenje ne samo u Savjet, onih 11 članova "radne zajednice" nego u kolektiv u cjelini. Bili su među inim: Džemal Bijedić, Šefket Maglajlić, Joco Marjanović, Nedim Filipović, Hamdija Kapidžić... Često je navraćao i Rodoljub Čolaković. Ne samo ljudi od politike, nego profesori Univerziteta, akademici, ugledni javni, društveni i kulturni radnici. Po sjećanjima koja nisu izbljedila njihov angažman mogao bi se, najblaže rečeno, ocijeniti kao korektan i dobronamjeran. Težina ove ocjene je tim veća što je ukupan doprinos *Instituta za istoriju radničkog pokreta*, a od 1974.g. *Instituta za istoriju*, razvitku historiografije u periodu o kome je riječ (hajde da kažemo u kvantitativnom smislu) - u svakom pogledu - nemjerljiv.

Cjelovitijem sagledavanju historiografije međuratnog perioda od 1945. do 1980. kako ga je elaborirala S.D., nedostaje po mom mišljenju, jedno neophodno dopunsko objašnjenje. Naime, u tom kontekstu razmišljanja nije nevažan ni period koji joj je prethodio, a niti one prve "startne" godine. Akceptiranje tih dopunskih objašnjenja nije, u slučaju razumijevanja zaključaka S.D., ama baš nikakav alibi za (ne)ostvarene dusege, slabosti i promašaje historiografa i historiografije BiH od 1945. do 1980. Na prvi pogled ocjenjivani period obuhvata cijlih 35.godina. Dovoljno dugih i za kritike i, eventualne, pohvale. Ali i najpovršniji kritički i dobronamjerni osvrt na osnovne karakteristike historiografije bosanskohercegovačkih prostora, kako one do 1945., tako, i one desetak i petnaestak godina nakon 1945. morao bi (trebalo bi) da registrira ili, bar, ne previdi:

1. *jednostranosti* svojevrstne jednodimenzionalne historiografije kako one do 1945.g., tako i one od 1945. I jedna i druga iz različitih, objektivnih razloga su tako daleke od postulata zagovornika *totalne* ili *globalne historije* ili, pak, onih zahtjeva o kojima ozbiljno i znanstveno razmišlja S.D. ("interdisciplinarnost, posebno sociološko viđenje *totaliteta društva* u njegovoj razvojnoj liniji - str.452, dodao bih iz personalnog rakursa.
2. realan, objektivan "prilog kritici istoriografije 1918-1941." (od 1945. do 1980.) i "onim u toku" koji ne bi *en gross* difamirao i diskvalificirao u principu *svakog* autora i sve *uradke* jer je bio u tom periodu a priori i bez izuzetka "opterećen pristrasnostima i ideologijom. Uvijek pod prismotrom"- sic! (od kontraobavještajaca, možda?), "naučen na stegu" - (kao da su bili pod disciplinskom kaznom) "i kad je nema...", "omamljen političkim demagoškim govorima i instrukcijama, ne razaznaje mjere istinitosti" (str.452)
3. trebao bi da pretpostavi da većina historičara - istraživača u tim stvaralačkim godinama (sa i bez navodnika) nije gotovo, ni stigla, niti mogla da se razvije u punom smislu riječi (ni u negativnom, ni u pozitivnom) - u "dobrog" ili "lošeg" znanstvenika. Otud vjerovatno, i ona "poplava" samokritičkih tonova koja se pojavila na Savjetovanju 1982.g. Zašto? Ponajprije zato što se, primjereno strogim znanstveno istraživačkim mjerilima, ne može, na ovim prostorima ni govoriti o formiranim (u znanstvenom smislu) historiografima - istraživačima, do sredine, odnosno kraja pedesetih godina (sada već) prošlog stoljeća. Profesori i asistenti Filozofskog fakulteta (od 1952.g.), poneki importirani znanstvenik činili su *embrion* historiografske znanosti. *Institut za istoriju radničkog pokreta* je punih petnaest godina (1959.-1974.) prolazio *Scile* i *Haribde* sopstvenog organizacionog, kadrovske, izdavačkog sazrijevanja. Čini mi se da ove (i još neke druge) prenebregnute činjenice sadrže dio odgovora zašto, kako S.D. tačno upitno piše"da li ima dovoljno generacija istoričara da se mogu prebrojati prstima jedne ruke" (453) i zašto je opća slika historiografije u BiH (1918.-1945.) u periodu do 1980. takva kakva jest, po priznanju samih autora i S.D.. Kada su u pitanju nove, nadolazeće generacije ne treba "moliti za tišinu", niti sa pozivom na šutnju, unižavati nego, pojedinačno i skupno (timski) činiti stvaralačke napore u promicanju i historiografije i znanosti uopće. Ne kritikom bez uvažavanja bitnih činjenica, a niti neutemeljenim obranaštvom do sada ostvarenog. Svi oni koji su politikantski ili ideološki promašivali ili su znanstveno "pogađali u sridu", a našli su se u bibliografijama, poput one najnovije autora dr. B. Miličića (*Bibliografija izdanja Instituta za istoriju u*

Sarajevu i radova saradnika Instituta za period 1959-1999.g., Sarajevo 2000.g.) opominju i ohrabruju, pa i obavezuju generacije historioografa koji dolaze.

P.S. Nekoliko "slučajeva" koliko god se mogu shvatiti kao pojedinačni ili usamljeni primjeri toliko su i paradigmatični, jer ipak, nisu bili rijetki za vrijeme na koje se odnose. Navode se jer, ipak, na svoj način, ilustriraju period u kojem se stvarala historiografija do 80-ih godina o kojima je riječ u oba priloga S.D. i T.I.. Koliko stvarno korespondiraju sa vremenom i zaključci koji se iz njih mogu izvući ostavljaju se čitateljima da se sa njima slože ili ne slože

Slučaj prvi: Potpisnik ovih redova otišao je 1963.g. u Beograd na treći stepen sa pisamcetom direktora Instituta dr. Envera Redžića za šefa postdiplomskog studija dr. Jocu Marjanovića u kome je preporučivao da u magistarskoj radnji (prema potrebama i planovima Instituta) dalje obrađujem politiku Narodnog fronta (iz te oblasti sam pisao diplomski rad na Filozofskom fakultetu kod ranijeg -prvog- direktora Instituta dr. Miroslava Đorđevića). Prof. dr. Vasa Čubrilović je bio drugog mišljenja. "Ti mali, kao Hrvat iz Bosne radit ćeš temu iz historijata najveće hrvatske građanske stranke - Radićeve - HSS". I "onaj" Savjet aminova tu promjenu, a T.I. napisao u Institutu za istoriju *radničkog* pokreta ne samo magistarsku radnju nego i disertaciju i dobi (kada se pretežito izučavao historijat KPJ-SKJ) najvišu nagradu za znanost (nauku) - "Veselin Masleša".

Slučaj drugi: Sredinom 80-ih pisana je hronika Fojnice. Neupućeni i nedobronamjerni su u praskozorje višestranačja požurili da brže bolje objede braću Dizdareviće (Nijaza, Raifa i Rešada) da su "naručili" sebi i svojoj obitelji djelo ne o gradu nego njihovim zaslugama. Svi autori (djelo je bilo rezultat timskog rada - među inim učestvovala je i akademik dr. Desanka Kovačević-Kojić) bili su svjedoci da su se inkriminirani "drugovi", tada inače vrlo visoki dužnosnici, u radnim dogovorima sa autorima zalagali za knjigu "gole" povijesne istine o zbivanjima u fojničkom kraju, ne koketirajući, niti jednom riječju sa onom koja će biti "na strani napredne klase".

Primjer treći: Nekako pred rat prof. dr. Ivan Cvitković, tada jedan od izvršnih sekretara CK SKBiH, osobno me zamolio da napišem recenziju za tekst njegove knjige "Ko je bio Alojz Stepinac?" (više formalno, jer su bile potrebne dvije recenzije, a knjiga je bila pred tiskanjem ili već u tiskari). Situacija ni za recenzenta, ni za autora, ni za izdavača nije bila ni malo prijatna jer je recenzija bila - negativna. Objavljena je u *Prilozima*, a autor i recenzent su ostali, kao i do tada, u korektnim i prijateljskim odnosima.

Primjer četvrti: (bili bi ih još podosta!) Ne tako davno prof.dr. Atif Purivatra u jednoj emisiji Radija BiH (21.3.1999.g.) govoreći o pisanju svoje disertacije "*JMO u društveno-političkom životu Kraljevine SHS*" odgovorio je na sumnje jednog slušatelja da se u to vrijeme (sredina 70. godina) nije smjelo slo-

bodno pisati kako je njegov mentor dr. Dragoslav Janković *a bis* z poštivao znanstvene zasade autora.

Tomislav Išek

* *

*

ISPRED SVOGA VREMENA: Enver Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*. Akademija nauka i umjetnosti BiH i Institut za istoriju, Sarajevo 2000, str. 220.

Zaista je nemoguće na ograničenom prostoru, koliko nam je ovdje dozvoljen, iznijeti barem i jednu osnovnu panoramu onih problema koje akademik Redžić zahvata u ovoj knjizi. Nemoguće je donositi zaista iscrpne sudove, ali ja ću zato odmah na početku kazati ono što ja mislim da je osnovno u ovoj knjizi, a onda ću iz nekog svog ugla, reći nešto kako ja shvaćam historiju, pogotovo historiju malih marginalnih zemalja kakva je Bosna bila i ostala do dana današnjeg.

Knjigu akademika Envera Redžića, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke* poslije knjige Srećka Džaje *Nacionalnost, konfesionalnost Bosne i Hercegovine* (objavljene na njemačkom jeziku 1984. godine) smatram najvažnijim historiografskim djelom koje se u Bosni i Hercegovini i o Bosni i Hercegovini pojavilo zadnjih nekoliko decenija. Sad sam, naravno, dužan i to ću učiniti, da dam objašnjenje zašto tako mislim, zašto sam oduševljen ovom knjigom i zašto je ova knjiga na mene ostavila jedan vrlo, vrlo snažan pečat. Prije svega, ono što je mene impresioniralo, je to što se u ovoj našoj maloj historiografiji, nerazvijenoj historiografiji, kojoj, naravno, i ja pripadam, a možda sam malo više svjestan od ostalih koliko smo mali i beznačajni, ovakav stepen autorefleksije, kakav pokazuje akademik Enver Redžić, ne javlja često. Naime, kod nas se sa tom našom nesretnom i malom i, ponavljam to, zaista beznačajnom historijom postavlja danas ključno pitanje kako da *prošlost* postane *povijest*. Nikako ne možemo da savladamo taj jedan veliki krupni zadatak i zato smo neprestano, uzmite samo zadnjih deset godina, zarobljenici mitskih konstrukcija, ideologema, velikodržavnih projekata, ali u jednoj potpuno trivijalnoj, u jednoj pigmejskoj verziji koja ne može prebaciti daleko i ne može dobaciti daleko, jer smo mali i beznačajni, i onda se sva ta negativna energija koja se akumulira na bazi pseudoznanosti, na bazi mitova, okreće protiv nas samih. To je, zapravo, naša, kako je ja vidim, najveća tragedija

i zato već odavno smatram (rekao sam to već 1994. godine i moram se pozvati na tu referencu) da primaran zadatak historičara nije više istraživanje i kopanje po arhivima. Iako, naravno, jeste i to, nego u ovoj novoj povijesnoj situaciji (kada se BiH kao država prvi put našla suočena sa samom sobom, između ostalog, naravno, suočena sa svojom poviješću, neprobavljenom poviješću), zadatak historičara postaje drukčiji i njemu u radni zadatak, u opis njegovih poslova danas, prije svega, pripada područje interpretacije, odnosno zadatak reinterpretacije. To će svako onaj koji se barem u nekoj mjeri bavio i koji ima uvid u našu historiografiju, recimo, zadnjih 150 godina lako shvatiti. Zašto? Pa, zato što mi imamo našu kućnu svijest, imamo kućnu priču i imamo javnu priču. Mi nemamo etablirani režim povijesne istine. Zato imamo tri istine, tri biografije ove zemlje, zato imamo upravo iz njih proistekla tri liliputanska velikodržavna koncepta koji, naravno, svoju energiju iscrpljuju na nama, jer mi smo taoci historije. Da to ne bismo li, da bismo se danas u tom smislu opismenili - potrebno je čitati Redžićevu knjigu. Dakle, prva stvar zbog koje ja ovu knjigu rangiram visoko jeste jedna zamjerna autorefleksija. Redžić je Bošnjak i Redžić je musliman. Mislim, niti mu je to prednost, niti je mana. Međutim, stepen kritike koju on pokazuje, (recimo, pomenuću jedno pitanje, pitanje bošnjačke inteligencije u konstituciji muslimanske ili bošnjačke nacije), koliko je meni poznato, na jedan ovakav način kako to čini Redžić do sada kod nas nije progovoreno. Previše se, naime, (a to možemo i objektivno promatrati) toga skupilo, pogotovu kod bošnjačke inteligencije, u zadnjih desetak godina i previše je bilo dodvoravanja dnevnoj politici. Nije to, naravno, bošnjački ekskluzivitet, ima toga i na hrvatskoj i na srpskoj strani, međutim u ovome slučaju moramo apostrofirati ovo o čemu govorimo. Redžić ne daje popustikome. On lijepo sjedi, negdje u svojoj sobi, sjedi po petnaest sati dnevno i piše, on marljivo bilježi. Ne znam da li je pročitao nešto što je napisao jedan veliki portugalski pjesnik, ali kao da jeste, naime, da imperijalizam pjesnika traje duže od imperijalizma generala. Znači, ova će knjiga, onakva kakva jeste, sa nekim svojim imjima, rekao bih tako, tehničkim nedostacima, po mome skromnom uvidu i shvatanju stvari ostati jedno trajno svjedočanstvo i u tome je njezina vrijednost. Ona nije samo knjiga za promociju, a previše je u zadnje vrijeme napisano knjiga za promociju, ovo je knjiga koja ostaje, ovo je knjiga koja polemizira, ovje knjiga koja ne prelazi ravnodušno preko nekih neuralgičnih točaka. Ja ću pomenuti jednu za koju smatram da je u zadnje vrijeme poprimila i više nego maligne razmjere. U vezi sa danas naglašenom pričom o konstituciji svoje bošnjačke nacije i vezom sa takozvanim bogumilima, Bošnjaci bi se u ime svoje nacionalne emancipacije, u ime svoje nacionalne slobode, ako hoćete, ako je to tako važno, morali zaista naprosto uvažiti ozbiljnu znanost koja o tome priča, koja o tome govori. Redžić ovdje donosi panoramu tih mišljenja. Ona je, naravno, vezana opet za drugu tačku o kojoj Redžić također govori - to je primanje i širenje islama. Ja ne

pretendujem da znam i da bih o tome mogao govoriti kao, recimo, o okrunjenju bosanskih vladara u srednjem vijeku, ali ono što znam jest sljedeće. Bošnjački naučnici morali bi raširiti diskurs i proces širenja i usvajanja islama promotriti u kontekstu evropske i svjetske historije, jer to do sada nije uradio niko. Dobro je i korisno brojati u defterima, dokumente prevrtati itd. Ja sam potpuno siguran da ćemo, kada se to pitanje stavi u kontekst vjerskih ratova koji su se tada vodili u Evropi, doći do nekih novih, drukčijih rezultata i naša slika će biti puno, puno izoštrenija.

Znači, to su samo neka pitanja o kojima Redžić govori. On, naravno, iznosi stajalište brojnih autora i, vidi se na pojedinim mjestima, on usvaja nečije stavove. Znači, nije Redžić samo zapisničar nečijih stavova (a da je i to radio uradio bi jako puno), nego je to uradio kao pripremu da bi izrekao neke svoje ocjene. Osnovno pitanje, zapravo, koje se pred nas postavlja, osnovno pitanje koje historičari prije svih danas moraju postaviti i rješavati, jeste sljedeće i Redžićeva knjiga daje odgovor na to pitanje, zato sam tako oduševljen. Šta je za nas historija: oružje ili orude života? Nama historiju guraju kao oružje u ruku, mi nismo još terminološki raščistili sa dvojnim stvarima i zato ova Redžićeva knjiga (ne znam da li je akademik Redžić ovako postavio pitanje kako ga postavljam ja), sasvim sigurno za mene daje odgovor na to vrlo važno pitanje, historija kao orude, skup ideja za međusobno bolje uvažavanje, poznavanje. Poznato je da je Bosna u zadnjih sto i nešto godina prošla kroz sedam ili više političkih sistema, postoji četiri ili pet međunarodnih ugovora čiji je Bosna bila objekat. Objektivno, Bosna u zadnjih nekoliko stoljeća nema neku političku tradiciju, državnu tradiciju, institucionalnu tradiciju, Bosna je objekat u politici velikih sila, koje i danas rješavaju pitanje koje je postavljeno odlaskom Osmanske imperije sa ovog prostora. Postoji pitanje "istočnoga pitanja", pitanje nasljedstva osmanske baštine, pa bi se, naravno, u tom kontekstu sada moglo govoriti i o vrlo važnom pitanju kao što je mjesto i uloga islama u Evropi. Ne zato što su oni to htjeli, nego je to objektivna situacija u koju smo mi kao zemlja dovedeni. Moj utisak je i na osnovu Redžićeve analize koja je ovdje data, da bošnjačka politika nije iskoristila šansu. Prema tome, ova Redžićeva knjiga u potpunosti odgovara na Brodelovo pitanje šta je historija, historija (odnosno historiografija) je kći svoga vremena, jer Redžić je potpuno suvremen, Redžić je u samom središtu ovoga dana, ovoga sata, kada mi o ovome govorimo. Zašto? Pa, zato što on historiju aktualizira, onu historiju koja se tiče naše kože, naše familije, naše djece, naše budućnosti, dakle onu historiju koja apsolutno određuje, upravo tako, naše živote. Nesretna je činjenica da su naše kulturološke paradigme u zadnjih stotinjak godina bile ratne paradigme. Mi smo samo živjeli posljedice ratova, mi i danas živimo posljedicu rata. Nije ovo moja pamet ni moja ideja, ovo sam posudio od kolege Uga Vlasisavljevića, ali to je zaista jedna velika historijska istina oko koje bi se također dalo puno toga govoriti. Danas se

za muslimane Bošnjake, ali ne samo za njih, jer danas nema pitanja koja će se postaviti Bošnjaku, a da neće postaviti i nekom drugom ko nije Bošnjak, historijski gledano, kulturno-civilizacijski i u aktualnom vremenu, kao osnovno pitanje postavlja odnos prema osmanskoj baštini. Džaja je to najbolje definirao. Bošnjaci muslimani u svojoj kolektivnoj svijesti zadržali su sliku cvjetajućeg Osmanskog carstva. Kršćani, hrišćani zadržali su sliku dekadencije. To je, tako, jedno jednostavno pitanje i tako i tako jednostavan odgovor da je genijalno, zapravo, po tome što ga je autor tako formulirao i ponudio nam ono što nudi i Redžićeva knjiga. To je knjiga u kojoj naprosto, ideja ide na ideju i, ona, zapravo, daje ono što je važno i što je cilj svakog istorijskog djela, a to je *otvaranje prspektive*. Redžić otvara perspektivu, Redžić nudi dijalog, Redžić naprosto ide ispred svoga vremena. Redžićeva knjiga, zapravo, govori o sljedećoj stvari. Vrijeme nacija i vrijeme nacionalizma je prošlo. To je devetnaesto stoljeće, mi smo još uvijek duboko u pozadini devetnaestog stoljeća. Budućnost, buduća povijest (ima knjiga koja se zove buduća povijest, povijest budućnosti) odvijat će se na drugim premisama i tom poviješću ne gospodare više nacije, njome gospodare multinacionalne kompanije. Moram priznati da ove redove ispisujem pod dubokim utiskom koju je na mene ostavila ova Redžićeva knjiga. Duboko sam uvjeren da ovo nije kraj, ovo je tek početak ozbiljnoga razgovora o njoj i njezinom sadržaju.

Dubravko Lovrenović

MUSLIMANSKO PITANJE U NAŠOJ HISTORIJ I HISTORIOGRAFIJI*

Muslimansko pitanje, u raznim svojim varijantama i formulacijama, već više od stotinu i pedeset godina dominira prostorom nekadašnje Bosne i Hercegovine, ujedno kao historijsko pitanje, kao pitanje državnog i političkog razvoja na ovom prostoru, što znači kao pitanje sudbine tog prostora, ali isto tako i kao pitanje historijske nauke, odnosno kao pitanje znanosti o historiji. U oba ova svoja aspekta muslimansko pitanje, ostanimo za sada kod te formulacije, koju uglavnom srećemo u literaturi, je dramatično. U svom prvom, a to znači historijskom aspektu, ono je donijelo veoma dramatična zbivanja koja su svoj najsnažniji i najjasniji izraz nalazila u ustancima koji se u Bosni javljaju tokom 19. stoljeća. Prvo, u bošnjačkom ustanku protiv Osmanlija 1831. godine, a zatim u ustancima Srba na graničnim prostorima Bosne, onima koji se preciznije nazivaju ustanak u Istočnoj Hercegovini i Zapadnoj Bosni ili Krajini, te konzekutivnoj ovim ustancima okupaciji Bosne od strane Austrougarske carevine, do koje

* Govor akademika M. Filipovića na promociji knjige akademika Envera Redžića, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*.

je došlo u ljeto 1878. godine, zaposjela prostore naše zemlje da bi uvela red i osigurala zakonitost u njoj, što se njenom kasnijem uključenju u Austrougarsku Carevinu iz 1908. godine, kasnije pretvorilo u aneksiju Bosne i Hercegovine u Carevinu. Nakon Prvog svjetskog rata dolazi do ulaska Bosne i Hercegovine u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, kasniju Jugoslaviju, u kojoj dolazi do njene podjele između Srba i Hrvata 1939. godine, te rata na njenom tlu u kojem je Jugoslavija bila okupirana od strane Njemačkog Rajha i njegovih saveznika i ustanka protiv fašizma i uključenja Bosne i Hercegovine u Federativnu Jugoslaviju pod vodstvom Tita i, najzad, najnovijim dramatičnim i tragičnim zbivanjima u njoj, onim koje svi dobro pamtimo po zlu koje je počinjeno nad Bosnom i Hercegovinom i njenim narodima. Dakle, može li se zamisliti dramatičnija historija. U toj se historiji, u jedva 130 godina njenog toka, u jednoj zemlji koja je imala svoju državnopravnu tradiciju i historiju, izmijenilo sedam država i državnopravnih poredaka. Ova je zemlja svoj državnopravni status osam puta mijenjala u tako za historiju kratkom periodu vremena, a da do tih brojnih promjena nikada nije došlo po volji njenih gradana i naroda koji je u njoj dominirao, nego se sve zbivalo po nečijoj tuđoj i tobože za zemlju i njen narod spasonosnoj volji. A sva ta dramatična zbivanja nastajala su, uglavnom, zbog toga što se Bosna i Hercegovina nije nikako mogla ugrušati u sheme formiranja historije onakve kakvu je za nju znala i kakvu je jedino umjela da formira zapadna Europa. Temeljna karakteristika tog europskog znanja historijskog stvaranja sastojala se u tome da u Europi ne može da postoji ni jedna država u kojoj bi na bilo koji način dominirali Muslimani, oni protiv kojih je ta ista Europa ratovala i koje je bezdušno istrebljivala stoljećima sa europskog prostora, prvo sa Sicilije i iz Južne Italije, zatim iz Španije, te na kraju sa ovog našeg Balkanskog poluotoka i Jugoistočne Europe uopće. Naime, historija naše zemlje Bosne bila je karakteristična po tome što je upravo u njoj došlo do najintenzivnije islamizacije domaćeg stanovništva, mada opća i nasilna islamizacija nije bila, kako je poznato, politika Osmanske carevine i kao takva nije nikada provođena nasilnim putem. To je posljedica specifičnosti naše historije iz ranijih vremena. Tako je nastala velika grupa domaćeg stanovništva, koji se se nazivali Bošnjani, a koji su u osmanskim izvorima notirani kao Bošnjaci, a koja je osjećala duboku povezanost za svoju zemlju i domaći jezik, a pripadala je jednoj civilizaciji i kulturi koja je za one Bošnjane koji nisu prihvatili islam, bila strana. Ta civilizacija i kultura bila je orijentalnoislamska i ona je živjela u odnosima pune tolerancije sa hrišćanskom i kršćanskom civilizacijom na ovim prostorima, po onom prastarom i istočnomediteranskom principu miješanja civilizacija i kultura. Da se ova situacija održi, imamo zahvaliti dubokim korijenima koje je u ovoj zemlji imao multilateralizam, koji je u Bosni vladao od početka njene autohtone povijesti. Bosna, naime, nikada nije postala unilateralna zemlja u bilo kom smislu te riječi. Kada je moderna historija, historija koja je nastala u

19. stoljeću, afirmirala nacionalni kriterij kao osnovu za stvaranje Europskih država, Bosna se nije mogla u te kriterije uklopiti, jer se u njoj nije bila razvila jedinstvena bošnjačka nacija, a utjecaji sa strane doveli su do nacionaliziranja njenih katolika u Hrvate, a pravoslavaca u Srbe. Ako je nastajanje Srba i Hrvata, a ostavimo sada po strani pitanje kako su oni zapravo nastali, moglo da posluži kao osnov za primjenu istog tj. nacionalnog kriterija u izgradnji država na ovom prostoru, činjenica da su na tom prostoru za razliku od ostalog europskog prostora, djelovala velika svjetska carstva (Osmansko i Austrougarsko), te da je u Bosni postojala tada najbrojnija i najmoćnija grupa stanovnika muslimanske vjere, ali bosanski patriotski određena, onemogućila je takav razvoj u samoj Bosni, odnosno uvjetovala je da pokušaji da se ovaj prostor potpuno nacionalizira po kriterijima tadašnje zapadne povijesti, logično završi u sukobima, istrebljivanju stanovništva i svemu onome što smo jasno vidjeli na djelu tokom XX stoljeća, a osobito krajem istog. U tom kontekstu problem muslimana pojavljuje se kao ključni problem bosanske povijesti i kao ključ za bilo kakvo njeno rješenje. Kako oni nisu nikako htjeli da postanu ni Srbi ni Hrvati, unatoč dugotrajnim nastojanjima s obje ove strane, a ostali nisu željeli da im priznaju njihov nacionalni i državno pravni individualitet i subjektivitet, trebalo ih je ili istrijebiti, kako je to činjeno zadnjih stotinu pedeset godina, ili sasvim marginalizirati i pretvoriti u manjinu u njihovoj sopstvenoj zemlji u kojoj su od XVII stoljeća na ovamo bili svagda, osim u kratkim periodima vremena, izrazita većina. Ekstremni hrvatski i srpski nacionalisti su našli rješenje za taj problem u nacionaliziranju onih koji su na to pristajali i istrebljivanju onih muslimana koji su odbijali da budu prevjeravani i nacionalizirani, ali je vrijeme za primjenu takvih metoda, inače legitimnih u europskoj historiji, već je prošlo, kasnilo je dva stoljeća. Muslimani su preživjeli kalvariju. Istina, je, međutim, da su i neke snage među njima pokušavale da primjenjuju istu metodologiju historijske izgradnje, te su sanjale o muslimanskoj državi, što je same muslimane skupo koštalo. To je povijesni okvir muslimanskog pitanja. Enver Redžić nas uvodi u to pitanje u onom smislu u kojem je to pitanje nastalo i našlo izraza u historijskoj znanosti. On ne istražuje to pitanje samo po sebi, nego detektira problem i njegove obrise iz onog što je našlo svoj izraz u historijskoj znanosti, te daje jednu specifičnu i prijeko potrebnu sliku problema kako se on vidi u historiografiji i mišljenjima ljudi, što je svagda osnova i za njihovo djelovanje, te nam time pomaže da ga jasnije sagledamo i definiramo kao stvarni problem i još uvijek neriješeno pitanje same historije kao realnog zbivanja u vremenu, ali i kao znanosti o historiji. U tome je specifičnost i znanstvena vrijednost njegovog pokušaja. Enver Redžić, je kako se to običava reći, kao vino, što je stariji sve je bolji. Mada je on čovjek koji ima višestruku legitimaciju da se bavi problemom nacionalnog i povijesnog identiteta muslimana i da govori o pitanju muslimana, on govori o tom pitanju veoma distingvirano i kao pravi znanstvenik. On, prije

svoga, ograničava svoj problem i u obimu i u apsketu, što je jedino garancija da se ne prave, ali svagda nesigurne, improvizacije i sinteze, te što omogućava da se kaže nešto što će biti relevantno za sam problem i njegovo rješenje u znanosti. Naime, Redžić spada u malu, sasvim malu, grupu naših intelektualaca koji su se za afirmaciju Bosne i muslimana borili na više načina. On je bio učesnik pokreta za autonomiju Bosne prije rata, on je bio prvoborac velikog antifašističkog rata i učesnik zasjedanja AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a, koji su konačno našli formulu identifikacije Bosne i Hercegovine kao zemlje koja je zajednička za sve njene historijski nastale narode, bez obzira kako su i kada oni nastali, a koji u njoj žive, što je značilo ujedno i afirmaciju muslimana kao neizbježnog sastavnog dijela bosanskog stanovništva i konstitutivnog naroda za njegovu državu. Želim posebno da istaknem i kao svjedok, a ne samo kao poznavalac, da je on bio jedan od dva tri muslimanska intelektualca koji su od najranijih rasprava o pitanju muslimana vođenih u SKJ (1961. godine) dao veliki doprinos u nalaženju pravilnog rješenja muslimanskog pitanja u smislu njihovog bošnjačkog nacionalnog identiteta. On nije pao u zamku konstrukcija i nije kao neki pisao knjige protiv bošnjaštva, da bi kasnije pisao o njima kao da nikada nije mislio drugačije. On je osigurao postojanje bošnjačke solucije u traženju našeg identiteta, makar ona tada i nije bila priznata, ne samo od tadašnjeg komunističkog vođstva, nego ni od tobožnjih muslimanskih intelektualaca, izuzimajući samo nekoliko njih, koji se danas busaju u prsa svojim kasno otkrivenim bošnjaštvom. Kada je nastala trka oko toga tko će biti prvoborac bošnjaštva, a zapravo tko će osigurati monopol na njihovu nacionalnu i političku svijest, Enver se tome suprotstavljao, također, samo sa malim brojem istinskih Bošnjaka i bosanskih patriota svih nacionalnosti. Zbog toga Enver može da bude miran i ponosan. Cijelo vrijeme naše mučne historije u proteklom stoljeću ovaj čovjek išao je uzdignute glave i mirne savjesti kroz našu političku i društvenu prašumu. Zbog toga i ovo njegovo djelo predstavlja jednu vrstu krune njegovog dosadašnjeg bavljenja ovim pitanjem i obećava nam neko novo djelo koje će zahvatiti problem na način kojeg je on svojim dosadašnjim radovima u velikoj mjeri priredio. Zbog toga mu ja čestitam, a vama dragi slušaoci preporučujem ovo vrijedno djelo.

Muhamed Filipović

DEMITOLOGIZACIJA HISTORIOGRAFIJE: Enver Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontraverzama istorijske nauke*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Institut za istoriju, Sarajevo, 2000, str. 220.

Važno je, prije svega, akcentirati neke dimenzije metodskog diskursa i nekoliko općih karakteristika ove knjige akademika Envera Redžića.

Ona nije tek puka edukativna, suhoparna, faktografska ili samo u ekspertističkim krugovima meritorna rekonstrukcija i sinteza kontroverzi u povijesnoj genezi muslimanske nacionalne politike, te ideje i različitih znanstvenih i pseudoznanstvenih koncepcija bošnjaštva. Otuda, na jednoj strani, ona pretendira da bude *suvremena*, za nas odjekujuća i orijentirajuća, da iz sukusa logosa bosanskohercegovačkog povijesnog bivstvovanja iznese na vidjelo ono njegovo živo i za nas inspirirajuće pa, ako hoćemo, i spasonosno.

Nadalje, u mom uvidu ovdje nije riječ o klasičnoj historiografiji kao ekspertnoznanstvenoj rekonstrukciji ili reprodukciji empirije političkih zbivanja, zbiljskih događaja i historijskih tokova. Riječ je o knjizi koja, doduše u historiografskom diskursu, pretendira da sintetički prati, sublimira i rezimira povijest jedne ideje, ideje i koncepcija bošnjaštva i bosanstva u 20. stoljeću. U ovoj dimenziji, ona bi više pripadala politologiji ideja, povijesti političkih doktrina i historiji političkih koncepcija na bosanskohercegovačkom tlu, a manje onom strogom, discipliniranom, konvencionalnom, mikroanalitičkom historiografskom štivu. Otuda, ovu *situiranost u politologiju ili političku historiografiju ideja, doktrina i koncepcija* i smatram važnim obilježjem ove knjige akademika Envera Redžića.

Na drugoj strani, to je, u paradigmatičnom smislu, rukopis koji se kreće u *polemičkom diskursu*. To je polemička knjiga, a kritički odnos i jest njen vodeći credo. Akademik Redžić konzistentno provodi stajalište koje formulira na samom kraju svoje knjige: "Dijelimo stanovište istoričara, koji smatraju da je kritika bitan elemenat istorijske metodologije, a traganje za smislom istorijskih zbivanja filozofski nalog i aspekt proučavanja sveukupnih društvenih procesa." (str.197.)

No, polemički diskurs je ovdje specifično motiviran i inspiriran. To je, zapravo, diskurs *demitologizacije* starih i novih mitova, stereotipija, konvencionalnih predstava, romantičarskih konstrukcija, ideoloških naknadnih projekcija i sl. unutar bošnjačke historiografije 20. stoljeća. Upravo, ovaj napor na *demitologizaciji* prepoznajem kao jedno od bitnih određenja ove knjige.

Interpretirajući "... s pravom na kritički pristup i ocjenu ..." (str.197) temeljna pitanja u povijesti konceptualnog razrješavanja muslimanskog nacionalnog pitanja u BiH, akademik Redžić ne provodi, međutim, i to posebno akcentiram, svoj kritički diskurs neproduktivnom *disjunktivnom logikom ili - ili*. A ta logika u politici vodi totalitarizmu kao što u znanosti vodi narcističkoj scijentokratiji. I u tome indentificiram jedan od ključnih predikata ove knjige.

Ne provodi ga ni manirom projektiranja modernih pojmova i shvatanja na onodobnost unutar koje se mislilo pitanje nacionalnog identiteta bosanskih Muslimana. Za njegov kritički pristup karakteristično je, prije svega, indentificiranje imanentnih *protivrječnosti* i logičkih *inkonzistencija* u određenim koncepcijama i historiografskim uvidima. U ovom aspektu, nije, to, dakle,

izvanjska kritika, neka vrsta kapricionističke negacije ili apriorističke averzije. I ovo identificiranje *inkonzistencija*, kao važna atribucija njegovog kritičko-polemičkog diskursa, uvrštavam u osebjuna određenja ovog djela akademika Envera Redžića.

No, ova knjiga, kao što sam rekao, jeste, između ostaloga, i *kritičko razjašnjavanje sa bošnjačkom historiografijom*, njenim, u autorovoj percepciji prepoznatim mitovima, stereotipijama i zabludama. A ta historiografija nije figurirala samo u ekspertističko-znanstvenom i autarkičnom akademskom svijetu, nego je bila i važna komponenta i izraz muslimanske politike u 20. stoljeću. Historiografija se, zapravo, pojavljuje i kao komponenta nacionalne politike, odnosno kao forma nacionalnog samorazumijevanja koja direktno ili imanentno posreduje i dominirajuću muslimansku, odnosno, bošnjačku politiku uopće. Naravno, vrijedi i obrnuta korelacija.

S tog metodskog stajališta on razabire i ono što je u onovremenosti bilo racionalno i mitsko, što je bilo i onda emancipatorsko i što je i onda nosilo taloge romantizma ili porobljivačkog etnocentrizma. Etnoidolatrije i nacionalne mitologije, i one unutar koje se afirmira ideja bošnjaštva i one unutar kojih se negira i bošnjaštvo i nacionalni individualitet bosanskohercegovačkih Muslimana, stoje u žiži njegovog kritičkog diskursa.

* * *

Kritika se odnosi na mitološke i etnocentrične, posebno one, kako kaže autor, proosmanske, turkofilske, zapravo, nekritičke, idilične interpretativne orijentacije i predstave Bosne pod osmanskom vladavinom.

Tu je, prije svega, demistifikacija *bogumilskog mita* koja uključuje u sebe meritorne uvide i u katoličke i pravoslavne konverzije u islam. Ostalo je, čini se, pak nerazjašnjeno što su u etničkom smislu bili ti srednjovjekovni bogumili, katolici i pravoslavci.

Tu je i drugačija refleksija o tome da li se *islam širio isključivo na introspektivnoj*, dobrovoljnoj osnovi a koliko je u tom historijskom procesu sudjelovala i izvanjska presija i prisila. Akademik Redžić je čini se, s obzirom na ratničkoosvajački karakter Osmanske države i protivriječne, nepravolinijske historijske procese, sklon recipirati stanovište kritičke osmanistike koja u širenju islama na tlu BiH identificira i momente vanjske prisile, pogotovo, u prvo doba osmanske instalacije na tlu Bosne. U tom smislu će, prihvatajući i razvijajući stanovišta, na primjer, Nedima Filipovića, pisati: "Otvorena sila zamjenjena je ekonomskim prisiljavanjem. U stvari, na proces islamizacije djelovalo je postojanje objektivne realne sile, osvajačke države, i uporedo, u njenoj sjeni, tolerancija." (str. 29.)

U ovovremenoj diskusiji o odnosu kontinuiteta i diskontinuiteta, akademik Enver Redžić, bar kad je riječ o odnosima između srednjovjekovne i

osmanske Bosne, preferira stanovište koje argumentira u prilog *teoriji* o državno-pravnom i političkom diskontinuitetu. U tom smislu će reći: "Teza o državno-pravnom kontinuitetu Bosne u vidu Bosanskog pašaluka je prazni formalizam čiji je smisao u prekranju istorije, da bi poslužilo kao argumentacija za određene koncepcije i ciljeve, da bi se opravdala vlast nad Bosnom kao elemenat i izraz svojevrsne pravne ingerencije i političke tradicije." (str. 47.) I pri tome se poziva i na Srećka Džaju. No, tek uzgred da to kažem, neke Džajine teze, na primjer da bi dovršena katolizacija, kojoj se suprotstavljala Bosanska crkva, a koju je faktički onemogućio pad Bosne pod Osmanlije, zapravo, do kraja evropeizirala Bosnu ili da je srednjovjekovna Bosna bila *povijesni krajolik*, a da se njena sveukupna povijest ne može obuhvatiti *pojmovima država i (bosanski) narod*, nisu bez kontroverznog naboja te, ne mogu ostati bez kritičkog odgovora.

Tu je, nadalje, teza da se etnički Bošnjaci pojavlju tek s osmanskom vladavinom Bosnom: "... jednostavno nema Bošnjaka prije islamizacije, što znači da islam ne primaju Bošnjaci, već stanovnici Bosne, koji pripadajući raznim religijama, vjerskim zajednicama - bogumilskoj, katoličkoj i pravoslavnoj. Bošnjaci se kao poseban narod, etnos, formiraju tek u procesu islamizacije." (str. 46.)

Nema ni sklonosti ka etnopsihološkim teorijama o bošnjačkoj superiornosti kao što autor nema ni afiniteta da bošnjačku historijsku tragiku tumači nekom njihovom apriornom predispozicijom da budu žrtve genocida. Kritizirajući predstavu da je "... genocid postao sudbina bošnjačkog naroda, koja ga prati tri stoljeća, pa ga ni u budućnosti ne očekuje ništa bolja perspektiva ..." (str. 38.) on će upozoriti: "Opasno je po narod ako mit genocida postane značajka i refleks njegove istorijske svijesti, jer se pokazalo da mit istorijske tragike sprječava da racionalno gledište i odnos dođe do izražaja u načinu života i duhovnost naroda." (Str. 38.)

Tu su, uzmimo, i drugačiji pogledi na povijesno značenje bitke pod Banja Lukom (str. 53.), Pokret za bosansku autonomiju H. Gradaševića (str. 58.) ili na koncepciju bosanstva Topal Osman-paše (str. 123.) ili Benjamina Kalaja. Svugdje se odbija *učitavanje* modernih pojmova na ove događaje i koncepcije i u tumačenju preferiraju državnoimperijalni interesi Osmanskog carstva. Otuda, sve ideje bosanstva u ovim povijesnim kontekstima doživljavale su neuspjeh zato "... što su bile u funkciji politike njihovih država, što su imale da služe državnoj ideji Osmanskog, odnosno Habsburškog carstva." (str. 195.)

No, ovdje bih iznio jedno stanovište, koje ne obavezuje historičara, ali bi mu moglo biti od koristi u tumačenju pomenutih i drugih historijskih događaja računajući i bosanski rat protiv austrougarske okupacije. Riječ je o mogućnosti da se veliki pokreti tumače i po njihovom značenju i objektivnim konzekvencijama u odnosu na stvari Epohe. Sudionici pokreta mogu stupiti na historijsku scenu sa zasebnom, partikularnom, jednokratnom motivacijom, a da poslije taj pokret, neovisno od njihove izvorne političke volje i interesnih preokupacija,

rezultira sasvim drugačijim značenjima na koje prvobitno oni nisu ni računali. Oni ne moraju znati za globalne, epohalne konzekvence pokreta u kojem sudjeluju ostajući pri tome vezani uz ono svoje empirijski interesno i parcijalno. Iskru pokreta može zapaliti i banalnost, subjektivna htijenja elite moći ili trenutna politička pragmatika, a da njegovi sudionici nisu ni svijesni da će pokret poprimiti, *iza njihovih leđa*, izvorno značenje tek u dosluhu s povjesnim megatrendovima. Jer, pokreti ili ratovi u svojim objektivnim konzekvencijama, po pravilu, mogu da, s onu stranu svijesti i volje ljudi, prevladaju vlastite neposredne povode i interesne motive. Dakle, nije u presudnom smislu toliko važno što ovi ili oni akteri radikalnih historijskih zbivanja u datom trenutku subjektivno osjećali ili zamišljali, što ih neposredno na aktivitet tjera, koliko je važno što će pokret ili okret, onim Hegelovim *lukavstvom uma*, objektivno značiti, u svojoj sadržini, za stvari Epohe. Povijest se i događa u tajnovitoj, dijalektičkoj igri empirijskih interesa, živih strasti i skrivene logike povijesnog uma koji i u vrevi neposrednih interesa, strasti i volja, ruje i dolazi na svoje i neovisno od prvobitnih poriva, inicirajućih motivacija i neposredno utilitarnih aspiracija aktera historijskih prelomnica.

Ali, akademik Redžić demistificira i *srpskocentrične i croatocentrične* reinterpretacije bosanske povijesti kako je u kritičkom uklonu ukazao i na pojave *muslimanske autosrbizacije i autokroatizacije*. U tom kontekstu on će kritički rekonstruirati glavne izvore ideologije srpskog i hrvatskog nacionalizma i velikodržavnog ekspanzionizma spram Bosne i Hercegovine. U žiži su kritike njihovi autoriteti od Starčevića, Kvaternika i J. Franka do Garašanina, Vuka Karadžića i Jovana Cvijića, od Stjepana Radića i Josipa Štadlera do Skerlića, od Moljevića do Mačeka i A. Pavelića i sl. Ovdje se posljednja faza srpskog velikodržavnog ekspanzionizma nakon 1992. precizno definira: "Prema etničkom sastavu političkih i operativnih snaga agresora, ova faza je čisto srpska, u kojoj je politika totalno reducirana na nož i granate. Ideologija srpskog velikodržavlja odbacila je ljušturu i forme politike i totalizira se neskrivenim zločinom." (str. 141.)

Uz objektivni respekt povijesnih dostignuća, prije svega kroz, očuvanja bosanske autonomije, a kasnije i restituciju bosanskohercegovačkog "...istorijsko-političkog individualiteta ..." (str. 161.) i državnosti Bosne i Hercegovine, kritika se, također, odnosi i na *komunističke zablude* i zablude historiografije koja se publicirala pod inspiracijom ili presijom komunističke ideologije. Jer "...ni NOP se nije odlikovao principijelnom i stabilnom linijom prema Muslimanima". (str. 164.) Predmet kritike su i komunistički autoriteti, i V. Masleša, i Moša Pijade i Đ. Pucar, na primjer. U takve zablude uvrštava akademik Redžić, na primjer, preferenciju političkog pragmatizma a ne konzistenciju u načelima, (str. 165.) srpskokomunističku verziju, navodnog, srpskog oslobodilačkog, avangardnog mesijanizma, (Đ. Pucar, str. 163.) klasni

redukcionizam, bukvalnu, dogmatsku aplikaciju Staljinove definicije nacije na Muslimane, odnosno Bošnjake, komunistički diskontinuitet u odnosu spram muslimanskog nacionalnog identiteta, nerazumijevanje vjerskog i nacionalnog u bošnjačkom individualitetu, politiku nacionalnog opredjeljivanja Bošnjaka, oktroiranje vjerskog kao njihovog nacionalnog imena i sl.

No, akademik Redžić se ne libi da kritici podvrgne i bošnjačku politiku nakon 1990. godine, pa i neke njene dimenzije koje je formulirao i publicirao njen vodeći akter - Alija Izetbegović. Riječ je o kritici onih predstava koje u Bošnjacima vide djelatno mesijanstvo reintegracije Bosne i Hercegovine. Akademik Redžić kontra tog stajališta će reći: "Bosna nije zemlja jednog naroda, pa otuda nijedan od njena tri naroda ne može samostalno da bude, niti je bio kohezioni faktor integriteta Bosne. Državno-političku koheziju Bosne može da čine samo solidarna uzajamnost sva tri njena naroda." (Str. 112.) Dakle, nije za akademika Redžića sporno "... da je bošnjački narod sudbinski "osuđen" da bude faktor integracije BiH. Sporno je da on tu ulogu ne može izvršiti sam. Nije sporno da je integritet BiH egzistentni interes i imperativ bošnjačkog naroda. Sporno je da on taj interes ne može ostvariti nasuprot druga dva naroda." (Str. 113.) Zato on i ne prihvata gledište "... da je jedan narod, tj. bošnjački nosilac i spasilac integriteta BiH ..." (str. 113.) jer ono, ovo gledište "... podrazumijeva da bošnjačkom narodu pripada uloga vladajućeg naroda. Integritet BiH, koja je višenacionalna zajednica, nespojiv je sa postojanjem vladajućeg naroda." (Str. 113.) Mada ustvrđuje, s onu stranu disjunktivne logike, da se Izetbegović znao potvrđivati i "... kao mislilac koji gradi perspektive na realnim i racionalnim premisama i komponentama ..." (str. 114.), ipak smatra "... da bošnjačka politika koju je on vodio nije bila na visini pravog interesa BiH, njenog političkog integriteta." (Str. 115.)

Pri tome akademik Redžić afirmira još jednom svoje temeljno stanovište, da se u višedecenijskom kontinuitetu zalagao za odbacivanje politike nacionalnog opredjeljivanja, protiv komunističkog proglašavanja "muslimanske nacije" te za *bošnjačku nominaciju* bosanskohercegovačkih Muslimana kao zasebnog nacionalnog individualiteta. Iz perspektive ovog temeljnog stajališta on će, na jednoj strani, afirmirati autore koji su pledirali za bošnjaštvo, poput, na primjer, akademika Muhameda Filipovića, i, na drugoj strani, kritički propitivati sve one koncepcije koje su insistirale na muslimanskoj nominaciji, i to posebno pod patronatom Saveza komunista (str. 86.) U tom kontekstu, *Predgovor* Muhameda Filipovića svom djelu *Bošnjačka politika* "... predstavlja po našem mišljenju, najviši heuristički domet spoznavanju, razumijevanju i tumačenju bića Bosne i bošnjaštva." (Str. 174.) Afirmira odluke *Bošnjačkog sabora* koji je bio "... velik trenutak bošnjaštva ali ne bez sjene ..." (str. 193) Jer, odbijajući osobno svaku zamisao o unutaršnjoj etničkoj podjeli Bosne i Hercegovine, konstatira, s pravom, akademik E. Redžić: "Suzbijena i odbačena na Bošnjačkom saboru,

ideja muslimanske bošnjačke države nije bila definitivno uklonjena iz političkog života Bošnjaka." (str. 193.)

U rezimirajućem smislu, autor će akcentirati svoju kritičku rekonstrukciju povijesti ideje i koncepcije bošnjaštva: "Rat i mir u BiH (1992-1999) predstavljaju prelomno završno razdoblje u procesu nacionalnog konstituiranja bošnjačkog naroda. U tom razdoblju okončano je pitanje nacionalnog imena bosanskih Muslimana, Bošnjaka ... To, međutim, ne znači da je proces kulturnog i civilizacijskog razvoja bošnjaštva završen. Kao što je to u povijesti zakonomjerno, budućnost će učiniti da se ovo dramatično doba spozna." (Str. 178.) No, reći će, u evropskom diskursu, poentirajući: "Legitimiranjem bošnjačke nacije ispunjena je samo jedna od pretpostavki društvene i državne evropeizacije BiH." (Str. 198.)

Od posebnog je značaja Redžićevo razumijevanje onoga što zovem logos bosanske povijesti. Iz tog razumijevanja se onda deduciraju i historijski utemeljena supstancijalna načela bosanskohercegovačke budućnosti. U ta načela uvrštava načelo kohezije, ravnoteže, tolerancije, ravnopravnosti i konvergencije između bosanskohercegovačkih vjersko-nacionalnih subiden-titeta. Ona, onda, isključuju teorije ili političke doktrine o vodećoj naciji, naciji koja je "kičma Bosne", o naciji koja hoće da bude monointegrativni faktor Bosne i sl. Ove se kritike, oslonjene na meritorne povijesne uvide u katastrofalne konzekvencije dominacije srpske i hrvatske politike u Bosni, ovdje odnose, prije svega, na određene dimenzije suvremene bošnjačke politike. Bosanskohercegovačka država, potencira Redžić, može povijesno bivstvovati samo na ravnoteži, toleranciji i ravnopravnoj meritornosti svih njenih naroda. U tom smislu će, povodom teze *jak bošnjački narod*, jaka BiH, pisati: "BiH može postati stabilna država ne utrkom nacija da bi povećale svoju političku snagu i uticaj na državne poslove, što neizbježno vodi nacionalnim konfliktima i destruiranju države, već osiguravanjem jednakopravnosti građana - pripadnika svih b-h naroda, razvijanjem demokratskih odnosa, jačanjem poretka zakonitosti i pravne države ... Respektujući pouke istorije, može se argumentirano tvrditi: što je politički jači jedan narod u BiH to je slabija BiH, koja može biti stabilna i jaka ukoliko u praksi uspješnije obuzdava i savladava sopstvene nacionalizme." (Str. 194.)

Ne odnoseći se, apriori, s averzijom prema problematiziranju pitanja bosanske nacije, odnosno povijesne perspektive konstituiranja bosanske nacije kao državljske a ne etnonacije, čini se, ostavlja oprezno otvorenim ovo pitanje, smatrajući tu zamisao, za sada, samo hipotezom, odnosno, tezama naučnika i pitanjem nezaključene budućnosti. (str. 197.)

* * *

Na kraju, historijska znanost, da to kažem sa stanovišta vlastitog uvida, u svom metodskom diskursu mora znati za imanentne granice, bar kad je riječ o

rekonstrukciji geneze političkih ideja i osvještenih političkih koncepcija. Tu se ona, u našem uvidu, mora kooperativno konsultirati: na primjer, sa sociologijom književnosti, sociologijom kulture, politologijom političkih ideja, historijom socijalne i političke, i to autorske, a ne neke nadpersonalne, misli i sl. Bez, na primjer, pomoći politologije, odnosno teorijskog pojma državljanske nacije i uvida u ideologiju austrijskog ili mađarskog mesijanizma ne može se do kraja rekonstruirati ni porijeklo, sadržina i smisao Kalajevе ideje bosanske nacije. One znanosti valja pozvati u pomoć posebno u slučajevima kad se autorski tekst, na primjer, kod Bašagića ili Osmana Nuri Hadžića, ne pojavljuje u čistoj formi političkog rukopisa nego se publicira u različitim žanrovskim, prije svega, književnim formama, a one jesu medij i političkog mišljenja. U toj simbiozi kroz povijest političkog mišljenja mogu se vjerodostojnije reflektirati i rekonstruirati i političke koncepcije uopće, ovdje, koncepcije bošnjaštva, posebno.

Ova simbioza je od posebne važnosti i u još jednom aspektu. Naravno, historiografska, dakle, naknadna, post festum, s distance, na osnovu šuvaranih ali, za historiografiju specifičnih, izvora, izvršena rekonstrukcija političkih ideja, ovdje i koncepcija bošnjaštva, jeste relevantna. No, u toj rekonstrukciji važno je ostvariti uvid i u *izvorni rukopis* jednom živih aktera-producenata tih ideja i koncepcija. Bez obzira koliko naša osmanistika uspješno rekonstruirala, na primjer, političke ideje bosanstva ona će ostati redukcionistička dok ne prizove u pomoć analize i sintetičke prikaze socijalne, etičke i političke isli obrazovanih Bošnjaka iz doba osmanske vladavine Bosnom, od, na primjer, Hasana Kafije Pruščaka, preko Muhameda Hevajje Uskufije, Mustafe Bašeskije, Muhameda Prozorca, Muhameda Emina Isevića pa do Muhameda Šakira Kurtčehajića. Ostaće prikraćena ako ne respektira njihove izvorne osjećajnosti, onovremene refleksije i socijalne opservacije te njihovo autentično razumijevanje vremena uopće kao i samorazumijevanje u vlastitim etničkim ili bosanskopoličkim predikacijama, posebno. Ako hoćemo, dakle, znati bitne dimenzije povijesti ideje bošnjaštva, onda moramo ostvariti analitičke uvide u autentične literarne izraze bošnjačke samosvijesti i to ne samo Bošnjaka muslimana nego i Bošnjaka katolika i pravoslavaca iz osmanskog doba i Bosni. I ono, dakle, znanstvenohistoriografsko s distance i u metodičkoj strogoći kao i ono izvorno u mišljenju onodobne bošnjačke inteligencije jest podjednako važno u rekonstrukciji političkih ideja uopće, i historijske dijalektike u povijesnoj fenomenologiji i zbiljskom, konkretno-historijskom kretanju bosanske, odnosno, bošnjačke smosvijesti, posebno.

U ovim zapažanjima nije, razumljivo, sadržana kritička intencija prema ovoj knjizi akademika Envera Redžića. Jednostavno, na njenim kao i na marginama drugih historiografskih djela pojavila se misao: historiografska znanost mora znati za svoje granice, a njena eventualna aspiracija da zna *apsolutnu istinu historije*, ako ta istina uopšte postoji, promašuje, anahrona je i

odvodi je u ideologiju, političku metafiziku i eshatološke opsesije, dakle, u instrumentalnu stvarnost ovog ili onog, svjetonazorskog ili državno-političkog totalitarizma.

I još nešto: s obzirom na polemički karakter ove knjige, kao i na to da ni autor ne pretendira na apriornu, dogmatsku validnost svojih kritičkih sudova, kao i na sažete rekapitulacije pojedinih koncepcija bošnjaštva što, nužno, implicira i izvjesne simplifikacije, bilo bi razumljivo da se na posebnom okruglom stolu još jednom problematiziraju tematske preokupacije, interpretativni nalazi i kritički uvidi sadržani u ovoj knjizi. Vjerujem, da bi i ova rasprava potvrdila da je bosanskohercegovačka, a posebno bošnjačka historiografija s ovom knjigom dobila znanstveno meritorno te, do čega je ovdje posebno stalo, emancipatorsko-politički vrijedno i orijentirajuće djelo.

Esad Zgodić

UZ PROMOCIJU MOJE KNJIGE

Zahvaljujem Vam na prisustvu promociji moje knjige, a posebno akademiku Muhamedu Filipoviću, dr. Dubravku Lovrenoviću i prof. dr. Esadu Zgodiću na riječima u pohvalu moje knjige koju zajedno ispraćamo u javnost, u njen samostalan život. Ona se, međutim, našla u knjižarskim izlozima ne čekajući ovu promociju.

Više puta, povodom promocija mojih knjiga, stajao sam pred Vama - prije rata, tokom rata, svaki put sa uzbuđenjem i zahvalnošću.

Možda danas stojim pred Vama, ne daj bože, posljednji put. Povodom pojave moje knjige koju su promovirali ugledni znalci njene materije ja neću govoriti o njenoj sadržini, već o njenim porukama. One proističu iz istorije Bosne i BiH.

Od mojih 16 knjiga 6 ih je bliže i konkretnije vezano za istorijsku fenomenologiju Bosne, iako je Bosna prisutna u svim mojim knjigama. Pri tome sam nastojao da Bosnu sagledavam u objektivnoj istorijskoj optici i da je vidim u što vjernijoj realnosti. Pokušaću da to ovom prilikom pokažem sa posebnim osvrtom na muslimansku politiku, koja i jeste tema moje knjige.

Okolo tri stoljeća medijevalne Bosne nisu bila dovoljna da učvrste njenu državnu egzistenciju i nezavisnost, da stabilizuju njen društveni, religijski i etnički kompozitum. Zbog toga Bosna nije jedina "kriva"; šta više, ona je najmanje "kriva". Medijevalna Bosna nije znala za nacije i nacionalnu politiku, koja će se pojaviti na sceni u XIX vijeku. Istorijska tragedija Bosne započeće početkom druge polovine XV stoljeća.

Svjetsku istoriju ciklički smjenjuju drame, tragedije i razdoblja mira, u čemu Bosna nije izuzetak, već klasično pravilo.

Osvajanjem Bosne 1463. Turci, u to vrijeme najmoćnija vojna sila u svijetu, uništili su bosansku državu. Vojno-administrativne jedinice - Sandžak, Beglerbegluk, Vilajet - nisu bili oblici bosanske države, niti njen državni kontinuitet, jer je Bosna uglobljena u Osmansko carstvo, koje je imperijalna država svjetskog ranga i značaja. Na taj način Bosna je bila otrgnuta od Evrope.

Da bi uspostavili svoju vlast nad Bosnom, Osmanski upravljači su, po njenom usvojenju, likvidirali bosansko plemstvo sa cijelom kraljevskom porodicom. Tako je bilo na početku. Na kraju svoje vladavine u Bosni, od druge polovine XIX vijeka, Turci su uništavali jezgro bosanskog plemstva da bi se održali u Bosni i u njoj onemogućavali protiv-turske jezgre i akcije. Na taj način, početak i kraj osmanske vladavine u Bosni obilježen je praksom državnog nasilja kao pravom osvajača. Između početka i kraja, Bosna se prilagođavala uslovima koje je određivala strategija Visoke Porte, ali se više puta oglašavala otporima i bunama da bi na kraju turske vladavine morala da prihvati novi oblik potčinjenosti. Ipak, njen novi položaj istorijski se razlikovao od starog, prvenstveno po načinu promjene. Turci su 1463. Bosnu *osvojili*, a Evropa odnosno Austro-Ugarska monarhija (AUM) u njeno ime, je Bosnu 1878. Bosnu *okupirala*. Osvajač je bila azijska islamska veldržava, a okupator AUM, moćna evropska kršćanska država.

Doba okupaciono-aneksionističkog statusa donijelo je BiH-i razvoj značajan po procesima evropeizacije, privrednog jačanja, ali i zaoštavanje konfesionalno-nacionalnih razlika i suprotnosti. Bitnosu su ovi procesi bili bolni, protivrječni, složeni i u najvažnijim područjima društveno-političkog života konfliktabilni. U ogledalu nacionalno-političkih vodstava, što znači i muslimanskog vodstva, kao i u pogledima i radovima nekih istoričara novo lice Bosne vidjeno je mahom u crno-bijelim kontrastima i bojama. Međutim, ono što ovom prilikom želim da konstatujem i naglasim je istorijska činjenica da je muslimanska politička elita, i ne samo muslimanska, pretežnim sastavom prihvatala državnu misao AUM, ali i srpsku i hrvatsku državnu i nacionalnu misao, izuzetno bosansku, umjesto da se kao elitni dio nacije, zalagala za bosansku ideju, što bi bilo njeno prirodno i istorijski racionalno političko i nacionalno ponašanje i opredjeljenje.

U jugoslovenskim društvenim i političkim sistemima muslimanska politička elita svojom značajnom strukturom djelovala je u skladu sa državno-političkim kursom režima: srpsko i hrvatsko nacionalno opredjeljenje prožimalo je njenu politički aktivnost tokom prve jugoslovenske države (1918-1941), deklarativno i pragmatično, da bi se tako ponašala i u obnovljenoj jugoslovenskoj državi, SFRJ i unutar nje u federalnoj BiH, ali manje glasno i manje demonstrativno, u određenoj mjeri suzdržljivo, osluškujući kakva će

direktiva zaključiti partijske diskusije o statusu BiH i nacionalnom imenu Muslimana.

Od ustavnog zakona 1963., koji nacionalnost Muslimana definira pravopisom, t.j. sa "M", muslimanska inteligencija je aktivni subjekt političke propagande oktroirane "muslimanske nacije" sa izrazitim otporom prema bošnjačkom nacionalnom imenu Muslimana.

Malobrojni intelektualci muslimanske provincijalizacije odbacivali su kvazi-naučnu argumentaciju tzv. muslimanske nacije i dokazivali da bošnjačko ime autentično izražava nacionalni identitet b-h Muslimana. Zbog toga su bili izloženi pritisku režima i napadima režimu lojalne muslimanske inteligencije.

Konačno u vremenu najveće tragedije Muslimana BiH, ova inteligencija je od bošnjaštva i sa bošnjaštvom, koje je definitivno usvojeno, pravila političku karijeru i poslove.

Da završim. Nema Bošnjaka bez cjelovite Bosne, što znači da nema Bosne bez svih njenih pripadnika - Srba, Hrvata zajedno sa Bošnjacima. Što je Bosna razbijena, pocijepana i podijeljena, što se uništenju opire posljednjim snagama, odgovorni su zajedno sa agresorima, svjetskom zajednicom i svi njeni nacionalizmi, neki više neki manje, ali odgovorni svi svojom mjerom. Bosnu može u život vratiti demokratski poredak, u kome će konfesionalno-nacionalna konfrontacija i nacistička destrukcija dobiti konačno mjesto u muzeju istorijskih starina. Bosnu može u život vratiti poredak u kome će civilno društvo biti njen stabilan ustroj, da bi se njeno tijelo oslobodilo kriminala i mafijaštva, legalnog i podzemnog, političkog i ekonomskog.

Kao i Evropa, Bosna je multikonfesionalna i multinacionalna istorijska tekovina - bošnjačka, srpska, hrvatska; islamska, pravoslavna, katolička i jevrejska; evropska. Njeno evropsko okruženje je takođe multinacionalno, ali i multireligijsko, prevashodno kršćansko i hrišćansko, dualističko.

De Golova ideja Evrope od Atlantika do Urala podrazumijeva, apstraktno uzevši, multikonfesionalnu i višenacionalnu Evropu, koja se konkretno potvrđuje prihvatanjem i uvažavanjem slobode i ravnopravnosti njenih nacija i uporedo, da je jednako katolička, pravoslavna, jevrejska i muslimanska; nezavisno od kriterija po veličini.

Swijet je jedinstvo različitih kulturno-istorijskih fenomena, Evropa takođe. Kao dio svijeta i Evrope, Bosna ima budućnost u jedinstvu i uvažavanju istorijskih razlika. Bosna lišena svakojake hegemonije i suprematije, emancipovana od vjerske i nacionalne ksenofobije, Bosna građanske demokratije i demokratskog civilnog društva ima perspektivu i pretpostavku za opstanak i razvoj.

U tom smislu esencijalan značaj ima nauka, posebno historiografija. Napredak istorijske nauke u BiH i o BiH, kako nas poučava iskustvo,

ostvarivaće se u mjeri njene emancipacije od zahtjeva i pritisaka politike, od političke i ideološke indoktrinacije, zavisno od ispunjavanja izvornog zadatka da proučava procese u bosanskom društvu, da ih vještački ne razbija i ne cijepa po konfesionalnim i etno-nacionalnim ispoljavanjima, a kad pristupa izučavanju konkretnih pojava u konfesionalnim i etno-nacionalnim okvirima da istražuje njihovu povezanost i usloyljenost djelovanjem tendencije i tokova koji nose razvitak bosanskog društva.

Završavajući ovu kratku šetnju kroz prošlost i sadašnjost Bosne prisjetio sam se stiha poznatog austro-njemačkog dramatičara Franca Grilparcera, kojim se on obraća Austriji u trenutku njenog kriznog položaja: "Österreich, Dein Schicksal in Deinem Lager ist". Ovaj stih parafraziram obraćanjem: "Bosno, Tvoj lager i Tvoja sudbina je u Evropi"!

Što sam htio da kažem ovom parafrazom? Po istorijskom iskustvu Bosna je jedna od najbogatijih zemalja u Evropi. Oslonjena na to svoje bogatstvo, promišljenom upotrebom istorijske pameti Bosna može uspješno raditi za svoju budućnost i konačno stati na pravi put u stabilnu epohu svoje povijesti.

Sa ovim mislima još jednom Vam svima zahvaljujem na dobrim željama za moju knjigu.

Enver Redžić

Hamdij Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba, ANUBiH i Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2001., str. 190**

U zaostavštini uglednog historičara, profesora Filozofskog fakulteta u Sarajevu i člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine dr. Hamdije Kapidžića pohranjen je zanimljiv rukopis, koji se odnosi na Hercegovinu i porodicu Rizvanbegovića od sredine XVIII do sredine XIX stoljeća. Rukopis je najvjerovatnije nastajao u vremenu od 1930 do Drugog svjetskog rata, i rađen je najvećim dijelom na arhivskoj građi i zapisima savremenika, a također je korištena časopisna i monografska literatura iz onog vremena, koja je poslije dva velika stradanja Bosne i Hercegovine, 1941-1945. i 1992-1995., znatno reducirana. Ovo djelo je veoma interesantno i korisno za našu nauku s obzirom da je za njegovo nastajanje korištena izvorna građa sakupljena neposrednim autorovim istraživanjima u u više arhiva relevantnih za obradu historije Hercegovine u stoljetnoj epohi historijskih mijena od feudalizma ka građanskom

* Ovaj tekst pročitao je na promociji ove knjige, održanoj 19. V 2001. godine, u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

društvu. Ono otvara nove teme u historiji Bosne i Hercegovine vezane za uloge pojedinih feudalnih porodica i ličnosti, a prije svih Ali-paše Rizvanbegovića. Stoga se nadamo, da će ovo djelo pobuditi interesovanje i obradovati, ne samo uži krug stručnjaka, nego i sve ljubitelje naše prošlosti.

Svoja prva naučna istraživanja Kapidžić je posvetio rodnoj Hercegovini, objavivši preko 20 radova iz političke, ekonomske i društvene historije. Njegovo hercegovačko porijeklo ga je dugo usmjeravalo toj problematici i on je, između dva svjetska rata, tragao za temama koje su bile aktuelne za vrijeme u kome je živio. Da bi objasnio historijska kretanja u Hercegovini u XVIII i XIX stoljeću, Hamdija Kapidžić je bio najaktivniji istraživač arhivske građe i zapisa hroničara koji su bilježili i komentarisali događaje koje je on istraživao.

Hamdija Kapidžić na početku piše o Hadžunu Rizvanbegoviću, a zatim o mnogo poznatijem Ali-paši, kojem se vraćao više puta. Brojnim radovima o Hercegovini treba dodati i njegovo glavno djelo *Hercegovački ustanak 1882. godine*, koje je jedno od najčešće citiranih djela u našoj historiografiji.

Zadnje decenije XVIII i prva polovina XIX stoljeća donijele su veliku prekretnicu u historiji Osmanskog carstva. Proklamovane reforme od sultana Selima III do sultana Abdul-Medžida označile su prelazak sa feudalnog na građansko društvo. U svim zemljama svijeta takve vrste promjena ne prolaze bez velikih lomova i obično su praćene revolucijama (američka, francuska, engleska, mađarska itd.). U Osmanskom carstvu javljaju se seljački ustanci koji prerastaju u nacionalne pokrete za autonomiju, pri čemu se izgrađuju nacionalne institucije kao bitan korak do stvaranja nacionalnih država. U Bosni su reforme obilježene bošnjačkim pokretom za autonomiju predvođenim Husein-kapetanom Gradašćevićem. U stoljeću kada Rizvanbegovići postaju stolački kapetani Hercegovina doživljava promjene u političkom, ekonomskom i socijalnom životu.

Porodica Rizvanbegovića, smještena u Stocu, Mostaru, Blagaju na Buni i u Hutovu, imala je najveći historijski značaj, a njen prvak Ali-paša bio je najznačajnija ličnost Hercegovine u XIX stoljeću. Ova porodica dala je stolačkoj kapetaniji nekoliko kapetana i funkcionera koji su uticali na ulogu Hercegovine, smještene između Dubrovnika, značajne razvojne tačke na moru, Bosne, u reformskim previranjima, i Crne Gore, koju prate različite teškoće prelaska sa rodovsko-plemenskog društva na početne oblike državne organizacije, te mletačke i habsburške Dalmacije, odvojene od Bosne i Hercegovine "sanitarnim i carinskim zidom". Veoma važno mjesto u historiji Hercegovine ovoga perioda zauzima odnos među najuglednijim hercegovačkim porodicama koje se duže ili kraće zadržavaju na kapetanskim položajima i imaju vodeću ekonomsku i političku ulogu u Hercegovini (Rizvanbegovići, Čengići, Resulbegovići, Šarići, Redžepašići, Gavran-kapetani i dr.).

Hercegovina kao zalede Dubrovnika nalazi se na prvom mjestu interesovanja Dubrovčana. Tu se nalaze prve carine koje donose veoma značajne prihode i jednoj i drugoj strani. Najuglednije porodice u Hercegovini vode dugotrajnu i nemilosrdnu borbu za vlast u kapetanijama, jer su kapetani u njima bili "mali sultani", a mutesarifi pokrajina su na još višoj ljestvici na koju se popeo i Ali-paša Rizvanbegović. Zbog toga nije ništa neobično što se pojedine starješine uglednih bošnjačkih porodica pojavljuju u svojoj klasi i u narodu kao kontroverzne ličnosti. Tome posebnu dramatiku daje okolnost da se sve to dešava u trovjerskoj, ekonomski i društveno nerazvijenoj pokrajini, koja je stalno serhat, krajina ili granica dviju velikih carevina, Osmanske i Habsburške.

U tim brojnim i izukrštanim koordinatama djeluje porodica Rizvanbegovića i njen najistaknutiji predstavnik Ali-paša, prolazeći kroz sve labirinte i zamke uspona i padova.

Radeći na ovom rukopisu, akademik Kapidžić je vlastitim istraživanjima u više navrata prikupljao i koristio izvornu građu u arhivima Beča, Dubrovnika, Zadra, Kotora, Cetinja, Sarajeva, Zagreba i Beograda, koji nude veliki broj arhivskih fondova za područje Hercegovine u drugoj polovini XVIII i prvoj polovini XIX stoljeća.

Pored ličnih arhivskih istraživanja profesor Kapidžić koristi i publikovane izvore koji tretiraju ovu problematiku, memoarsku građu, dnevnike i zapise savremenika, privatna saopštenja i narodnu tradiciju. Također je iskoristio i svu dostupnu literaturu koja se odnosila na porodicu Rizvanbegovića i Hercegovinu od sredine XVIII do sredine XIX stoljeća.

Pri korištenju zapisa (hronika) i dnevnika savremenika, koji su vrijedan historijski izvor, Kapidžić je uvijek oprezan, jer su oni podložni subjektivnim ocjenama, pa ih kad god može provjerava drugim izvorima i navodi ih kao jedno savremeno gledište, ali ne i kao odlučujuću činjenicu u procjeni historijskih zbivanja.

* * *

Sadržaj ovog rukopisa tretira četiri cjeline vezane za historiju Hercegovine u tom periodu i ulogu porodice Rizvanbegovića: a) Rizvanbegovići do imenovanja Ali-paše hercegovačkim mutesarifom, b) Odnos Ali-paše Rizvanbegovića i Petra II Petrovića Njegoša, c) Odnos Ali-paše prema Porti i bosanskim vezirima i d) Slom bosanske feudalne aristokratije i pogibija Ali-paše Rizvanbegovića.

U borbi za prestiž u stolačkoj kapetaniji Rizvanbegovići su uspjeli da sačuvaju stolačku malićanu, što im je pomoglo da izađu kao pobjednici u borbi za vlast sa Šarićima. Nakon borbi unutar porodice Rizvanbegovića, krajem prve decenije XIX stoljeća, godine 1813. za kapetana i muselima stolačkog dolazi Ali-aga Rizvanbegović.

Nakon što je svojoj vlasti potčinio Resno, Gabelu, Dubrave i Žitomislīće, Ali-aga je postao najugledniji i najmoćniji muselim u Hercegovini. Hamdija Kapidžić piše da je Ali-aga u tom vremenu bio "čovjek o kome se vodilo računa."

Nedugo zatim u Bosni dolazi do pokreta za autonomiju. Porta je cijenila Ali-agino držanje u doba Gradašćevićevog pokreta i označila ga njegovim glavnim protivnikom u Hercegovini. Za to je dobio Hercegovinu kao nagradu, da njome upravlja kao posebnom oblasti, odvojeno od Bosne, a uz to i vezirski čin 14. januara 1833.

Ovim rukopisom se upotpunjuju i detalji o odnosima Hercegovine i Crne Gore za vrijeme vladavine Petra II. Radi se o dvije susjedne pokrajine na čelu sa domaćim ličnostima, Ali-pašom, vezinom hercegovačkim i Petrom II, vladikom crnogorskim.

Rijedak je bio položaj vezira u Osmanskoj carevini kao što je bio položaj Ali-paše Rizvanbegovića. Porta je odstupila od uobičajenog pravila i imenovala ga vezinom u njegovoj rodnoj Hercegovini, praveći izuzetak i presedan. Time je potcrtana naklonost prema njemu i naglašene njegove zasluge za Carstvo. Vremenom je ta naklonost slabila, piše Hamdija Kapidžić, označavajući Ali-pašu predstavnikom feudalizma na zalasku. Kapidžić upozorava da bosansko-hercegovačko plemstvo uopće nije shvatilo reforme, pa ni sam Ali-paša Rizvanbegović. Pri tome je autor izdvojio jednu suštinsku političku misao Ali-paše. Kada je Porta za vrijeme reforama počela dovoditi činovnike Osmanlije da upravljaju Bosnom umjesto domaćih ljudi, Ali-paša je izjavio da se "Bosnom ne može upravljati bez Bošnjaka", što bi mogao biti njegov politički testament, koji je vjerovatno pomogao da puška "slučajno" opali i ubije ga.

Kapidžić navodi da su Bosanci i Hercegovci htjeli da Omer-paša ne uspije u svojoj akciji, a da oni u isto vrijeme u očima Porte ne izgube ništa. Ta igra slomila je i Bosance i Hercegovce, konstatuje autor.

Dana 10. II 1851., ulaskom nizama sa Mehmed Skender-begom na čelu u Mostar, označen je kraj političke karijere Ali-paše Rizvanbegovića. Nakon pogibije Ali-paše (krajem marta 1851.) Hercegovina je ponovo pripojena Bosni.

Na kraju, Hamdija Kapidžić konstatuje da "Ali-paša Rizvanbegović zaslužuje punu pažnju i dostojno mjesto u našoj narodnoj istoriji, kako po svom političkom djelovanju, tako i po svom dobrom ekonomskom stanju naroda u njegovo vrijeme".

Ali-paša je za svoje vlade u unapređenju poljoprivrede više učinio nego svi drugi. Uzimajući u obzir sve ove aktivnosti, on se s pravom može smatrati promotorom modernizacije u Hercegovini. Osim ekonomije i pokušaja otklanjanja gladi, Ali-paša je svojim vakufima unaprijedio kulturni i vjerski život hercegovačkih Muslimana, te potpomagao etabliranje i institucijaliziranje katoličke i pravoslavne crkve u Hercegovini.

U bošnjačkom (muslimanskom) narodu Bosne i Hercegovine samo je nekoliko ličnosti imalo izgleda da postanu općeprihvaćeni narodni (nacionalni) prvaci. Šanse da to postanu imali su i Husein-kapetan Gradašćević i Ali-paša Rizvanbegović: prvi sa izuzetnom dvogodišnjom epizodom autonomije Bosne, a drugi kao paša, vezir i mutesarif Hercegovine u svojoj gotovo dvodecenijskoj vladavini.

Posebno bih se osvrnuo na ulogu Ali-age u prelomnim trenucima za stanovnike Bosanskog ejaleta (Pokret za autonomiju). Ona je kontroverzno prikazana. Inače, u našoj historiji malo je značajnih ličnosti koje nisu kontroverzno prikazane, posebno u XIX stoljeću, kada su se na jugoslavenskom prostoru počeli formirati nacionalni pokreti i stvarati kulturna i politička jezgra nacionalnih država. Posmatran sa tog stanovišta, rukopis Hamdije Kapidžića ima više dimenzija, od kojih su dvije presudne: odnosi dvije pokrajine, Bosne i Hercegovine i pitanje konstituisanja bošnjačkog naroda kao političkog faktora u BiH. Okvir svemu je Osmansko carstvo, a važni faktori su trovjerska struktura - muslimani, pravoslavni i katolici, i za njih vezan interes velikih sila, Austrije, Rusije i posebno Osmanskog carstva. Dvije feudalne porodice, magnata Gradašćevića u Bosni i Rizvanbegovića u Hercegovini, zainteresirane su da na svojim posjedima nasele radnu snagu, povećaju prihode sa zemlje, u kojima leži njihova moć, a također da modernizacijskim pokušajima u oblasti poljoprivrede, uređenjem vjerskih odnosa i obrazovanja stvore bolje odnose sa svojim zakupcima (čifčijama).

I pored Ali-pašina nesumnjivog značaja, ni nakon sto pedeset godina nije napisana historija njegovog vremena u Hercegovini. O porodici Rizvanbegovića i raznim aspektima njene uloge u historiji Hercegovine napisano je više priloga, ali nijedan od njih ne daje cjelovit historijski prikaz. Ni ova knjiga još nije historija ove porodice, a još manje historija Hercegovine u ovom periodu, ali jeste, neosporno, do sada najpotpuniji pogled na ulogu ove porodice i njenog najznačajnijeg predstavnika.

Arhivskim istraživanjima i unošenjem novih činjenica u historiju Hercegovine druge polovine XVIII i u XIX stoljeću Hamdija Kapidžić je znatno doprinio boljem poznavanju hercegovačkog društva uopće. Sa dubokim senzibilitetom autor istražuje i objašnjava probleme i tegobe Hercegovine i Hercegovaca. Zahvaljujući svom hercegovačkom porijeklu, on je najbolje razumio njihovu borbu sa stihijom hirovitog, posnog krša, nesigurnost nemirnog trovjerskog serhata i okamenjenog tradicionalizma. Ovakvo djelo o Hercegovini može napisati samo Hercegovac.

* * *

Dr. Hamdija Kapidžić je napisao i objavio preko 120 naučnih i stručnih radova od kojih je većina (oko 70 %) rađena na bazi prvorazrednih arhivskih

izvora i predstavljaju tematski i sadržajno originalna naučna ostvarenja. Kapidžić je beskrajno želio da se napiše autentična i vjerodostojna historija Bosne i Hercegovine. Čitav svoj naučno-istraživački rad podredio je ovom cilju, jer se samo u tom kontekstu može objasniti tako širok tematski okvir od zadnje trećine XVIII stoljeća do 1918. godine. Duboko je vjerovao da se objektivna historija Bosne i Hercegovine može napisati sakupljanjem, publikovanjem i objektivnom interpretacijom primarnih historijskih izvora. Bez takvog pristupa, u vjerski i nacionalno izmiješanoj Bosni i Hercegovini, smještenoj na razmeđu svjetskih civilizacija, kultura i malih balkanskih nacionalnih država nema naučnog korektiva i objektivne historijske svijesti.

Profesor Kapidžić je taj problem osjećao od početka svog naučnog rada. Gotovo da nema kod nas historičara koji je tako predano težio da arhivskim istraživanjima i izvorima iz prve ruke potkrijepi svoje analize i zaključke. Neke od njegovih glavnih studija bile su praćene publikovanjem originalnih izvora nudeći na taj način, ne samo provjeru vlastitih analiza nego i trajnu mogućnost historičarima da se njima koriste.

Takvim pristupom historijskoj nauci Hamdiji Kapidžiću su bile otvorene stranice preko dvadesetak historijskih i srodnih časopisa u kojima je publikovao svoje radove i tematske zbirke izvora.

Kao jedan od osnivača Katedre za historiju, a kasnije i šef Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, profesor Kapidžić je od početka stvarao i predavao jedan od glavnih predmeta ovoga studija: Historija naroda Jugoslavije novog vijeka (do 1918. godine). To mu je davalo širinu pogleda i mogućnost da bosansko-hercegovačku historiju proučava i razumijeva u kontekstu širih, jugoslavenskih i evropskih historijskih procesa. Ličnim primjerom i podsticanjem uveo je desetine mladih historičara u beskrajne arhivske labirinte, koji su postali atraktivni i nezamjenjivi putevi do historijske istine, koja jeste jedini, i toliko potrebni, korektiv nagomilanih kontroverzi i mitomanija.

Nažalost, jedan veliki naučni opus nalazi se još uvijek rasut u velikom broju časopisa i publikacija. Poslije agresije na Bosnu i Hercegovinu i katastrofalnog uništenja njenog knjižnog fonda, znatno je otežan uvid u djelo ovog vrsnog historičara, koji je zadužio našu nauku i brojne naučne, prosvjetne i kulturne institucije, da učine napor da se u vidu sabranih (ili bar višetomno izabranih) djela ovog zaslužnog naučnika publikuju i učine dostupnim našoj nauci, kulturi i prosvjeti. Ova djela su danas višestruko potrebna s obzirom da se historijska nauka u Bosni i Hercegovini nalazi u kadrovskoj i istraživačkoj stagnaciji, pa čak i općoj krizi.

Iljas Hadžibegović

Hamdija Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba.*

Sa zadovoljstvom sam pročitao studiju r. Hamdije Kapidžića koja se odnosi na porodicu Rizvanbegovića u Hercegovini i koja je objavljena pod gornjim naslovom.

Nakon pročitano g rada i potpunog uvida u materiju, možemo reći da bismo radije taj naslov vidjeli kao Prilike u Hercegovini u vrijeme uprave Ali-paše Rizvanbegovića. Pa ipak, mi se na tome ne bismo zadržavali.

Rad sadrži slijedeća poglavlja:

- *Porijeklo porodice Rizvanbegović;*
- *Provođenje reformama u Bosni i otpori protiv njih;*
- *Odnosi Ali-paše Rizvanbegovića i Vladike Petra II Petrovića;*
- *Odnos Ali-paše Rizvanbegovića prema Porti i bosanskim vezirima;*
- *Slom bosanske feudalne aristokratije;*
- *Omer-pašin odlazak u Krajinu i Ali-pašina pogibija.*

U okviru navedenih poglavlja postavljeno je više pitanja koja su u vezi sa postavljenom temom. Tih pitanja ili podpoglavlja ima 36. Takav raspored uradio je redaktor ovoga rada i mi se u to nećemo uplitati.

Smatramo, da ovaj rad prof. Kapidžića ima značaj i za savremena istraživanja i našu historijsku nauku. Zbog toga ćemo se sa zadovoljstvom osvrnuti samo na neka pitanja iz ovoga rada za koja smatramo da su najvažnija.

r. Hamdija Kapidžić je svoj naučno-istraživački rad počeo u ranim godinama treće decenije 20. stoljeća i u vrijeme kada se u Bosni udaraju temelji savremene bosansko-hercegovačke historiografije. Većina njegovih radova ili oni najvažniji odnose se na hercegovačku oblast naše zemlje. Bez obzira na to da li je to bio afinitet samog istraživača ili svijest o potrebi da se ta oblast izučava, nama je zadovoljstvo istaknuti da je time Hamdija Kapidžić učinio veliku i korisnu uslugu našoj nauci. Jer, period povijesti koji je on izučavao, predstavlja period koji je imao presudan značaj i za savremena zbivanja u našoj zemlji i historiji, a područje poznato kao Hercegovina smješteno na prostoru gdje se dodiruju ili ukrštaju granice raznih zemalja i država, stoji kao branik na granicama Bosne od vremena koje je veoma udaljeno od vremena djelovanja porodice Rizvanbegovića ili, posebno, Ali-paše kao njenog posljednjeg istaknutog predstavnika. Na prostorima Bosne, 18. i 19. stoljeće donose smjenu stranih društveno-političkih sistema, smjenu vlasti dva velika svjetska carstva, pojavu novih tokova u ekonomskim i društvenim odnosima, vrijeme početka razvoja savremene narodnosne i nacionalne svijesti u Bosni ili bolje reći u okvirima Osmanskog carstva pa i Austrijske (Austro-Ugarske) carevine. Sve je to ostavljalo dubokog traga u životu naroda ove zemlje. U svim tim zbivanjima svoje mjesto ima i porodica Rizvanbegovića.

Vrijeme početka njegova naučnog istraživanja je, s druge strane, karakteristično pomanjkanjem autentičnih arhivskih izvora i pojavom mnogobrojne kvazi historijske literature, dakle, one koja nema naučnu validnost. To je vrijeme kada se još nije završio, ako je i danas završen, period romantičarske historiografije na ovim prostorima, a koja je opterećena različitim nenaučnim nanosima. Osobito je bila izražena tendencija onemogućavanja izučavanja historije Bosne kao autentične historije ove zemlje i njeno, planirano, podvođenje pod historiografije drugih, susjednih zemalja koje, naučno posmatrano, nemaju nikakve veze sa objektivnom historijom Bosne.

Rad koji se ovdje objavljuje nastao je, također, tridesetih godina 20. stoljeća. Prema tome, neminovno je da se u njemu osjeća velika vremenska distanca u odnosu na sadašnji nivo istraživanja i pogotovu na sadašnji položaj ove zemlje. Ali, ako se to zanemari i rad se posmatra sa stajališta cilja koji je istraživač sebi postavio i načina na koji je to uradio, onda za nas nema bojazni da pozitivno ocijenimo ovaj rad. U osnovi ovoga rada je porodica Rizvanbegovića iz Stoca, ali je autor nju morao uklopiti u čitav niz povijesnih zbivanja unutar Bosne i onih izvan Bosne koji su imali odraza i uticaja na historiju Bosne.

Porodica Rizvanbegovića predstavlja vrlo istaknutu plemićku porodicu, osobito u 18. i 19. stoljeću u Bosni. Ovdje mislimo na njenu i vojničku i političku i ekonomsku ulogu u jugoistočnoj Bosni, odnosno istočnoj Hercegovini. Centar njenog vojničkog i političkog djelovanja je grad i tvrđava Stolac, koja je zauzimala mjesto granične oblasti prema Mletačkoj i kasnije Austrijskoj državi i prema dvjema slavenskim tvorevinama na ovom području, tributarnoj državi Dubrovačkoj republici i, također, prema Osmanskoj državi zavisnoj Crnoj Gori. To znači, na vrlo osjetljivom ali i strateški vrlo važnom mjestu za Bosnu, posebno u tim dosta burnim pa i teškim vremenima za našu zemlju. Naravno, manje teškim nego što su današnja vremena.

Autor je rad započeo nastojanjem da utvrdi porijeklo porodice Rizvanbegovića u Stocu. Utvrđivanje porijekla plemićkih porodica u Bosni, u vremenima kada je on istraživao, bilo je inicirano ili podstaknuto raznim omalovažavanjima, poricanjima i nastojanjima da se cjelokupno društvo u Bosni i tada i u prošlim vremenima poseljači i tako napravi uravnilovka sa ostalim balkanskim društvima. Osobito je bio izražen pokušaj prikazivanja bosanskog muslimanskog plemstva kao skorojevičkog, što ono nije bilo. Ali, to znači da su kod različitih istraživača i ciljevi bili različiti. Cilj istraživanja Hamdije Kapidžića bio je da objektivno, koliko je to moguće, prikaže ovu porodicu i s njene unutrašnje strane i njenog djelovanja u javnom, društveno-političkom životu u Bosni, ali uz nju i ostale istaknutije porodice koje su na razne načine bile povezane sa Rizvanbegovićima ili bar sa Ali-pašom. U tom smislu Hamdija Kapidžić je iskoristio sve što mu je onda stajalo na raspolaganju od arhivskih izvora i narodne predaje o toj porodici. Narodna predaja u to vrijeme bila je nezaobilazna, ali ni danas je ne možemo ignorirati kada je u pitanju slična tematika. Rasprave o porijeklu poro-

dice Rizvanbegovića i njenoj genealogiji ni danas nisu otišle dalje od onoga što nam je H. Kapidžić ponudio u ovom radu. Ali, mi danas raspoložemo značajnim historijskim izvorima koji će to pitanje sigurno pomjeriti naprijed, kad se steknu uvjeti za to, odnosno kad se to postavi kao historijska tema za istraživanje, a treba je postaviti, ili bolje reći kad se pojave novi kadrovi. Prema tome rad je u tom, pogledu potpuno aktualan i mislimo da će vrlo korisno poslužiti, jer se iz dana u dan pokazuje da je veliki nedostatak u našoj nauci, između ostaloga, nepostojanje ozbiljnih studija o pojedinim istaknutim porodicama našega naroda iz vremena srednjega vijeka i perioda osmanske vladavine. Jer, te porodice bile su poluga ukupnog društveno-političkog razvoja ove zemlje i imale su presudan uticaj na sva događanja u zemlji, one su bile identifikacione odrednice identiteta našega naroda, bez obzira bile one u samostalnoj državi ili u pokorenoj zemlji.

Što je Kapidžić odabrao baš porodicu Rizvanbegovića, nije nikakvo čudo. Ta porodica je, posebno, od 18. stoljeća pa do njenoga pogroma polovinom 19. stoljeća, igrala izuzetno značajnu ulogu u tom dijelu Bosne, pa i u cijeloj Bosni. Ali-paša je, na neki način, glavna ličnost ovoga rada, a prema shvatanju i pisanju Hamdije Kapidžića, kao i opće prihvaćenom mišljenju u narodu on je i najistaknutiji član te porodice. Možda bi se ovo pitanje moglo podvrgnuti kritici, osobito zbog toga što se isticanjem Ali-paše u prvi plan, zanemaruje uloga cijele porodice Rizvanbegovića i mnogih njenih istaknutih članova. Hamdija Kapidžić je sasvim ispravno isticao u svom radu, da se ne može dati potpuna genealogija navedene porodice, jer manjkaju autentični arhivski izvori. To jest nedostatak, ali nije bila prepreka da je profesor Kapidžić na vrlo ozbiljan način raspravljao o porijeklu porodice, njenom djelovanju, i osobito o djelovanju Ali-paše, bilo kao mutesellima u Stocu ili mutesarrifa u Mostaru. Mi ovdje moramo, čak potaknuti i nekim izlaganjem na današnjem promotivnom skupu još jednom, po ko zna koji put, istaknuti da Hercegovina u vrijeme Ali-pašine uprave nije bila odvojena od Bosne u teritorijalnom smislu ili u vojničkom smislu. To je bila niža administrativna jedinica koja je data Ali-paši da njome upravlja kao sultanov činovnik i on nikada nije postao valija nego je stalno ostao kao mutesarrif, a to što ga često nazivaju vezirom, to je jasno ako se ima na umu da je on dobio čin paše sa tri tuga i automatski je ulazio u red vezira, ali na ovoj službi vezirski naziv ne znači ništa. Bosanski namjesnik je ipak imao određene ingerencije nad Ali-pašom, koji to nije želio. To se vidi i iz ovoga rada Hamdije Kapidžića, kada mu čak i Austrijanci pomažu da otkloni uticaj bosanskog namjesnika. Naravno, i to je jasno jer je u planovima Austrije već bio stvoren pojam dviju pokrajina Bosne i Hercegovine, kao zasebnih ili u stvari sredstvo kako bi lakše razbijala jedinstvo Bosne i lakše došla do svoga cilja. Dakle, Hercegovina nije posebna zemlja i nije ničim odvojena od Bosne. Ali-paša Rizvanbegović ili po autentičnim osmanskim izvorima Stočević predstavlja jednu izuzetno kompliciranu ličnost kako sa stajališta njegova ličnog karaktera tako i sa stajališta njegovog ukupnog političkog djelovanja. On je krajnje kontraverzna ličnost. To se vidi i iz ovoga rada r. Kapidžića. Ono što je van svake sumnje, bio je kao političar bez ikakvih skru-

pula, bilo da se to radi o njegovoj užoj ili široj porodici, bilo da se radi o pripadnicima drugih porodica. Nije prezao ni od kakvih postupaka u težnji da ostvari svoj cilj. To mu nije donosilo pozitivnu reputaciju kod sugrađana ili zemljaka, a najmanje u okviru klase kojoj je pripadao. Ali to njemu nije smetalo. On je znao iznevjeriti i svoje najbliže saradnike i saveznike i prijatelje. Kao primjer navest ćemo njegove odnose sa Smail-agom Čengićem i Hasan-begom Resulbegovićem koji su zajedno s njim bili disidenti u vrijeme Pokreta za autonomiju u Bosni. Priča se, da nakon što je postao mutesarif u Hercegovini nikada se nije više sastao sa Smail-agom, jer jedan drugome nisu vjerovali. Resulbegovića je potpuno razvlastio i istisnuo iz svakog političkog djelovanja, a mjesto Resulbegovića uveo je u vlast svoje sinove. Negdje kasnije Hasan-beg Resulbegović će mu vratiti milo za drago. U vrijeme Latasa, naime, bio je otvoreni neprijatelj Ali-paše. S druge strane, on je bio vješt organizator i znao je osjetiti svaki trenutak i postaviti se prema njemu. Naročito se to odnosi u pogledu sticanja ekonomskih dobara, kojima treba zahvaliti mnogobrojna značajna poznanstva od centralne vlasti u Carigradu do bosanskih namjesnika. Tako da se stiče utisak da je raspolagao ogromnom moći. Ovo se naročito odnosi na vrijeme kada je postao samostalni upravnik hercegovačkog sandžaka. Opet ću navesti jedan primjer. On je uspio da isposluje na Porti nešto što sigurno do tada niko nije. Naime, on je privolio Portu da državne ili carske mukate jednostavno pretvori u zeamate za svoje sinove. Uzalud su bila upozorenja i odbijanja carskog defterdara-ministra finansija, da je to nezakonito i da je to nemoguće. On je ostao uporan i konačno carske mukate koje su držala njegova braća, a koji su bili uz Pokret za autonomiju, jednostavno rasformira i pretvori ih u zeamate svojim sinovima koji će nakon toga veoma brzo napredovati na ljestvici vladajućeg vojničkog sloja. On je platio glavom zbog toga što je Latas znao za moćne veze Ali-paše na Porti ili u krugovima uticajnim u Stambolu. Zato ga nije htio otpremiti u Stambol, jer je znao da bi se prije vratio nego bi Latas otišao iz Bosne. Moglo bi se navesti mnogo primjera njegove moći. Ali, mi mislimo da r. Kapidžić nije imao cilj da o tome raspravlja, nego da dade jednu sliku ukupnih odnosa na tom prostoru Bosne u vremenu u kojem je sticajem okolnosti djelovao Ali-paša. On se pokazao i kao izvanredan privrednik. Strogo je vodio računa da se sve što je moguće obrađivati obrađuje i da se stvaraju nove proizvodne površine zemlje. Posve je sigurno da je on hercegovačke Vlahe naučio da rade, odnosno prisilio ih da rade i od tada datira radinost Hercegovaca, posebno u južnoj Hercegovini. Poznato je, da je uveo veliki broj novih kultura u poljoprivrednoj proizvodnji. Tako je uspio da u Hercegovini proizvede pirinča onoliko koliko je moglo potpuno da zadovolji potrebe stanovništva toga okruga. On je podigao plantaže maslina i sadio ih uz puteve od Bune do Stoca. On je podigao plantaže duda za uzgoj svilene bube. On je neka područja u cijelosti kultivirao melioracijama i navodnjavanjem i iz temelja naselio kao što je na pr. Trebižat. On se bavio i prometom i preradom drveta zajedno sa strancima itd. Ono što je najviše želio i na čemu je najviše nastojao bilo je da se što više osamostali od bosanskog namjesnika. Naime, hercegovački sandžak u smislu teritorijalne pripadnosti nije izdvojen iz Bosne. U

vojnom smislu bio je podčinjen bosanskom namjesniku. Ali-paša je nastojao da to anulira i da nema nikakve veze sa namjesnikom u Bosni. On je, u stvari, dobio samo upravu, odnosno postao upravnik sandžaka sa titulom paše od tri tuga i obaveze koje su iz toga proizlazile. O tome postoji opća zabluda u našoj historiografiji, o čemu je napri-jed bilo malo govora. Profesor Kapidžić je, koristeći se arhivskim izvorima, prije svega dubovačkog arhiva ali i drugih arhiva Mletačke države i Austrije, pokušao predstaviti opće političko stanje na tim prostorima. To je ono što ovome radu daje osobitu vrijednost i draž. Osobito je dobro prikazao unutrašnja previranja u toj porodici i naročito odnos Francuske prema tome dijelu naše zemlje i njeno uplitanje u porodične razmirice Rizvanbegovića. U stvari to je bio pokušaj uplitanja Francuske u opće prilike u Bosni i uvođenje svoga uticaja na te prostore.

Naročito želimo istaknuti njegovu raspravu i prikaz odnosa Dubrovačke republike sa Bosnom, odnosno, neposredno sa njenom pokrajinom Hercegovinom, prije svega na privrednom planu, jer u političkom smislu obje ove pokrajine su zavisile od Porte. Naime, poznato je da je Porta u vremenima koje tretira ovaj rad, nastojala vezati Dubrovačku republiku uz Bosnu zbog njenih ekonomskih interesa i lakšeg ostvarenja prihoda koji su bili redovna obaveza Dubrovnika prema Osmanskom carstvu. Prof. Kapidžić je upravo te odnose veoma utemeljeno i na izvorima zasnovano predstavio kao vrlo živu i vrlo razgranatu sliku odnosa ova dva područja, Hercegovine kao jednog osmanskog i bosanskog sandžaka i Republike kao tributarne zemlje Osmanskog carstava. I dokle je mogao pratiti to stanje prema arhivskim izvorima Dubrovnika Kapidžićeva slika ukupnih odnosa na tim prostorima bila je bogata, dosta jasna i vjerna. Zato možemo zažaliti što je Dubrovačku republiku zadesila nevolja propasti i pokoravanja od strane Napoleona i kasnije Austrije, jer se nakon pada Dubrovnika temeljno mijenja struktura odnosa na tom prostoru, a osobito se potiskuju kao politički faktor, a i kao djelatnici u politici i učesnici u ekonomskim odnosima domaćih ljudi ili Dubrovnik kao autentična politička organizacija u cjelini. Sve se podređuje interesima osvajačkih država, koje u svim odnosima primjenjuju svoje metode i rade za svoj interes. Značajno se gube neposredni kontakti Dubrovčana i Bosanaca. Na taj način postalo je teže pratiti opće prilike na tom prostoru. Mi želimo istaknuti da se prof. Kapidžić, raspravljajući o odnosima Dubrovnika i Bosne, nije služio pukim prepričavanjem dokumenata, nego je svojom interpretacijom i svojim pronicanjem i u podtekst svakog dokumenta, znao veoma dobro da procijeni pravu suštinu pojedinog događanja ili pravu vrijednost dokumenta, upozoravajući vrlo često da određeni dokument nema vrijednost istine. To je očito posljedica urođenog osjećanja šta je istina, a šta podvala. Moglo bi se reći, da je to opća karakteristika čovjeka toga podneblja, kojega u ovom slučaju predstavlja prof. Hamdija Kapidžić. Ono što posebno treba istaknuti kod prof. Kapidžića jest činjenica da on daje veoma malo definitivnih apriornih zaključaka. Uvijek ostaje izvjesna sumnja, pa i mogućnost alter-

nativnog zaključka, što je, u slučaju nepostojanja potpuno vjerodostojnih arhivskih dokumenata i dokaza, za nauku jedino prihvatljivo. Kako bilo, profesor Kapidžić je ostavio rad koji nas upoznaje sa stvarnim odnosima Dubrovnika i Bosne, kako u političkom smislu, tako i na polju privrednih odnosa. I jedni i drugi odnosi bili su veoma razvijeni i, uglavnom, veoma prijateljski, uprkos određenim, češćim ili rjeđim incidentima na graničnim područjima, koje su, uglavnom, stvarali razni odmetnici i kriminalci, a nisu posljedica od strane zvaničnih vlasti organiziranih sporova i sukoba.

Ono što želimo istaknuti kao osobito vrijedno u ovom radu prof. Kapidžića je njegova rasprava o odnosima Crne Gore i Bosne ili u konkretnijem smislu o odnosima vladike Petra II Petrovića-Njegoša i Ali-paše Rizvanbegovića kao nominalnih lokalnih predstavnika vlasti. U suštini kroz ove dvije ličnosti se oslikavaju cjelokupni odnosi Bosne i Crne Gore, pa i mnoga zbivanja na tim i širim prostorima.

Treba naglasiti, da odnosi ovih dviju zemalja ili odnosi ovih dviju ličnosti, nisu bili predmet većeg interesiranja od strane bosanskih historičara. Oni su zaokupljali posebnu pažnju ili crnogorskih istraživača ili srpskih historičara. Posljedica toga su vrlo često jednostrano prikazivanje tih odnosa i jednostrani zaključci. Zato je za nas važan ovaj rad prof. Kapidžića da bismo vidjeli na koji su način naši povjesničari gledali na te odnose i da li su usvajali ono što je napisano u historiografiji Crne Gore ili srpskoj historiografiji. Odmah da kažemo, profesor Kapidžić ne podliježe pisanjima i zaključcima tih historiografija, mada mu je bilo veoma teško da izbjegne njihovom određenom uticaju.

Gledano sa stanovišta društveno-političkog uređenja unutar navedenih područja, treba istaknuti da je ono bilo posve različito i upravo ta različitost je bila uzrok mnogih nemilih događanja na granicama ta dva prostora. Naime, u Crnoj Gori je teokratska vladavina sama po sebi uticala na jačanje vjerskog antagonizma prema ljudima iz Bosne, odnosno Hercegovine. Drugo, sama ta vladavina unutar Crne Gore nije imala potpuni uticaj na svoje sunarodnjake, jer društveni odnosi u Crnoj Gori počivali su na plemenskom i rodovskom uređenju. Samim tim i vlast nominalnog "vladaoca" bila je uslovljena voljom plemenskih starješina. Treće, što je svakako imalo negativne posljedice na odnose na tim prostorima, jest činjenica da je osnovni vid privređivanja u Crnoj Gori bila uskočko-hajdučka pljačkaška privreda. Tako se i iz rada prof. Kapidžića jasno vidi da su uskoci kao razularene mase malo ili nimalo slušale vladiku, a nanosile su ogromnu štetu odnosima između Bosne i Crne Gore. Konačno, na negativne odnose između tih zemalja uticalo je, u vremenima koje tretira prof. Kapidžić, izražene teritorijalne pretenzije Njegoša na prostore Bosne u tom dijelu ove zemlje. Tako Njegoš polaže pravo na Nikšićku župu, jer je navodno nju naselio njegov "prađed". Njegoša nije briga što je, i ako je to istina, to bilo po odobrenju zvanične osmanske vlasti i potreba ove zemlje, pa ako su se i naselili u tu župu

nisu u nju donijeli i Crnu Goru, nego samo našli uhljebljenje. Čista uskočka logika. To je sve opterećivalo ukupne odnose i uprkos mnogobrojnih pokušaja da se ti međusobni odnosi srede i učine stabilnim nije bilo trajnijih rezultata. Sve je to prof. Kapidžić veoma detaljno prikazivao i tu i tamo davao svoje ocjene. Prof. Kapidžić nije mogao zaobići i shvatanja da je neke teške incidente na tim prostorima inicirao ili organizirao i sam Ali-paša, zbog svojih ličnih interesa, a na štetu Bošnjaka. On je izbjegavao, što je razumljivo, donositi definitivne zaključke o tome. Ali je ostalo i u njegovu radu naznaka o nekorektnom djelovanju Ali-paše u odnosu na neke druge predstavnike vlasti u Bosni i istaknute prvake. Na pr. pogibija Smail-age Čengića i do danas je ostala priličito zagonetna, ili slučajna Bašinoj vodi i sl. gdje su Crnogorci pobili delegaciju koja je pošla na pregovore. Doduše to nije bilo prvi put. Ali iz rada se vidi da je Ali-paša svoju službu upravnika područja obnašao dobro i osobito hrabro branio granice Bosne.

Valja istaknuti, uza sve ostalo, da je bio vrlo pažljiv prema masama proizvođača, jer je to bio i njegov i opći interes. Ne može se potvrditi njegova okrutnost ili nasilje nad podanicima bilo koje vjere.

Još jednu stvar želimo istaknuti, a to je naglasio i prof. Hadžibegović. Ali-paša je ustanovio Franjevačku provinciju Heregovinu i učinio im mnoga dobra. Općenito, dobro je surađivao sa svećenstvom i pravoslavnih i katolika, a i oni s njim. Po tome zaslužuje od njih vječni spomen.

Da ne bismo detaljnije analizirali cjelokupni rad, želimo da kažemo da je on pozitivan u smislu skretanja pažnje na pitanja koja su od značaja za našu historiografiju, a koja nisu detaljno obrađena, pa kao takav predstavlja na određen način inicijativni rad za daljnja istraživanja. Osim toga rad je putokaz, u metodološkom smislu, za daljnja istraživanja. On pokazuje da je naša povijest još uvijek u arhivima i da ih treba detaljno istraživati, a ne davati površne interpretacije. U ovom radu ima određenih ocjena prof. Kapidžića koje bi mogle doći pod lupu kritike, ali s obzirom na ono što smo istaknuli kao značajno u radu, kritiku ćemo izbjeci, smatrajući da su te ocjene posljedica činjenice da prof. Kapidžić nije u to vrijeme imao na raspolaganju ogromnu tursku arhivsku građu i da je, u ostalom, opće stanje u našoj historiografiji toga vremena nametalo i takve ocjene prof. Kapidžića.

Vjerujemo, da će ovaj rad korisno poslužiti u našoj nauci i sa zadovoljstvom preporučujemo da se pročita.

Ahmed S. Aličić

OKRUGLI STO: *Naučno djelo Nedima Filipovića*

Okrugli sto o naučnom djelu Nedima Filipovića održan je u ANU BiH, 23. novembra, 1999. godine, u organizaciji ANU BiH, Orijentalnog instituta u Sarajevu, Instituta za istoriju u Sarajevu i Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Skup je organiziran u povodu petnaeste godišnjice smrti akademika Nedima Filipovića, ali on nije imao samo komemorativni cilj. Sasvim razložno i opravdano njegov primarni cilj bio je animiranje ili reanimiranje u našoj kulturnoj javnosti, naučnog opusa Nedima Filipovića i njegovo situiranje u općem razvoju bosanskohercegovačke nauke, prije svih historijske nauke. Naime, pretežan dio njegovog stvaralaštva ipak se odnosi na proučavanje, bilo historije Bosne pod osmanskom vlašću, bilo izučavanje osmanskog sistema i Osmanske države na globalnom planu.

Sama činjenica da su organizaciju ovoga skupa podržavale i u njoj učestvovali četiri, moglo bi se reći, bez pretjerivanja, naučno najorganiziranije i najizraslije naučne ustanove u ovoj zemlji, bar na području društvenih nauka, određuje značaj i vrijednost djela Nedima Filipovića i njega kao grandiozne intelektualne veličine stasale na ovim prostorima. U sve četiri navedene naučne institucije Nedim Filipović je ostavio traga, bilo u organizacijskom smislu bilo na istraživačkom planu ili javnom djelovanju.

Knjiga koja se danas obznanjuje sa priložima koje donosi, brojem i kvalitetom učenjaka i javnih radnika koji daju svoje priloge, također, bez trunke sumnje, potvrđuje izuzetan značaj Nedimova stvaralaštva i uopće njegove pojave u našoj nauci.

Ova knjiga sadrži, pored Uvoda urednika knjige akademika Envera Redžića, te uvodne riječi predsjednika organizacijskog odbora, prilikom otvaranja *Skupa* i pozdravne riječi predsjednika ANU BiH gosp. akademika Božidara Matića, 16 samostalnih naučnih izlaganja i *Zaključna riječ* predsjednika Organizacijskog odbora.

Na samom skupu podneseno je 14 referata, što znači da je knjiga bogatija za dva referata u odnosu na živo izlaganje na samom skupu.

Osnovna karakteristika ovoga skupa jest činjenica da su na njemu u značajnom broju učestvovali bivši studenti Nedima Filipovića, danas u glavnom, istaknute ili istaknutije ličnosti u našoj nauci ili javnom životu. Mora se priznati, da je mali broj ljudi, ako ima iko, koji ne bi poželjeli za svoga života znati da će nekada na nekom skupu ili nekom drugom prigodom o njemu i njegovom djelu govoriti njegovi učenici ili studenti ili bar nekada mlađi saradnici. Naravno, ako su to afirmativni, nekurtoazni, izričaji o nekoj ličnosti, kao što je ovdje slučaj sa Nedimom Filipovićem onda bi zadovoljstvo bilo još veće. Na skupu su uzeli učešće i istaknuti kolege Nedima Filipovića, akademici i drugi poštovaoci njegova djela iz raznih oblasti nauke. Na osnovu radova koji se ovdje

prezentiraju nije teško zaključiti da je saglasnost o pozitivnoj vrijednosti naučnog djela Nedima Filipovića potpuna.

Prema tome, održavanje ovoga skupa je, bez sumnje, potpuni uspjeh i nadamo se korist za našu nauku i izuzetna prilika i podsticaj za mlađe istraživače.

Broj naučnih pitanja i naučnih problema koji su privlačili pažnju Nedima Filipovića i na kojima je on uložio svoj ogroman trud i u koje je utkao svoje zadivljujuće intelektualne sposobnosti, je vrlo velik. Mogli bismo reći, da se Nedim dotakao gotovo svih najvažnijih pitanja iz historije Osmanske carevine i njenog sistema u našoj zemlji. Nama je žao što na ovom naučnom skupu i u ovoj knjizi nisu obuhvaćeni svi aspekti Nedimova naučnog stvaralaštva i ukazano na sva pitanja historije i kulture gdje je on ostavio svoje radove. Ali treba se upitati, je li to objektivno bilo i moguće, imajući u vidu stanje kadrova u nauci kojom se bavio Nedim Filipović i u ovim teškim vremenima naše zemlje i naše povijesti. Da ostavimo sada takve rasprave po strani i da kažemo nekoliko riječi koje su od općeg značaja za našu nauku i sagledavanje mjesta i uloge Nedima Filipovića u našoj nauci, prije svega, osmanistici kao eminentnoj nacionalnoj nauci na svim ovim prostorima. Zapravo, važno je reći, da se Nedim Filipović pojavio u sklopu jedne veće grupe bosanskih historičara, prije svega osmanista, u vrijeme kada su se u ovoj zemlji oslobađale njene autentične intelektualne snage, sa krajnjim ciljem skidanja odijuma paternalizma i nametanja ideja i shvatanja nekih drugih kulturnih centara izvan naše zemlje. To je u suštini značajna epoha naše nauke, jer je ona i originalna i autentična i nada sve civilizacijski moderna i savremena, jer između ostalog u sebi uključuje pozitivnu borbu mišljenja i borbu protiv ovještalih stereotipa u nacionalnoj historijskoj nauci. Osim toga, to je epoha kada se naši bosanski učenjaci potpuno ravnopravno uključuju u okviru bivše zajedničke slavenske zajednice, a preko toga i na međunarodnom planu; u opću podjelu rada na polju nauke i po svojim rezultatima i po svom kvalitetu.

Jedan između ostalih naših naučnika koji su zauzeli svoje mjesto u historijskoj nauci na širokom međunarodnom planu je upravo Nedim Filipović.

Ali ako bismo mi, makar u najkraćim crtama, prikazivali sve radove u ovoj knjizi, to bi nam oduzelo mnogo vremena, a vjerovatno i vas dovelo u dosadu. Mi preporučujemo da se ovi radovi pročitaju i da se svak sam uvjeri u određene činjenice naučnog karaktera. Zato bismo mi istakli nekoliko radova koji su važni za sagledavanje ličnosti Nedima Filipovića. To su radovi akademika Redžića koji u sebe uključuju i pregled naučnih rezultata koje je ostvario Nedim Filipović. Važno je, da je akademik Redžić izbjegao vlastitu interpretaciju Nedimovih rezultata i zadržao se samo na njihovu konstatiranju, onako kako ih je vidio Nedim Filipović. Čini se, da je Redžić u velikoj mjeri i kao historičar saglasan ili vrlo blizu uvjerenja o potpunoj validnosti navedenih

rezultata. Rekli bismo, dakle, izostala je njegova određena kritička nota, čemu je inače akademik Redžić predan, pa i neka rezerva prema Nedimovim rezultatima. No, kod Redžića je za ovaj skup i za ovu svrhu skupa značajno što je predstavio Nedima kao vrhunskog intelektualca i neumornog istraživača čije je stremljenje u nauci, pa i historijskoj, kretalo se gotovo autentičnom filozofskom izrazu. To je karakteristika, zaista, vrhunskih istraživača i originalnih stvaralaca. Naše mišljenje i uvjerenje, pa i naučni stavovi o Filipoviću su gotovo identični u tom pogledu.

Vrlo je zanimljiv rad gospodina Nihada Hasića, poznatog našeg intelektualca ali i bližeg srodnika Nedima Filipovića. Njegov je iskaz vrlo nadahnut i gotovo da ne ostavlja ravnodušnim čitaoca. Možemo mu vjerovati da je nastojao izbjeći preveliku dozu emocija, ali to je ipak vrlo često nemoguće. No, taj rad pokazuje da je Hasić zaista poznao Nedima Filipovića iz takve blizine koja je drugima bila nedostupna. Zbog toga, za upoznavanje sa ljudskom ličnosti, sa istraživačem i intelektualcem Nedimom Filipovićem, ovaj rad ima zadovoljavajuću težinu.

Rad Vojislava Vujanovića o liku Nedima Filipovića kao profesora ili predavača je, zaista, najneposrednije svjedočenje o toj dimenziji Nedima Filipovića. Vujanović je to tako plastično i transparentno iskazivao, da nas koji smo sjedili za klupama pred Nedimom Filipovićem i imali ista takva iskustva, čitajući Vujanovićev tekst obuzimaju blaženi trnci i na trenutak vraća nas u te neobuzdane mladenačke dane. Krasno je to Vujanović ispričao i još bolje zapamtio, gotovo, do detalja način kad bi kao erupcija pokuljale riječi i misli iz, naoko, krhke fizičke pojave profesora i zaustavljale nam dah i pogled, često vrlo svjesni da to nadilazi naše tek razvijane intelektualne sposobnosti. I običnu svakodnevnu komunikaciju profesora sa studentima Vujanović je vjerno predstavio. Lijepo sjećanje njegovim studentima.

Rad akademika Muhameda Filipovića, koji pored virtuoznog izlaganja o geografskim, geopolitičkim, društvenim, kulturnim i drugim kretanjima i historijskom ambijentu pojave Osmanlija i njihove uloge na našim prostorima, na širim balkanskim prostorima, na općesvjetskim prostorima, njihovom povijesnom zadatku i njihovom opće civilizacijskom doseg i baštini koju su ostavili svjetskoj povijesti, dao nam je porodični ambijent u kojem je izrastao Nedim Filipović sa svim mogućim elementima uticaja na njegov razvoj, što često prelazi i u intimu porodičnog života koja je snažan okvir za duhovni razvoj svake ličnosti. Dao nam je i objektivne društvene prilike u kojima je izrastao Nedim Filipović, pa tako na neposredan način dobijamo totalnu biografiju ovoga velikana koju u drugoj prilici ne bismo imali, jer bi bila šablonska.

O ostalim radovima mi nećemo posebice govoriti. Ali ćemo spomenuti pitanja koja tretiraju radovi u ovoj knjizi. To su pitanja porijekla i nastanka Osmanske države. Tim pitanjem se kao segmentom Nedimova stvaralaštva u

svom izlaganju bavio akademik Redžić, Ahmed Aličić i donekle Nenad Močanin. Pristupi tom pitanju sve trojice spomenutih su, malo ili značajno različiti. Vjerovatno je to normalno kada se radi o tako krupnom pitanju. Ono što je po našem ličnom mišljenju epohalno dostignuće Nedima Filipovića u vezi sa navedenim pitanjem, jest njegovo poniranje u dubinu historijskih, ekonomskih, etničkih i kulturnih faktora koji su predisponirali i nastanak i rast i razvoj do svjetskih razmjera ovoga Carstva. To nije niti stihija niti slučajnost. To je povijesna predodređenost ali bazirana na konzistentnoj unutrašnjoj snazi i svijesti da se zarad sveukupnog napretka ljudskog roda, moraju na radikalnan način razriješiti neka pitanja općeg društvenog razvoja na širokim prostorima ondašnjeg poznatog svijeta ili bar šireg okruženja u kojem su djelovale Osmanlije. Dakle, Nedim je dokučio da nastanak i razvoj Osmanske države i njenog sistema - sitnog spahijskog ili sitnog vojnika, kao izraza, kako je to iskazao Nedim Filipović, mirijskog vlasništva na zemlji, nije rješenje samo za turska etnička područja ili područja ranijih turskih država nego i za sva područja ili političke zajednice koje su doživljavale svoje društveno-ekonomske i političke krize, ne mogavši naći njihovo razrješenje unutar svojih društvenih snaga i sistema krupnog osamostaljenog, djelomično ili potpuno, plemstva. To se jednako odnosi i na Bizant i srpsku Dušanovu državu i na Bugarsku i na Bosnu, dakle, na cijeli neposredni susjedni prostor Evrope koji će postati i prostor najvećeg dostignuća moći osmanske države. Dakle, to je svjetski sistem, ne sistem plemena ili roda ili državnice ili neke religijske skupine. Dakle, ne može se sve svesti na objašnjenje da je to osvajačka sila i da je cijela njena filozofija zasnovana na osvajanjima. Ali, nije poznato u povijesti da je ijedan veliki svjetski sistem nastao na dobroj volji. Uvijek je te sisteme pratila snažna vojna sila i snažan motiv osvajanja, kao i jaka organizacija vlasti kao imanentna pratilja velikih društvenih sistema. Zato je osmanski sistem svjetski sistem, a Osmansko carstvo svjetsko carstvo i po svome nastanku i svojim stremljenjima i svojim ostvarenjima. U to doba bilo je superiorno u odnosu na druge sisteme. Eto, to se može zaključiti iz radova Nedima Filipovića. Zato tvrdimo, da je Nedim značajno doprinio i u teorijskom pogledu razrješavanju pitanja nastanka Osmanskog carstva.

Nema sumnje, vrlo značajna činjenica za povijesničare jedne male zemlje i jednog malog naroda, ako takvi narodi uopće postoje.

Drugo značajno pitanje iz vremena historije Osmanske države i njenog sistema i pitanje koje se spušta na razinu nacionalne historijske nauke ove zemlje i njenih naroda ili njenoga naroda, kakvo mišljenje mi lično zastupamo, jest pitanje širenja islama (ili islamizacije koji termin upotrebljava prof. Filipović i mnogi drugi historičari na našim prostorima pa i šire). Nedim Filipović je imao svoja gledanja na to pitanje, a ovdje na ovom skupu o njegovu naučnom djelu i ovoj knjizi koja se danas predstavlja, svoju pažnju posvetili su u određenoj mjeri Dževad Juzbašić, Enver Redžić, Ahmed Aličić i Nenad

Filipovića o odžakluk timarima u Bosni su potvrđene ovim radom Sućeske. Naravno, Sućeska je produbio to pitanje i odstranio sve nedoumice koje su se odnosile na to pitanje. Rad Nedima Filipovića o odžakluk timarima u Bosni uz radove Avde Sućeske o istom pitanju predstavljaju bazična polazišta u raspravama o nacionalnom organiziranju Bošnjaka i time predstavljaju temelje za proučavanje nacionalnog pitanja u našoj zemlji. Po našem mišljenju, koje smo mi već ranije artikulirali, svaka ozbiljna rasprava o Bosni i njenoj povijesti pod Osmanlijama, o društvenim strukturama, o razvoju nacionalne svijesti, o oblikovanju nacije, mora polaziti upravo od odžakluk timara u Bosni. To je imalo najneposredniji uticaj na sva društvena, politička pa i ekonomska kretanja u Bosni sve do austrougarske okupacije, zapravo do današnjih dana.

U čemu je značaj Nedima Filipovića kad se govori o tome. Nedim je prvi i jedini historičar koji je osmislio strukturu osmanskog društva i karakter njegovog reflektiranja i organiziranja u Bosni, genijalno uočavajući dvostепенost toga sistema u relaciji s Bosnom, i to kao globalnog i kao specifičnog bosanskog. To je on jednostavno iskazao kroz formulu binarizma (dvojnosti, dvočlanosti). Tako, globalni osmanski binarizam ima dva člana i to: različitost religije i različitost etničkog porijekla. U Bosni se, po Nedimu Filipoviću, razvija poseban binarizam, koji u suštini predstavlja i pokazuje se kao substrukturni u odnosu na onaj globalni. A to znači razvija se i posebni poredak društva u odnosu na globalni osmanski. Bosanski binarizam logično ima, također, dva člana i to: različitost religije i istovjetnost etničkog porijekla ili njegovu veliku sličnost. Moram spomenuti ponovo Moaćanina koji nije dobro predstavio Nedimov binarizam i zapravo učinio ga suprotnim samom sebi. U okviru toga bosanskog binarizma kreću se sve strukture društva bez obzira na vjersku pripadnost i oni vladajući slojevi i oni proizvodni ili podčinjeni slojevi. To je imalo ozbiljne konsekvence koje su se najočitije i najradikalnije iskazale u pokretu za autonomiju u Bosni 1831. godine i to sada već kao zrela narodnosna svijest i težnja za političkom samostalnosti. Ovim se ništa ne mistificira jer u vrijeme konsolidacije navedenog binarizma u Bosni je bilo oko 80% muslimana, pa kao takvi oni su bili i vladajući sloj i onaj potčinjeni. Pripadnici drugih konfesija tek će kasnije masovnim doseljavanjem u Bosnu uklopiti se u navedeni bosanski binarizam, kao izraz specifičnog položaja Bosne u Osmanskom carstvu i zapravo potvrđivati taj bosanski binarizam ili substrukturni sistem u okviru osmanskog sistema.

U ovoj knjizi dva rada su posvećena, prema općem mišljenju, najznačajnijem djelu Nedima Filipovića *Princ Musa i Šejh Bedredin*. O tome su svoje reminiscencije dali Vojislav Vujanović i Nenad Filipović. Zaista bi nas daleko odvelo ako bismo analizirali njihova mišljenja o tome djelu. Oni su posmatrali ovo djelo u njegovim različitim aspektima. Vujanović je pokušao da situira to djelo u smislu strategije osmanskih osvajanja uopće, a Nenad Filipović

je obratio pažnju na njegove socijalne i sociološke aspekte, ideološke primjese u djelovanju navedenih ličnosti. Imajući u vidu ogroman broj pitanja koja su obuhvaćena u okviru rasprave o ustancima princa Muse i šejha Bedredina, od religijskog sinkretizma Bedredinova i njegove utopijske ideje do komplikovanog razrješenja pitanja političkog i društvenog opstanka i nastavka Osmanske carevine, do čitavog niza pitanja koja su činila unutrašnju strukturu osmanskog društva, kao što je pitanje gradova i gotovo sva druga pitanja o kojima smo naprijed govorili. Zato preporučujemo, prvo da se pročita to djelo i drugo da se pročitaju referati navedene dvojice referenata. Naravno, predlažemo da se obrati pažnja na rad Iljasa Hadžibegovića koji nam je predstavio mišljenja Nedima Filipovića o gradovima i njihovom značaju u Osmanlijskoj državi. Nažalost, Nedim je tome pitanju prilazio, u glavnom, kao ekonomskoj kategoriji, zanemarujući ili pridajući manji značaj gradovima kao civilizacijskoj odrednici osmanskog sistema. Mislimo, da je ovo pitanje i u vezi s tim, pitanje gradskog sloja stanovništva, odnosno tzv. srednji sloj društva ponajmanje obrađivan i od strane Nedima i drugih historičara. To je posljedica nametanja zadatka historiografiji da se prvenstveno izučava seosko stanovništvo, odnosno selo u polarizaciji sa tzv. turskom feudalnom klasom. To je greška, ali ona je ideološke prirode. Zato nam predstoji temeljno izučavanje upravo toga srednjeg sloja kao osnovnog nosioca narodnosne ideje, osnovnog nosioca političkih ideja i kao sloja koji je akumulirao najveći dio materijalnih bogatstava i kao takav imao odlučujući uticaj na politička zbivanja u vremenima propadanja centralističke vlasti Osmanske carevine. U ostalom, to se vidi i iz referata Iljasa Hadžibegovića, koji nije mogao pokriti uočljiv nedostatak u našoj historiografiji pa i kod Nedima Filipovića. Ali, u svakom slučaju Nedim je učinio više proba i u tom segmentu osmanskog sistema, od koje su neke, mislimo i neodržive.

Nažalost, imamo samo jedan rad koji potiče iz kulturne ili književne sfere kojom se također dugo vremena vrlo meritorno bavio Nedim Filipović. To je rad Jasne Šamić o misticizmu ili tesavvufu čije je određenje Jasna Šamić postavila upitno-hipotetički. Tako, da je to više opći pogled na to pitanje nego ono šta je mislio o tome Nedim Filipović ili bar napisao, makar i u oskudnom broju radova. Mi znamo ili smo bili uvjereni da Nedim ima svoje unutrašnje sklonosti prema tome tesavvufu ili misticizmu. Mislimo, da je rezultat takvog njegovog unutrašnjeg osjećanja i onako zdušno prihvaćeni šejh Bedredin i njegove univerzalne težnje-van općeg materijalnog svijeta, ako je tako nešto iskreno moguće upražnjavati.

Referati koji govore o javnom djelovanju Nedima Filipovića ili njegovu učešću u organizaciji i razvoju pojedinih univerzitetskih ili naučnih institucija, oni su na visini materijala do kojih su autori mogli doći, a vidi se da su ti službeni ili neslužbeni materijali dosta oskudni, jer nisu vođeni po strogim pravilima birokratije koja je u ovakvim slučajevima i pozitivna.

Konačno, ima jedan referat koji se ispoljava u kontraverzi sa ovim skupom. On je već izazvao određene negativne verbalne reakcije. To je referat Nenada Filipovića i to samo jednim njegovim dijelom. Naime, u vezi sa Nedimovim voluminoznim djelom *Princ Musa i Šejh Bedredin*, autor je našao za shodno da se osvrne na određene pojave u duhovnoj sferi naroda Bosne, prije svega Bošnjaka. To se, po našem mišljenju, sada pojavljuje kao dokument o jednom vremenu koje traje gotovo dvije decenije. Zapravo, od vremena kada politička destabilizacija bivše Jugoslavije izaziva opadanje duhovnih vrijednosti na širokom planu. To se posebno odnosi na posljednju deceniju drugog milenija u kojem je taj bošnjački korpus preživio apokalipsu i u fizičkom i duhovnom pogledu. Koliko god znamo da su spoljni faktori imali najviše udjela u toj kataklizmi, mi ne možemo poreći, bar kad se tiče duhovne sfere ni svoju vlastitu krivnju. Zato mi ne namjeravamo da se ograđujemo ni od toga dijela njegova referata. Jer, svaki dokument podliježe kritičkoj ocjeni ili gotovo da nema nijedne vrste dokumenta čije su vrijednosti apsolutne. Pogotovu kada je u pitanju pogled i shvatanje jednog intelektualca koji i pored toga što je po svojim kapacitetima u stanju uočiti i negativne i pozitivne strane jednog vremena ili više društvenih duhovnih pojava, ne mora dijeliti opću prihvaćenost. Nema sumnje da je, osobito u posljednjoj deceniji dvadesetog stoljeća, sistem vrijednosti u ovoj našoj zemlji okrenut naglavačke i da smo svjedoci opće osrednjosti u svim sferama duhovnog života, ne samo Bošnjaka, možda kod naših sugradana i još drastičnije izražena, ali pokrivena tuđom šakom. Neke ličnosti koje se prepoznaju u radu Nenada Filipovića, svakako neće moći izdržati kritiku historije, bez obzira ko je pisao jer su posljedice njihova djelovanja zaista destruktivne.

Ja bih ovim završio i zamolio vas da mi oprostite što sam bio opširan iako sam rekao vrlo malo od onoga što je trebalo reći. HVALA i toplo preporučujem ovu knjigu, ako ništa drugo, a ono radi sticanja osnovnih obavještenja o onome što je okupiralo naše mnogobrojne istraživače, pa i Nedima Filipovića.

Ahmed S. Aličić

DRAGOCJEN PRILOG RETROSPEKTIVNOJ BIBLIOGRAFIJI BOSNE I HERCEGOVINE:
Budimir Miličić: *Bibliografija izdanja Instituta za istoriju u Sarajevu i radova saradnika Instituta za period 1959 – 1999. godine*. Institut za istoriju, Sarajevo 2000., str. 546.

Imam izuzetnu čast da vam predstavim monografiju dr. Budimira Miličića, naučnog savjetnika Instituta za istoriju u Sarajevu *Bibliografija izdanja Instituta za istoriju u Sarajevu i radova saradnika Instituta za period 1959–1999. godine*.

Ova se dragocjena *Bibliografija* trebala pojaviti na stranicama *Priloga Instituta za istoriju*, u svesci 29. posvećenoj značajnom jubileju Instituta za istoriju – njegovoj 40-to godišnjici postojanja i uspješnog rada. No, obim *Bibliografije*, kao i obimnost radova sa znanstvenog simpozija o historiografiji u Bosni i Hercegovini održan u okviru obilježavanja jubileja u novembru mjesecu prošle godine, učinili su da se *Bibliografija* dr. Miličića sa pravom pojavi kao posebna knjiga u izdanju Instituta za istoriju.

Bibliografija je obima 546 stranica. Ima 2.954. bibliografske jedinice i odgovarajuće autorske registre. Bibliografska građa je podijeljena u tri veće sekcije: 1) Izdanja Instituta i publikacije izdate uz učešće Instituta (str. 17-24); 2) Radovi stalnih saradnika Instituta za Istoriju (str. 25-315); 3) Radovi spoljnih saradnika Instituta (str. 316-509).

Po njenom objavljivanju bili smo dvostruko iznenađeni:

Prvo – malo tko je vjerovao, a rijetko tko nagađao ili pretpostavljao da su saradnici Instituta za istoriju za 40 godina postojanja i rada publicirali gotovo 3.000 različitih priloga – publikacija različitog obima i oblika ... knjiga, članaka, građe itd.

Drugo – iznenađenje jeste u činjenici da je ova *Bibliografija* potpuni bibliografski pregled – što možemo zahvaliti izvanrednoj koncentraciji i pedantnosti bibliografa sakupljača – dr. Budimira Miličića koji je strpljivo bilježio svako javno pojavljivanje priloga svojih kolega iz Instituta.

Bibliografija nas – nadam se – ponovo suočava sa dugom, kvalitetnom i obimnom znanstvenom produkcijom najstarijeg i dugo vremena jedinog specijalizovanog istorijskog instituta u Bosni i Hercegovini.

Dr. Miličić će u svom predgovoru *Bibliografiji* statistički sumirati svoju bibliografiju odnosno performanse Instituta – dakle u njoj su popisani prilozi ukupno 46 stalnih naučnih saradnika Instituta i 411 spoljnih saradnika. Još nekoliko brojeva – godišnje su saradnici Instituta publicirali prosječno skoro 3 knjige, te prosječno oko 60 različitih vrsta priloga u različitim novinama i časopisima.

Nesumnjivo da će ova *Bibliografija* postati nezaobilazan priručnik svim onima koji se na ovaj ili onaj način dotiču sa proučavanjem historije Bosne i Hercegovine, jer je Institut za istoriju realizirao golem dio posla na istraživanju savremene bosanskohercegovačke historije, a njegove publikacije, posebno časopis *Prilozi uz Glasnik Zemaljskog muzeja, Godišnjak društva istoričara, Glasnik arhiva i arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, kao i izdanja *Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* – predstavljaju jezgro najuticajnijih bosanskohercegovačkih časopisa.

No, vratimo se *Bibliografiji*. U oskudnosti postojećih historiografskih bibliografija – *Bibliografija* dr. Miličića biće više nego dragocjen izvor osnovnih saznanja o historiografiji Bosne i Hercegovine.

Posebno bih istakao njenu razgranatu, ali u biti jednostavnu i upotrebljivu strukturu s obzirom da je u pitanju stručna tematska bibliografija.

Prva sekcija *Bibliografije* obuhvata izdanja samog Instituta za istoriju i ima sekcije: Časopisi, Izvori, Zbornici znanstvenih skupova i hronologije.

Druga sekcija popisuje radove *stalnih saradnika* i treća sekcija *Bibliografije* radova *spoljnih saradnika* instituta, te posjeduje sofisticiranu podjelu na 17 odnosno 13 skupina dobivenih kombinacijom tematike i vrste publikacije.

Tako su posebno predstavljene monografije, sintetički i srodni radovi, zatim publikacije izvora, udžbenici, te članci i ostali prilozi publicirani u časopisima.

Tematski su posebno razvrstani prikazi i polemike, bibliografski prilozi kao i tekstovi objavljeni u dnevnoj štampi, memoarska kazivanja i slično.

Bibliografske reference su uvijek cjelovite uključujući čak i dodatak – ukoliko se ista bibliografska referenca pojavila u kraćenoj ili drugačijoj varijanti – obično u dnevnim novinama ili štampi, što je hvale vrijedan i dosta rijedak ali jedino mogući bibliografski postupak.

Nesumnjivo, da nas kvalitet ove *Bibliografije* kao i naša zatečenost obimom produkcije *Instituta za istoriju* dovode i do jednog drugačijeg pitanja koje indicira pojava ove *Bibliografije*. To je pitanje pisanja historije Bosne i Hercegovine. Da li je moguć takav projekat? Svakako da jeste, a čini mi se da bi prvi korak na putu ka pisanju historije Bosne i Hercegovine bilo uspostavljanje kompletne bibliografije historiografskih radova o Bosni i Hercegovini.

Bibliografija dr. Miličića prvi je korak ka uspostavljanju ovakvog velikog poduhvata i zadatka. Naime, ja se doista i profesionalno i lično nadam da je došlo vrijeme u kojem će bibliografski pregledi bivati ona pripremna, nužna predradnja svakom obuhvatnijem znanstvenom zadatku enciklopedijskog ili leksikografskog tipa.

Nažalost, broj raspoloživih i kvalitetnih bibliografija je toliko mali da nema mjesta pretjeranom optimizmu. Ako se ne varam, prethodna bibliografija historiografskih radova o Bosni i Hercegovini štampana je davne 1970. godine u šapirografskom izdanju, izdanju koje je iste godine kada je publicirano postalo i ostalo pravi bibliografski raritet.

Nešto povoljnija situacija bila je jedino sa tematskim bibliografijama regionalnog tipa koje je sa uspjehom izdavao Centar za balkanološka istraživanja Akademije nauka a fokusirala je iliologiju. Osnovni set te obimne bibliografije imao je i svoje redovite suplemente.

Međutim, sa olakšanjem mogu primijetiti da ova gotovo sumorna slika bibliografije na našim prostorima biva zamijenjena nešto vedrijim tonovima. prije svega, bibliografskim priloziima *Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine*, koja se aktivno uključila u obiman posao spremanja retrospektivne bibliografije Bosne i Hercegovine.

Slijede – nadalje – bibliografije koje su nastale isključivo entuzijazmom pojedinaca bibliografa – da napomenem izuzetno vrijedan zajednički rad Lamije Hadžiosmanović i Emine Memije – *Bibliografija časopisa Biser*, i uspješnu bibliografiju *Sarajevskog cvjetnika* – magistarska radnja Senade Dizdar, kao i kompleksnu bibliografiju rukopisa lijepe književnosti Lejle Gazić – nažalost, koja jeste i najtužnija bibliografija, jer je jedino preostalo svjedočenje o rukopisima koji su nekada krasili zbirku Orijentalnog instituta u Sarajevu.

Na kraju, ako bih mogao dodijeliti neki laskav atribut kolegi dr. Budimiru Miličiću za njegov bibliografski rad – onda mi dozvolite da sačinim slijedeće poređenje. Čini mi se, da dr. Miličić ponovo donosi duh i dah sigurno najvećeg bosanskohercegovačkog bibliografa – Ferdinanda Velca, te sa Velcom dijeli i predmet interesa – ali i neizmjernu ljubav prema sakupljanju i bilježenju bibliografskih izvora.

Na tom putu, uvjeren sam, da će dr. Miličić u godinama što predstoje, učiniti isto ono što je i Ferdinand Velc uradio, sačiniti potpunu bibliografsku sliku Bosne i Hercegovine. Želio bih ohrabriti dr. Miličića da to i učini.

Kemal Bakaršić

BIBLIOGRAFIJA - BIBLIOGRAPHY

Esad Kurtović

BIBLIOGRAFIJA RADOVA DR. PAVE ANĐELIĆA (1920.-1985.)

(Povodom 80-godišnjice rođenja i 15-godišnjice smrti)*

Posebna izdanja

1. *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Djela ANU BiH 38, Odjeljenje društvenih nauka 23, Sarajevo 1970., 126 str. + XXXII table sa 61 snimkom, lat.

* O životu i djelu Pava Anđelića osnovne podatke pružaju: Anđelić P., *Biografija i bibliografija objavljenih radova dr. Pave Anđelića* (34 jedinice), *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Radovi III, Zenica 1973., 505-506; Čović Borivoj, *Anđelić Pavao*, Enciklopedija Jugoslavije I, 2. izdanje, Zagreb 1980., 147; Stipčević-Despotović Anđelka, *Anđelić Pavao*, Hrvatski biografski leksikon, I, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1983., 159; Badžak Edhem, *Umro dr. Pavao Anđelić*, Oslobođenje XLII/13339, Sarajevo 09.VIII 1985., 6; Čović Borivoj, *Dr. Pavao Anđelić*, Oslobođenje XLII/13352, Sarajevo 22.VIII 1985., 5; Sivrić Marijan, *In memoriam – Dr. Pavao Anđelić*, Tribuna 9, Trebinje 1985., 78; Čović Borivoj, *Pavao Anđelić 1920-1985*, GZM 40/41, Sarajevo 1985-1986., 7-9; Glavaš Tihomir, *Izbor iz bibliografije naučnih radova dra Pavla Anđelića* (54 jedinice), GZM 40/41, Sarajevo 1985-1986., 10-12; Babić Mirko, *In memoriam - dr. Pavao Anđelić*, Historijski zbornik 39, Zagreb 1986., 364-365; Čović Borivoj, *Anđelić Pavao*, Arheološki leksikon, Tom I, Zemaljski muzej, Sarajevo 1988., 53; Bokan Dobrila, *Anđelić Pavao*, Bibliografski dio (radovi upotrebljeni u izradi Arheološkog leksikona, na istom mjestu, 200-201; Marijanović Brunislav, *Pavo Anđelić*, Napredak kalendar za 1991., Sarajevo 1990., 169-170; Redakcija, *Anđelić Pavao*, Enciklopedija hrvatske umjetnosti I, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb 1995., 9; ... *Anđelić Pavao*, Hrvatski leksikon I, Naklada Leksikon i Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb 1996., 18; Mihaljičić Rade, *Anđelić Pavao*, Enciklopedija srpske istoriografije (priredili Ćirković Sima i Mihaljičić Rade), Beograd 1997., 262-263; ... *Anđelić Pavao*, "Suradnici Hrvatske misli", Hrvatska misao II/6, Sarajevo 1998., 223; ... *Anđelić Pavao*, Hrvatska enciklopedija I, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb 1999., 248; ... Dr. Pavao Anđelić (Sultići kod Konjica, 29.2. 1920. – Sarajevo, 7.8. 1985.), *Srednjovjekovne humske župe*, ZIRAL, Knjiga 101, Biblioteka Stećak, Knjiga 3, Mostar 1999., 269-270; Kurtović Esad, *Visoko i njegova okolina u djelu Pava Anđelića*, Most XXVI/127 (38), Mostar 2000., 92-94.

2. *Bobovac i Kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo 1973., 271, lat.
3. *Historijski spomenici Konjica i okoline I*, Konjic 1975., 324, lat.
4. *Studije o teritorijalnopoličkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Svjetlost, Sarajevo 1982., 242, lat.
5. (s Marijan Sivrić i Tomislav Andelić), *Srednjovjekovne humske župe*, ZIRAL, Knjiga 101, Biblioteka Stećak, Knjiga 3, Mostar 1999., str. 297, lat.

Članci, rasprave, bilješke, izvještaji, prikazi i osvrti

6. *Praktična namjena kulturno-istoriskih spomenika*, Oslobođenje XIV/2649, Sarajevo 03.04. 1955., 8, lat.
7. *Zaštita spomenika kulture i narodni odbori*, Naše starine (dalje: NS) III, Sarajevo 1956., 217-220, lat.
8. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, sveska IX, Sarajevo 1954. Arheologija 324. str., Istorija i etnografija 262 str., NS III, Sarajevo 1956., 327-328, lat.
9. *Prehistorijske gradine u dolini Neretvice*, Glasnik Zemaljskog muzeja (Arheologija) Nova serija (dalje: GZM) 11, Sarajevo 1956., 253-258, lat.
10. *Srednjovjekovna kulturna mjesta u dolini Konjica*, GZM12, Sarajevo 1957., 185-199, lat.
11. *Tragovi prehistorijskih kultura u okolini Konjica*, GZM 12, Sarajevo 1957., 277-283, lat.
12. *Turski put od Ivan-planine do Porima*, NS IV, Sarajevo 1957., 169-178, lat.
13. *Muzeji*, Muzeološko-konzervatorski časopis, br. 9, Zagreb 1954, str. 255, NS IV, Sarajevo 1957., 320-321, lat.
14. *Srednjovjekovni gradovi u Neretvi*, GZM 13, Sarajevo 1958., 179-231, lat.
15. *Slavenska keramika sa Crkvine u Nerezima kod Čapljine*, GZM 14, Sarajevo 1959., 175-178 + 2 table, lat.
16. *Dva srednjovjekovna nalaza iz Sultića kod Konjica*, GZM 14, Sarajevo 1959., 203-215 + 4 table, lat.
17. *Iskopavanja na srednjovjekovnom gradu Bobovcu*, Arheološki pregled (dalje: AP) 1, Beograd 1959., 159-161., ćir.
18. *Srednjovjekovna nekropola u Čipuljiću kod Bugojna*, AP 1, Beograd 1959., 163-165., ćir.
19. *Bobovac - srednjovjekovni grad*, AP 3, Beograd 1961., 147-152, ćir.

20. *Revizija čitanja Kulinove ploče*, GZM 15-16, Sarajevo 1961., 287-308, lat.
21. *210. Nova nalazišta iz rimskog doba u Neretvi*, GZM 15-16, Sarajevo 1961., 331-335, lat.
22. *Izveštaj o probnom iskopavanju na srednjovjekovnom gradu Borču*, GZM 17, Sarajevo 1962., 159-164 + 1 tabla, lat.
23. *Grobovi bosanskih kraljeva u Arnautovićima kod Visokog*, GZM 17, Sarajevo 1962, 165-171 + 1 tabla, lat.
24. *Mamuza trebinjskog župana Grda*, GZM 17, Sarajevo 1962., 173-175, lat.
25. *Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni (Prilog tipologiji naselja)*, GZM 18, Sarajevo 1963., 179-194, lat.
26. *Arheološka ispitivanja, Lepenica - priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje*, Posebna izdanja Naučnog društva Bosne i Hercegovine 3, Sarajevo 1963., 173-191, lat., i u: *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Svjetlost, Sarajevo 1982., (dalje: *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji ...*), 50-73, lat.
27. *Tragovi predslavenskih kultura u Hercegovini*, Rad IX-og kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Mostaru i Trebinju 1962, Sarajevo 1963., 17-22, lat.
28. *Srednjovjekovna žitna jama u Jajcu*, Zbornik krajiških muzeja (dalje: ZKM) 2, Banja Luka 1963-1964., 38-39, lat.
29. *Jedna etapa u izgradnji srednjovjekovnog Jajca*, ZKM 2, Banja Luka 1963-1964., 50-53, lat.
30. *Neka pitanja bosanske heraldike*, GZM 19, Sarajevo 1964., 157-172, lat.
31. *Bobovac, Dragovići - Mijakovići, Vareš srednjovekovni grad*, AP 6, Beograd 1964., 125-128, ćir.
32. *Kraljeva Sutjeska, Kakanj - srednjovekovni kraljevski dvor*, AP 6, Beograd 1964., 134-136, ćir.
33. *Pečat humskog kneza Miroslava*, GZM 20, Sarajevo 1965., 277-280, lat.
34. *Blagaj - srednjovekovni grad*, AP 7, Beograd 1965., 178-180, ćir.
35. *Doba srednjovjekovne bosanske države, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine*, Veselin Masleša, Sarajevo 1966., 405-536, lat.
36. *Potoci, Mostar - srednjovekovni grob*, AP 8, Beograd 1966., 165-166, ćir.
37. *U tuđoj muzejskoj vitrini (Povelja bosanskog kralja Dabiše iz 1395. godine nalazi se u britanskom muzeju u Londonu)*, Oslobođenje XXIII/6668, Sarajevo 26.12. 1966., 4., lat.

38. *Bobovac - srednjovekovni grad*, AP 9, Beograd 1967., 155-156, ćir.
39. *Kraljeva Sutjeska, Kakanj - srednjovekovne palače i naselja*, AP 9, Beograd 1967., 156-157, ćir.
40. *Dvori i Grgurevo, Kraljeva Sutjeska, Kakanj - srednjovekovni dvor*, AP 11, Beograd 1969., 227-228, ćir.
41. *Pečatnjak Bajamonta Tiepola*, GZM 24, Sarajevo 1969., 171-175, lat.
42. *Olovni pečat mletačkog dužda Michaela Stena (1400-1413)*, GZM 24, Sarajevo 1969., 177-179, lat.
43. *Povelja bosanskog kralja Stjepana Dabiše u britanskom muzeju*, Radovi ANU BiH 35, Odjeljenje društvenih nauka 12, Sarajevo 1969., 285-288, lat.
44. *Periodi u kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku*, GZM 25, Sarajevo 1970., 199-212, lat.
45. *Stara bosanska župa Vidogošća ili Vogošća*, GZM 26, Sarajevo 1971., 337-346, lat., i u : *Studije o teritorijalnopoličkoj organizaciji ...*, 74-84, lat.
46. *Originalni dijelovi dvaju bosanskih povelja u falzifikatima Ivana Tomka Marnavića*, GZM 26, Sarajevo 1971., 337-346, lat.
47. *Il sigillo di Baiamonte Tiepolo*, Wissenschaftliche mitteilungen des bosnisch-hercegowinischen landmuseums, Heft A, Archäologie (dalje: Wissenschaftliche mitteilungen...), Band II, Sarajevo 1972., 221-225.
48. *Il sigillo piombo del doge di Venezia Michaela Steno (dal 1400 al 1413)*, Wissenschaftliche mitteilungen ..., Band II, Sarajevo 1972., 227-229.
49. Serijal od 37 bilješki u dnevnom listu Oslobođenje, pod okvirnim naslovom: *Srednjovjekovna književnost na tlu Bosne i Hercegovine*, Oslobođenje, Sarajevo 14.06. – 03.08. 1972.
50. *Bosanska kraljica Doroteja Gorjanska*, GZM 27-28, Sarajevo 1973., 377-395, lat.
51. *Pogled na franjevačko graditeljstvo XIV i XV vijeka*, "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Radovi III, Zenica 1973., 201-206, lat.
52. *Ruševine srednjovjekovne crkve u Varošišću kod Vranduka*, "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Radovi III, Zenica 1973., 453-469, lat.
53. *Biografija i bibliografija objavljenih radova dr Pave Andelića*, "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Radovi III, Zenica 1973., 505-506, lat.

54. *Glavne etape razvoja kulturnog života u srednjovjekovnoj Bosni*, Radio Sarajevo, Treći program (dalje: Radio) II/3, Sarajevo 1973., 265-277, lat.
55. *Svjedoci u bosanskim poveljama*, Odjek 26/14, Sarajevo 1973., 21, lat.
56. *Hronike i rodoslovi, Bosanskohercegovačka književna hrestomatija I. Starija književnost*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1974., 69-100, lat.
57. *Skulptura vladarskih dvorova u srednjovjekovnoj Bosni*, Radio III/6, Sarajevo 1974., 369-377, lat.
58. *Zanimljivi primjerci srednjovjekovnog oružja iz okoline Bileće*, Tribunia 6, Trebinje 1975., 73-81, lat.
59. *Grbovi hercega Stjepana Vukčića Kosače na kruni jedne kućne cisterne u Dubrovniku*, Tribunia 1, Trebinje 1975., 83-90, lat.
60. *Un aperçu de la typologie du verre médiéval en Bosnie et en Herzégovine, "Srednjovjekovno staklo na Balkanu (V-XV vek)"*, SANU, Posebna izdanja Balkanološkog instituta 3, Beograd 1975., 167-177, (na francuskom).
61. *Périodes dans l'histoire culturelle de la Bosnie et Herzégovine aus Moyen âge*, Wissenschaftliche mitteilungen ..., Band V, Sarajevo 1975., 271-287.
62. *Barones regni i državno vijeće srednjovjekovne Bosne*, Prilozi XI-XII/11-12, Sarajevo 1975-1976., 29-48, ćir.
63. *Srednjovjekovna župa Večenike - Večerić i postanak Mostara*, GZM 29, Sarajevo 1976., 259-279, lat., i u: *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji ...*, 117-141, lat., i u: *Srednjovjekovne humske župe*, ZIRAL, Knjiga 101, Biblioteka Stećak, Knjiga 3, Mostar 1999., (dalje: *Srednjovjekovne humske župe...*), 161-187.
64. *Postojbina i rod Divoša Tihoradića*, Slovo 25-26, Zagreb 1976., 231-239, lat.
65. *Rukopisi studije o srednjovjekovnoj diplomaciji i sigilografiji iz zaostavštine prof. dr. Gregora Čremošnika*, Gregor Čremošnik, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju južnih Slavena*, Građa ANU BiH 22, Odjeljenje društvenih nauka 18, Sarajevo 1976., 7-14, lat.
66. *Ubikacija oblasti Trebotića i teritorijalno-politička organizacija bosanskog Podrinja u srednjem vijeku*, GZM 30-31 (1975-1976), Sarajevo 1977., 243-268, lat., i u : *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji ...*, 173-204, lat.

67. *O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku*, Prilozi XIII/13, Sarajevo 1977., 17-45, lat., i u : *Studije o teritorijal-nopolitičkoj organizaciji ...*, 142- 172, lat.
68. *Srednjovjekovna župa Kamenica ili Krivaja*, GZM 33 (1977), Sara-jevo 1978., 331-343, lat., i u : *Studije o teritorijal-nopolitičkoj or-ganizaciji ...*, 205-220, lat.
69. *Panorame antičke Bosne: Ivo Bojanovski, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Izdanje ANU BiH, Djela , knjiga XLII - Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Sarajevo 1974, str. 1-277, sa V karata i V tabli ilustracija, Odjek 31/1, Sarajevo 1978., 10, lat.
70. *Bobovac i Kraljeva Sutjeska (Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV vijeku)*, Oslobođenje XXXVI/10746, Sarajevo 06.V 1978., 10., lat.
71. *Funkcija tepčije u srednjovjekovnoj bosanskoj državi*, Most 6, Sara-jevo 1979., 95-98, lat.
72. *Der urbanistische Komplex des mittelaetrichen Visoki in Bosnien*, Balcanoslavica 8, Prilep 1979., 101-114.
73. *Kapitalno djelo: Kovačević-Kojić Desanka, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Veselin Masleša, Sarajevo 1978, Odjek 32/1, Sarajevo 1979., 8, 32, lat.
74. *Dorothee Gorjanska, reine de Bosnie*, Wissenschaftliche mitteilungen ..., Band VI, Sarajevo 1979., 289-308.
75. *Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog*, GZM 34 (1979), Sarajevo 1980., 183-247, lat.
76. *Predgovor, "Vego Marko, Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine"*, Svjetlost, Sarajevo 1980., 5-7, lat.
77. *Arnautovići*, Enciklopedija Jugoslavije (dalje: EJ) I, 2. izdanje, Zagreb 1980., 297., lat.
78. *Bišće i Blagaj, politički centar Humske zemlje u srednjem vijeku*, Hercegovina 1, Mostar 1981., 41-72, lat., i u: *Srednjovjekovne humske župe...*, 223-254, lat.
79. *Srednjovjekovna župa Primorje u Humskoj zemlji*, Tribunia 6, Trebinje 1982., 27-40, lat., i u: *Srednjovjekovne humske župe...*, 13-25, lat.
80. *Mesnovići, Masnovići, Bujanjići humska i bosanska vlastela*, Hercegovina 2, Mostar 1982., 79-90, lat.
81. *Blagaj (Historija) (6), Bobovac (17), Bojanovski Ivo (38)*, EJ II, 2. izdanje, Zagreb 1982., lat.

82. *Srednjovjekovna župa Popovo*, Tribunia 7, Trebinje 1983., 61-79, lat., i u: *Srednjovjekovne humske župe...*, 27-45, lat.
83. *Srednjovjekovna humska župa Žaba*, Hercegovina 3, Mostar 1983., 35-56, lat., i u: *Srednjovjekovne humske župe...*, 47-69, lat.
84. *Bosanska kraljica Doroteja Gorjanska*, Iseljenički almanah Matice iseljenika Bosne i Hercegovine (dalje IA MI BiH) 19, Sarajevo 1983., 130-135, lat.
85. *Povelja kralja Dabiše Čubranovićima i velikaški rod Hlivljana*, GZM 38, Sarajevo 1983., 133-143, lat.
86. *Marginalije o tragovima starijeg rudarstva i metalurgije u srednjoj Bosni*, GZM 38, Sarajevo 1983., 145-152, lat.
87. *Doba srednjovjekovne bosanske države*, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Veselin Masleša, Sarajevo 1984., 435-587, lat.
88. *Uvod. Geopolitički položaj Visokog*, Visoko i okolina kroz historiju I, Visoko 1984., 9-11, lat.
89. *Doba stare bosanske države*, Visoko i okolina kroz historiju I, Visoko 1984., 101-309, lat.
90. *Umjetnički krug Jurja Dalmatinca i Bosna*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 3-6, Zagreb 1984., 205-208, lat.
91. *Narodna tradicija o padu Bobovca*, IA MI BiH 20, Sarajevo 1984., 143-145, lat.
92. *Čičevo (283), Diplomatika (Bosna i Hercegovina) (473), Dobor (491)*, EJ III, JLZ, Zagreb 1984., lat.
93. *Šta je sačuvalo vrijeme – uništiće nemar* (Zašto se nesvakidašnji arheološki lokaliteti u Vranjevu Selu kod Neuma nakon mukotrpnog otkopavanja moraju ponovo zatrpiti?), *Oslobođenje* XLII/13143, Sarajevo 23.01. 1985., KUN VII/189, 8, lat.
94. *Tko bi mogli biti Bret i Krsmir sa Humačke ploče?*, 100. godina Muzeja na Humcu (1884-1984), Ljubuški 1985., 165-168, lat.
95. *Bljesak iz povijesnih dubina: Irma Čremošnik, Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo 1984., *Odjek* 38/2, Sarajevo 1985., 22, lat.
96. *Fortifikacijska (fortifikaciona) arhitektura (Bosna i Hercegovina) (203-204), Grb (Bosna i Hercegovina) (556-557), Heraldika (Bosna i Hercegovina) (687-688)*, EJ IV, izdanje, Zagreb 1986., lat.
97. *Kasni srednji vijek, Bosna i Hercegovina u praistoriji, antici i srednjem vijeku*. Arheološko-istorijski osvrt, "Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine" (dalje: AL BiH), Tom I, Zemaljski muzej, Sarajevo 1988., 44-49, lat.

98. Dvor (73), Grad (81-82), *Renesansa* (148), *Romanika* (148-149), *Opšti leksikografski dio*, "AL BiH", Tom I, ZM, Sarajevo 1988., lat.
99. (obrada 29 arheoloških nalazišta), *Arheološka nalazišta*, Regije 1-13, "AL BIH", Tom II, ZM, Sarajevo 1988., lat.
100. (obrada 175 arheoloških nalazišta), *Arheološka nalazišta*, Regija 14-25, "AL BiH", Tom III, ZM, Sarajevo 1988., lat.
101. *Doba srednjovjekovne bosanske države* (priredio Tonči Grbelja), *Hrvatska misao* (dalje: HM) I/2, Sarajevo 1997., 167-181, lat.
102. (s Ibrahimpašić Fikret), *Nekoliko priloga za upoznavanje tehnologije starog rudarstva i metalurgije u Bosni*, *Radovi sa simpozijuma "Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka"*, Izdanja Muzeja grada Zenice, Zenica 1999., 221-228, lat.
103. *Tragovi rudarske i metalurgijske djelatnosti u okolini Konjica*, *Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka*, Izdanja Muzeja grada Zenice, Zenica 1999., 229-237, lat.
104. *Vladarski i vlastelinski dvorovi u srednjovjekovnoj bosanskoj državi* (priredio Tonči Grbelja), HM IV/17, Sarajevo 2000., 149-156, lat.

Dr Budimir Miličić

NAUČNO DJELO PROF. DR AHMEDA HADŽIROVIĆA

Prof. dr Ahmed Hadžirović važi kao vodeći stručnjak istorije radničkog sindikalnog pokreta Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata. Rodio se 1. maja 1935. godine u Sarajevu. U rodnom gradu završava osnovnu školu, učiteljsku školu i fakultetski studij nacionalne i opšte istorije. Sa velikim htjenjima i pregalaštvom zakoračio je u svijet nauke. Akademsku titulu doktora istorijskih nauka stiče 10. aprila 1969. godine, kada je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, pred Komisijom u sastavu prof. dr Ferdo Hauptman, prof. dr Hamdija Kapidžić i prof. dr Milorad Ekmečić odbranio doktorsku disertaciju pod naslovom **Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935-1941. godine**. Svoj radni vijek i bavljenje naučnoistraživačkim radom prof. dr Ahmed Hadžirović započeo je u Institutu za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu (kasnije Institut za istoriju), u kome ostaje dvije i po decenije i zaredom stiče zvanja asistenta, naučnog saradnika, višeg naučnog saradnika i naučnog savjetnika kao najvišeg naučnog zvanja u institutima. Sredinom 1984. godine A. Hadžirović postaje direktor Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine u Sarajevu (sadašnji Historijski muzej Bosne i Hercegovine), na kojoj dužnosti se i sada nalazi. Ni poslije odlaska iz Instituta nije prestao da se zanima za historiografsku obradu određenih pojava, zbivanja i procesa iz prošlosti Bosne i Hercegovine u prvoj polovini XX vijeka. Dr Ahmed Hadžirović je i po doktoriranju poklanjao punu pažnju svome stručnom usavršavanju i obogaćivanju naučnog znanja putem studijskih boravaka u Sovjetskom Savezu, učesća sa zapaženim referatima i saopštenjima na naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu i pomnog praćenja najnovijih dostignuća jugoslovenske i evropske historiografije modernog doba, čije je određene tekovine ugrađivao u svoje radove. Nužno je istaći da je Ahmed Hadžirović svoje naučne i stručne radove, osim zasebnih izdanja knjiga, objavljivao u zbornicima materijala sa naučnih skupova i u renomiranim jugoslovenskim i stranim naučnim časopisima, kakvi su *Prilozi* (Sarajevo), *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* (Sarajevo), *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* (Sarajevo), *Zbornik radova* (časopis Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine, Sarajevo), *Hercegovina* (časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe, Mostar), *Članci i građa za kulturnu*

istoriju istočne Bosne (Tuzla), *Pregled* (časopis za društvena pitanja, Sarajevo), *Opredjeljenja* (časopis za teoriju i praksu samoupravnog socijalističkog društva, Sarajevo), *Zbornik radova* (časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli), *Prilozi za istoriju socijalizma* (časopis Instituta za savremenu istoriju, Beograd), *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* (časopis za ekonomsku historiju Jugoslavije, Zagreb), *Sbornik naučnih trudov* (Moskva) i *Sovjetskoje slavjanovedenije* (časopis Akademii nauk SSSR - Institut slavjanovedenija i balkanistiki, Moskva).

Prof. dr Ahmed Hadžirović pripada prvoj generaciji školovanih bosansko-hercegovačkih historičara koji su se u okviru instituta planski, sistematski i predano posvetili istraživanju izvorne baze i proučavanju veoma složene, dinamične i burne prošlosti Bosne i Hercegovine od ranog srednjeg vijeka do socijalističke epohe. Njegova glavna preokupacija bila je egzaktno osvjetljavanje istorije radničkog sindikalnog pokreta Bosne i Hercegovine u periodu 1918-1941. godine i, s tim u vezi, ekonomskog, socijalnog i društvenog položaja radničke klase, posmatranog u kontekstu datih istorijskih, društvenih i privrednih okolnosti i uslovljenosti bosanskohercegovačkog, jugoslovenskog, balkanskog i evropskog prostora. Na tu temu napisao je dvije monografske studije i to *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935-1941* (Sarajevo, 1972, s.206, lat.) i *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918-1941* (Beograd, 1978, s.503, lat.). Mentalitet, nivo klasne svijesti, političku zrelost, društvenu, socijalnu i duhovnu situaciju i neobično nizak stepen sindikalne organizovanosti radničke klase odredili su stvarnost opšte zaostalosti izrazito agrarnog i patrijarhalnog bosanskohercegovačkog i jugoslovenskog društva, zakasnio i spor proces industrijalizacije i urbanizacije zemlje, neusklađenost državne ekonomske politike sa opštenarodnim interesima, vjerska i nacionalna heterogenost stanovništva, suprotnosti interesa i političkih ciljeva jugoslovenskih naroda kako su ih definisale nacionalne buržoazije, Srpska pravoslavna crkva, Katolička crkva i Islamska vjerska zajednica i hronična ustavno-pravna, društvena, politička i privredna kriza Jugoslavije. Naučno nije sporno da je nataloženo i nagomilano negativno duhovno, kulturno i materijalno nasljeđe prošlosti pritiskivalo radničku svijest olovnom težinom i odlučujuće uplivalo na usporavanje procesa emancipacije radničke klase od ukorijenjenih vjerskih, nacionalnih i etičkih predrasuda, normi mišljenja, običaja i načina života, oslobođenja tutorstva religije, vjerskih organizacija i građanske klase sopstvenog naroda i izrastanje u organizovanu i uticajnu društvenu snagu. Time se objašnjava zašto su kod glavnine radništva vjerska i nacionalna osjećanja odnosila prevagu nad sviješću o posebnosti interesa i društvenih ciljeva radničke klase i o radničkoj solidarnosti u državnim granicama i planetarnim relacijama. Izloženost grubom kapitalističkom izrabljivanju, socijalna ugroženost i društvena podređenost radničke klase, bez obzira na njenu razjedinjenost, silili

su je da se, primjenom legalnih sredstava, organizovanim i spontanim akcijama bori za povoljnije radne, plaćevne i životne uslove. U tome je imala, nekad više, nekad manje, uspjeha. Sve to je Ahmed Hadžirović prikazao cjelovito, dokumentovano i analitički. Prof. dr Ahmed Hadžirović se zanimao i za političku istoriju radničke klase Bosne i Hercegovine. Najvrednije ostvarenje iz te oblasti predstavlja, nesumnjivo, njegova studija pod naslovom **Konsolidacija KPJ i razvoj revolucionarno-demokratskog pokreta 1937-1941. godine** objavljena u sintetičkom djelu **Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Knjiga 1** (Sarajevo, 1990, s.169-207). Slijedeći primjer poznatih imena istorijske nauke, Ahmed Hadžirović se uspješno ogledao na polju sakupljanja, odabiranja, stručne obrade i publikovanja relevantne izvorne građe. Tome njegovom zamašnom poduhvatu ima se zahvaliti da je naša kulturna baština obogaćena sa tri knjige izvorne građe o Mitru Trifunoviću, Ivanu Krndelju i Marku Zovku, istaknutim ličnostima revolucionarnog krila radničkog pokreta Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. Slom socijalističkog poretka na evropskom kontinentu niukom slučaju ne znači da je pokopana naučna i društvena potreba proučavanja istorije radničke klase kao glavne snage društva koja stvara višak vrijednosti.

Naučni i stručni opus prof. dr Ahmeda Hadžirovića je obiman i tematski raznorodan. Čine ga 3 monografske studije, 1 sintetičko djelo, 3 zbornika izvorne građe, 1 hronologija (knjiga), 36 naučnih članaka, rasprava i priloga, 4 teksta objavljena u štampi, 3 naučne diskusije, 26 prikaza, ocjena i kritika, 9 osvrta i 2 stručna priloga, odnosno sveukupno 88 bibliografskih jedinica. Naučni portret prof. dr Ahmeda Hadžirovića upotpunjava bibliografski pregled njegovih do sada napisanih radova, koji niže donosimo.

BIBLIOGRAFIJA RADOVA PROF. DR AHMEDA HADŽIROVIĆA ZA PERIOD 1962-2001.GODINA

A. PUBLIKOVANI RADOVI

I. MONOGRAFIJE I SINTETIČKA DJELA

1. HADŽIROVIĆ, AHMED

Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935-1941, Izdavač: Izdavačko preduzeće "Svjetlost", Sarajevo, 1972, s. 206, lat.

2. HADŽIROVIĆ, AHMED

Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918-1941, Izdavač: Institut za istoriju u Sarajevu i Izdavačka organizacija "Rad" - Beograd, Beograd, 1978, s. 503, lat.

3. HADŽIROVIĆ, AHMED

Kakanj. Monografija, Izdavač: Istarski arhiv Sarajevo i Komisija za istoriju OK SKBiH Kakanj, Sarajevo, 1987, s. 327, lat. **Grupa autora.**

Dr Ahmed Hadžirović je autor poglavlja pod naslovom *Radnički pokret u Kakanju do 1941.godine*, s. 51-93, lat.

4. HADŽIROVIĆ, AHMED

Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Knjiga 1, Izdavač: Institut za istoriju u Sarajevu i NIŠRO "Oslobodenje"- Sarajevo, Sarajevo, 1990, s. 383, lat.

Koautori: Hadžibegović Iljas, Karabegović Ibrahim, Šarac Nedim, Grbelja Tonči, Antonić Zdravko, Lukač Dušan, Morača Pero i Đonlagić Ahmet.

Dr Ahmed Hadžirović je autor poglavlja pod naslovom *Konsolidacija KPJ i razvoj revolucionarno-demokratskog pokreta 1937-1941.godine*, s. 169-207, lat.

II. ZBORNICI IZVORNE GRAĐE

5. HADŽIROVIĆ, AHMED

Ivan Krndelj. Građa za monografiju. Priredili: Dr Ahmed Hadžirović, Dr. Ibrahim Karabegović i Ante Ramljak. **Izdavač:** Institut za istoriju - Sarajevo i Izdavačko preduzeće "Rad" - Beograd, 1977, s. 383, lat.

6. HADŽIROVIĆ, AHMED

Mitar Trifunović. Građa za monografiju. Priredili: Dr Ahmed Hadžirović, Dr. Ibrahim Karabegović i Ilija Stanić. **Izdavač:** Institut za istoriju - Sarajevo i IGTR "Univerzal"- Tuzla, Biblioteka "Istorija i revolucija", Tuzla, 1983, s. 384, lat.

7. HADŽIROVIĆ, AHMED

Marko Zovko, Sjećanja i radovi. Priredili: Dr Ahmed Hadžirović i Ante Ramljak. **Izdavač:** Institut za istoriju - Sarajevo i NIŠRO "Oslobodenje"- Sarajevo, Biblioteka "Memoarska kazivanja", Sarajevo, 1984, s. 336, lat.

III. HRONOLOGIJE (KNJIGE)

8. HADŽIROVIĆ, AHMED

Hronologija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941. godine. /Autori knjige: Bajić Nevenka, Begić Dana, Hadžibegović Ilijas, Hadžirović Ahmed, Iović Kasim, Išek Tomislav, Juzbašić Dževad, Karabegović Ibrahim, Lay Ernest, Nedimović Uroš, Trninić Mirjana i Škarica Dubravka/. **Izdavači:**

Izdavačko preduzeće "Svjetlost"- Sarajevo i Institut za istoriju radničkog pokreta - Sarajevo, Sarajevo, 1971, s. 612, lat.

IV. ČLANCI, RASPRAVE I PRILOZI

9. HADŽIROVIĆ, AHMED

Ekonomski položaj radnika i štrajkačko-tarifni pokret u Bosni i Hercegovini 1937-1940. - U: *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, XII/1961, 1962, s. 203-219, ćir.

Zusammenfassung: Die wirtschaftliche Lage der Arbeiter und die Streik- und Tarifbewegungen in Bosnien und der Hercegovina 1937-1940, S. 218-219.

10. HADŽIROVIĆ, AHMED

Donošenje "Uredbe o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži" 13. februara 1937.godine.

U: *Prilozi*, Časopis Instituta za istoriju radničkog pokreta - Sarajevo, Sarajevo, I, 1, 1965, s. 97-108, lat..

Rezjume: Izdanie "Ukaza o utverzdenii oplati za rabočij den, zaključen kolektivnih dogovorov, primirenii i arbitraže" 13. febraljja 1937.goda, č.108, kir. (ruski jezik).

11. HADŽIROVIĆ, AHMED

O ocjeni uloge KPJ u formiranju političke svijesti naroda u godinama pred drugi svjetski rat. IRasprava na Naučnom skupu o Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije, održanom u Sarajevu 26-27.februara 1964.godine/.

- U: *Prilozi*, Sarajevo, I, 1, 1965, s. 350-352, lat.

12. HADŽIROVIĆ, AHMED

Pregled štrajkova vođenih u Bosni i Hercegovini od 1935-1941.godine.

- U: *Prilozi*, Sarajevo, II, 2, 1966, s. 373-394, lat.

A Survey of the Strikes in Bosnia and Hercegovina from 1935-1941.

13. HADŽIROVIĆ, AHMED

Petomajski izbori 1935.godine u Bosanskom dijelu Drinske banovine.

U:

Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, VII, 1967, s. 243-273, lat.

Die Parlamentswahlen vom Mai 1935 im bosnischen Teil der Drinska banovina.

14. HADŽIROVIĆ, AHMED

Borba Komunističke partije Jugoslavije za uticaj u sindikatima u Bosni i Hercegovini uoči drugog svjetskog rata. U: Prilozi, Sarajevo, V, 5, 1969, 87-97, lat.

Summary: The fight of the Communist Party of Yugoslavia for influence in the Trade Unions in Bosnia-Hercegovina just before the Second World War, P. 97.

15. HADŽIROVIĆ, AHMED

Odnos političkih partija i sindikata 1929-1941. U: *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, VIII-IX, 1968/69, s. 129-157, lat.

Das Verhältnis zwischen politischen Parteien und Gewerkschaften 1929-1941.

16. HADŽIROVIĆ, AHMED

Sindikati i djelovanje KPJ u njima između dva rata. - U: *Naučni skup Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini. Povodom 50-godišnjice Saveza komunista Jugoslavije 6. i 7. novembra 1969.* **Izdavač:**

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga XIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 3, Sarajevo, 1970, s. 143-159, lat.

17. HADŽIROVIĆ, AHMED

Tarifne akcije radništva Zavidovića 1919-1920. godine (Prilog izučavanju radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini). - U: *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, X-XI, 1970/71, s. 369-395, lat.

Tarifsaktion der Arbeiterschaft von Zavidovići in den Jahren 1919-1920.

18. HADŽIROVIĆ, AHMED

Odnos vlasti prema revolucionarnom radničkom pokretu (1919-1921). - U:

Drugi kongres KPJ, Materijali sa simpozija održanog 22. i 23. VI 1970.

povodom 50-godišnjice Drugog (Vukovarskog) kongresa KPJ 1920,

Izdavač:

Historijski institut Slavonije - Slavonski Brod i Zajednica institucija za izučavanje novije istorije naroda i narodnosti Jugoslavije - Beograd, Slavonski Brod, 1972, s. 125-136, lat.

19. HADŽIROVIĆ, AHMED

Štrajkovi radnika u Bosni i Hercegovini 1919-1920. - U: *Prilozi*, Sarajevo, VIII, 8, 1972, s. 105-156, lat.

Summary: Workers' Strikes in Bosnia and Herzegovina from 1919. to 1920, 155-156.

20. HADŽIROVIĆ, AHMED

Odjek ustanka austrijskih radnika u socijalističkoj i komunističkoj štampi Jugoslavije. U: *Prilozi*, Časopis Instituta za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, s. 347-353, lat. **Koautor:** Karabegović Ibrahim.

Das Echo des Aufstandes der österreichische Arbeiter in der sozialistischen und kommunistischen Press in Jugoslawien/.

Rad objavljen na njemačkom jeziku pod naslovom *Das Echo des Aufstandes der österreichische Arbeiter in der sozialistischen und kommunistischen Press in Jugoslawien*. - U: *Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung (X Linzer Konferenz 1974)*, Linz, 10. bis 14. September 1974, *Geschichte der Arbeiterbewegung ITH - Tagungsberichte 9*, Europaverlag Wien, 1976, S. 378-

Koautor: Karabegović Ibrahim

21. HADŽIROVIĆ, AHMED

Prilog proučavanju položaja radnika u Bosni i Hercegovini između dva rata.

- U: *Prilozi*, Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, s. 235-266, lat.

Summary: *The Position of Workers in Bosnia and Herzegovina Between the two Wars*, P. 266.

22. HADŽIROVIĆ, AHMED

Komunistička partija Jugoslavije i sindikalni pokret. - U: *Treći program*, Radio Sarajevo, Sarajevo, IV,8, 1975, s. 97-134, lat.

23. HADŽIROVIĆ, AHMED

Borba radništva Bosne i Hercegovine za poboljšanje položaja 1921-1929. - U: *Zbornik radova, Časopis Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, II, 2, 1976, s. 135-173, lat.

Summary: *Bosnia and Herzegovina's Working Class Struggle to Improve Their Position 1921-1929*. P. 173.

24. HADŽIROVIĆ, AHMED

Djelovanje i uticaj Komunističke partije Jugoslavije na sindikalni pokret između dva svjetska rata. -U: *Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905-1975*, **Izdavač:** Vijeće Saveza sindikata Bosne i Hercegovine - Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini "Mićo Sokolović", Sarajevo, 1977, s. 220-257, lat.

25. HADŽIROVIĆ, AHMED

Sindikalni pravci i organizacije u Bosni i Hercegovini 1935-1941. - U: *Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905-1975*, Sarajevo, 1977, s. 290-325, lat.

26. HADŽIROVIĆ, AHMED

Ekonomski položaj banjalučkih radnika i borba za njegovo poboljšanje u periodu 1929-1941. - U: *Banja Luka u novijoj istoriji (1878-1945)*, *Zbornik radova s Naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18-20. novembra 1976. godine*, **Izdavač:** Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1978, s. 298-315, lat.

27. HADŽIROVIĆ, AHMED

Radnički pokret Tuzle i okoline od 1918. do 1929. godine. U: *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji, Knjiga prva, Revolucionarni radnički pokret u Tuzli do 1941,*

Izdavač: Odbor za ediciju "Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji" i IGTR "Univerzal"- Tuzla, Tuzla, 1979, s. 343-366, lat.

28. HADŽIROVIĆ, AHMED

Razvoj i rad sindikata u Bosni i Hercegovini od dolaska novog rukovodstva do sloma stare Jugoslavije. - U: *Tito, radnička klasa i sindikati (Saopštenja sa Naučnog skupa: "Tito, radnička klasa i sindikati", održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu),* **Izdavač:** NIRO "Radnička štampa", Beograd, 1979, s. 275- - 284, lat.

29. HADŽIROVIĆ, AHMED

KPJ u borbi za jedinstvo radničke klase tridesetih godina. - U: *Četvrta i Peta konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu u istorijskom razvitku revolucionarnog pokreta 1938-1941, Zbornik radova sa Naučnog savjetovanja održanog u Mostaru 5 i 6. oktobra 1978. godine,* **Izdavači:** Institut za istoriju u Sarajevu i Komisija Predsjedništva CK SKBiH za istoriju, Sarajevo, 1980, s. 91-98, lat.

Rad pod istim naslovom objavljen u: *Opredjeljenja, Časopis za teoriju i praksu samoupravnog socijalističkog društva,* **Izdavač:** Marksistički studijski centar CK SKBiH, Sarajevo, IX, 9, 1978, s. 125-133, lat.

30. HADŽIROVIĆ, AHMED

Privredne prilike i položaj radnika u Bosni i Hercegovini 1929-1941. - U: *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, Časopis za ekonomsku istoriju Jugoslavije, Zagreb, Vol. 7, 1980, s. 151-158, lat.*

/Summary/: The Economic Situation and Status of the Working Class in Bosnia and Herzegovina 1929-1941. P.158.

31. HADŽIROVIĆ, AHMED

Bosna i Hercegovina između dva rata (1918-41). U: *Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bj-Crn,* **Izdavač:** Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1982, s. 203-206, lat. **Koautor:** Gligorijević Branislav.

32. HADŽIROVIĆ, AHMED

Grundlegende Charakteristiken der Gewerkschaftsbewegung in Jugoslawien zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1941). - U: *Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung 16. Linzer Konferenz 1980, Linz, 9. Bis 13. September 1980, Geschichte der Arbeiterbewegung ITH-Tagungsberichte 15, Europaverlag Wien, 1982, S. 249-257, lat.* **Koautor:** Karabegović Ibrahim.

33. HADŽIROVIĆ, AHMED

Iz istorije Partije. - U: *Treći program*, Radio Sarajevo, Sarajevo, XI, 37, 1982, 29-48, lat.

34. HADŽIROVIĆ, AHMED

Peta pokrajinska konferencija KPJ, snaženje organizacija i uticaj Komunističke partije Jugoslavije. - U: *Hercegovina*, Časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe, Mostar, 2, 1982, s. 229-238, ćir.

35. HADŽIROVIĆ, AHMED

Prilike u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine pred generalni štrajk 1920. godine. - U: *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, Knjiga XIV, 1982, s. 9-16, lat.

/Zusammenfassung/: *Der Stand der Arbeiterbewegung in Bosnien und der Herzegowina vor dem Generalstreik der Bergleute im Jahre 1920*, S. 16.

36. HADŽIROVIĆ, AHMED

KPJ u BiH uoči drugog svjetskog rata. U: *Pokrajinsko savjetovanje KPJ za Bosnu i Hercegovinu (Ivančići, 7. i 8. januara 1942. godine)*, */Zbornik sjećanja i naučnih radova sa Okruglog stola "40 godina Savjetovanja KPJ za Bosnu i Hercegovinu u Ivančićima"*, održanog u Sarajevu 8. januara 1982. godine, i odabranih dokumenata o Savjetovanju iz 1942. godine/, **Izdavač**: Institut za istoriju u Sarajevu, NIŠRO "Oslobodenje"- Sarajevo i Vojnoizdavački zavod - Beograd, Sarajevo, 1983, 206-211, lat.

37. HADŽIROVIĆ, AHMED

Obilježja privredne i socijalne strukture u Bosni i Hercegovini 1931-1941. godine. U: *Československo a Jugoslavie od roku 1929. do razpadu buržoaznih společenských politických systému*, *Sbornik prace z vedeckeho zasedani československo-jugoslavske historicke komise v Martine 19-22.10.1981*, Praha, 1983, s. 460-478, lat.

38. HADŽIROVIĆ, AHMED

Štrajk ljubijskih rudara avgust-septembar 1940.godine. U: *Podgrmeč u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941-1945*, *Zbornik radova sa Naučnog skupa održanog u Bosanskoj Krupi 10, 11. i 12. decembra 1979. godine*, **Izdavači**:

Institut za istoriju u Sarajevu i S(kupština) o(pštine) Bosanska Krupa, Sarajevo, 1985, s. 87-93, lat.

39. HADŽIROVIĆ, AHMED

Bosna i Hercegovina u koncepcijama političkih partija uoči drugog svjetskog rata. (Prilog izučavanju novije istorije Bosne i Hercegovine). - U: *Zbornik radova*, Časopis Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 9-10, 1988, s. 81-101, lat.

Summary: */Bosnia and Herzegovina in the Conception of Political Parties on the Eve of World War II, P. 101/.*

40. HADŽIROVIĆ, AHMED

Odjeci oktobarske revolucije u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine.

Referat podniet na Naučnom skupu posvećenom 70-godišnjici oktobarske revolucije u Rusiji, održanom u Moskvi 1987. godine. /Do publikacije materijala sa Naučnog skupa nije se uspjelo doći/.

41. HADŽIROVIĆ, AHMED

Komunističeskaja partija Jugoslavii v Bosnii i Gercegovine v rešenijah dvuh partijnih konferencij 1940. god. U: *Sbornik naučnih trudov*, Moskva, 19, 1991, č. 187-194, ćir. (ruski jezik).

42. HADŽIROVIĆ, AHMED

Nekoliko naznaka o srednjovjekovnoj Bosni u historiografiji. U: *Zbornik radova, Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli*, Tuzla, Godina 1, Broj 1, 1999, s. 37-42, lat.

Summary: /Notes on Medieval Bosnia in Historiography/, P. 41.

V. TEKSTOVI OBJAVLJENI U ŠTAMPI

43. HADŽIROVIĆ, AHMED

Zbijanje radničkih redova. Generalni štrajk 1906. godine u Bosni i Hecegovini.

U: *Prosvjetni list*, Organ Skupštine Sindikata radnika društvenih djelatnosti SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XXXI, Broj 524 i 525, maj - juni 1976, s. 12 i 16, lat.

44. HADŽIROVIĆ, AHMED

Život i djelo Đure Đakovića. Legendarni jugoslovenski revolucionar. U: *Prosvjetni list za radnike u prosvjeti i kulturi SR BiH*, Sarajevo, XXXIV, Broj 583, 1979, s. 12, ćir.

45. HADŽIROVIĆ, AHMED

Uz 40-godišnjicu održavanja Pete pokrajinske konferencije KPJ za BiH. U: *Oslobođenje*, List Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XXXVII, Broj 11604-11608 od 20.do 24.09.1980, s. 14, 7, 12, 12 i 10, lat.

46. HADŽIROVIĆ, AHMED

Istorijska odluka. Sudbonosni događaji ljetnih mjeseci 1941.godine u Sarajevu. - U: *Odjek*, /Revija za/ kulturu, umjetnost, nauku, obrazovanje i društveni život, **Izdavač:** Kulturno-prosvjetna zajednica Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XXXIV, 18, 1981, s. 2 i 3, lat.

VI. NAUČNE DISKUSIJE

47. HADŽIROVIĆ, AHMED

Diskusija /na Naučnom skupu u Drvaru 7-9. oktobra 1971. godine/.
U: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine, Izdavač: Izdavačko preduzeće "Veselin Masleša" - Sarajevo i Institut za istoriju - Sarajevo, Sarajevo, 1973, s. 631-633, lat.

48. HADŽIROVIĆ, AHMED

/Diskusija o knjizi dr Rasima Hurema: Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine, Izdavač: Izdavačko preduzeće "Svjetlost"- Sarajevo, Sarajevo, 1972, s. 324, lat./ U: Prilozi, Sarajevo, XI-XII, 11-12, 1975-1976, s. 354-358, ćir.

49. HADŽIROVIĆ, AHMED

Diskusija povodom dodjele 27. julske nagrade dr Nedimu Šarcu za naučno djelo Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu, Izdavač: Izdavačko preduzeće "Svjetlost"- Sarajevo, Sarajevo, 1975. U: Treći program, Radio Sarajevo, Sarajevo, 8, 1977, s. 641-649, lat.

VII. PRIKAZI, OCJENE I KRITIKE

50. HADŽIROVIĆ, AHMED

Četrdeset godina, Zbornik sjećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog pokreta, Beograd, 1961, I-VII. U: Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XII/1961, 1962, s. 264-266, ćir.

51. HADŽIROVIĆ, AHMED

Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, - U: Prosvjetni list, Sarajevo, XVII, 209, 1963, s. 8, lat.

52. HADŽIROVIĆ, AHMED

Ilegalne akcije u gradovima. Zbornik /sjećanja/, "Kultura", Beograd, 1963.

U: Oslobođenje, Sarajevo, XX, Broj 5587 od 22.12.1963, s. 8, lat.

53. HADŽIROVIĆ, AHMED

Kasim Isović, Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. godine, Tom II, Knjiga I, Sarajevo, 1963. godine. - U: Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XIII/1962, 1963, s. 385-386, lat.

54. HADŽIROVIĆ, AHMED

Prva proleterska, I-II knjiga, Vojnoizdavački zavod JNA "Vojno delo", Beograd, 1963. U: Oslobođenje, Sarajevo, XX, Broj 5297 od 3.03.1963, 8, lat.

55. HADŽIROVIĆ, AHMED

Vlado Strugar, *Rat i revolucija narodâ Jugoslavije 1941-1945*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1962, str. 474. - U: *Pregled*, Časopis za društvena pitanja,

Izdavač: Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, XV (LIII), I, 3, 1963, s. 256-257, lat.

56. HADŽIROVIĆ, AHMED

Izabrani spisi Moše Pijade, Tom I, Knjiga 1-3, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1964-1965, str. 1277. U: *Prilozi*, Sarajevo, II, 2, 1966, s. 435-439, lat.

57. HADŽIROVIĆ, AHMED

Povodom objavljivanja dvaju knjiga građe Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu o majskim štrajkovima 1906. - U: *Prilozi za istoriju socijalizma*, Časopis Instituta za savremenu istoriju, Beograd, 4, 1967, s. 627-633, lat.

58. HADŽIROVIĆ, AHMED

Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine, Prilozi, Institut za istoriju radničkog pokreta - Sarajevo, Godina IV, Broj 4, 1968. - U: *Odjek*, Sarajevo, XXII, 15-16, 1969, s. 20, lat.

59. HADŽIROVIĆ, AHMED

Djelatnost Instituta rabočevo dviženija v Sarajeve. - U: *Sovjetskoje slavjano-vedenije*, Akademija nauk SSSR - Institut slavjanovedenija i balkanistiki, Moskva, No 4, ijulj - avgust 1974, č. 121-126, ćir. (ruski jezik).

60. HADŽIROVIĆ, AHMED

Doprinos nauci. Dr Nikola Babić, *Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine*, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1974. U: *Oslobođenje*, Sarajevo, XXXII, Broj 9506 od 19.11.1974, s. 13, lat.

61. HADŽIROVIĆ, AHMED

Dr Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centarlnoj Bosni 1941*, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1973, str. 529. U: *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, XX/1972-1973, 1974, s. 281-285, lat.

62. HADŽIROVIĆ, AHMED

Dr Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Svjetlost, Sarajevo, 1974.god.

- U: *Treći program*, Radio Sarajevo, Sarajevo, IV, 8, 1975, s. 479-480, lat.

63. HADŽIROVIĆ, AHMED

Predgovor u monografiji: Budimir Miličić, Grafički radnici Sarajeva 1903-1941 godine, Izdavač: Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo 1975, s. 5-7. lat.

64. HADŽIROVIĆ, AHMED

Radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1907. godine. Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1975.g., str. 471. Izbor i redakcija: Kasim Isović.

- U: *Prilozi*, Sarajevo, XI-XII, 1975-1976, s. 429-431, lat.

65. HADŽIROVIĆ, AHMED

Sarajevo u revoluciji. Revolucionarni radnički pokret 1937-1941, Sarajevo, 1976, Knjiga 1, str.750. - U: *Prilozi*, Sarajevo, XIII, 13, 1977, s. 389-392, lat.

66. HADŽIROVIĆ, AHMED

Revolucija kao stvaralaštvo. Veljko Vlahović, U revolucionarnoj akciji, Marksistički studijski centar CK SKBiH, Sarajevo, 1979. - U: *Prosvjetni list za radnike u prosvjeti i kulturi SRBiH*, Sarajevo, XXXIV, 529, 1979, s.14. ćir.

67. HADŽIROVIĆ, AHMED

Događaji od sudbonosnog značaja. Povodom Drugog toma Sabranih djela Josipa Broza Tita. - U: *Politika*, Beograd, Broj 23859, 1980.

68. HADŽIROVIĆ, AHMED

Putokaz za izučavanje naše revolucije. Milorad Gajić, Partizanski novinar Nikica Pavlić, "Glas", Banjaluka, 1979. - U: *Oslobođenje*, Sarajevo, XXXVII, Broj 11511 od 18.06.1980, s.10, lat.

69. HADŽIROVIĆ, AHMED

Imperativ veće kritičnosti. Branko Petranović: Istorija Jugoslavije 1918-1978, Prosveta, Beograd, 1980. godine. - U: *Oslobođenje*, Sarajevo, XXXVIII, Broj 11810 od 16.05.1981, s. 8, lat.

70. HADŽIROVIĆ, /AHMED/

Jajačko područje u revoluciji. Zbornik sjećanja, Knjiga 1, Izdavač: Skupštine opština Donji Vakuf, Jajce i Šipovo, 1981. - U: *Oslobođenje - Kulturni dodatak "Oslobođenja": Kultura, umjetnost, nauka*, Sarajevo, III, Broj 12 od 24.08.1981, 4, lat.

71. HADŽIROVIĆ, AHMED

Autentično svjedočenje. Puniša Kalezić, U žičanom krugu, Svjetlost i Oslobođenje, 1980. - U: *Oslobođenje - Sedmični dodatak Kultura, umjetnost, nauka - KUN Sarajevo*, IV, Broj 39 od 20.03.1982, s. 3, lat.

72. HADŽIROVIĆ, AHMED

Ibrahim Kemura, Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941), Biblioteka "Kulturno nasljeđe", Veselin Masleša, Sarajevo, 1986, str. 415. - U: *Prilozi*, Sarajevo, XXI, 22, 1986, s. 334-340, ćir.

73. HADŽIROVIĆ, AHMED

Sead Trhulj: Mladi Muslimani, Izdavačka kuća OKO, Sarajevo, 1995. - U: *Oslobođenje*, Bosanskohercegovački nezavisni dnevnik, Sarajevo, LII, Broj 1691 od 13.VII 1995, s. 12, lat.

74. HADŽIROVIĆ, AHMED

Enver Imamović: Korijeni Bosne i bosanstvo, /Izbor novinskih članaka, predavanja sa javnih tribina, referata sa znanstvenih skupova i posebnih knjiga/, Izdavači: Međunarodni centar za mir, BH PRESS, PEN centar BiH, GIK "OKO", Sarajevo, 1995, /str. 405, lat./ - U: *Oslobođenje*, Sarajevo, LIII, Broj 17094 od 18.I 1996, s. 16, lat.

75. HADŽIROVIĆ, AHMED

Uz izlazak knjige "Historija bosanske vojske" od dr Envera Imamovića, /Izdavač: ART, Edicija "Bosanski korijeni", Sarajevo, 1999, s. 333, lat./.

- U: *Dnevni avaz*, Bosanskohercegovački politički dnevnik, Specijalni sedmični dodatak Avazov politički magazin *Fokus*, Sarajevo, V, Broj 128 od 30.10.1999, s. 18, lat.

VIII. OSVRTI

76. HADŽIROVIĆ, AHMED

Prva monografska obrada. Savjetovanje o Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije. - U: *Odjek*, Sarajevo, XVII, 6, 1964, s. 5, lat.

77. HADŽIROVIĆ, AHMED

Kotorski naučni skup "Oktobarska revolucija i narodi Jugoslavije". - U: *Pregled*, Sarajevo, LVII, 11-12, 1967, s. 577-586, lat. Koautor: Karabegović Ibrahim.

78. HADŽIROVIĆ, AHMED

Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine. U: *Odjek*, Sarajevo, XXII, 15-16, 1969, s. 20. lat.

79. HADŽIROVIĆ, AHMED

Peti kongres istoričara Jugoslavije, Ohrid od 5-7. IX 1969. godine. - U: *Prilozi*, Sarajevo, V, 5, 1969, s. 386-389, lat.

80. HADŽIROVIĆ, AHMED

Politika velikih sila na Balkanu uoči i na početku drugog svjetskog rata. Međunarodna konferencija, Sofija 21-26.april 1971. U: Prilozi, Sarajevo, VII, 7, 1971, s. 305-309, lat. Koautor: Karabegović Ibrahim.

81. HADŽIROVIĆ, AHMED

Skupština Društva istoričara Bosne i Hercegovine. - U: Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XIX/1970-1971, 1973, s. 323-330, ćir.

82. HADŽIROVIĆ, AHMED

Đuro Đaković - život i djelo, (Naučni skup, Slavonski Brod, 24. i 25. april 1979. g.). - U: Prilozi, Sarajevo, XV, 16, 1979, s. 308-310, lat.

83. HADŽIROVIĆ, AHMED

Petnaesto zasjedanje Čehoslovačko-jugoslovenske komisije za istoriju (Martin, 10. do 22. 10. 1981. g.) - U: Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XXXI-XXXIII, 1982, s. 212-214, lat.

IX. HRONOLOGIJE (PRILOZI)

84. HADŽIROVIĆ, AHMED

/Hronologija najvažnijih događaja iz istorije radničkog pokreta Bosne i Hercegovine 1878-1941. godine/. - U: Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919-1979, Tom I 1919-1941, Izdavač: Narodna knjiga i Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1980, s. 9 i dalje, lat. Koautori: Karabegović Ibrahim i Bajić Nevenka.

85. HADŽIROVIĆ, AHMED

/Hronologija najvažnijih događaja iz NOR-a i socijalističke revolucije u Bosni i Hercegovini 1941-1945. godine/. - U: Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919-1979, Tom II 1941-1945, Izdavač: Narodna knjiga i Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1980, s. 9-353, lat. Koautori: Karabegović Ibrahim, Bajić Nevenka i Stanišić Vlado.

B. RUKOPISI U ŠTAMPI

X. ČLANCI, RASPRAVE I PRILOZI

86. HADŽIROVIĆ, AHMED

Značajnija obilježja privredne i socijalne strukture u Bosni i Hercegovini 1931-1941 godine, s. 34. Rad primljen za publikovanje u časopisu Prilozi, Sarajevo, Broj 30, 2001.

87. HADŽIROVIĆ, AHMED

Husinska buna i Slovenci, s. 17. Rad je napisan u sklopu timskog poduhvata multidisciplinarnе obrade teme **Slovenci u Bosni i Hercegovini.**

XI. OSVRTI

88. HADŽIROVIĆ, AHMED

Promotivno slovo o časopisu Prilozi, Glasilo Instituta za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, Broj 29/2000, s. 481, lat. i knjizi Dr Budimir Miličić, Bibliografija izdanja Instituta za istoriju u Sarajevu i radova saradnika Instituta za period 1959-1999. godine, Izdavač: Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2000, s. 546, lat. Tekst predat za publikovanje u sarajevskom časopisu *Bibliotekarstvo.*

PRILOZI
INSTITUTA ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:
Prof. dr. IBRAHIM KARABEGOVIĆ

Prevodi rezimea na engleski jezik:
dr. TATJANA PRAŠTALO

Korektura:
dr. IBRAHIM KEMURA

Štampa:
"DES" Sarajevo

Za štampariju:
DŽEMAL BAŠIĆ

Tiraž 500 primjeraka

Izdavač:
Institut za istoriju u Sarajevu, 71000, BiH
Alipašina 9, Tel./Fax: 471-667

Najljepše se zahvaljujemo HEINRICH BÖLL FOUNDATION na doniranoj opremi Institutu za istoriju u Sarajevu.

Časopis izlazi godišnje

137 (20) MSm.

ISSN 0350-1159

9 770350 115006